

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 11, Issue - 01, January - June, 2022

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 11, Issue - 01, January - June, 2022.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research
Journal of Social Sciences & Humanities*

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

Professor, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. N. T. Kamble, Professor, Department of Sociology, Swami Vevkanand College, Shirur Tajband.(M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Ex. Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Ex. Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. S. P. Gaikwad, Principal, Dayanand College of Arts, Latur.

Dr. Archana Jagatkar, Professor & Head, Department of Sociology, New College, Kolhapur. (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. K. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Ex. Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajkumar Bhagat, Head, Dept. of Sociology., Rajiv Gandhi College, Sadak-Arjuni Dist. Gondia.

Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevalal Mahila College, Nagpur.

Dr. Ajay Choudhary, Assistant Professor, Deptt. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), Railway Degree College, Secundrabad (AP)

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), Govt. P. G. College, Jind (Haryana)

Prof. Amol M. Khandve, (English) S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), R. T. M. Nagpur University. Nagpur.

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) Arts, Commerce College, Koradi.

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.

Dr. R. R. Sinha (Sociology) Ex. Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. S. Bahekar (Geography), Principal, S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Deva Bisen (Geography), M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia

Dr. Tarachand Gedam (History) Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Dr. Mubarak Qureshi (History), G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. D. D. Kapse (History), Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), Ashok Moharkar College, Adyal.

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics), S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Prof. Atul Kadu (Political Science), Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), N. M. D. College, Gondia.

Dr. S. S. Meshram (Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), M. B. Patel College, Sakoli.

Dr. Anuradha Patil (Social Work), Manavlok Social Work College, Ambejogai.

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), G. N. Aazad Social Work College, Pusad.

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबंधित संशोधन निबंध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रिकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई-मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव-५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरुवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनांव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या-त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधांनाच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरुस्ती संबंधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनुसार लेखामध्ये दुरुस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहिल.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे.
Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

- CONTENTS -

Title of Paper	Author Name	Page
1. Discrimination against Elected Dalit Panchayat Leaders	Ramesh H. Makwana	...1
2. Identity Politics and Tribal Autonomy Movement in Assam	Anjan Jyoti Borah	...6
3. Religion and Violence in India	Jayant C, Ghatage	...11
4. Noise Pollution and Judicial Attitude	M. L. Dharmapurikar	...17
5. Relevance of Dr. Ambedkar's Thoughts of Economic	R. G. Kumawat	...22
6. Poverty: On A Feministic Note	Aparna Sengar	...25
7. Women's: A Constitutional Insight and Legal Rights in India	Ranjana Bhimrao Ingole	...30
8. Impact of Covid-19 on Higher Education in India	Amrapali E. Bhiogade	...33
9. Educational Thoughts of Dr. Ambedkar and Its Relevance in	Archana Aher	...37
10. The Role and Contribution of Women In Indian Freedom	Ganesh M. Pathode	...41
11. Empowering Women Through Gender Sensitization	Sushma V. Bageshwar	...44
12. Understanding Role of India's Trade Policy in National	Sharad Kadam	...47
13. Employee Retention in Financial Institutions in Private Sector	Ranjana Pratik Ghode	...51
14. An Examination of Representation of Indian Women in Police	Shilpa Puranik	...54
15. Acid Attacks and Women in India	Chandrashekhar Malviya	...57
16. Illiteracy: A Social Problems	Surendra D. Pawar	...61
17. Problems of Geriatric People	Sunirmal Surendra Kabiraj	...64
18. Role of Radio in Social Enlightenment	Sudhakar L. Jadhav	...67
19. Library and Information Technology: A Vision	D. L. Thakare	...69
20. Problem of Handloom Small Scale Industries	Ajaykumar S. Mohobansi	...72
21. Myth and Animism: A Reading of the Animal Presence....	Swati Madavi, Jayant Karmore	...75
22. बहुजन सामाजिक आंदोलन में मान. काशीरामजी की भूमिका	कमलाकर पी. तागडे	...78
23. राष्ट्रीय शिक्षा नीति – २०२०	डी.एम. तिडके,	...82
24. छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ती....	शुभांगी डोंगरे	...85
25. तुणा मुकर्जी का 'आगाज' काव्यसंग्रह : अनुभूतियों का सहज उद्रेक	सुमेध पी. नागदेवे	...88
26. पोवाड्याने केलेले सामाजिक उत्थान	अनघा तेंडुलकर	...90
27. पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण : सामाजिक पैलू	वैशाली जोशी	...94
28. स्त्री अत्याचार : कारणे, परिणाम व उपाय	निसर्ग सिद्धार्थ	...97
29. महिला उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	नलिनी बोरकर	...102
30. कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिपक्वता आणि.....	तिलक डी. भांडारकर	...108
31. कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम.....	ज्योती जी. नाकतोडे	...111
32. भारताचे नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२०	सदिप रायबोले	...114
33. १८५७ च्या विद्रोहाची कारणे व महिलांचे योगदान	पी. आर. गौरकार	...116
34. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य: विदर्भाचे हिरवे फुफ्फुस	अल्का दुधबुरे,	...119
35. अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा	देवेन्द्र सोनटक्के, डी. एम. दुगकर	...122
36. आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवरील स्थान	प्रमोद चंद्रभान शेन्डे,	...126
37. भारतीय स्त्रिया आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्क कायदा	अरविंद भवुतराव पाटील	...129
38. स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी	विलास का. पाटुर्ले,	...133
39. बेरोजगारी : वर्तमानकाळातील एक भिषण समस्या	प्रियंका राजेंद्र आठे	...137
40. समाजीकरणात माहिती तंत्रज्ञानाची उपयोगिता	प्रकाश सुर्यभान सोनक	...140
41. सामाजिक समतेचे प्रणेते : संत गाडगेबाबा	आर. आर. दिपटे,	...142
42. सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे	हेमंत म. देशमुख	...145
43. भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग	एस. एम. देवकर	...147
44. संशोधन रूपरेषा तयार करताना	नवगणकर राजाभाउ	...151

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला ११ वर्ष पूर्ण होत आहेत. अकराव्या वर्षातील जर्नल चा हा पहिला नियमित अंक. या अंकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार.

मित्रांनो, आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' हे जर्नल पिअर रिव्ह्यूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अ. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यामुळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असू द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजून एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले 'सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्यांकन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता इम्प्याक्ट फॅक्टर सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. www.sjifactor.com च्या मुल्यांकनानुसार आपल्या जर्नल ला २०१७ मध्ये ५.६४६, २०१८ मध्ये ५.९८२, २०१९ मध्ये ६.७६७, २०२० मध्ये ७.११५ व २०२१ या वर्षासाठी ७.२६४ Impact Factor प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, २०२२ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराव

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा – ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

Discrimination against Elected Dalit Panchayat Leaders

Prof. (Dr.) Ramesh H. Makwana, Professor and Head, P. G. Dept. of Sociology, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar - 388120, Dist : Anand, (Gujarat).

Abstract: *The making of the constitution brought the women legal equality. Though the constitution provisions allowed the women to leave the relative calm of the domestic sphere to enter the male-dominated political sphere, the involvement of women in politics has been low key. This article enumerates the factors which have resulted in a wide chasm between the 'dejure' and 'defacto' status of political participation of women in Gujarat. Political participation is a complex phenomenon, which can be comprehended by analyzing several factors. It analyze the process of women's participation in Parliament, Rajya Sabha and local government and assessing its significance. And it also tries to investigate the impact of women's participation in politics, and Discrimination against elected Dalit panchayat leaders in politics,*

Keywords: *equality, constitution, dejure, defacto, domestic*

Introduction: The 73rd Amendment to the Constitution instituted a policy of political reservation in local government for historically disadvantaged social groups, including Dalits and women. The move was hailed as a breakthrough in bringing about a vibrant system of participatory democracy at the grassroots and a paradigm shift in the process of development. A remarkable change has come in the status and role of women due to constitutional rights. Occupation and education have been given to them in the recent times. Besides this, according to the reformative guidelines of the Panchayat Raj, 33% of the total seats have been reserved for women. So S.C. women started participating for the various positions of power in the structure of the Panchayat Raj. Their participation in this structure of power is an important factor of the political empowerment of S.C. women. It would enhance the very procedure of women's political empowerment and bring a change in the status and role of S.C. women. The present study has been carried out to examine [and to look into] the condition and problems of those women who have participated in the power-positions under the structure of the Panchayat Raj. The governance environment here could be termed as a space where elements of inequality, local power relations and factors like gender, caste and patriarchy come together. Indeed, it is the sum of these factors that tell the stories of both women and Dalit representatives who have faced

difficulties in villages dominated by the local political and social elite.

However, participation of women, in general, in politics and public life in India has been abysmally low. There is a huge gap between men and women in political activities beyond voting. Participation of women at the higher level is lower in comparison to their participation at the lower level of governance structure². In the domestic arena leadership and managerial skills of women are silently recognized however, they are not given space in the public arena. While other marginalized communities such as Scheduled Castes and Scheduled Tribes got reservations in the Parliament and State Legislative Assemblies, no reservation for women was given in the Constitution of India in the beginning which restricted their political empowerment. The following table makes it clear that the strength of women in the power-positions at various levels is remarkable due the 73rd and 74th amendment of Panchayati Raj in our constitution.

Table-1: Participation of women in Panchayat with reference to the Gujarat State

Panchayat	S.C	S.T	O.B.C	General	Total
District	16	53	28	157	254
Taluka	43	239	185	807	1274
Village	355	620	443	3017	4435

Ref : Gujarat Pradesh Panchayat Parishad, Gandhinagar, 2015.

On the basis of the above information, out of the total Dalit women participating in all three levels of the power structure of the Panchayati Raj, 70 Dalit women from each level were selected through random sample method. Information was collected from them through an

interview-schedule and observation method. The present research study was carried out in the context of District of Ahmedabad of Gujarat State. Due to the 73rd constitutional Amendment, In the present study, those 70 Dalit women Leader have been selected as the sample (respondents). Since the total number of sample respondents is not very big and it was possible to contact each of them. All 70 women Leader were selected as samples in this study.

This study was conducted as an empirical research. An empirical study of this type requires procedures that will reduce bias and increase reliability. An interview schedule was prepared. In order to collect information, from the women leader under the study, at least a interview well constructed pre-tested scheduled will be used as a tool. According to the supplementary technique for observation method in-depth interview and participation observation will also be arranged to collect the data.. For secondary data published books, journals and reports have been reviewed. The collected data was edited, categorized, analyzed and tabulated and findings of the study were derived.

The interview schedule was administered to the respondents through informal interviews and discussion to elicit information relating to the Socio-economic, political and decision making profiles of the respondents and their family heads. The collected data was confirmed by holding informal interviews with responsible and knowledgeable local informants like village mukhi, school teachers, village of key person and caste leaders.

Conceptualizing Political Participation: ‘Political participation’ is defined, generally, in the words of Verba, Scholzman and Brady as: “activity that is intended to or has the consequence of affecting, rather directly or indirectly government action” (1985:9). These authors also recognize, however, in their classic work on the US, that there are many social activities that are non-political in themselves but which do have political consequences (the overtly non-political is also political). They argue, therefore, that political participation should be understood as including “much... non-electoral activity. (that) takes place outside official channels. This includes a vast number of official contacts and communication with government officials as well as a large volume of informal, problem-solving activity among friends and neighbors in local

communities” (1985:8), emphasis author. Rosen stone and Hansen, similarly, in their more recent work on political participation in America offer what they describe as an ‘expansive definition’: “Political participation is action directly toward influencing the distribution of social goods and values” (1993:4).

Political Participation in India: In India, Male voters have consistently outnumbered women voters by 11 per cent over the last five elections, although this gap is narrowing. Sociologists consider that only 30 per cent of female voters are aware of the political happenings in the country. In fact, when women cast their votes in India, there is a de facto pattern whereby women first take advice from male family members or follow the instructions of male members in the household, suggesting that they are incapable of their own reasoned decision-making. Moreover there is also very little women representation in the party organization which to a great extent contribute to the lack of their participation in the process of policy-making. In India, political parties tend to give few tickets to women for the parliamentary elections. So far there have been only one woman Prime Minister, 13 Chief Ministers and a women President. The percentage of women in the 11th Lok Sabha Election, both Union and State level Council of Ministers, has been around 6-7. The number of women contestants dropped from 599 candidates in the 11th Lok Sabha Election to 278 in the 12th one. The situation is no better in the case of State Legislative Assemblies. In the West Bengal Legislative Assembly, the number of women members in 1991 was 21 of a total strength of 294 and in Uttar Pradesh it was only 14 out of 422 (1993); Tamil Nadu had 32 out of 234 (1991); Rajasthan 9 out of 199 (1993); Punjab 6 out of 117 (1992); Orissa 8 out of 14 (1995); Maharashtra 1 out of 288 (1995); Madhya Pradesh 11 out of 320 (1993); Delhi 3 out of 70 (1993); Bihar 11 out of 324 (1995); Assam 6 out of 122 (1996); Andhra Pradesh 8 out of 294, Kerala 13 out of 140 (1996) and in Gujarat 2 out of 26(1996). (Jameela V.A. 2009:293),

Main Findings: The significant finding of the present study is that a majority of women participating in this process come from families which, socially and economically are well-to-do members of Gram Panchayats, as well as interested in public life and have come forward due to the motivation provided by their families.

In spite of the fact that 46.42% of women sarpanchs are aware of the requirements of their official roles and try to perform these roles satisfactorily, the locally dominant classes and castes, local groups wielding influence and the senior male members of these Sarpanchs' families appear to be obstacles in the way of the smooth functioning of their official roles.

54% of women under studies were found illiterate. As a result, they could not get information regarding written documents of panchayat and also they felt difficulty in written presentation. In the present study, the important point that has come to light is that about 46.43% of the women Sarpanch found it difficult to play the role of Sarpanch because they were shy, illiterate. Moreover, lack of experience as a Sarpanch, lack of co-operation and absence of support on the part of the elected male members of the dominant castes etc. factors didn't allow them to work in a proper manner.

While the annual income of a majority (57.14%) of respondents' families in the present study is Rs.11,000 or below, the corresponding figure for 25% of the responding families is between Rs.11,001 and Rs.21,000. Only 17.86% of the respondent families have an annual income of Rs.21,001 and above. This suggests a lower economic condition of majority of respondent families, which appears to be creating impediments in the appropriate fulfillment of their roles in various ways.

More internal reasoning for low participation of the women elected representatives, mentioned by 70 Dalit women elected representatives (60%), concerned a number of interconnecting factors: their proxy status, fear, lack of self-confidence and knowledge connected to their poor educational status, and compliance with imposed traditional caste and gender roles. Less than one-third of women came from families with prior political experience in panchayat governance (28%) and very few had previous personal experience (12%).

Around one-quarter of Dalit women elected representatives (21%) were restricted by others from active participation in panchayat council meetings. For example: they were prevented from attending; their right to speak was opposed; others spoke in their place; they faced caste or sexually charged abuse; others reinforced gender and caste norms on them (eg: that women should remain in

the home, that Dalit women should not speak in front of dominant castes) in order to restrict their space for participation. Women who asserted their right to freely express their views in meetings were often negatively labelled as 'outspoken'. Dominant castes and men also refused to share knowledge that would enhance the women's administrative capabilities.

The Change in social position of Dalit women leaders:

According to 33% of Dalit women elected representatives, their political participation had generated some change among women, mainly that some women were able to speak up in their households and gram sabhas more freely. Other Dalit women also increasingly recognized their own capacities for leadership and expressed greater willingness to contest panchayat elections. By comparison, only 19% of Dalit women elected representatives indicated change in attitudes towards them from the Dalit community, mainly in terms of Dalits now approaching these women to represent their developmental problems to government officials; Dalits now settling disputes among themselves under the women's leadership; and other Dalits now feeling that they too had the capacity to play leadership roles in village administration.

The second level of outcomes relates more to changing institutional rules and resource allocations in favour of Dalits and women. On this front, there was little success. The women's ability to generate development outcomes remains significantly limited by government resistance in practice to the implementation of the Panchayat Raj system, including the full devolution of functions, powers and resources. Within this context, there was little evidence to suggest that the Dalit women panchayat representatives were able to significantly increase attention and resources to address the critical livelihood needs of Dalits or women. This was made apparent by their low participation in decision-making on the use of panchayat revenue, development and welfare funds, as well as in dominant caste male monopolization of panchayat resources and benefits.

The majority of the women witnessed little transformation of caste prejudices or reduced discriminatory practices either towards themselves or their community. Only 20% of Dalit women elected representatives mentioned some change, mainly in terms of greater ability to interact with dominant castes as a result of their

public office, greater freedom to walk along dominant caste streets in the villages, and being able to wear shoes while on official panchayat duties. To be noted, though, is that changes in support patterns, respect and attitudes of dominant castes towards Dalit women panchayat representatives that did occur did not include recognition of Dalit women's power and authority, especially as panchayat heads. This was most clearly highlighted through dominant caste support that was withdrawn following the women's support for Dalit development needs or assertions of independence.

Discrimination against elected Dalit panchayat leaders: For Dalits in Tamil Nadu, political empowerment at the grass-roots level is an illusion and will remain so because entrenched regressive caste Hindu groups strongly resist attempts at dismantling the power structures they have established over the years. Ever since the nationwide lockdown owing to the coronavirus pandemic began in late March villages in Tamil Nadu have recorded a sudden spurt in atrocities against Dalits. More than 100 atrocities, mainly social, against Dalits were reported from across the State.

Discrimination against elected Dalit representatives, both men and women, has been a constant feature in the three-tier local bodies in the State since the first election to these bodies in 1996. Many elected Dalit presidents were killed, driven out of their villages or forced to remain puppets of dominant caste lobbies. In a bid to revitalize the democratic process, the Tamil Nadu government reserved 34 per cent of all village panchayat president posts for women and 25 per cent for Scheduled Castes in the 12,618 village panchayats in the State. However, recent incidents where a Dalit woman president in Tiruvalur district was denied the right to unfurl the national flag on Independence Day and another Dalit woman president in Cuddalore district was forced to sit on the floor during a panchayat meeting, highlighted the strong prevalence of caste-based hate in rural Tamil Nadu that has prevented political empowerment of the marginalized weaker sections of society.

Saravanakumar Rajeswari (37), president of the Therkuthittai reserved village panchayat of Bhuvanagiri Union in Cuddalore district, was humiliated when the vice president, who belongs

to the Vanniyar community, a Most Backward Caste, forced her to sit on the floor at a meeting in the panchayat office on July 17. The issue came to light after a picture of her seated on the floor went viral on social media. All the others, including ward members, were seated on plastic chairs. The widespread criticism of the incident forced the government to institute an inquiry by the District Collector, Chandra Sekhar Sakhamuri.. Rajeswari accused the vice president, Mohan Raj, and panchayat office secretary Sinduja of humiliating her since she was a Dalit. The Collector initiated necessary action. Rajeswari also alleged that the vice president used to hoist the national flag at all functions while she would stand on the sidelines.

In her police complaint preferred on October 10, a copy of which is available with *Frontline*, she claimed that at a meeting held on July 17, she and another ward member named Suganthi, also a Dalit, were made to sit on the floor while the vice president and other ward members and Sinduja sat on chairs. "Since I thought of doing service to the people who elected me, I preferred not to reveal this discrimination to anyone till recently," she noted in her complaint. While the vice-president was absconding, the secretary was arrested along with a ward member, R. Sugumar. Cases under Sections 3(1)(m) and 3(1)(r) of the SC/ST (Prevention of Atrocities) Amendment Act 2015 were registered. Earlier, on Independence Day, in Tiruvallur district, a woman Dalit president. Amurtham, 60, said that she was invited to hoist the flag at a government school in her own Athupakkam village.

Some Problems of Dalit women : Higher illiteracy rate among women creates many problems like difficulty in understanding Panchayat documents, knowing the rules and regulation of Panchayat and inability to work as per the constitution and represent the working in writing...etc. Since the women also have to play the role of a housewife along with attending Panchayat work, the dual responsibility sometimes leads to role conflict. Sometimes it may result in family problem and alienation. Young women Panchayat leaders have to frequently meet their concerned officers to solve the problems of Panchayat. This makes her family members and society suspicious of her character. This is one of the challenges faced by women leadership.

Even in modern times like ours the rural society still seems to believe in traditional beliefs,

values and attitudes. According to such traditions, women must not to speak to the elderly men and/or Mukhi in public, they should not speak looking into the eyes of their father or brother in law. Such prohibitions and taboos make working of the women in Panchayat challenging and restrictive. Owing to the lower or backward family background and inferior social and economic position, the women of lower castes suffer from inferiority complex. This inferiority complex poses obstacle in her properly discharging her role as the leader of Panchayat.

Policy Suggestions: It is highly imperative to give the women leaders associated with Panchayat Raj the training outlining their role and functions. It is also necessary that the male-dominated society should change its point of view about women. Imparting functional literacy to illiterate EWRs within a couple of months of their elections, ensuring that each EWRs receive induction training within six months and then undergoes thematic/ refresher trainings at least once every year will enhance their capacity and boost their confidence. Exposure visits of model panchayats headed by women and fully women run Panchayats can be organized to directly learn from the achiever herself. In addition to training and exposure visits, arrangements should be made to have few woman mentors at cluster of GP or block level for regular handholding EWRs particularly of Ward Members and Sarpanch of GPs. These mentors may be sourced from trained SHG leaders, women ex-Sarpanchs and social activists

The illiterate women should be given education and thereby some kind of change should be brought into their thinking so that they become mentally and politically aware. By making mere statistical changes, the change in analysis can't be brought. Independent unions should help in solving the variety of problems and obstacles faced by women associated with Panchayat Raj because their roles are becoming significant in this area. The counseling centers should be opened for the representatives of the Panchayat both at the district and state level.

Imparting functional literacy to illiterate Elected Women Representatives (EWRs) within a couple of months of their elections, ensuring that each EWRs receive induction training within six months and then undergoes thematic/ refresher trainings at least once every year will enhance their capacity and boost their confidence. Exposure visits of model panchayats headed by women and fully women run Panchayats can be organized to directly learn from the achiever herself. In addition to training and exposure visits, arrangements should be made to have few woman mentors at cluster of GP or block level for regular handholding EWRs particularly of Ward Members and Sarpanch of GPs. These mentors may be sourced from trained SHG leaders, women ex-Sarpanchs and social activists.

References:

1. Bailey F G (1959) *Politics and social change in Orissa*, Oxford University Press, Bombay.
 2. Bhargava B.S. and vidya K.C. (1992) *Position of Women in Political Institutions*, *Journal of Rural Development*, Vol. II, No.5, September, P. 603
 3. Bhowmik, Sharit Kumar.1998. 'Development Perspective for Tribals', *Economic and Political Weekly*, 23 (20):1005-1007.
 4. Billson JM. *No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth*
 5. *Birthday*, *International Review of Modern Sociology*. 1988; 18(2):183-204.
 6. Chaudhary S.N. (2004) *Dalit and Tribal Leadership in Panchayats, Concept Publishing Company, New Delhi. P.33*
 7. G. Palanithurai, *New Panchayati Raj System: Status and Prospects*, Kaniska Publishers, New Delhi, 1996, P, 21.
 8. Ghosh B.N. (1996) *Rural Leadership and Development*, Mohit Publication, New Delhi, P.72.
 9. Gough, Sampa. 1996. *Political Participation of Women a Changing Society*. Inter India, New Delhi.
 10. Suseela Kaushik: *Women and Political Participation*, in Niroj Sinha (Ed.) *Women Indian Politics*, Gyan Publishing House, New Delhi, 2000, pp.53.
 11. Sudhir Varma: *Women's Struggle for Political Space*, Rawat Publications, Jaipur & New Delhi, 196, pp.80-100.
 12. Vibhuti Patel: *Women's Participation in Policy and Deprivation-Making Process-Need for a Network in Women in Politics- Forms and Processes*, Har-Anad Publications, New Delhi, 1993, pp. 22
-

Identity Politics and Tribal Autonomy Movement in Assam

Dr. Anjan Jyoti Borah, Assistant Professor, Dept. of Political Science, B.P.Chaliha College, Nagarbera, Kamrup, Assam. Email: anjanbpcc13@gmail.com

Abstract: *The modern states have adopted a variety of sub-state institutions and decentralized mechanisms under Constitutional law in order to resolve ethno-political conflicts and to accommodate ethnic, linguistic, cultural and religious diversity within their borders. The plural democracy on the basis of the principles of right to self-determination, collective minority rights and indigenous rights has invented the device of autonomy for the protection and accommodation of minority rights within its purview. Autonomy, as a socio-political discourse, was evolved as an essential tool for resolution of ethno-political conflicts, management of ethno-cultural diversity and accommodation of ethnic minority rights through decentralization of state power within multi-ethnic states around the world. India, as a multicultural liberal democracy has adopted the idea of granting autonomy to the ethnic and tribal communities as relevant decentralized mechanisms in order to deal with growing ethnic uprising and to accommodate linguistic and cultural diversity as well as to protect and maintain collective ethnic minority rights. Indian polity has adopted the Constitutional Politico-administrative mechanism of Sixth Schedule as a relevant democratic decentralized device and granted autonomy to the different marginalized indigenous tribal communities specifically in the tribal-dominated North-Eastern region in order to safeguard and maintain their distinct ethno-cultural identity. At the same time, it has been observed that rights and freedom have been compromised of some sections of the population within the autonomous areas. In this regard, it needs a critical investigation and reformulation to ensure true autonomy design and democratic order.*

Key Words: Ethnicity, Sixth Schedule, Tribal Autonomy.

Introduction: The North East India is the meeting ground of diverse cultures, languages and traditions and peculiar ways of life. Since independence the entire region has been experiencing movements, both peaceful and violent, relating to the autonomous or separate state. Probably this is the only region in India which has been witnessing reorganisation on a grand scale. But the reorganisation which has taken place has not fulfilled the aspirations of different sections of the people. The question of distinct ethnic identity and the fear of either annexation or assimilation by the larger groups have been the prime factors responsible for most of the ethnic movements of the region. Assam itself has undergone several splits in the post-independence period only to satisfy the ethnic aspirations of the different ethnic groups of the region. New demands for autonomy/statehood are still on the offing in Assam. The question of autonomy has become a subject of attention for the social scientist, policy makers and statesmen in the last few decades. Increasing demand for autonomy by various ethnic groups and religious communities has been behind persistent ethnic conflicts around the world both in the developed and developing countries. Despite its popularity, autonomy is controversial, and many conflicts are

themselves about the demand for and resistance to autonomy. At other times, autonomy seems to offer a way out of conflict or the transformation of the conflict. However, autonomy has also become an instrument for negotiating competing claims in multi-ethnic and multi-religious state. In fact, it has been seen as a panacea for solving ethnic conflicts in different parts of the world.

Objectives of the study: The main objectives of the study are to understand the ethnic-identity issues among the tribes of Assam. It is also tried to investigate the causes of identity crisis that leads to movement for self-rule (autonomy) and constitutional arrangements for autonomy of the tribal people of Assam.

Methodology and Sources of Data: Descriptive and analytical methods have been used for the study. At the same time observation of the author is also taken into consideration. Materials have been collected from relevant books, publications, journals, newspaper, Govt. reports etc. All possible efforts have been made to make the study meaningful and objective oriented.

Conceptual Background: Autonomy, as a socio-political discourse, was evolved as an essential tool for resolution of ethno-political conflicts, management of ethno-cultural diversity and accommodation of ethnic minority rights

through decentralization of state power within multi-ethnic states around the world. Autonomy, as a discourse in the socio-political arena around the world has been much debated and contested which continues to dominate the paradigm of identity politics, ethnic minority rights, issue of self-determination etc. in the different countries around the globe. The concept of 'Autonomy' occupies a significant place in modern democratic theory and practice. Autonomy is a device to allow ethnic and other minority groups claiming a distinct identity to exercise direct control over affairs of special concern to them, while allowing the larger entity, those powers that cover common interests (Ghai, 2000). Autonomy based on the principles of minority rights, indigenous rights and right to self-determination is intended to give a community or a region, substantial powers of policy, administration and fiscal resources. It also aims to preserve and promote the traditional indigenous culture. In the multicultural liberal democracies, autonomy has gained theoretical importance and practical urgency as a tool or as a policy in the accommodation of ethnic minority rights. Autonomy can be seen as an instrument for approval for ethnic or national minorities or other groups to maintain their distinct identity and exercise direct control over issues particularly important for this purpose (Benedikter, 2009). Autonomy can be granted under different legal forms considering the ethno- demographic nature and assessing the ethnic design in the line of territorial and non-territorial dimensions for the resolution of ethno-political conflict and comprehensive accommodation of ethnic minority rights in the different parts around the world.

The growth of the spirit of ethnicity or ethnic self-assertion among various groups leads to the aspiration for a distinct identity for themselves. The ethnic groups with a small population and low exposure to development tend to suffer from an identity crisis. The aspirations for an independent ethnic identity led to the formation of a nation within a nation through various ways including ethnic struggles and violence. Generally, the ethnic groups with a small population and faced with the competition for subsistence with the larger groups tend to suffer from an identity crisis. This very question of identity crisis of the ethnic groups impels them to resort to various sorts of ethnic movements demanding either autonomy or separate state from the larger groups so that they

can preserve their distinct identity and also manage their own affairs without interference from the larger groups whom they fear as the invaders of their distinct ethnic identity. Political consciousness of cultural identity evolves leading to the pursuit and protection of community interests. In the ultimate stage of nationality formation, right to self-determination is sought to be asserted through political action and political mobilization. Sanjib Baruah argues in connection of Assam that the Asomiyas, the Bengalis, the Khasis, the Bodos, the Mizos, the Nagas and even the Karbis appear to have become nationalities demanding the political right to control their own affairs. In fact, all nationalities in the contemporary world have been demanding ethnic homelands of their own where they can protect their cultural, political and economic interests and this reflects the political dimension of nationality (Choudhury, 2014)

Tribal Autonomy in North-East India and origin of the Sixth Schedule: North-East India is the homeland of more than 200 different tribal groups, having some special problems of their own. Article 244(2) of the constitution of India provides for a Sixth Schedule, which is a unique administrative device for bringing socio-economic development along with the protection of their indigenous socio-cultural heritage of the tribes of North-East India only because it was assumed that these tribes have some special problems of their own. To tackle the problems of this unique area and safeguard the democratic traditions and cultural diversity of its people, the framers of the Constitution conceived the idea of tribal self-rule. This stand embodied in the Sixth Schedule of the Indian Constitution. The 6th Schedule of the Indian Constitution is termed a contrivance embedded with the idea of decentralization from the existing state structure with certain autonomy provisions. The aim of this constitutional provision was to see that the ethnic aspirations of this part of the region are met and to integrate the region into the mainstream. The Sixth Schedule, a comprehensive innovation of the Constitution of India and is one of the important features of administration in the North-East India. The philosophy behind the Sixth Schedule of the Constitution is to preserve the democratic tradition, cultural diversity of North East and deals with the unique problems of the tribes of North-East India by constitutionally mandating a special kind of autonomous

governance structure. These autonomous structures of governance are entrusted with the twin task of protecting tribal tradition, culture and customs, and at the same moment undertaking development plans for them. The Sixth Schedule of the Constitution of India is instrumental in setting up of Autonomous Regional /District Councils in the four states of Assam, Meghalaya, Mizoram and Tripura. These provisions have been made in exercise of the enabling provisions given in Article 244(2) and 275(1) of the Constitution (Bhuyan, 2008). The Sixth Schedule is described as 'Constitution, within a 'Constitution'. Tribal areas generally mean areas with a preponderance of tribal population. However, as specified in the Constitution of India, tribal areas within the States of Assam, Meghalaya, Tripura and Mizoram are the areas specified in paragraph 20 of the Sixth Schedule. The Sixth Schedule of the Constitution of India is based on the recommendations of the North-East Frontiers (Assam) Tribal and Excluded Areas Sub-Committee popularly known as Bardoloi Sub-Committee under the Chairmanship of Gopinath Bordoloi the then Chief Minister of Assam (Report of the North-East Frontiers. 1950).

The Sixth Schedule contains detail provisions for 'Autonomous District Council' and 'Regional Council' in districts dominated by the tribal people providing territorial autonomy to the areas under its jurisdiction. These councils under the Sixth Schedule enjoy legislative and executive powers on various vital areas (Basu, 1960). Under the provision of Sixth Schedule, the Government of India has been forming autonomous councils since 1952 in the form of 'Autonomous District Council' and 'Regional Council' as Constitutional device to deal with ethnic problems (Chaube, 1973). As a result of this initiative, a number of autonomous councils have been formed in different tribal dominated states in North-East India. North Cachar Autonomous Hill District and Karbi Anglong Autonomous District Council were formed in 1952 in the state of Assam. Jaintia Autonomous Hill District, Khasi Autonomous Hill District and Garo Autonomous Hill District were formed in 1952 in the state of Meghalaya. Tripura Tribal Area Autonomous District Council was formed in 1985 in the state of Tripura. Chakma Autonomous District Council, Lai Autonomous District Council and Mara Autonomous Council were formed in 1987 in the state of Mizoram. Darjeeling Gorkha

Autonomous Hill Council was formed in 1988 in the state of West Bengal, and lastly, Bodoland Territorial Autonomous Districts (Bodoland Territorial Council-BTC) was formed under the amended Sixth Schedule of the Constitution of India in 2003 (Boro, 2014).

Tribal Autonomy from Hills to Plains in Assam: Though the Constitutional provision of Sixth Schedule was granted mainly to the hill tribes in North-East India, but the politico-administrative device of Sixth Schedule fuelled and inspired the political movements for more autonomy under the 6th Schedule of the Constitution of India among the different marginalized plain tribal communities of Assam. Among them, the Bodos of Greater Indo-Mongoloid origin was the first and prominent. The provisions of the Sixth Schedule of the Constitution of India were formulated basically to retain tribal customs, traditions and traditional administrative norms in the hills of North-East India. With the creation of the Bodoland Territorial Areas District (BTAD) exclusively for the Bodo ethnic group which is a major plain tribe belong to Greater Indo-mongoloid stock and its inclusion within the Sixth Schedule of Constitution of India (which is essentially a plain tribal area) in 2003, the provision of Sixth Schedule comes down from hills to plains.

Tribal Autonomy in Assam: A Critical Evaluation: It has been observed that the Indian polity under the provision of the Sixth Schedule of the Constitution of India has provided autonomy to the different marginalized tribal communities in the tribal dominated in North-East region in the form of autonomous district councils and regional councils. These locally elected ethnic representative ethnic autonomous council has been observed as democratic decentralized body among the tribal communities inhabited preponderantly in this autonomous region. These tribal autonomous councils in North-East India have deepened democracy among the different tribal communities through these ethnic autonomous councils. But on the other hand, it has been observed that these tribal autonomous councils have curtailed democratic rights, civil rights, land rights, etc. of other micro nationalities inhabiting within these autonomous regions making it contested and critical.

The autonomous arrangement for the major plain tribal groups in Assam under the provision of the Sixth Schedule of the Constitution of India

is becoming more conflicting and paradoxical in nature. The autonomy under the Sixth Schedule of the Constitution of India has been observed as paradoxical. While it has granted the socio-cultural rights for the protection of their distinct ethnic identity of the major plain tribal groups and also assigned democratic rights for their proper political representation in their local democratic body with a view to make effective decision making process accelerating socio-economic empowerment for themselves within the given autonomous entity provided to them, but on the other hand, the granting of autonomy under the provision of Sixth Schedule of the Constitution of India to the major plain tribal groups in the definite ethno-territorial setting considering their majority in the areas which is basically ethnically mixed areas and also home of different other non-tribal groups co-existing in the region since the ages and these developments has curtailed and underestimated the democratic rights, land rights, civil rights etc. of the non-tribal and other groups residing within the autonomous region resulting massive violence and conflict among the groups. These developments have made the autonomy for the major plain tribes in Assam under the provision of the Sixth Schedule of the Constitution of India, a paradox one because it has provided tribal self-rule which accommodates, while on the other hand, it has exacerbated and generates ethnic conflicts among the groups within the autonomous entity. The autonomy under the provision of the 6th Schedule of the Constitution of India has become much debated and contested in the multi-ethnic setting and ethnically mixed areas in Assam. The demand for exclusive ethnic homelands as well territorial autonomy among a growing number of ethnic groups in Assam is posing a serious challenge to the multicultural socio-political landscape of the state. Though basically the Constitutional provision of Sixth Schedule was granted to the hill tribes and there are already two autonomous hill districts under the 6th Schedule of the Constitution of India in Assam and the creation of Bodoland Territorial Autonomous Districts (BTAD) by the NDA Government under the amended 6th Schedule in 2003 generated more inter-ethnic tensions and conflicts and brought more instability instead of stability in Assam's socio-political scenario (Saikia, 2012). The creation of such ethno-exclusive ethnic councils in these ethnically mixed plain areas which is home of

different ethnic communities including tribal and non-tribal groups residing and overlapping each other forming a mix population pattern, has generated mistrust and inter-ethnic rivalry among the groups. Within this multicultural socio-political landscape, a series of identity mobilization and counter-mobilization has been observed in these areas, which deepen the sense of self-identification and self-security in the region. The result has been cycles of mobilization and counter-mobilization which has eventually aggravated ethnic relations and has created inter-ethnic tensions and has generated inter-ethnic conflicts.

Moreover, some other smaller tribal groups like the Misings, the Rabhas, the Tiwas, Sonowal-Kacharies etc. also launching massive movements and violence inspired by the autonomous arrangement for the major plain tribal groups in Assam under Indian Constitutional law, demanding autonomy under the Sixth Schedule of the Constitution of India for their respective communities. As a result, the state government grants autonomy in the form of ethno based non-Sixth schedule Autonomous Councils to the six plain tribes of Assam such as the Rabhas, the Tiwas, the Mishings, the Deuris, the Sonowal-kacharies and the Thengal -kacharies in 1995 under the State Act (Saikia,2012). The identity and autonomy issue did not come to an end with the formation of Autonomous Councils. These groups have been demanding and struggling, and resorted to violence for autonomy under the 6th Schedule of the constitution. These developments also create discontents among the tribal and non-tribal groups and generates conflict and violence in these areas which has made the tribal autonomy and democratic decentralization in Assam contested and paradoxical in nature.

Conclusion: It has been observed that while the tribal autonomous councils have deepened democracy among the different tribal communities in the tribal dominated North-East India, but on the other hand, it has curtailed democratic rights of other micro nationalities inhabiting within these autonomous regions. But the question of self-determination, ethnic-identity crisis still persists among different sections of the people. So, it needs a proper and systematic investigation to make the tribal- autonomous councils in Assam which will ensure the equal rights and. opportunities of all sections of the society within the territorial jurisdiction of the

Autonomous Councils. Hence, scholars, academicians, policy makers should come forward with a fresh mind to relook and come out with proper policy to this endless issue.

References:

1. Basu, Durga Das, "Introduction to the Constitution of India", LexisNexis Butterworths Wadhwa, Nagpur, 1960, p. 294.
 2. Benedikter, Thomas, "The World's Modern Autonomy Systems: Concept and Experiences of Regional Territorial Autonomy", EURAC Research, Bolzano, 2009, Pp. 7-19.
 3. Bhuyan, K. (2008), "Sixth Schedule in North-East India", DVS Publishers, Panbazar, Guwahati-1, Pp.-8-10
 4. Boro, Jogmohan, "Rabha Hasong Autonomous Council: Case of contested Autonomy in India's state of Assam", Seminar paper presented in the Bangkok International Conference on Social Science, 2014.
 5. Choudhury, Lutfur Rahman, *Ethnic- Identity Question and the Autonomy Movement in Karbi Angling*, Prothidhoni-the Echo, Vol. II, Issue III, January, 2014.
 6. Chaube, S.K., "Hill Politics in Northeast India, Orient Longman", 1973, p. 105.
 7. Ghai, Yash, "Ethnicity and Autonomy: A Framework for Analysis" in Yash Ghai's (ed.), *Autonomy and Ethnicity: Negotiating Claims in Multi-Ethnic Societies*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2000, p. 8.
 8. Hiranya Saikia, "Ethno-exclusive politics affecting State", in *The Assam Tribune*, September 5, Saturday, 2012, Guwahati, P.6
 9. *Report of the North-East Frontiers*, 1950
-

Religion and Violence in India

Jayant C, Ghatage, Head, Dept. of Sociology, Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon

Abstract: It is true that we came across religious violence in almost all nations. This research paper deals with various religions in Indian society, which explains their population in Indian society, which is helpful to explain religious diversity in India and afterwards though Indian Constitution declared our nation as a secular nation in which all religions are given full freedom to follow their religion and religious traditions without disturbing other religions freedom. But due to some causes we come across various religion related violence's. Here, In this paper I am trying my best to explain the long history of violence related to religion. This paper is totally based on the secondary data related to relation between religion and violence.

Key Words: Secular, BCE, USCIRE, NFLT.

Introduction: India is the birth place of world's four major religions namely, Hinduism, Buddhism, Jainism and Sikhism. The constitution of India defines freedom of religion as fundamental rights and holds India to be a secular nation. According to the 2011 census, 79.8% of people of India practices Hinduism, 14.2 % adheres to Islam, 2.3% adheres to Christianity, 1.7 % adheres to Sikhism, 0.7% adheres to Buddhism and only 0.4% adheres to Jainism, Zoroastrianism, Baha'i faith. Sanamahism and Judaism also have history in India and each has at least several thousand adherents in India.

Today, India is home to around 94% of the global population of Hindus. Most Hindu shrines and temples are located in India, as the birthplaces of most Hindu saints. Prayagraj hosts the world's largest religious pilgrimage, Prayag Kumbh Mela, where Hindus from across the world come together to bath in the confluence of three sacred rivers of India namely Ganga, Yamuna and Saraswati. The Indian Diaspora in the West has popularized many aspects of Hindu philosophy. The Indian subcontinent also contains the largest population of Muslims in the world, with about one-third of all Muslims being from South Asia. And it is projected that by 2050, the Muslim population of India will grow up to 311 million and surpasses Indonesia to become the world's largest Muslim population. India will retain some of the most famous Sufism, like Moindudin Christi and Nizamuddin Auliya, are found in India, which attracts visitors from all over the world.

Before the Mughal Empire and Delhi Sultanate, as much as 90% of the population may have fallen under the Hindu umbrella, although demographic information on pre-modern politics is scarce. The elites of those empires came from

historically Muslim ethnicities and many sought to harmonize their personal religion with the Hinduism of their subjects. Nevertheless, a backlash during the 17th, 18th century's reestablished confessional boundaries and genealogical evidences suggests that many modern-day Muslims have some Hindu ancestors. By the Forty-second Amendment of the Constitution of India enacted in 1976, asserting Preamble to the Constitution of India as secular by Fakhruddin Ali Ahmed who was pressured by Indira Gandhi, during the lead up to the Emergency. However, the Supreme Court of India in the 1994 case S. R. Bommai vs. Union of India established the fact that India has been secular since the formation of the republic on 26th January 1950. Secularism in India is understood to mean not a separation of religion from state, but a state that supports or participates in a neutral manner in the affairs of all religious groups as well as atheism.

Pre-historic religion: Mesolithic rock paintings depicting dances and rituals explain the prehistoric religion in Indian "subcontinent". Neolithic pastoralists inhabiting the Indus Valley buried dead in a manner suggestive of spiritual practices that incorporated notions of an afterlife. Other South Asian Stone Age sites, such as the Bhimbetka rock shelters in central Madhya Pradesh and the Kupgal petro glyphs of eastern Karnataka, contain rock art portraying religious rites and evidence of possible ritualized music.

Indus Valley Civilization: The Harappan people of the Indus Valley Civilization, which lasted from 3300 to 1400 BCE and was centered on Indus and Ghaggar-Hakra river valleys, may have worshiped an important mother goddess symbolizing fertility. Excavations of Indus Valley Civilization sites show seals with animals and

“fire-altars”, indicating rituals associated with fire. A Shivlinga of a type similar to that which is now worshipped by Hindus has also been found.

Evolution of Hinduism: Hinduism known endonymically as Sanatan Dharma is often regarded as the oldest religion in the world with roots tracing back to prehistoric times over 5000 years ago. Hinduism spread through parts of Southeastern Asia, China and Afghanistan. Hindus worship a single divine entity Parameśvara with different forms. Hinduism was practiced more as the culture of the land, and dominated Indian society until the colonial era. Hinduism as a culture had always been traditionally practiced where spirituality and science are embraced in conjunction. In Hinduism, Sanatan Dharma is considered the grandmother of all philosophies. Post western influence, Hinduism, over years has been type-cast as a religion. Hinduism’s origin includes the cultural elements of the Indus Valley Civilization along with other Indian civilizations. The oldest surviving text of Hinduism is the Rig-Veda, produced during the Vedic period and dating to 1700-1100 BCE. During the Epic and Purana periods, the earliest versions of the epic poems, in their current form including Ramayana and Mahabharata were written roughly from 500 to 100 BCE, although these were orally transmitted through families for centuries prior to this period.

Rise of Shamanic Religions: A carving of Ashoka at Sanchi. Ashoka is credited with promoting the spread of Buddhism in India and throughout Asia. This tradition includes Jainism and Buddhism and others such as the Ajivikas, Ajnanas and others. The historical roots of Jainism in India have been traced the 9th century BCE with the rise of Parshvanatha, the 23th Tirthankar, and his Jain philosophy, and to Mahavira, the 24th Jain Tirthankara. Jainism traces its roots further back to the first Tirthankara, Rishabhanatha. Mahavira stressed on the five vows.

Buddhism: Gautama Buddha founded Buddhism, was born to the Shakya clan just before Magadha rose to power. His family was native to the plains of Lumbini, which is now southern Nepal. Indian Buddhism peaked during the reign of Ashoka the Great of Mauryan Empire, who patronized Buddhism following his conversion and unified the Indian subcontinent in the 3rd century BCE. He sent missionaries abroad, allowing Buddhism to spread across Asia. Indian

Buddhism declined following the loss of royal patronage offered by the Kushan Empire and such kingdoms as Magadha and Kosala.

The decline of Buddhism in India has been attributed to a variety of factors, which include the resurgence of Hinduism in the 10th and 11th centuries under Sankaracharya, the later Turkish invasion, the Buddhist focus on renunciation as opposed to familial values and private property, So Buddhism virtually disappeared from mainstream India by the 11th century CE, its presence remained and manifested itself through other movements such as the Bhakti tradition, Vaishnavism, and Bauls of Bengal, who are influenced by the Sahajjyana from Buddhism that was popular in Bengal during the Pala period.

Bhakti Movement: During the 14th -17th centuries, when North India was under Muslim rule, Bhakti movement swept through Central and Northern India. It was actually started in the eight century in south India and gradually spread northwards. It was initiated by a loosely associated group of teachers or saints. Dnyaneshwar, Chaitanya Mahaprabhu, Vallabhacharya, Surdas, etc. were some of the saints in the North. They taught that people could cast aside the heavy burdens of ritual and caste and the subtle complexities of philosophy and simply express their overwhelming love for God. This period was also characterized by an abundance of devotional literature in vernacular prose and poetry in the ethnic languages of the various Indian states or provinces. The Bhakti movement gave rise to several different movements throughout India.

Kabir Sect: Kabir Panth is a religious movement based on the teachings of the Indian poet saint Kabir. He descends directly in this tradition of mysticism singer-critic. Kabir upturned the religious conceptions and social principles of that period. Saint Kabir, who insisted on the devotional singing of praises of lord through his own compositions. He sermonize a monotheism that appealed clearly to the poor and convinced them of their access to god with no liaison. He denied Hinduism and Islam, as well as meaningless religious rituals and condemned double standards. This infuriated the orthodox aristocracy. No one could frighten Kabir who was bold enough to stand up for himself and his beliefs. The Kabir Panth considers Kabir as its principal guru or even as a divinity-truth incarnate. His influence is testimony to his

massive authority, even for those whose beliefs and practices he condemned so unsparingly. For Sikhs he is a forerunner and converser of Nanak. Muslims place him in Sufi lineages, and for Hindus he becomes a Vaishnavite with Universalist leaning.

Sikhism: Guru Nanak was the founder of Sikhism. Before his death, the Guru Granth Sahib he was declared the eternal guru of Sikhism recognizes all humans equal before Waheguru, regardless of color, caste or lineage. Sikhism strongly rejects the beliefs of fasting, superstitions, idol worship and circumcision. The Sikhs believe in one eternal god and follow the teachings of the 10 gurus,

Christianity: It was introduced in India by Thomas the Apostle, who visited Kerala in 52 CE. The oldest Church in India was built by him in India which is located in Kanyakumari District of Tamil Nadu, India. Most Christians reside in South India, particularly in Kerala, Tamil Nadu and Goa. Christianity in India was expanded in the 16th century by Catholic Portuguese expeditions and by Protestant missionaries in the 18th and 19th centuries.

Above description explains the religious diversity in India. According to Indian Constitution, India is a secular nation. But the active role played by autonomous bodies such as National Human Rights Commission of India and National Commission for Minorities, and the ground-level work done by non-governmental organizations, we come across various sporadic and sometimes serious acts of religious violence. The root causes of religious violence often run deep in history, religious activities and politics in India which includes acts of violence by followers of one religious group against followers and institutions of another religious group. Amnesty International and Human Rights Watch publish reports on acts of religious violence in India. From 2005 to 2009, an average of 130 people died every year from communal violence. The Maharashtra state reported the highest total number of religious violence related fatalities over that five-year period, while Madhya Pradesh experienced the highest fatality rate per year per 100,000 populations between 2005 and 2009. Over 2012, a total of 97 people died across India from various riots related to religious violence. The US Commission on International Religious Freedom classified India as Tier-2 in persecuting religious minorities. In 2018 report, USCIRF charged

Hindu nationalist groups for their campaign to “Saffronize” India through violence, intimidation, and harassment against non-Hindus. Approximately one-third state governments enforced anti-conversion and anti-cow slaughter laws against non-Hindus, and mobs engaged in violence against Muslims whose families have been engaged in the dairy, leather or beef trades from generations and Christians for proselytizing. “Cow protection” Mob lynching killed at least 10 victims in 2017.

As far as the history of violence due to religion is concerned its roots were found in ancient text. On the complement of Buddhist devotee, Ashoka issued an order to arrest Nirgrantha Jantiputra and subsequently another order to kill all the Ajivikas in Pundravardhana. Around 18,000 followers of the Ajivika sect were executed as a result of this order. According to K.T.S, Sarao and Benimadhab Barua, stories of persecutions of rival sects by Ashoka appear to be a clear fabrication arising out of sectarian propaganda.

During the colonial era the first inquisitors established themselves as formerly the King of Goa palace, forcing the Portuguese viceroy to relocate to a smaller residence. Their first act was forbidding Hindus from the public practice of their faith through fear of imprisonment. Sephardic Jews living in Goa were also targeted. During the Goa Inquisition conversion efforts were practiced in masse and thousands of Goan people converted to Catholicism during 1561 to 1774. Available record suggests that around 57 were executed for their religious crime and another 64 were burned in effigy. The adverse effects of the inquisition forced hundreds of Hindus, Muslims and Catholics to escape Portuguese by migrating to other parts of the subcontinent.

Indian Rebellion of 1857: The revolt started among the Indian soldiers of British East India Company when British introduced new rifle cartridges, rumored to be greased with pig and cow fat which is abhorrent concept to Muslim and Hindu soldiers, respectively, for religious reasons. 150000 Indians and 6000 Britons were killed during the 1857 rebellion.

Partition of Bengal (1905): On the basis of majority of population Muslim majority state of East Bengal and a Hindu majority state of West Bengal was partitioned by the British colonial government in 1905. This partition was deeply

resented, seen by both groups as evidence of British favors'. Waves of religious riots hit Bengal through 1907. The religious violence worsened, and the partition was reversed in 1911 but this did little to clam the religious violence in India and Bengal alone witnessed at least nine violent riots, between Muslims and Hindus.

Moplah Rebellion: It was an Anti-Jen rebellion conducted by the Muslim Mopla community of Kerala in 1921 which was inspired by the Khilafat movement and the Karachi resolution. Moplahs murdered, pillaged and forcibly converted thousands of Hindus. Nearly 100000 Hindus were driven away from their homes forcing to leave their property behind, which was later taken over by Moplahs. Annie Besant wrote about the riots: Moplahs murdered and plundered abundantly, and killed or driven away all Hindus who would not apostatize. Somewhere about a lakh of people were driven from their homes with nothing but their clothes they had on, stripped of everything. Malabar has taught us what Islamic rule still means and we do not want to see another specimen of the Khilafat Raj in India.

Partition of British India (1947): As colonial rule in the Indian subcontinent was ending, there was large scale religious violence. Corpses with vultures in Kolkata after 1946 riots, a Jain neighborhood and Hindu temple after arisen attacks in Ahmadabad in 1946 and Sikhs escaping violence across the Indo-Pakistani Punjab border in 1947. Direct action day which was started on 16 August 1946 left approximately 3,000 Hindus dead and 17,000 injured. During the years leading up to Independence, Mohammad Ali Jinnah became increasingly concerned about minority position of Islam in an independent India largely composed of a Hindu Majority. The partition plan was accepted and India and Pakistan become independent, 14.5 million people crossed borders to ensure their safety in an increasingly lawless and communal environment. The newly formed governments were completely unequipped to deal with migrations of such staggering magnitude, and massive violence and slaughter occurred on both sides of the border along communal lines. Estimates of the number of deaths range around roughly 500,000, with low estimates at 200,000 and high estimates at one million.

Modern India: Large scale religious violence and riots have periodically occurred in

India since its independence from British rule. The aftermath of the Partition of India in 1947 to create a separate Islamic state of Pakistan for Muslims, saw large scale sectarian strife and bloodshed throughout the nation. Since then, India has witnessed sporadic large scale violence sparked by underlying tensions between two sections of the Hindu and Muslim communities. The major incidences include the 1969 Gujarat riots, 1984 anti-Sikh riots, the 1989 Bhagalpur riots, 1989 Kashmir violence, Godhra train burning, 2002 Gujarat riots, 2013 Muzaffarnagar riots and 2020 Delhi riots.

Some of the notable religious violence's against Hindus and Muslims:

In August 2000, Swami Shanti Kali was shot dead inside his ashram in Tripura. Police reports regarding the incident identified ten members of the Christian terrorist organization, NLFT, as responsible for the murder. On 4 December 2000 nearly three months after his death, an ashram set up by Shanti Kali was raided by Christian militants belonging to the NLFT. Eleven priest's of the ashrams, schools and orphanages around the state were burned down by the NLFT. In September 2008, Swami Laxmananda was murdered along with his four disciples by unknown assailants. Later the police arrested three Christians in connection with the murder. Congress MP Radhakant Nayak has also named as a suspected person in the murder, with some Hindu leaders calling for his arrest. Lesser incidents of religious violence happen in many towns and villages in India. In October 2005, five people were killed in Mau in Uttar Pradesh during Muslim rioting which was triggered by the proposed celebration of a Hindu festival. On 3 and 4 January 2002, eight Hindus were killed in Marad due to scuffles between two groups that began after a dispute over drinking water. On 2nd May 2003, eight Hindus were killed by a Muslim mob, in what is believed to be a sequel to the earlier incident. One of the attackers, Mohammed Ashker was killed during the chaos. The NDF, a right-wing militant Islamist organization, was suspected as the perpetrator of the Marad massacre. In 2010 riots hundreds of Hindu business establishments and residents were looted, destroyed and burnt, dozens of Hindus were killed or severely injured and several Hindu temples desecrated and vandalized by the Islamist mobs allegedly led by Trinamul Congress MP Haji Nurul Islam. Three years later, during the

2013 Canning riots several Hindu businesses were targeted and destroyed by Islamist mobs in West Bengal. Religious violence has led to the death, injuries and damage to numerous Hindus. For example, 254 Hindus were killed in 2002 Gujarat riots out of which half were killed in police firing and rest by rioters. During 1992 Bombay riots, 275 Hindus died. In October 2018 a Christian personal security officer of an additional session's judge assassinated his 38-year-old wife and his 18-year-old son for not converting to Christianity. While in October 2020, a 20-year old Nikita Tomar was shot by Tausif, a Muslim, for not converting to Islam and marrying to him. We may come across several incidents of violence against Hindus.

Violence against Muslims: On 6th December 1992, members of Vishva Hindu Perished and the Bajrang Dal destroyed the 430-year-old Babri Mosque in Ayodhya which resulted in religious riots which caused at least 1200 deaths. Since then the Government of India has blocked off or heavily increased security at these disputed sites while encouraging attempts to resolve these disputes through court cases and negotiations. In the aftermath of the destruction of Babri Mosque in Ayodhya by Hindus nationalists on 6th December, riots took place between Hindus and Muslims in Mumbai in which a number of people died. The Godra train burning incident in which Hindus were burned alive allegedly by Muslims by closing door of train, led to the 2002 Gujarat riots in which mostly Muslims were killed. According to the Congressional Research Service, up to 2000 people were killed in the violence. In February 2020 North East Delhi riots were triggered by protests against a citizenship law seen by many critics as anti-Muslim and part of PM's Hindu Nationalist agenda.

A 1999 Human Rights Watch report states increasing levels of religious violence on Christians in India, perpetrated by Hindu organizations. In 2000, acts of religious violence against Christians included forcible reconversion of converted Christians to Hinduism, distribution of threatening literature and destruction of Christian cemeteries. According to 2008 report by Hudson Institute, "extremis Hindus have increased their attacks on Christians, until there are now several hundred per year." In Orissa, in early December 2007, Christians have been attacked in Kandhamal and other districts, resulting in the deaths of two Hindus and one

Christian, and the destruction of houses and churches. Similarly from 14 September 2008, there were numerous incidents of violence against Christian community in Karnataka United States Department of State criticized India for "increasing societal violence against Christians. The report listed over 90 incidents of anti-Christian violence, ranging from damage of religious property to violence against Christian pilgrims.

According to PRS India, 24 out of 35 states and union territories of India reported instances of religious riots over the five years from 2005 to 2009. However, most religious riots resulted in property damage but no injuries or fatalities. The highest incidences of violence in the five-year period were reported from Maharashtra (700). For 2012, there were 93 deaths in India from many incidents of communal/ religious violence (or 0.007 fatalities per 1000,000 people). Of these, 48 were Muslims, 44 Hindus and one police official. The riots also injured 2,607 people, of which 1,010 were Hindus, 787 Muslims, 222 police officials and 48 others. October 2013, 107 people were killed during religious riots (or 0.0008 total fatalities per 1000,000 people), of which 66 were Muslims, 41 were Hindus. The various riots in 2013 also injured 1,647 people including 794 Hindus, 703 Muslims and 200 policemen. In recent days polirialization of Hindus and Muslims were seen by taking issues on volume of Ajain given by Muslims on Loudspeakers every day and the question raised by wearing Hizab by Muslim girls we come across tension between Hindu and Muslims in Karnataka and Maharashtra and various parts of India, which may lead to the violence against each other may lead to violence against each other religious groups.

Conclusion: It's true that all religions in the world teach their followers to live safe life without disturbing other religions but we came across various instances of religious violence among various religions. As far as the Indian situation is considered we come across religious violence from long time. Indian Constitution declared India as a secular nation and provides freedom to all religion's follow their religious traditions. But on the contrary most Indian religious groups were indulged in violence against each other. Mostly we come across the incidents of violence among Hindu, Muslim and Christian religion in India. Some important incidents of religious violence were explained above which threats the secular

nature of our constitution. So it becomes our duty to provide due respect to all religions. For achieving this objective, especially all political parties have to leave their divide and rule policy for getting political power. Now it becomes necessary to teach the importance of secularism to all followers of various religions in India. This will be helpful for us in coming period for minimizing the religious violence in India as of which we will be able to become a true secular nation in the world and become 'Atminirbhar and Balashali Bharat.

References:

1. U.S. Commission on International Religious Freedom; April 2018, p. 37
 2. 'Tracing Mob lynching in two cities', The Hindu.
 3. *India's Govt.; Beef. What we need to know about the country's Controversial 'Beef Ban'* Forbes
 4. John S. Strong 'The Legend of King Ashoka: A study of translation of the Ashokavadana, Motial Banaras ideas pub. pp. 232-233; 30 October 2012.
 5. Beni Mahab Barua; *The Ashoka, General Book's* pp 68-69
 6. Steven L. Danver Popular Controversies in World History;
-

Noise Pollution and Judicial Attitude

Dr. M. L. Dharmapurikar, Assist. Professor, Shri Shivaji Law College, Kandhar, Mo. 9403323418

Abstract: Noise is one of the undesirable products of technological Abs Civilization. Admist this civilization, wherever we go, noise surrounds us. The roar of traffic, the passage of trains and aeroplanes, the bustle of crowds and the working of industry and the public utilities deafens our ears. Even home is invaded by noise. The noise from whatever source it comes from is undoubtedly. Physiologically as well as psychologically harmful. Invading environment in dangerous proportions, it is 'an invisible but insidious form of pollution. Noise as a potentially harmful pollutant is being recognised as a great nuisance these days affecting the quality of life, particularly, in urban areas.

A legally significant objective definition of noise is a complex and difficult to discern, for noise is not a purely a matter of acoustics but of psychology. Subjective factors such as mental attitude, environment, time and place, etc. are important in the determination of actionable noise which differ and are hard to quantify. The law cannot take into account every unwanted noise. On the other hand, any sound which becomes excessive, unnecessary or unreasonable has to be put under regulation in order to shield public against unbearable and harmful noise or for its cessation. Scientific methods to that extent may be useful in determining situations where noise 'steps out from its background' and becomes actionable.

Noise becomes a pollutant when it contaminates the environment which becomes a nuisance and affects the health of persons, their activities and mental abilities. In other words, noise pollution is 'unwanted sound which gets dumped into the atmosphere without regarding to the adverse effects it may be having."

Keywords: Effects, Indian Judiciary, Noise, Pollution, Sound.

Introduction: Noise in our major cities and towns, as the industrialization, traffic density, overcrowding due to population explosion, and the urbanization are increasing, is becoming a menace. The problem of noise in urban areas is further aggravated by widespread use of loud speakers to mark celebrations may be marriage, festival religious functions, exploding of crackers, election meetings and so on. Our metropolitan cities of Bombay, Calcutta, Delhi, and Madras are amongst the noisiest cities in the world. It is estimated that in Bombay with more than 6 lakhs of vehicles and a big Trans plying every day, noise levels range from 57 to 91 db. The noise levels in Madras according to a 1989 study report of T.N. Pollution Control Board, varied between 52.7 dB to 119.4 dB. In Delhi, it varies from 50 to 120 dB. Calcutta has 87 dB average noise levels, 29% the noise levels by far are above the national ambient noise standard. It is interesting to note that among large sections of our population there is an inadequate perception of the potential hazards from noise pollution that is why noise pollution is generally ignored. Studies by the National Physical Laboratory, the All India Institute of Medical Science, the National Institute of Occupational Health, Madras Medical College and various other non-governmental voluntary

environmental societies and surveys conducted by them indicate the growing threat to our physiological and mental well-being from community noise.

In view of the noise levels increasing both in time and in space in India, noise pollution needs to be curbed otherwise modern life thriving on the advancement of science and technology would be impossible in modem cities. Complete cessation of noise is a impossibility but avoidable noise could and must be avoided. Noise pollution, of all the environmental problems is easiest to control. It can be controlled through extra-legal and legal measures. Extra-legal measures, according to WHO report 300, include inter alia reduction of noise at source through design and fabrication of silencing devices and their use in air craft and other engines, industrial machines and home appliances; by making a change in design and operation of machines, vibration control, sound proof cabins and sound absorbing materials; by prescribing noise limits for vehicular traffic, ban on honking of horns in certain areas and planning main traffic arteries, industrial establishments, amusement areas, residential colonies; creation of silent zones, reduction in traffic density by giving preference to public transport: vegetation in different parts of the city, educating people

encouraging and making them aware of the need for control of noise pollution and by architectural designing of building to reduce the outside noise's effect to minimum.

At the same time legislative and administrative control, in view of subjective effects of noise on individuals and society, is indispensable. The law pertaining to noise pollution in India which exists in disparate bits of legislation and the judicial uncertainty prevailing, has not only proved to be inadequate but in efficacious to serve the purpose. Hence, in the Indian socio-economic perspective there is a clear need for a comprehensive legislation to curb the noise pollution. Regulatory control mechanism which mainly vests in the executive authorities. Who are vested with the powers under various Acts to check noise, is also proving ineffective for the want of determination and positive action on the part of administrative authorities? Recently, with coming into operation of Air (Prevention and Control of Pollution) Act, 1981 and the inclusion of 'noise' by Amendment Act 47 of 1987 as a pollutant bringing it within the scope of air pollution, the Central and State pollution control boards now assume the added responsibility of prevention and control of noise. The Central Pollution Control Board over the preceding years has helped in the formulation of noise standards for industries, automobiles, domestic appliances and the general ambient noise standards. Some surveys through monitoring of ambient noise levels have also been conducted by the Central and State Boards. Apart from formulation of standards and monitoring surveys nothing much has been done in the area of control of noise pollution by them.

(D) Sources of Noise Pollution: Broadly speaking the noise pollution has two sources, i.e., Industrial and non-industrial. The industrial source includes the noise from various industries and big machines working at a very high speed and high noise intensity. Non-industrial source of noise includes the noise created by transport/vehicular traffic and the neighbourhood noise generated by various household electric, electronics and other gadgets. The causes of noise pollution can also be divided into the categories, namely, natural and manmade.

(a) Natural Causes of Noise Pollution: The natural causes of noise pollution are air noise, volcanoes, and seas. Rivers, waterfalls, thundering sound and lightening in the sky, and

exchanging voices of living organisms including man and animals.

1. Man-made Causes of Noise Pollution: 1. Various industries like textile mills, printing presses, engineering establishments, metal works and bottling machines etc. are the source of noise pollution. 2. Transport automobiles and other vehicles such as trucks, buses, cars, motor cycles, scooters, trains, jet planes, projection of satellites etc. create noise through their movement. Horns and sirens. 3. Defence materials like rockets, tanks, artillery, shooting practices, bombardments and war explosives etc. 4. Agricultural machines such as tractors, trolleys, harvesters, tube wells, lawn mowers, generator sets etc. 5. Domestic gadgets such as pressure cookers, mixers, fans, air conditioners, vacuum cleaners, desert coolers, exhaust fans. Grinders, washing machines, telephones etc. 6. Entertainment sources like television. Radio, cassette player, phonograms and record players etc. 7. Loudspeakers and crackers etc. 8. Construction works, stone crushers, road rollers, dynamite blasting, bulldozing. Mining and quarrying activities, 9. Religious and social functions and other festivities including mela's, playgrounds, political gathering etc.

(E) Effects of Noise Pollution: In the modern days noise has become one of the major pollutants and it has serious effects on human health. Effects of noise depend upon sound's pitch, its frequency and time pattern and length of exposure. Noise has both auditory and non-auditory effects depending upon the intensity and the duration of the noise level.

(a) Auditory Effects: Noise damages the ear and causes temporary or permanent noise induced hearing loss. Auditory effects may lead to temporary hearing loss or permanent hearing loss.

(i) Temporary hearing loss: The temporary hearing loss is a physiological phenomenon, which is reversible. Temporary loss of hearing occurs when the ear is exposed for a short duration to excessive noise or when the ear is exposed to the noise at damaging intensities for sufficiently long period of time. Sudden noise is more harmful than the continuous one. The hearing limit of noise in man is about 140 dB. Human ears feel fatigue if exposed to over 80 dB for more than half an hour. It causes temporary deafness if the loudness of the noise is 100 dB. It is painful at 140 dB.

(ii) Permanent hearing loss: If the intensity and the duration of the noise is high then it leads to permanent loss of hearing. It is an irreversible loss of hearing and is caused by either prolonged noise exposure of high intensity noise or it may be caused when the intensity of the noise is more than 140 dB. When a stage is reached at which hearing loss no longer returns to its original level. It is called noise induced hearing loss or permanent threshold shift.

(b) Non-Auditory effects: Noise also causes various psychological and pathological disorders. The non-auditory effects of the noise are as under:

i) Annoyance: Noise causes annoyance, which leads to ill temper, bickering, mental disorientation and violent behavior. ii) Effect on communication: Noise affects verbal communication on which we depend in all kinds of environment. iii) Loss of efficiency: It is an established fact that noise directly demolishes the working efficiency and it enhances chances for accidents. iv) Disturbance in sleep: Noise also causes disturbance in sleep. Noise not only affects the depth of sleep but also the type of sleep. The intensity of noise, which disturbs the sleep, is not the same for all the people. Generally speaking, the sound of 40 dB is sufficient to disturb the sleep. v) Effect on Cardiovascular system: Noise not irritation or annoyance but it does also constrict the arteries and increases the flow of adrenaline and forces the heart to work faster, thereby accelerating the rate of cardiac ailments, the reason being that continuous noise caused an increase in the cholesterol level resulting in permanent constriction of blood vessels strokes. It can also cause high blood pressure. vi) Effects on the nervous system: The health experts are of opinion that excessive noise can also lead to neurosis and nervous breakdown. Noise also impairs the development of nervous system of unborn babies which leads to abnormal behaviour in normal life. vii) Hormonal effects Noise also causes anxiety, stress and sometime fears, which disturbs the body's hormonal balance and produces many diseases. Noise enhances the susceptibility of animals to viral diseases, which may result in the formation of cancerous tumours. viii) Effect on reproductive system: Noise also has effect on reproductive cycle of different living organisms. Noise can temporarily diminish sexual feelings. It has an adverse effect on egg laying and hatching in many birds.

Judicial Attitude: (1) In M.C. Mehta Union of India and others [(1998) 9 SCC 93], the Supreme Court has held in Yanmi Musical Concert case that the committee should strictly monitor the instructions and directions of the court and would also monitor the pollution to the Taj Mahal as account of sound or air pollution. With regard to the air pollution during night as per Schedule 3 of the Environment (Protection) Rules, 1986, ambient air quality standards in respect of noise during the silence zone it should not exceed 40 decibels.

(2) In Church of God (Full Gospel) in India KKR Majestic Colony Welfare Association and Others the Supreme Court has held: "Undisputedly no religion prescribes those prayers should be performed by disturbing the peace of others nor does it preach that they should be through Voice-amplifiers or beating of drums. In our view, in a civilized society in the name of religion, activities which disturb old or infirm persons, students or children having their sleep in the early hours or during day-time or other persons carrying on other activities cannot be permitted. It should not be forgotten that young babies in the neighbourhood are also entitled to enjoy their natural right of sleeping in a peaceful atmosphere. A student preparing for his examination is entitled to concentrate on his studies without there being any unnecessary disturbance by the neighbours. Similarly old and infirm are entitled to enjoy reasonable quietness during their leisure hours without there being any nuisance of noise pollution. Aged, sick people affected with psychic disturbances as well as children up to 6 years of age are considered to be very sensible to noise. Their rights are also required to be honoured.

The Supreme Court approving the decision of the High Court held that the directions issued by the High Court were valid. Along with it the Supreme Court held that the directions issued under the Environment (Protection) Act, 1986 and Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000 read with Rule 5 of Environment (Protection) Rules, 1986 were valid.

(3) In Free Legal Aid Cell Shri Sughan Chand Aggarwal alias Bhagatji v. Government of NCT of Delhi, The Delhi High Court has held as follows: "Noise pollution can be curbed by adopting certain measures. Environment eco-friendly technology should be adopted. Machinery should be designed and manufactured

in such a way that it should not create more sound than allowable noise limits. Roads should be made sound proof, trees should be planted of the roads and outside the big factories and industries. Public awareness both sides among masses should be created through seminars, conferences and the evil effects of noise pollution should be highlighted. Houses of God should be kept peaceful and noise-free as it rightly said that God Flights of aeroplanes should be also planned to curb noise. Noise Code not deaf. Regulating all aspects of noise pollution may be enacted. As the problem of noise pollution has already crossed the danger point and noise like a smog is threatening as a slow agent of death, immediate measures are needed to be taken in this regard."

The Court directed the establishment of separate courts to deal with the problem of noise pollution. Further all District Magistrates should be empowered to issue prohibitory orders to limit the hours for the use of loudspeakers. The Court directed the Delhi Government to restrict the use of firecrackers on occasions like religious festivals, marriages, processions.

(4) In Re: Noise Pollution implementation of the Laws for restricting use of Loudspeakers and High Volume Producing Sound Systems with Forum, Prevention of Environmental and Sound Pollution v. Union of India and another, the Supreme Court has dealt the issue of noise pollution exhaustively thus: "Article 21 of the Constitution guarantees life and personal liberty to all persons. It is well settled by repeated pronouncements of this court as also the High Courts that right to life enshrined in Article 21 is not of mere survival or existence. It guarantees a right of persons to life with human dignity. Therein are included, all the aspects of life which go to make a person's life meaningful, complete and worth living. The human life has its charm and there is no reason why the life should not be enjoyed along with all permissible pleasures. Anyone who wishes to live in peace, comfort and quiet within his house has a right to prevent the noise as pollutant reaching him. No one can claim a right to create noise even in his own premises which would travel beyond his precincts and cause nuisance to neighbours or others. Any noise which has the effect of materially interfering with the ordinary comforts of life judged by the standard of a reasonable man is nuisance. How and when a nuisance created by noise becomes actionable has to be answered by reference to its

degree and the surrounding circumstances, the place and the time.

Keeping all these submissions in mind it does seem that the present noise standards as prescribed in India by the Government of India, are correct and do not need to be altered at the moment. However, if the Government is of the opinion that this sound level needs to be increased or reduced at a later date it is free to do so. Keeping all these considerations and the various submissions made before this Court in mind we are of the opinion that a method as proposed by the learned Amicus Curiae of fixing the maximum chemical composition for each and every firecracker, keeping in mind the limit of 125 dB(AI) as the maximum permissible limit, should be adopted. Every manufacturer should on the box of each firecracker mention details of its chemical contents as well. In case of a failure on the part of the manufacturer to mention these details or in cases where the contents of the box do not match to the chemical formulae as stated on their box, the manufacturer shall be liable for criminal prosecution. An awareness towards protecting the environment from all sorts of pollutants and destructive activities needs to be created in the minds at a younger age. Suitable courses of study need to be devised by preparing textbooks to be handed down to the young in its shaping age and whilst they are still in schools.

In our opinion the total restriction on bursting firecrackers between 10 pm. and 6 am. Must continue without any relaxation in favour of anyone. The Court by restricting the time of bursting the firecrackers has not in any way violated the religious rights of any person as enshrined under Article 25 of the Constitution. The festival of Diwali is mainly associated with pooja performed on the auspicious day and not with firecrackers in no religious text book it is written that Diwali has to be celebrated by bursting crackers. Diwali is considered as a festival of lights not of noises. Shelter in the name of religion cannot be sought for, for bursting firecrackers and that too at odd hours.

Another argument that has been put forward to remove the restriction during festivals is that they are celebrated by most of the people and that an inconvenience to a few should not become the reason for restraining a greater lot.

We are inclined to agree with the view of the Department of Explosives. Firecrackers for the purpose of export may be manufactured and bear

higher noise levels subject to the following condition: (i) The manufacturer should be permitted to do so only when he has an export order with him and not otherwise; (ii) The noise levels for these firecrackers should conform to the noise standards prescribed in the country to which they are intended to be exported as per the export order, (iii) These firecrackers should have a different colour packing, from those intended to be sold in India; and (n) The firecrackers should have a clear print on them stating that they are not to be sold in India. In case these firecrackers are found being sold in Indian Territory, then the manufacturer and the dealer selling these goods should be held liable.

Conclusion: Above all, there is need for creating general awareness towards the hazardous effects of noise pollution. Particularly, in our country the people generally lack consciousness of the ill effects which noise pollution creates and how the society including they themselves stand to benefit by preventing penetration and emission of noise pollution. The target area should be educational institutions and more particularly schools. The young children of impressionable age should be motivated to desist from playing with the fire crackers, use of high sound producing equipments and instruments on festivals, religious and social functions, family get-together and celebrations etc. which cause noise pollution. Suitable chapters can be added into text books which teach civic sense to the children and teach them how to be good and responsible citizen which would include learning by heart of various fundamental duties and that would obviously include learning not to create noise pollution and to prevent, generated by others. Holding of special talks and lectures can be organized in the schools to highlight the menace of noise pollution and the role of the children in preventing it. For these purposes the State must play its role by the support and cooperation of non-government organizations (NGOs) can also be enlisted.

Similar awareness needs to be created in police and civil administration. by means of

carrying out a special drive to make them understand the various measures to curb the problems and the laws on the subject. Resident Welfare Associations (RAWS), service clubs (such as Rotary International and Lions International) and societies engaged in preventing noise pollution as part of their projects need to be encouraged and actively involved by the local administration. Festival and ceremonies wherein the fireworks and crackers are customarily burst can be accompanied by earmarking a place and time wherein and when all the people can come together and witness or view a show of fireworks dispensing with the need of crackers being burst in the residential areas and that too which is done without any regard to timings. The manufacturers can be encouraged as would display more the colours rather than make noise. I to make such fireworks. Not only the use of loudspeakers and playing of hi-fi amplifier systems has been regulated even the playing of high sound instruments like drums, tom-toms, trumpets, bugles and the like which create noise beyond tolerable limits need to be regulated. The law enforcing agencies must be equipped with necessary instruments and facilities out of which sound level meters conforming to Bureau of Indian Standards (BIS) code are a bare necessity. Preventive measures need to be directed more effectively at the source. To illustrate, the horns which if fitted with the automobiles would create hawking sound beyond permissible limits, should not be allowed to be manufactured or sold in the market as once they are available they are likely to be used.

References :

1. AIR 2000 SC 2773
 2. AIR 2001 Delhi 455
 3. AIR 2005 SC 3136
 4. AIR 2005 SC 3525
 5. IBR Vol. XXX (4) 2003 Pg. No. 654
 6. Dr. S. R. Myneni, *Environmental Law*, Asia Law House Hyderabad, Pg. No. 273, 274, 275
 7. P. S. Jaswal *Environmental Law Allhabad Law Agency, Faridabad Pg. No. 331, 332*
 8. Kailash Thakur, *Environmental Protection Law and Policy In India, Pg. No. 59, 60*
-

Relevance of Dr. Ambedkar's Thoughts of Economic Democracy

R. G. Kumawat, Head, Deptt. of Sociology, Bahirji Smarak Mahavidyalaya, Basmathnagar

Introduction: Dr Babasaheb Ambedkar strongly faith in democracy. Babasaheb Ambedkar is one of the greatest and intellectual persons in the world who analysed the concept of democracy on extreme micro level. He wrote lots of pages on the term democracy. Also, we get the help to understand the three dimensions of democracy from his writing such as, political democracy, social democracy and economic democracy. Dr Babasaheb Ambedkar is in favour of political democracy in order to maintain and form the governing and political system. But to him only political democracy is not enough to overall emancipation of suppressed class. Dr Babasaheb Ambedkar strongly emphasize on social and economic democracy. 'He conceived democracy as another name for equality, social and economic democracy is tissues and fibre of political democracy' (1). According to him democracy stands on the great values of Liberty Equality and Fraternity. These values are spirit of democracy. According to Dr Babasaheb Ambedkar, without equality and fraternity social and economic life of the downtrodden class can't be enhance. To him Fraternity, Equality, Justice, Liberty the superior moral values are the base of democracy, without fraternity and equality suppressed classes can't be include in the economic system. It is clear that without fraternity equality justice, Liberty democracy has no moral meaning. It is great importance of these values in order maintain the humanity and peace. It is need to every nation to stand on these values for abolish any kind of inequalities, agitation, struggle, war, conflicts as well as bloodshed. Dr Babasaheb Ambedkar defines democracy as, "a form and method government, whereby, revolutionary changes in the economic and social life of the people are brought about without bloodshed" (2).

Objectives: 1. To state the of the thoughts of Dr Babasaheb Ambedkar regarding economic democracy. 2. To analyse the today's crisis of suppressed class. 3. To take the review of the relevance of the thoughts of economic democracy of Dr Babasaheb Ambedkar according to today's crisis of oppressed class.

Data collection: Secondary data has used. Journals, newspapers, as well as suitable material has taken from internet, from deferent web sites.

In today's situation it seems that the real essence of democracy did not percolate in the economic and social life of the people who are living traditionally in the lower stage of the society. It also seems that they are not part of economic benefit although they give majority of share in the economic development. 'Two third of people in India live in poverty; 68.8% of the Indian population lives on less than \$2 a day. over 30% even have less than \$1.25 per day available-they are considered extremely poor' (3).

In this existed scenario of poverty, majority of people from SC and ST and along with them the people who live in the slum and village area are included. They can't take skilled education, technological education, health related education for expansion of their business or occupation or to get permanent jobs in order to better livelihood only because of expensive education as well as privatisation of education. Even today most of the lower castes are indulged in their traditional caste-based occupations, as well as bonded labour, child labour, and all such evil practices. It is only due to extreme economic and social inequalities. All these poor people marginalised and socially neglected. In this situation the thoughts of Dr Babasaheb Ambedkar are more relevant. According to him, there are no meaning of real democracy without social and economic democracy.

Relevance of the thought of economic democracy: In his initial time of social life, he started to fight against social and economic disparities in which landless labourers, small farmers, women, factory workers and backward caste people were suffered. He formed the Independent Labour Party on 15th August 1936. 'It opposed the brahmanical and capitalist structures in India, supported the Indian working class and sought to dismantle caste system'(4). As an agenda of Independent Labour Party, the abolishment of Khoti system by which encroached the social and economic life of rural poor and made them bonded labour of generation to generation, 'Dr Babasaheb Ambedkar introduced historical bill in the Bombay Legislative Council aimed at abolition of the Khoti system'(5). In his journey as a labour member of British Viceroy's Executive Council,

Dr Babasaheb Ambedkar has given extraordinary contribution in the assessment of all labour laws. He has given completely new face with making the drastic changes and amendments of the existed labour laws and made them into the favour of labour, workers, farmers, organised and unorganised labour of Indian society. Mines Minority Benefit act, Women Labour Welfare Fund, Employees State Insurance Act etc. are some instances. He has taken lots of tired less efforts like above. It is also true that in taking the hard efforts in this regard there was long vision of him behind it. He wanted to make and maintain the economic and social democracy. He wanted to make completely upliftment of the excluded class and bring them into the mainstream of Indian social system in order to make the strong foundation of social solidarity. Dr Babasaheb Ambedkar strongly believed in social equality and for this he wanted to reorganize the Indian social system in which every individual has liberty and freedom to take any type of education, freedom to take any skill, freedom to choose any occupation, freedom to wonder any corner in the country, freedom to raise the economic status and so on. He wanted to abolish all types of social inequalities as well as all biased approaches which existed on the basis of caste, clan, religion, language, economy and so on. He wishes to make new form of Indian social system in which every individual keeps faith in Fraternity, Liberty, Justice and Equality.

Whatever the path made by Dr Babasaheb Ambedkar as well as the thoughts kept by him, does our rulers follows it? Unfortunately, the answer is negative. There is tremendous unrest in today's farmers, workers and labourers. Farmers are committing suicides; factory workers are losing their jobs, moreover increasing the numbers of child laborers due to weak economic condition of poor families even banned it by government. 'According to data from Census 2011, the number of child labourers in India is 10.1 million of which 5.6 million are boys and 4.5 million are girls' (6).

As well as there are huge gap between the number of organized and unorganized labour. 'As per the National Sample Survey in 2009-10 the total employment in the country was 46.5 crore comprising around 2.8 crore in the organised and remain 43.7 crore workers in the unorganised sector'(7).This figure may increase today. The labourers who come under the unorganized sector

are doing their job as rickshaw driver, construction worker, helper, house matron, driver, daily wages in hazardous industries, majority of women workers indulge in brick factory jobs and so on. They pushed into the weak economic conditions as well as the worst health situation. In this situation the thoughts of Dr Babasaheb Ambedkar of upliftment of the lower Strata of society as well as the thoughts of socialism and subaltern perspective and his work regarding labour welfare is relevant even today to reduce the social and economic parity.

In the pre independence era the Indian economic system was stand on extreme inequal norms. The tenures were landless and living as bonded labourers. Insidious or fatal laws which was made by Britishers where existed which was completely against the landless labourers, farmers, factory workers. Paradoxically such economic system was in favour of capitalist and landlords, government officials, rulers and all other Elite classes. Due to this depressed or have nots classes was completely marginalized from the economic system. All the doors were close to them to enter freely into the present economic system. Dr Babasaheb Ambedkar was first intellectual leader who fought against this inequality. He had started several movements and made amendment in several labour laws. He wishes not only make parity in economic system but also make the strong foundation for establish the economic democracy. Dr Babasaheb Ambedkar have got enough success in rescue the encroached economic system from elite class. Whatever the success Dr Babasaheb Ambedkar have got in making the economic system suitable for depressed classes our rulers have got failure in this regard in huge span of 70 years of time. Now its urgent need to walk on the path of Dr Babasaheb Ambedkar. According to the thoughts of Dr Babasaheb Ambedkar our rulers have to make new economic policy to inclusion of all marginalized and oppressed classes into mainstream of Indian economic institutions. Today labourers and workers have need to new laws in favour of them. They need to accept their responsibilities by government with controlling the massive privatization. Dr Babasaheb Ambedkar suggest the socialism policy in agriculture and industries. According to him agriculture and industries should be under the surveillance of the state in order to be the welfare state. In other words, he wishes to open all

economic opportunities to every individual, he wishes to abolish all discriminatory economic system in order to establish the real meaning of democracy.

Conclusion: Today the crisis of suppressed class is being increased. Elite class have got position over the economic system as well as Liberalisation, Privatisation and Globalisation policies becoming benefited to them. In this overall situation suppressed and downtrodden classes marginalising and excluding from today's Indian economic system. They are getting deprived from economic benefits so that it's urgent need to walk on the path of Dr Babasaheb Ambedkar. It is strongly need to follow his thoughts of economic democracy. If we do the same our problem of economic and social inequalities will be reduced as well as oppressed class will strongly attach to Nation. Fraternity and brotherhood will maintain. Our nation and society

will move on the path of sustainable development, our state convert into realistic welfare state.

References:

1. Nagaur Jitendra Kumar, 'Social democracy: Dr B.R. Ambedkar Perspective,' www.drbrambedkarcollege.ac.in/ accessed on December 02, 2021, at 8:33p.m
 2. Dr Singh Ravi Prasad, 'Dr Ambedkar's Thoughts on Democracy: Relevance in Indian Scenario', available at, <https://www.mgkvp.ac.in>, accessed on November 18, 2021, at 11:58 p.m.
 3. Poverty in India: Facts and figures on the daily struggle for survival, available at [https:// www.soschildrensvillages.ca/news/poverty-in-india-602](https://www.soschildrensvillages.ca/news/poverty-in-india-602), accessed on November 19, 2021, at 12:31p.m.
 4. en.m.wikipedia.org/wiki/Republican-Party-of-India, accessed on November 19, 2021, at 9:02 a.m.
 5. Ph.D. thesis of S, Sarvodaya Shivaputra (2003), ' Dr Babasaheb Ambedkar role in the Bombay Legislative Council 1927-1939', available at Shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/214969, accessed on November 19, 2021, at 9:32
 6. <https://www.unicef.org/india/what-we-do-/child-labour-exploitation>, accessed on November 29, 2021, at 6:15 p.m.
 7. vikaspedia.in, accessed on November 19, 2021, at 12:44
-

Poverty: On A Feministic Note

*Dr Aparna Sengar, Associate Professor, Department of Sociology, N S N PG College, Lucknow
Cell: 9415158143 Mail id: sengaraparna@gmail.com*

Abstract: Poverty is a topic discussed widely by academicians of various subjects. Socially, economically, and politically, it is always a burning issue to ponder over—this research paper emphasises poverty from a feministic perspective. The article discusses that poverty is needed to be dealt with from this perspective, as the general poverty eradication program does not understand the specific demands of women.

Keywords: Poverty, Feminization, Poverty Eradication

Introduction: Poverty is a topic discussed widely by subject experts; however, there isn't a single definition that is universally accepted. Many academic arguments are made about how the idea of poverty might be comprehended. The World Bank defined poverty as "the inability to realise a minimal standard of living" in its World Development Report on the subject that was published in the year 1990 (World Bank 1990:26). According to Chambers, poverty is "a state of want and disadvantage," which can also be translated as "a state of deprivation" it is related to "lack of incomes and assets, physical frailty, isolation, vulnerability, and powerlessness" (Chambers, cited by Mikkelsen 1995:146). To summarise, both the above definitions apply comparisons to an established level of living; thus, poverty is considered a relative notion in this context.

On the other hand, Amartya Sen has brought attention to the concept of the absolute core of poverty, in which "poor is an absolute notion in the space of capacities, but very often it will take a relative shape in the space of commodities or qualities" (Sen, 1984). According to Sen, famine and hunger are associated with absolute poverty; nevertheless, avoiding social stigma and the inability to pay for children's fundamental education is equally significant. (Methods for Development Work and Research, 2022)

Even though the ideological foundation of the concept of poverty may shift over time, its central concern continues to be the inability to meet fundamental needs such as maintaining one's physical health, exercising personal autonomy, and actively participating in social life. The poverty line is a standard for determining absolute poverty and is frequently applied to compare poverty levels in different nations and within individual countries. According to the World Development Report, the upper poverty level can

be a cut-off point for absolute poverty. This limit is set at 370 dollars in United States currency per year. Therefore, consumption levels that are lower than this point are regarded as poor, while consumption levels lower than US\$275 are considered exceptionally poor (Mikkelsen 1995). In addition, the World Development Report utilises country-specific poverty lines to measure poverty within countries. For example, in the context of India, the figure of Indian Rs. 122 per capita per month at the prices of 1984-1985 is used to measure the poverty line.

According to Chambers (1987), poverty is not just a measurement of inadequacies in income and consumption because some aspects of poverty can never be defined (Mikkelsen 1995). According to Chambers' theory, deprivation is caused by a lack of material resources and the complex interaction of several other factors, including physical frailty, solitude, vulnerability, and helplessness (Chambers 1987; Rakodi 1995). Poverty in terms of material goods results from a lack of movable assets, insufficient access to resources, and low returns despite high levels of physical labour. On the other hand, the physical weakness of a home is not only exhibited by an absence of sufficient food, but it can also be dependent on the availability of individuals who do not have any disabilities. The household can fall into poverty if a significant income earner has an illness, becomes disabled, passes away, or leaves home. Isolation can refer to both the absence of social interaction and physical obstacles such as a location that makes it difficult to travel, contact, or access information.

Illiteracy and other forms of social and cultural norms that contribute to the maintenance of poverty are examples of social barriers. The impoverished are caught in a never-ending cycle of powerlessness and vulnerability, which serves as a trap for them. The precarious condition of the

needy makes it impossible for them to take risks necessary to raise themselves out of poverty through creative or innovative endeavours. Their lack of power further hinders their ability to negotiate favourable terms within the framework of the existing social order (Chambers 1987; Rakodi 1995). A research project on poverty carried out in Bangladesh by Rahman and Hossain highlights the significance of qualitative analysis and quantitative metrics in poverty research. According to the study findings, being poor is not the same thing as being in a condition of deprivation. A predicament in which one is vulnerable is also of equal importance. Vulnerability may be an even more essential component of the poor person's experience among half of the female population. Vulnerability can be understood as a component of poverty that can be broken down into three key indicators: physical insecurity, crisis-proneness, and coping capacities (Rahman and Hossain, cited by Mikkelsen 1995). In this context, the term "physical insecurity" refers to the condition that develops as a direct consequence of the violence and coercion that are always present in economically disadvantaged environments, as well as how these elements frequently thwart the efforts that individuals living in poverty make to better their lives (Mikkelsen 1995). For women, physical danger not only comes from the outer world and mostly comes from within the dwelling house in the shape of abuse and other forms of domestic violence.

Feminization of Poverty: Although it is acknowledged that poverty is a significant issue in every society, there is also substantial evidence indicating that women make up the vast majority of the poor, in particular the poorest of the poor. Another argument supporting this strategy is discovering that women are one of the most effective tools for eradicating poverty. Although poverty is recognised as a significant issue in every society, it is acknowledged that women are one of the most effective tools. And the following point, which is the most significant one, is that women are the key to preventing poverty from passing down to subsequent generations. This is the most critical argument.

The term 'feminisation of poverty' is widely used in the development discussion, and it refers to three things: women have a higher incidence of poverty than men; women's poverty is more severe than men's, and the incidence of poverty

among women is increasing compared to men's. The notion that poverty has a 'female face' was established as a 'fact' during the Fourth Women's World Conference in Beijing in 1995, when it was said that women made up '70 per cent of the world's impoverished population, and this number is continuously rising.' 'This assertion gave rise to the idea of "feminisation of poverty," A 'feminised' or 'feminising' poverty has also been often related to the 'feminisation' of family headship, with female heads of household being built as the 'poorest of the poor.'

The topics of "gender" and "women and poverty" have received significant attention in the literature on development and the discussion on international development. It has been advocated that Diane Pearce was the one who first used the phrase "feminisation of poverty" in 1978 (Allèn, 1992). This expression has now evolved into a common catchphrase.

In his article "Transitory Poverty and Structural Poverty," Murphy (2015, 87) makes a crucial distinction between "transitory poverty" and "structural poverty". The former can be caused by 'random shocks' and a lack of social support for unexpected events, whereas the latter "arises due to unfair and unjust social structures," in which gender plays a significant role (Murphy, 2015). Consequently, women may experience 'transitory poverty,' which refers to a temporary deterioration due to shocks such as 'natural' disasters (Bradshaw et al., 2017). However, for some women, this may only represent a temporary deepening of existing 'chronic poverty,' which results from their position within invidious societal inequalities. When subjectivity of individual experiences with poverty is considered, it is impossible to "know" and "quantify" gendered poverty. The unit of measurement is another factor that makes it difficult to assess poverty levels accurately. There is a continued reliance on 'the household' as the standard unit of measure within official statistics. Since sex-disaggregated data have only been available at the household level, this state of affairs has led to a situation in which female-headed households have become a 'proxy' for all women (Lampietti and Stalker 2000 Pdf - Google Search, n.d.). It is a noteworthy finding that one of the primary focuses of feminist research has been the disparities in access to, control over, and utilisation of resources within homes. It has been extensively shown that men may keep a large

percentage of their income for their consumption (Bradshaw 1995; (Fukuda-Parr, 1999); (Moghadam, 2000). It commonly results in "secondary poverty" among women and children in "non-poor" homes. Indeed, we are more likely to experience what can be referred to as gendered 'power poverty' in homes where the male breadwinner is the primary caretaker. It occurs when women and girls are either unable (due to fears of violence or abandonment) or unwilling (due to deeply ingrained gendered norms) to challenge or challenge male privilege or prerogatives (Brickell and Chant 2010).

Even though women are getting education and employment, their contributions are more to household income. Still, women's disproportionate burdens of unpaid labour can often lead to exacting demands and, consequently, to women's relative 'time poverty'. In other words, while women's contributions to household income are increasing, their burden of reproductive and productive work hinders them from engaging in restorative rest and recreation activities; which is an essential attribute for the human health (Chant 2007, 2008; (Noh-Ra Kim's Research Works, n.d.)). And this, in turn, can impact a person's earning ability and "income poverty." Therefore, "power poverty" and "time poverty" frequently interact with one another and maybe more significant in the perception of poverty than limited access to income in and of itself.

It has been recognised that gendered poverty results from gendered power inequalities. It has also been recognised that addressing income poverty will not necessarily improve gender equality. Even though addressing gendered poverty will help reduce poverty (Jackson 1996). One positive effect of the rapid economic expansion in the nineties was reducing the percentage of people living in poverty. But on the other hand, the total number of people living in poverty has grown, particularly in rural areas. Given the persistence of gender differences, it is hardly an unreasonable observation that poverty affects a proportionately higher number of women than it does men. As this void exists, the difference is much more prominent in rural areas; the women living there are significantly more likely to live in poverty.

India is ranked 131 out of 189 nations on the Gender-Related Development Index. The gender empowerment measure highlights the seriousness of the problem and emphasises the importance of

moving quickly to address it ("India Ranks 131 on Human Development Index 2020," n.d.). The condition of world rural poverty report that the International Fund for Agricultural Development compiles offers an estimation of the number of rural women living below the poverty line. This study base its estimates on the number of households headed by women, the average size of families, and the percentage of the rural population that lives below the poverty line. They also assume that the female-to-male ratio in households that men head is one. However, rural women are active participants in agricultural and non-agricultural tasks such as weeding, winnowing, and drying grains, as well as in the process of transplanting paddy seedlings. Two primary factors contribute to the disproportionately high rates of poverty that women experience; the first is that they are more likely to be unemployed, and the second is that they are more likely to be dependent on men. To put it another way, one of the causes is the economic climate, while the other is the social environment. The list contains the economic factors that lead to women being forced to live a life of disadvantage. 1) Inbuilt inequalities in the existing economic system and lack of access to resources are one of the fundamental causes of women's more significant deprivation. 2) Failure of macroeconomic policies to address women's poverty at the grass-root level and poor mainstreaming of credit programmes for women through both public and NGO sectors create a reason for women's deprivation. 3) Much of women's work has been unpaid and thus without retirement benefit. 4) Agricultural modernisation affects the employment opportunities of women; farmworkers in partial or in full. 5) Low participation of women in the formal sector; women's employment, mainly in the informal sector as unskilled and low paid workers, is also one of the reasons. 6) Working women have been paid less for the same work and have been locked into low paying jobs in a dual labour

The factors in social conditions which prevent women from getting a better status in life. 1) Women have less access to education, health services, credit facilities, and abundant employment opportunities. 2) Patriarchal attitudes and practices are detrimental to women and hinder their empowerment. 3) The migration of rural people to urban areas creates more burden upon women by increasing household and farm

workload and thus growing poverty. 4) Poverty among older women is seen as the result of women's economic dependence on men in this society. 5) Surveys show an increase in life expectancy also attributed to women's poverty as there is comparatively more longevity in women's lives than in men's lives. thus resulting in widowhood and miserable life. Different approaches were applied to tackle these hindrances.

A. Trickle-down approach: This approach was based on the fact that development benefits would be shared equally between men and women, and therefore no specific attempts were made toward women. They recognise women's areas within family planning and maternal and child health. they focused on the family as a unit of development.

B. Women in development strategy: This strategy was developed as a result of the recognition of women's traditional gender roles as wives and mothers providing women with their family's basic needs .they focus on traditional areas of work for women such as food preparation and processing, sewing, weaving and handicrafts.

C. Gender and development (GAD) strategy: this approach came into existence in 1985 when at the second world conference, it was noticed that there was a necessity to provide women's actual and potential contribution to development rather than welfare needs. It was realised that the essence of the problem was not women but the difference between men and women. The causes of these differences were founded in relationships between men and women, in the prevailing socially and culturally determined gender relations. A vital component of the entire approach was the desire to make national development planning and programming more responsive to the needs of poor women and thus more effective in poverty alleviation. Initiatives to alleviate poverty have been taken by various sectors of society, including the government and the NGOs. Several plans have been initiated to integrate women into the mainstream. Increase women's participation in every sector and give a concrete shape to gender concepts in formulating, implementing, and evaluating sectoral policies and programs. Multi development women's empowerment is done by uplifting their social, economic, political, and legal status. Women lacking access to a resource can avail themselves of credit opportunities. Various initiatives include generating self-

employment programs for women, cooperatives and cottage industries, and non-formal and vocational education and skill development programs.

Conclusion: Although various developmental programs are undergoing, particular challenges act as hindrances; 1. The central problem in tackling this challenge is the lack of quantitative data. The difficulty in identifying the number of poor women is that poverty data are customarily presented only at the household level. 2. Patriarchal society act as an obstacle to reducing the poverty of women. Prevailing discriminatory laws limited the access of women to available economic resources. 3. NGO and government efforts remain unreached to the poor in remote areas, and their actions remain concentrated inaccessible areas. 4. Inadequate efforts in comparison to the size of the problem are one to reduce poverty in general and women's poverty in particular

Recommendations: Thus to carry on the development of the nation on the whole and to bring the whole population on a common platform, specific recommendations are given below: 1. Proper recognition should be given to the productive roles of the skill-based training should be given to non-farm activities to relieve farm women's drudging and create an environment for participation of farm women in agricultural development. 2. A gender perspective should be given more emphasis in plans and programs for poverty alleviation. 3. Welfare activities should be started for exploited and victimised women. 4. Women entrepreneurs and farmers should be given priority in credit programs. Suppose we ponder the overall problem of poverty and the role women play in eradicating it or transferring it to next-generation. In that case, we can conclude that they are the root of the tree named society. When provided proper nourishment in empowerment, confidence, recognition, and assistance, they will provide beneficial fruits. Though a lot of work has been done, a lot has to be done in future. Time requires a proper appreciation of women's work, and this will provide a good dividend.

Bibliography:

1. Daniel, J. s. (1996). *Mega Universities and Knowledge Media - Technology strategies for Higher education*. Oxon: Routledge, taylor ad Francis Group.
2. Definations. (1996). Retrieved 2017, from <http://www.yourdictionary.com/academic-institution>

3. Dushyant Kohli, H. G. (n.d.). *INC 42 Resource News*.
 4. Edinburgh, T. U. (2017, July 4). *How to evaluate*, from <https://www.ed.ac.uk/information-services/library-m>
 5. Edinburgh, T. U. (n.d.). *How to evaluate website content* Retrieved from <https://www.ed.ac.uk/information-services/library-museum-gallery/finding-resour>
 6. ETL523, D. -L. (2011). *Digital Fluency* .
 7. H. Juhling McClung, R. D. (1998). *The Internet as a source for Current Patient Information*, American Academy of Pediatrics.
 8. Hale, T. (2017, July 26). *www.iflscience.com*. Retrieved from <http://www.iflscience.com/technology/>
 9. <https://www.techopedia.com/definition/23885/web-content>. (2017). Retrieved oct 10, 2017
 10. Jacob Poushter, J. C. (2015, March 19). *Internet Seen as Positive Internet Seen as Positive but Negative on Morality in Emerging and Developing Nations*.
 11. Jamie Bartlett, C. M. (2011, September). *Truth, Lies and the Internet* . London,UK.
 12. Jan Brophy, D. B. (n.d.). "Is Google enough? Comparison of an internet search engine with academic library resources", Vol. 57 Issue: 6., *Aslib Proceedings*, pp.498-512, .
 13. Joshua Allen Holms, M. C. (n.d.). *Opensource.com*. Retrieved from <https://opensource.com/resources/>
 14. Kotagiri Ramamohanarao, K. K. (2007). *The Curse of Ease of Access to the Internet*. NICTA Victoria Research Laboratory, The University of Melbourne.
 15. Kumah, C. H. (December 2015). *A Comparative Study of use of the Library and theInternet as Sources of Information by GraduateStudents in the University Of Ghana*. *Libraray Philosophya and Practice (e-journal)*, 1-21.
 16. Laird, T. F. ((2008)). *The Effects of Discipline on Deep Approaches to Student Learning and College Outcomes*. *Research in Higher Education* 49(6), 469-481.
 17. Leung, D. Y. (2003). *The relationship between approaches to learning and reflection upon practice*. *Educational Psychology*23(1), 61-71.
 18. library, G. U. (n.d.). *Evaluating Internet Resources*. Retrieved Oct 2017, from <https://www.library.georgetown.edu/tutorials/research-guides/evaluating-internet-content>
 19. *Live internet Stats*. (n.d.). Retrieved from <http://www.internetlivestats.com/google-search-statistics/>
 20. Network, T. S. (2001). *Definations and Translations*. Retrieved from <http://www.definitions.net/definition/content>
 21. Susane S Lazinger, J. B.-L. (1997). *Internet use by faculty members in various diciplines , A comparative case study* . *Journal of the American Society for Information Science*, 508-518.
 22. Watson, K.-A. (2013, September). *Evaluating Primary and Secondary Sources- An Online Tutorial*. National Libraray of Jamaica.
 23. *www.onlineuniversities.com*. (n.d.). Retrieved Oct 22, 2017, from <http://www.onlineuniversities.com>
-

Women's: A Constitutional Insight and Legal Rights in India

Prof. (Dr.) Ranjana Bhimrao Ingole, College of Social Work, Anjangaon Bari Road, Badnera, Amravati, Maharashtra:-444701 Mobile: 9405320664 Email: ranjanaingole@gmail.com

Abstract: *The present study attempts to evaluate the nature and scope of women's rights within the constitutional framework in India. The purpose of this study is to re-examine the provisions laid down in the Constitution to promote women empowerment and protect gender equality. The Indian courts have taken greater recourse to the constitutional provisions along with International Conventions and Treaties on gender equality for mainstreaming women's rights. Thus, an attempt has been made to analyze the role of the Indian judiciary with regard to the protection of women's rights in view of the objective of social justice as enshrined in the Constitution. Women are the wealth of the nation and they have contributed in almost every field; are in front, leading the country, and source of inspiration for many. Unfortunately, in many spheres of life women are making legitimate demands for justice till date which can no longer be ignored. In this backdrop, the present study seeks to evaluate the existing legal system in India to protect women's rights and identify the problems which are being faced by women in*

Women's Rights in India: A Historical Overview Women's identity and status in the history of India is non-uniform and non-constant, yet violence against women is almost a universal phenomenon in India. The sociologists while evaluating the position of women in India face many problems because of the paradoxical statements in different religious scriptures and sometimes in the same text at different places. As historian Romilla Thaper observes —Within the Indian sub-continent there have been infinite variations on the status of women diverging according to cultural milieu, family structure, class, caste property rights and morals. Some have described their status as equals to men, while others have held not only in disrespect but even in positive hatred. Though the cultural history of India reveals that in India women enjoyed the theoretical importance which these texts outline for the wife who was defined Ardhagini (better-half), but in practice she had a subservient position than man.

Women's Rights under the Constitution and the Role of the Judiciary: The emergence of independent India with a written Constitution assuring great rights and freedoms marks an important milestone in the uplift of women's status and position. In its wake independence, brought a great consciousness in our society for protection and promotion of human dignity for every individual irrespective any criteria. The framers of the Constitution were well aware about the vulnerable position of women in the multi-cultured Indian society and it was realized that

gender equality was necessary to ensure human dignity. The preamble of the Constitution embodies in a solemn form all the ideals and aspirations for which the country had struggled during the British regime and it express —what we had thought or dreamt for so long. The preamble of the Constitution accepted sex-equality in principle. It guarantees to all citizens, irrespective of sex, justice, social, economic and political; liberty of thought, expression, belief, faith and worship; equality of status and opportunity. The preamble of the Constitution of India begins with the words 'We the people of India' which includes men and women irrespective of any castes, religion, place of birth.

The Preamble to our Indian Constitution spoke of "We, the people of India making a solemn resolve to constitute India into a "Sovereign Democratic Republic" securing for all its citizens Justice, Liberty and Equality, and promoting among them all Fraternity. Justice is further defined as social, economic and political. Liberty includes of thought, expression, belief, faith and worship, and Equality means equality of status and of opportunity.

It is rightly argued that where a constitution's preamble includes a reference to —the people, an accompanying commitment to gender equality will guide a broad and inclusive understanding of this expression. It intends to ensure equality of status and of opportunity to every man and woman. It also assures the dignity of the individual which includes the dignity of women too. The preamble of the Constitution is the key to

open the mind of the makers of the Constitution which may show the general purpose for which the Constitution was made. It declares the rights and freedoms which the people of India intended to secure to all citizens. On the basis of the preamble, several important enactments have been brought into operation, pertaining to every walk of life including family, succession, guardianship and employment, which aim at providing the status, rights and dignity of women. Women are provided with series of civil, political, social, economic and educational rights under the Constitution. It is rightly observed that, —our compassionate Constitution, the Foundation Head of all laws, is gender sensitive.

Provisions ensuring rights of Indian women: After Independence lots of provisions have been introduced to improve the social condition of women and to give them a platform where they can utilize their potential for their betterment and contribute positively towards the growth of their country. It is fact that the in the present era position and development of any country is dependent on the socio-economic position of its women. The provisions which enhanced the value of present women can be divided into two parts: Constitutional provisions. and Parliamentary provisions.

Constitutional provisions to ensure dignity of women: Lots of provisions have been introduced through constitution to ensure dignity and self respect to the women at large. As mentioned earlier Dr. B. R. Ambedkar, author of Indian constitution, make sure that constitution of India safeguard the social and legal rights of women. Article 14 of constitution of India ensures equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India. This is a very important provision which provides equal legal protection to women against any women based crime. This provision also paves way for the introduction of various laws and acts to ensure protection and enforcement of legal rights of women in India. Article 15 of constitution of India ensures that no one should create any sort of discrimination only on the grounds of religion, race, caste, sex or place of birth or any of them within the territory of India. At the time of Independence there was lots of discrimination in India against women which gradually abolished after introduction of article 15. As per article 15(3) of the constitution state has the authority to make any special provision for women and children.

Article 16 of constitution of India ensures equal employment opportunity to every citizen of India. As per article 16 there should not be any discrimination in respect of employment opportunity under the State only on grounds of religion, race, caste, sex, descent, and place of birth, residence or any of them. Now we can see women are doing really good work in politics and in corporate sector. Presently they are holding responsible positions in Government and Government run institutions. Let me share few good names from political and corporate field. These names are Chanda kochhar, Indira nooyi, Sonia Gandhi, Sushma Swaraj and this never ending list goes on. Article 39 of constitution of India ensures the benefit of the directive principles of state policy to the women. Directive principles of state policy mean guiding principles for the framing of laws by the government at state level. Article 39(a) of directive principles of state policy ensures and directs a state to apply policies which focus on a men and women have an equal right of adequate means of livelihood and article 39(c) ensures equal pay for equal work for both men and women. Article 42 of constitution of India caste a duty on every employer to ensure just and humane conditions of work and for maternity relief. In reality the position and treatment of women in corporate offices is really bad and in fact they are exploited by their seniors and bosses. In this scenario the provisions of article 42 are very important and now it is duty of employer to provide good working conditions to all the employees. Article 243 of constitution of India ensures reservation of seats in gram panchayat for women. This opportunity of being a part of local level arbitration process has improved the social conditions of women in village areas. These are few rights which are given by our constitution to the Indian women in order to ensure their dignity and social respect. Further to protect these constitutional rights there are numerous legal steps that have been taken by the state Governments which we will discuss in detail through this article.

Parliamentary provisions to ensure dignity of women: After Independence there was need to introduce some statutory laws to ensure safety and protection of women. Keeping in view this requirement, just like constitutional provisions, various parliamentary steps have also been taken by the law of India in order to ensure dignified life to the Indian Women. Parliamentary

steps means and includes the enactment of various laws and statutory acts to protect the interest of women and to stop the crime against women. These acts have proved really useful towards progress and safety of women in society.

Few recognized crime against women are:

Female feticides: Female feticide means identifying and killing of female fetus before they take birth. This is the most brutal way of killing women. The custom of female feticide is practiced by the society from ancient times and it is really shameful to note that even today, when we consider ourselves educated and civilized, this custom is practiced in a big manner. Government has taken so many steps to spread awareness among people about the consequences of this crime. In a recent development Maharashtra government has recommended to the centre that the crime of female feticide should be treated as murder. To ensure this amendment in Pre-conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (Prohibition of Sex Selection) Act, 1994, (PCPNDT Act, 1994) would become necessary. This provision will bring this crime within the category of murder under section 302 of the Indian Penal Code (IPC).

Domestic Violence: Domestic violence has become a very serious problem for women. In general the term Domestic violence means mental, physical, emotional and economical harassment of a woman by family members. Now in India domestic violence is recognized as a criminal offence under section 498A of Indian Penal Code, 1860. An act called Domestic Violence Act, 2005 was introduced to handle the cases of Domestic violence in India.

Exploitation at work place: Though we all accept the truth that in today's world women have come out of her image of housewife and proved herself as a better administrator than a man. In all sectors women are working hard and getting awards and rewards for that. She has crossed all the boundaries and shut the mouth of all those people who have ever questioned her working caliber.

Rape and murder: Rape is another very serious crime against women and this crime is increasing day by day like anything. Reporting of rape and abduction cases has become very common in print and electronic media which is indeed a very sad affair for all of us. Increasing rape cases are enough to prove that our moral values are still very low and we still to learn how

to respect the dignity of women at large. Provisions related to rape are given in section 375 and 376 of the Indian Penal Code, 1860. Section 375 explains the pre-condition which are necessary to prove the offence of rape whereas section 376 provides punishment for the offence of rape. As per section 376, whoever commits the offence of rape shall be punished with imprisonment.

Some legislative acts for women at one place: 1) Dowry Prohibition Act, 1961. 2) The Protection Of Women From Domestic Violence Act, 2005. 3) The Commission Of Sati (Prevention) Act, 1987. 4) The Immoral Traffic Prevention Act, 1956. 5) Civil Procedure Code, 1973. 6) Indian Penal Code, 1860. 7) Hindu Marriage Act, 1955. 8) Child Marriage Restraint Act, 1929. 9) The Medical Termination Of Pregnancy Act, 1971. 10) National Commission Of Women Act, 1990. 11) The Minimum Wages Act, 1948. 12) Bonded Labor System Abolition Act, 1976. 13) The Special Marriage Act, 1954. 14) Foreign Marriage Act, 1969. 15) Indian Divorce Act, 1969. 16) The Indecent Representation of Women Prohibition Act, 1986. 17) Guardians & Wards Act, 1869. 18) Equal Remuneration Act, 1976.

The above list is not conclusive but inclusive. These acts have given ample provisions to ensure the protection of women rights like minimum wages, protection from domestic violence, right of equal remuneration, prevention from immoral trafficking, prevention from indecent representation of women etc. So there is no doubt that our judiciary and legislature has taken various effective steps to ensure the dignity of women.

Conclusion: To conclude I would like to say that Indian women have come a long way and prove that she is capable of doing anything and equal partner in the growth and prosperity of the nation. Women are one of the pillars of the society and it would be very difficult to imagine society without the presence of women. Now it is high time for all of us to understand the power of women. Even our judiciary and legislature has also accepted the fact that women are one of the most important elements of society and their exploitation would not be accepted at any cost. There is one saying that behind every successful man there is a woman. This saying is enough to prove that man and women both are necessary elements of society. Women plays different role in her life which is not an easy task. During her life she acts as daughter,

wife, sister and mother at different stages of life. So we must give them due care and respect and understand their efforts towards welfare of the society at large. Through this article I tried my best to cover all the constitutional, judiciary and legislative rights of women against the crimes which they are facing from quite some time now. I hope this article will help us to understand that rights of women are very necessary and Indian law is strong enough to protect her from any kind of harassment and torture.

References:

1. Velusamy .M.2012. *Dalit Welfare & Indian Constitution, Dominant publication pvt.new Delhi*.pp 56
2. Gunjal V.R. 2012. *Dr. Babasaheb Ambedkar and Women Empowerment, Social Work, Vol. XI (1), PP 84-85.*
3. Anand Teltumbde. 2005 *Impact of New Economic Reforms on Dalit in India, paper series, pune.*
4. Dr.Babasaheb Ambedkar, "Writing & Speeches".vol.18,19,20
5. T. K. Tope "Constitution of India" *IInd Edison, 1992. Page No. 304,05,06 & 07.*
6. Chakraborty, Dr. Sanjit Kumar, *Women's Rights in India: A Constitutional Insight (2018). Prof. (Dr.) N.K. Chakraborti (eds.), Gender Justice 129-183.*
7. *Our Constitution (An introduction to India's Constitution and Constitutional Law)* by Subhash C. Kashyap

Impact of Covid-19 on Higher Education in India

Amrapali E. Bhiogade, Priyadarshani Adhyapak Vidyalaya, Bhandara. 9922472544.

Abstract:- *The impact of Covid-19 can be seen every aspects of human life including education sector across the globe. Due to the pandemic, the methodical functions have stopped & teaching learning processes has moved online and new phase have started like online class, online evaluation & indoor activities. The higher education Institutions have reacted positively and managed ensure the continuity of teaching learning, research and service to the society with some tools & technique during the pandemic. The digitalization of education became a necessity in order to provide seamless education. This paper tries to find out the positive and negative impact on higher education institution in India. Due to Covid-19 many new modes of learning, new perspectives, new trends are emerged & the same may continue as we go ahead to a new tomorrow. So some of the post covid-19 trends which may allow imagining new ways of teaching learning of higher education are outlined.*

Key words – Covid-19, Higher Education, digitalization.

Introduction : The Covid-19 pandemic is not only a global health problem but also has severe impacts on human & social life including employment, education agriculture and world economy. The pandemic is expected to have enormous economic consequences and it is also having a devastating impact on global education. According to Unesco report, Covid-19 has affected nearly 68% of total world student population. In India more than 32 crores of student have been affected by the various restriction and the nationwide lockdown for Covid-19. Most of government around the world have temporarily closed educational institution in an attempt to control the spread of pandemic Covid-19. This worldwide closure has impacted drastically the world student population. The guidelines that were issued by the WHO which were ratified by the most of the countries across the world compelled the government to shut down the institutions of mass gathering. So along with the educational institutions the academic year end, exam and also competitive exams were postponed

indefinitely. All the educational institution in India had to be shut down right from the primary school to the universities. One of the major & devastating impact of this pandemic brought in the global education is it led to sudden shift of education from classroom teaching to the online mode of teaching and learning that has affected the teaching and learning process in universities, colleges & schools and thus it has significantly disrupted the higher education sector in India. Thus shift in education has brought a great change in the pattern of learning with certain positive and negative impacts.

In India this online teaching has registered divesting impact on the lines of those students who are underprivileged and coming from very poor section of the society. In India it has also brought certain severe effect on the conventional learning process of face to face interaction even when some teaching aids were introduced in the classroom. However also it is important to note that there are still certain educational institutions in India which are not very well equipped to the

modern technological facilities in the classroom. Thus we can say that with the introduction of new method of learning through digital mode of learning, learning became very easy to the students as they can sit at home & get access but at the same time some students also had to face problem due to the poor internet connectivity which brings to the notice that even after India is adapting to online learning method, still there lies an obstacles as entire population do not have access to internet E-learning facility. Rural people are still deprived of technology. Therefore it is important to understand that there are positive as well as negative effect on the Indian society.

The Covid-19 pandemic taught the entire society on how necessity is the mother of invention by allowing educational institutions to adopt online learning and introduce a virtual learning culture. The pandemic has been steering the education sector forward with technological innovation and advancements.

Impact of Covid on higher education :

From 24 March 2020, state government across the country began to shut down the schools, colleges due to Covid-19. This was the crucial time for students as different university, college examination are usually held during this period and also different entrance test of various universities & competitive examination were held during this period. And since there found to be no immediate solution to present outbreak of Covid-19 college, school and university closure had to be made compulsory to prevent the spread of virus. It has affected more than 285 million young learners in India students had to face severe problem as they were not aware of the future examination especially students who were in the final year & also those who were to answer entrance test. This closure of educational institutions disrupted the structure of learning, assessment & examination which made the Indian education system go through an irreversible teaching and learning arises. And therefore sudden shift was made from traditional face to face classroom method to the online mode of education. Online method was considered as the threat but today it has come to rescue. However there were several issue that also starting coming up along with introduction of online mode of teaching in higher educational institutions (HEIs) . Internet plays a very vital role for better learning and also for higher education. However in India all students cannot be expected to have all the

required facilities due to different socio-economic background which might cause discomfort and frustration to students which might gave the student the feeling of segregation and thus create digital divide between the rich who can avail all the facilities and many times they cannot get access to fact internet which is needed at the time of Teaching & learning process Therefore India is still facing this challenge of digital divide. Lack of student involvement during the online classes has increased absenteeism and poor performance. Unfortunately students passive role in the Classroom became one of the significant reason for ineffective online teaching & learning process. Educational Institutions directed teaches to engage classes through online mode using the virtual meeting platforms like Zoom, Google, Microsoft meet. The teachers who were not well versed with modern technology and mobile applications had to struggle a lot to engage online class because they just were asked to do so. A lot of students were just joining the classes to mark themselves present. They hardly pay attention towards what was being taught by the teachers.

Many entrance exams job recruitment got cancelled which created a negative impact on the lives of the students. Because of this increases unemployment in India This growing issues causes mental stress amongst the youngsters and youth who are the future of India. These were certain problems which affected the people in India who were severely affected due to the pandemic which created threat to future of India.

Emerging approaches of India for higher education during covid-19 : Though Covid-19 created many negative impacts in education at the same time the higher education in India has responded positively and adopted various strategies to face the crises during pandemic. The govt of India has also taken number of preventive measures to prevent spread of pandemic Covid-19. The MHRD (ministry of human resources Development) and UGC (university grants commission) have made several arrangements by launching of many virtual platforms with online depositories e- books and other online teaching learning materials, educational channels through direct to home Tv, radios for students to continue their learning. During lockdown students were used popular social media tools like whatsapp, zoom, Google, MicroVAX, meet, telegram you tube live , Facebook live, etc for online teaching learning system ICT initiative of MHRD (e

Broacher –<http://mhrd.gov.in> – initiatives is also unique platform which combines digital resources for online education UGC has released guidelines on examination and academic calendar in view of Covid-19 pandemic and subsequent 29 April 2020 UGC notice examination also postponed UGC also prepared complete calendar for the academic session 2020- 21 & 2021 – 2022 with new dates keeping in view of the lockdown.

The HEIs also gave their positive response by adopting different strategies during this crisis situation UGC, MHRD also have made available teaching and learning materials for students to motivate learning some of the digital initiatives have proved to be very effective during the Covid-19 crisis are pointed as below-

Gyandhara - (<http://ignouonline.ac.in/>) Gyandhara is an inherent audio counseling service it is the web radio where students can listen live discussion made by experts and also can interact with them through telephone conversation. E – Adhyayan

E – Gyankosh – (<http://egyankosh.ac.in/>) – one of the initiative taken by national government to share digital learning resources which is developed by the open and distance learning institutions in the country. Items in e-gyankosh are protected by copyright with all rights reserved IGNOU.

Swayam :- It is said that SWAYAM cover over 1900 courses are available which covers school & higher education . swayam prabha provides high quality educational programs through 32 DTH channels transmitting educational contents

PG pathshala (<https://epgp.intibnet.ac.in/>) is for postgraduate students . postgraduate students can access this platform for e – books , online courses & study material.

Gyandarshan – (<http://www.ignouonline.ac.in/gyandarshan>) is web based TV channel for educational and developmental needs for open & Distance learner It is need of society.

DISHTAVO – The government of Goa decided to take Herculean task by creating a New E – learning platform called as DISHTAVO (Digital Integrated system for Holistic Teaching & virtual Orientation). It is specially developed during COVID crisis It is very complex and holistic as it extraordinary address the different study packages that consists of B.A. , B-com , B.sc & so for the under the Goa University at UG & PG degree level .

E – Adhyayan – It is a platform that provides 700 + e books for the postgraduate course all the e- Books are derived from e PG path Shala courses. It also facilitate playlist of Vedio content.

E – pathya – It is on the verticals of e – PG path Shala which is driven course/ content package that facilities student pursuing higher education in distance learning as well as campus learning mode.

National Digital Library of India (NDLT) - It is a virtual repository e – content of learning resources with a single window search facility.

E – Yantra - (<https://www.eyantra.org>) provides hand on experience an embedded systems it has about 380 lab & made 2300+ colleges benefit.

Virtual lab – (<http://www.vlab.co.in/>) It has over 100 virtual lab consisting of approximately 700 + web – enabled experiments which are designed for remote operation virtual labs caters to student at the undergraduate level, post graduate level as well as to research scholar.

E – shodhsindhu - it is a collection of e – journals e – books on long term access basis. It provides access to qualitative electronic resources including full- text, bibliographic, factual database to academic institutions at lower rate of subscription.

Shodhganga- (<https://shodhganga.inflibnet.ac.in>) It is a platform for research students to deposit their ph.D theses & make it available to the entire scholarly community in open access.

VIDWAN (<http://vidwan.inflibnet.ac.in/>) is a premier database and national research network which has profiles of scientist / researchers and other faculty members working at leading academic institutions & other Research.

SAKSHAT – (<http://sakshat.ac.in/>) It is one stop education portal for addressing all the education and learning related needs of students , scholars, teachers & learners The portal provides latest news etc so one can visit SAKSHAT to know the world of online learning.

Development & changes is one of the inevitable part of human life however during the pandemic people had to accept sudden change as it became necessary for the survival it encouraged personalized learning which in long run will be beneficial for qualitative teaching & learning process. It also facilitate improvement in collaborative work.

Post Covid – 19 trend of higher education

- The new trends will allow the education sector to imagine new ways of teaching & learning & some trends may be pointed as below.

Student Attends may slow down – many parents may be reluctant to send back their children to schools / colleges suddenly after the end of lockdown. Some poor family parents who have lost their livelihood during the pandemic may not be able to afford the expenditure to send their children to institutions. This may lead to home education for another few months.

National and International student mobility for higher study may be reduced – student safety and well-being issues are important deciding factors for student and their parents for movement to international institutions for higher study new modes of social distancing will continue for quite some time and may affect on – campus face to face teaching learning. Most of the parents will prefer to find workable alternatives closer to their home and may restrict for less movement within the country due to the pandemic the international education has also been affected by the crisis. Many international universities have been closed and are delivering all educational activities online. Many international conferences in higher education have been cancelled or turned into a series of webinars so the national and international student movement may be diminished.

Teaching learning may run with technology: more and more students will depend on technology and digital solutions for teaching learning. Entertainment and connecting themselves with the outside world. Students will use internet technology to communicate virtually with their teachers and fellow learners through E-mail WhatsApp, videoconference, Instant message, webinar or any other tool.

Assessment system may be changed to new shape :- Artificial Intelligence (AI) may help teachers to deal with assessment evaluation preparing mark sheets and monitoring the performance of each student easily AI may use digital platform extensively to reduce burden of examiner in handling examinations and evaluation systems. If these activities are made simpler the academicians would be able to concentrate more on course development. Qualitative teaching – learning and skill development.

Open and distance learning (ODL) and online learning may grow:

– Covid-19 forced the human society to maintain social distancing it has created more challenges to continue teaching learning by maintaining social distancing to meet these challenges there is more demand for ODL and online modes of education and the same trend may continue in future also.

Unemployment rate is accepted to be increased :- there is no requirement in Govt. sector and fresh graduates fear withdrawal of their job offers from private sector because of the pandemic Covid- 19 many Indians might have returned home after losing their jobs overseas due to Covid-19 hence the fresh students who are likely to enter the job market shortly may face difficulty in getting suitable employment.

Conclusion : The study has outlined various impacts of COVID-19 on higher education. The recent pandemic created an opportunity for change in pedagogical approaches and introduction of virtual education in all levels of education Technology today has become need of an hour. UGC and MHRD have launched many virtual platforms with online depositories, e-book & other online teaching learning material. Virtual education is the most preferred mode of education at this time of crises due to outbreak of COVID-19. It is important that colleges & University understands the experience & issues of the students & prepare according the further & design in study pattern in such a way that all students benefits.

Reference :-

1. Wikipedia Covid-19 Pandemic in India.
 2. Tari Siddesh, Amonkar Gautami 19 April 2020 Impact of COVID on higher education in India.
 3. Jena P.K. (18/06/2020) Impact of COVID-19 on Higher education in India. *International Journal of Advance Education & Research* 77-81.
 4. MHRD notice (20 March 2020) COVID-19 stay safe Digital Initiatives. <https://www.mohfw.gov.in/pdf/covid-19>
 5. MHRD online. Online Learning Resources of MHRD Retrieved on June 6, 2020 from https://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/_upload_documents/Write_up_online_learning_resources.pdf.
 6. UGC notice (29 April. 2020) UGC Guidelines on Examination and Academic Calender in view of Covid-19 Pandemic Retrieved on June 5, 2020. From https://www.ugc.in/pdfnews/5369929_letter_regarding-UGC-Guidelines-on-Examination-and-Academic-Calender.pdf
-

Educational Thoughts of Dr. Ambedkar and Its Relevance in Today's Era

Dr. Archana Aher, Assistant Professor, MIT Arts, Commerce & Science College, Pune – 412105.

Abstract: “Be Educated, Be Organised and Be Agitated” concept of Dr. Babasaheb Ambedkar has given meaningful message to the people in the mode of development. Education deals with philosophy from its pedagogy to its impact on individuals and members of society. The quality of human resource of a nation is easily judge by the number of literate population living in it. This is to say that education is necessary if a nation aspires to achieve growth and development and more importantly sustain it. This may well explain the fact that rich and developed nations of the world have very high literacy rate and productive human resource. The learners' voice still maintains the steady culture of silence and hegemony of oppressors. This paper aims to discuss the philosophy of education in reference to Dr. B. R. Dr. Ambedkar. His contribution ranges from educational reforms made by the British Indian government in the education system from before independence to the post-Independence era. This paper would study the philosophical contributions of Dr. Ambedkar in context of its practices, nature, process, outcomes and ideals of education. His emphasis on education advocated an educational system which serves all.

Key Words: Education, Educational Philosophy, Dr. B. R. Ambedkar, Academia etc.

Introduction: Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar (14 April 1891 – 6 December 1956), popularly known as Babasaheb, was an Indian jurist, economist, politician and social reformer. He also inspired the Modern Buddhist Movement and campaigned against social discrimination against Untouchables (*Dalits*), while also supporting the rights of women and labour. He was Independent India's first law minister and the principal architect of the Constitution of India. “Be Educated, Be Organised and Be Agitated”, Dr. Ambedkar has given meaningful message to the people in the mode of development. I am Educated, this three words is having a very strong meaning. It means a man is having a good space and respect in the society and most important he is an Independent.

Objectives: 1. To study thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar on Education. 2. To understand the relevance of Dr. Ambedkar's Thoughts of education in today's era.

Explanation: Dr. Babasaheb Ambedkar said that, only book and pen means not an education, but it is a way which takes intellectuality to truth, emotions to humanity and a human to work. Education is indeed a powerful tool to combat the cut-throat competition that man is faced with at every junctures in life. Importance of education in India is indeed rising with passing time.

Philosophy of education and India : The philosophy of education is considered as one of the fields of philosophy, where the philosophical approaches like metaphysics, epistemology, and axiology, aesthetics and ethics are comparatively

examined. Educational philosophy cooperates with the above approaches and also propagates processes to provide knowledge to individuals based on their abilities. The aim and objective of this philosophy is to create skills, responsibility, and respectable, knowledgeable and reasonable citizens for nation states. The function of educational philosophy is to address the teacher-learner interactions where the teachers carry a philosophical nature when they enter a class room (Ibid). In the Indian context, educational philosophy envisages more or less the same approaches, objectives and functions. Going back to its roots, there were influences pertaining to history (the Vedic and post-Vedic periods); the *Astikas* system represented an orthodox belief and the *Nastikas* system was heterodox. In the orthodox system, there is Vedic religious philosophy discussed in different schools of *Mimansa*, *Vedanta*, *Sankhya*, *Nayna*, *Yoga* and so on. In *Nastikas* schools are included *Charvaka*, *Buddha* and *Jaina*. The educational values imparted according to the schools of thought and other antecedents are hegemonic and destructive in nature. These philosophical traditions have been blanketed from the western philosophical sphere.

Educational thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar: Everyone must have Education. Means of defence everyone must have. These are the paramount requirements of every man for his self-preservation. Man needs to take education due to two reasons. Training of a human mind is not complete without education, this is the first

reason and the second one is, education makes a man a good human being.

He was a person with high intellect and was trained under the then distinguished scholars like John Dewey, Charles Beard and R. A. Seligman (Sirswal, 2011). It's astonishing to realize that Dr. Ambedkar's opinions and perceptions on education aren't recognized. Since 1920, when he actively became a part of the public platform till his death in 1956, Dr. B. R. Dr. Ambedkar had constantly been on the forefront of the movement to eradicate birth based oppression where the basic amenities like education, housing choices are restricted for the benefit of the few. With his expertise in world thought and his broad education he accomplished in a short span of time he initiated new ideas in the process of engagement with the learning process. Education is also an important human activity. A man becomes good human being in the real sense when he can convert himself into well educated person. One can safely say that a human being is not in the proper sense till he is educated. Education is the important bases of power in the modern society. Therefore, his understanding education is: a source of power and also as an agency that empowers people. From the individual point of view, the empowerment is defined as building confidence, insight and understanding, and developing personal skills. For example, being able to analyze situations and communicate more effectively to others.

As per the educational view of Dr. Ambedkar, We must now entirely give up the idea that parents give birth – janma – to the child and not destiny – karma. They can mould the destiny of the children and if we but follow this principle, be sure that we shall soon see better days and our progress will be greatly accelerated if male education is persuaded side by side with the female education the fruits of which you can very well see verified in your own daughter. Let your mission therefore be to educate and preach the idea of education to those at least who are near to and in close contact with you.

Education is something, which ought to be brought within the reach of everyone. The policy of the department therefore, ought to be to make higher education as cheap to the lower classes as it can possible be made. Dr. Ambedkar established various educational institutions in Maharashtra especially for weaker sections of society. These include Siddharth college, Milind College and other similar schools for untouchables and

women. He could understand the importance of education and interpreted a philosophy of education with his deep knowledge of the Indian society. His views and ideas on education are discussed in this paper which would highlight the changes in the current educational situation in India within the constantly changing national policies. Relevance of educational thoughts of Dr. Ambedkar in today's era: Education has been seen as conducting an emancipator role in each person's life. The current education system has drawn inspiration from opinions which are cultured from the authoritative powers of the dominating classes, and seems divorced from exploring the rationale for its relevance in society at large and the youth within it. Dr. Ambedkar was an immaculate leader, who took up the leadership to light the lamp of enlightenment. With his immense reading and clarity of thoughts and arguments, he countered the oppressive and discriminatory caste based practices.

Dr. Ambedkar's thoughts are not only limited to the cause for a particular section of the society, but they have been wilfully neglected. All this while it is forgotten that the exhaustive text of the Indian Constitution was for all and Dr. Ambedkar can be seen as the leader who strongly believed and worked for the secularity of the nation. Dr. B. R. Ambedkar contributed to a plethora of books and journals. His speeches and writing are a valuable source for the process of truth finding and its articulation. Through his thoughts, words and actions Dr. Ambedkar raised the consciousness of Dalits regarding the wretchedness and the injustice of their social condition, and awakened them to the possibilities of establishing a society in which they could live like equals (Valeskar, 2012). When we look at the term equality, it is interfaced in various ways- how it has appeared in the constitution - from sections concerning welfare, justice to education alike. Equality in every aspect is reflected in the constitution and proves to be an important element is its composition. As we move beyond the boundaries set for our understanding of equality, we also need to know how equality is perceived. Taking the example of the National Council for Education and Research (NCERT) and how its information brochure elaborately explains 'Equitable space for all'.

Across the country, enormous strides towards establishing schools within the reach of every habitation have been made. Attempts to put

larger number of children through schooling have proved to be successful. But pockets of children still remain to be reached- children from the socially weaker sections, those belonging to the scheduled castes and tribes, those belonging to the minority groups, and particularly girls, in each of these groups. The need of the hour is to identify the extraordinary socio-cultural circumstances which restrict these children from accessing schools.

This excerpt from the NCERT's brochure shows its identification of a particular section of Indian society. The identity of community is overlapped with the form of victimization. The victimization has created bothering among the communities and it has become prominent. The bothering then comes also when there are specialized books on the tribal communities, while the tribal knowledge and their genesis of struggle are rarely discussed. While making special efforts to provide for the education of the tribes, a series of books under the title 'Meet our Tribal People' were developed to sensitize other children to the life and culture of different tribal groups across the country.

Here we need to understand the purpose of education. When Dr. Ambedkar talks about knowledge, he lists two purposes of knowledge: first, to acquire it for betterment of others and secondly to use it for one's own betterment. The latter is pursued by a larger circle of people than the former (ibid). From this we could conclude that the realization of existence is not the only valid standpoint, but the realization of struggled existence of the 'others' is also important. For example, when there is violence from the upper castes on lower castes then the depressed caste groups assert their existence which also shows their existence for the dominant caste.

Dr. Ambedkar has also made comment against professional learning which aims at creating a clerical nature of workers, inculcating a non-questioning attitude as the objective of learning. Dr. Ambedkar had explained the importance of education in his written testimony before the University Reform Committee set up by the Municipal Government regarding Mumbai University reforms. He discussed various issues related to education and also the reasons for the failure of the education system.

Dr. Ambedkar challenges the notion of accepting unchallenged notions of society. The argumentative capability reflects a person's

thinking prowess and his ability to reach the truth and identifying it through a procedure. We might also want to understand how Dr. Ambedkar perceived the nature of education.

The Division of the pre-degree education and the post-degree education meant the partition of education and research from each other, which itself proved that when the research is separated from education then the former is immeasurably harmed. This makes it clear that the education and its continuation through implementing it in one's life are necessary for constant and meaningful learning. Dr. Ambedkar listed these three components as objectives for policy makers: 1) To reform the aims and purposes of education. 2) To use education as an instrument of substantive equality. 3) To educate women (Velaskar, 2012).

He had recognized education as the major tool of the discriminated masses to stand up and claim their rights. Where the base of education would provide rationale, strength and the perseverance which distinguishes between truth and cultured opinions. Education formed the fundamental part of his eloquent speeches and messages, making us perceive his early understanding of it as a fundamental right and also as the major tool of rebellion among the discriminated. Dr. Ambedkar's speeches many a times mention the transformative nature education has, which he would have imbibed from the diverse range of academic learning he had.

Being from a community which was socially excluded and disregarded throughout history, his thoughts and ideas were considered as threatening and misleading by the fundamentalists. For he overturned the rules of nature or supernatural forces and created a disastrous impact on them, as he started to agitate within the society and beyond, with his words and writings. The concept of upliftment or rise of the 'lower class' was accepted. With the advantage of being a learned person Dr. Ambedkar was in a better position than any other to challenge the relations of the upper and the lower castes and the immobility within them. Education hence proved to be a factor of upliftment when certain communities were denied the same.

Conclusion: Education is the fourth necessity for man after food, clothing and shelter, in today's competitive world. Education is indeed a powerful tool to combat the cut-throat competition that man is faced with at every junctures in life. The importance of education in

India is indeed rising with passing time. Though India has always a great source of learning for many years, it still needs to improve not just on the quality of education but also on the number of the people being educated. Educational philosophy stresses on development of persons and their environment. Dr. Ambedkar also saw education as something that can create radical changes in an oppressed society and create avenues for change which are equal for all. Dr. Ambedkar's thoughts resonate with the current academic discourse and hence make him relevant, to bring in a perspective which has been missing. The perspective which is generated through struggled learning. That learning needs to be recognized and captured in textbooks, cutting across boundaries.

References:

1. Chatterjee. A (2008). Response to 'From Dr. Ambedkar to Thakkar and Beyond'. EPW. Vol. XLIII, No. 51.

2. *Encyclopaedia of Philosophy of Ed.:* www.educapro.br/links.htm.
3. *Government of Maharashtra (1982), Babasaheb Dr. Ambedkar: Writings and Speeches, Vol. 2, p. 62*
4. Kotzee. B (2013). *Introduction: Education, Social Epistemology and Virtue Epistemology.* Journal of Philosophy of Education. Vol.47, No.2.
5. Mukherji. N (2002). *Academic Philosophy in India.* Economic and Political Weekly. Vol. XXXVII, No.10
6. Naik. C. D. (2003). *Thoughts and Philosophy of Dr. B.R. Dr. Ambedkar.* Sarup and Sons. New Delhi.
7. Razaqi. M (2013). *Dalit Education and Government Policies.* Research Journal of Humanities and Social Sciences. Vol.3. issue. 3.
8. Sirswal. R. D. (2011). *Dr. Dr. Ambedkar's Ideas on Education and social change.* Wesleyan Journal of Research. Vol.4, No.1.
9. Thiagarajan, A.P. 1981. "A Study of the Scheduled Caste Students in Some Secondary Schools of Tamil Nadu," *Indian Education, vol. 11, no. 5, p. 22-26.*
10. Valeskar. P. (2012). *Education for liberation: Dr. Ambedkar's Thought and Dalit Women's Perspective.* Page. 9(2) 245-271.

The Role and Contribution of Women In Indian Freedom Movement.

Ganesh M. Pathode, Dept. of English, Shamrao Bapu Kargate Arts college, Sakoli Dist. Bhandara

Abstract : *The entire history of the Indian freedom movement is replete with the saga of bravery, Sacrifice and political sagacity of hundreds and thousands of women of our country. The history of Indian freedom struggle would be incomplete without mentioning the contribution of women. The sacrifice made by the women of India new line will occupy the foremost place. Hundreds of women who fought side by side with their male counterparts. They fought with true spirit and undismayed courage. The Indian women broke away from various restrictions and got out of their traditional home-oriented roles and responsibilities. So, the participation of women in the freedom struggle and national awakening is simply incredible and praiseworthy. The early 19th century saw the freedom struggle take full swing and women from across all castes and class took the baton of being equally responsible and dedicated to the national cause. Where men of stature such as Mahatma Gandhi, Neharu, Subhash Chandra Bose and Chandrasekhar Azad emerged as leaders in their own path, women stalwarts too matched them step by step. In fact, undoubtedly, women freedom fighters have made significant contributions to the Independent synchronization between the two has been an important landmark in gaining of Indian independence. Hence this paper entitles to highlight the women contribution in Indian freedom movement.*

Keywords: Freedom, movement, history, contribution, landmark, dedicate.

Introduction: The British ruled India for about 200 years. The sacrifices and movement started by the freedom fighters of India brought us freedom and made India an independent country in August 15, 1947 is still a memorable day for all Indians, and is a reminder of the patriotism and struggle of our freedom fighters. The sacrifices, hard work and contribution of some of the freedom fighters such as Bhagat Sing, Mahatma Gandhi and Sardar Vallabhbhai Patel is Known to us, while other freedom fighters remain to be unsung heroes. The contribution of women in the struggle for an independent India can not be overlooked. A lot of courageous women raised their voice against the British rule. Many women took the streets. led processions and held lectures and demonstrations. These women possessed a lot of courage and intense patriotism. Their selfless hard work, sacrifices and struggles are seldom talked about. The discussion about the Indian movement of Independence is incomplete without mentioning the significant contributions by female freedom fighters.

Mobilization of Women is Gandhian Phase: M. K. Gandhi was undoubtedly the most authentic and celebrated representative of wisdom and culture of India. The people of India address him with respect as the Mahatma. He was a social reformer, a political philosopher and a seeker of truth. He made the Indian National Congress a people's congress and the national movement a mass movement. He made people fearless and

bold and taught them the non-violent method for fighting against injustice. The role of M. K. Gandhi in Indian freedom struggle is considered the most significant as he single-handedly spearheaded the movement for Indian independence. The peaceful and non-violent techniques of Gandhi formed the basis of freedom struggle against British. The series of non-violence campaign of civil disobedience movement were launched under the leadership of Gandhi. The main focus was to weaken the British government through non-cooperation. Gandhi says that Full freedom of India is not possible unless our daughters stand side by side with the sons in the battle for freedom.

Women under Gandhian leadership: Mohandas Karamchand Gandhi has empowered and inspired women not from India but foreign also by waging a battle against caste, discrimination, child marriages and encouraging women education. He motivated the women to participate in huge numbers. Non-cooperation movement witness unprecedented women activism, especially of the educate and middle classes. M. K. Gandhi returned to India from South Africa in 1915 and took up the responsibility of self-rule and non-cooperation movement. Sarla Devi, Susheela Nair, Rajkumari Amrit Kaur, Sucheta Kriplani and Arung Asif Ali are some of the women who participated in the non-violent movement. Kasturba Gandhi, the wife of Mahatma Gandhi, the women of Nehru family,

Kamla Nehru and also Vijaya Laxmi Pandit participated in the national movement.

In August 1942, the Quit India movement was launched. At this moment, Mahatma Gandhi declared that “I want freedom immediately”. We shall free India or die in the attempt, we shall not live to see the perpetuation of our slavery’. The Quit India resolution taken against British, directly addressed women “as disciplined soldiers of Indian freedom, required to sustain the flame of war. Usha Mehta, a committed patriot set up a radio transmitter, called the ‘voice of freedom, to disseminate the ‘mantra’ of freedom-war. News of protests and arrests, deeds of young nationalist, and Gandhi’s famous Do or Die message for the Quit India Movement were circulated among the masses. Usha Mehta and her brother persisted with their task of broadcasting until their arrest. Kasturba Gandhi, also took part in the Quit India movement and was arrested and died while imprisoned in Poona.

When most of the men freedom fighters were in prison the women came forward and took charge of the struggle. We should not forget the role played by women in Indian freedom struggle.

Rani Lakshmi Bai: No other woman warrior in the history of India has made such a powerful impact on the minds of the Indian people as the Rani of Jhansi, Laxmi Bai. Her heroism and superb leadership laid an outstanding example for all future generations of women freedom fighters. She was the second wife of the ruler of Jhansi Raja Gangadhar Rao who protested against the ‘Doctrine of Lapse’. She refused to surrender Jhansi and fought bravely attired as a male during the Revolt of 1857 and died in the battle field fighting the British forces. Her courage inspired many Indians to rise against the alien rule.

Begam Hazrat Mahal: Begam Hazrat Mahal was a great Indian freedom-fighter who played a major role during India’s first war of Independence. She was the wife of the deposed ruler of Lucknow who actively took part in the revolt of 1857 against the Doctrine of Lapse under which Dalhousie wanted her to surrender Lucknow. But she gave stiff resistance. But after the fall of Lucknow, she took refuge in Nepal.

Sarojini Naidu: Sarojini Naidu holds pride of place among women freedom fighters of India. She was successful for awakening the women of India. She was first woman president of the Indian National Congress. In 1928, she came to the USA with the message of the non-violence movement

from Gandhiji. When in 1930, Gandhi was arrested for a protest, Sarojini took the responsibility of his movement. She was also arrested during the Quit India protest and stayed in Jail for 21 Months. After independence she became the first ever woman Governor of Uttar Pradesh.

Aruna Asaf Ali: Aruna Asaf Ali, a radical nationalist played an outstanding role in the historic Quit India Movement launched by Mahatma Gandhi on August 9, 1942. She was a prominent leader of the underground movement. She unfurled the National Flag at the Gowalia Tank Maidan in Bombay to signify the commencement of the Quit India movement and became a legend for thousands of youth. She became a full time activist in the Quit India movement and went underground to evade arrest.

Padmaja Naidu: Padmaja Naidu, the daughter of Sarojini Naidu devoted herself to the cause of the nation like her mother. At the age of 21, she entered the national scene and became the joint founder of the Indian National Congress of Hyderabad. She spread the message of Khadi and inspired people to boycott foreign goods. She was jailed for taking part in the Quit India movement in 1942. After Independence, she became the Governor of West Bengal. During her public life spanning over half a century, she was associated with the Red cross. Her service to the nation and especially her humanitarian approach to solve problems will be remembered forever.

Annie Besant: Annie Besant, the leader of the Theosophical society joined the Indian National Congress and gave it a new direction. She was the first women president of the Congress and gave a powerful lead to Women’s movement in India. Then she became a leading labour organizer, strike leader and reformer. She also involved in Indian Nationalism and established the Indian Home Rule League in 1916. She started the Newspaper, namely, ‘New India’ through which she criticized British rule was jailed for sedition.

Kamla Nehru: Kamla Nehru, the wife of Jawaharlal Nehru gave full support to her husband in his desire to work actively for the freedom struggle. She played a prominent part in organizing the No tax campaign in United provinces. In the Non Cooperation movement, she organized groups of women in Allahabad and propagated use of Khadi Cloths. When her husband was arrested, she went in his place to read

the public speech. She was arrested by British Authorities for two times.

Many women of Nehru family joined the freedom movement. Jawaharlal Nehru's mother cheerfully gave her husband and children to the country's cause and she thrown herself in to the freedom struggle. Vijaya Laxmi Pandit, the sister of Jawaharlal Nehru, was greatly inspired by Rani Laxmibai and was also impressed by Sarojini Naidu. After getting inspiration she took part in the Non-cooperation movement to fight against the British rule. She was a great fighter and took part in many of the freedom movement. She was imprisoned thrice in connection with the Civil Disobedience movement.

Indira Gandhi, the daughter of Jawaharlal Nehru, the first prime minister of India, was a most remarkable woman in modern India. When she was just 13 years old, Indira Gandhi organized a 'Monkey Army (Vanar Sena) comprising of young teenagers which proved her intention to fight for the independence of her country. Then she Joined Congress in 1938 and was imprisoned for 13 months in 1942 by the British. She was India's first and only female Prime Minister.

Conclusion: The Indian Independent movement was no doubt, a series of historic events with the ultimate aim of ending British rule in India lasting from 1857 to 1947. Women played

a pivotal role in achieving India's independence. After so many efforts of four great Indian male and female fighters, India achieved Independence on, August 15, 1947. The Hindus, the Muslims, the Sikhs, The Christians and all other brave sons and daughter of India fought bravely and courageously to shoulder to throw out the British from India. After a century of revolutions, struggle, blood shedding, satyagraha's and sacrifices, India finally got Independence. Hundreds and thousands of Indian women's have dedicated their lives for obtaining freedom for their motherland. However it was not easy for women to fight as warriors in the male dominating society. Even though females tried to change the perception of such orthodox and fought bravely with shoulder to shoulder to men and brought freedom to us. So, it is simple to understand the history of Indian freedom struggle would be incomplete without mentioning the contribution of women

References :-

1. *Role of Women in freedom struggle.* by Archita.
 2. *Raju, Rajendra : Role of women in India's freedom struggle,* South Asia Books, 1994
 3. *Aggarwal, M.G. : Freedom fighter of India, Vol IV,* Gyan Publishing House, 2008
 4. *Role of Women in Indian's Struggle for freedom.....* by Siddhartha Dash.
-

Empowering Women Through Gender Sensitization

Dr. Sushma V. Bageshwar, Head, Deptt. of Sociology, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Abstract: Gender inequality may be a long-term problem in our society and feminine are discriminated in some ways within the social context of India, although legally women have equal right. Thus, there's a good must sensitize the society on gender issues so there would be no discrimination on the premise of gender. Women empowerment through gender sensitization is one in every of the key criteria to unlock the potential of ladies. This paper builds on the experiences we faced and explains the importance of gender sensitization in educational institutions to house various gender related issues. It also describes strategies to be adopted in schools to market gender sensitization. This paper are going to be useful to require a better study strengthening mechanisms which is able to ensure women's full and equal participation in higher cognitive process the least bit levels.

Introduction: India has taken challenge of modernizing its economy, reducing poverty and improving living standards of its population. Women power is crucial to the economic process of any country. Our constitution has granted equal rights to women but of course they're subjected to differential treatments. A female baby continues to be unwanted. a woman doesn't enjoy the maximum amount care and a focus of her parents as a boy enjoyed. India cannot prosper as a nation unless and until efforts are being made to empower women so there's equal participation of girls in economic process of the country.

Reformation in society with special respect to gender differences is feasible only through gender sensitization. Gender refers to the roles, attitudes, behaviours and activities of men and girls altogether social relationship, i.e. it's dynamic (changes over time) and constructed by society whereas the term 'sex' refers to biological and physiological characteristics of males and females, i.e. it's inborn characteristics and not dynamic. Sensitization means to form awareness to vary the prejudices and discriminative behaviour towards the downtrodden section of the society like woman. So, Gender sensitization refers to modification of behaviour by raising awareness about gender equality concerns. But “empowerment” means moving from a weak position to stronger position to execute an influence.

A detailed discussion is important for a transparent understanding of the current issue. an extended perception within the society is that men enjoy greater body mass and strength and subsequently are better equipped for hunting, warfare and land clearing whereas women, believed to be weak, do tasks that are compatible

with pregnancy, breastfeeding and child care. this can be surely a negative attitude against the natural characteristics and capacity of man or woman.

Even today in some families it's observed that: i) More focus and a spotlight are made by parents for boy's concern whereas girls are left within the back bench. ii) Boys“ mustn't do housework because these are meaningless jobs for his or her future career.

In some workplaces it's seen that: - Male workers are permitted to require the heavy and risky jobs. - Female with infant are denied to provide job or paid lower wages if employed.

On the contrary, a recent survey highlighted the very fact that when young school boys were asked who should sacrifice the meal just in case it fell short on the table, most replied the mother because the first choice, followed by the sister. So who is answerable for a male holding the view that the primary person to sacrifice a meal should be the mother and followed by the sister, because the second choice? Why male members are served meal first, in many homes, and therefore the female members forced to eat what's left? a pointy discrimination between males and females in terms of their strength, ability, wage earning capacity and social acceptability etc. is observed in many situations. it's a general belief that ladies are weaker section and want protection and hence become subordinate to men. This misconception regarding gender ideology is liable for these kinds of discriminations.

Status of Women in India and Northern Part of West Bengal: Generally population of woman is almost half the entire population of India. a country or community cannot be considered civilized where woman aren't honoured. But in our country laws are made

without discrimination against women. As a result Indian woman can enjoy high position in our society. They occupy high ranking posts like IAS, IPS, IFS, etc. they're also in our defence services. They participate in various sports and games. They function differing types of peoples' representatives like Panchayat, MLA, MP, Governors and Minister. Woman of recent times like Theresa, politico, Lata Mangeshkar, Vijaya Lakshmi Pandit, Mamata Banerjee, Pratibha Devisingh Patil, Sushma Swaraj, etc. have achieved international fame. Women have also achieved high fame in areas of literature, music and acting. More and more women are joining the arena of science and technology. in spite of everything there is no sphere of activity where woman is unsuitable or incompetent.

But the actual status of women, in general, of our country is much below the status of men. Wife burning, torturing for failure of payment of dowry as demanded also continue unabated everywhere India. it is a matter of great shock that such cases are increasing in once a year. The literacy rate of woman is additionally thereunder of male persons the bulk over India. These show that the social status of woman in India isn't satisfactory. it is also true that there are still many countries where the position of woman is more pathetic than that of India. So, global picture of this issue isn't encouraging.

To evaluate the status of women in North Bengal, particularly within the society, one has to consider their status from different angles. Within North Bengal region of state there are an outsized number of tea estates. Women workers are the foremost important workforce (about 70%) in various tea gardens. Though female workers are very sincere and skilled, yet they're paid lower wage compared to their male counterpart. Not only that they are deprived from other wage related benefits. the proper of garden women workers remains neglected then they're forced to face several problems in their way of life.

Need of Gender Sensitization: Though the ladies within the society are subjected to accomplish multilateral role, yet there, no doubt, discriminated not only within the womb and childhood, but also in every walk of life. Indian women play a formidable role to the event of the country additionally as society. In spite of those, they need to face variety of challenges and limitations in their day to day life. of these challenges and limitations restrain them to

understand their potential for private growth and freedom to measure a higher and respectable life. The challenges faced by women in Indian context are many like - male dominating society, literacy, force, putdowns, verbal abuse, economic abuse, intimidation, early marriage, battering, emotional abuse, eve teasing, dating abuse, dowry violence & bride burring, female kidnapping, intimate partner violence, spousal abuse, marital rape, molestation reception & work places, regulatory offense, female & women trafficking, physical & mental harassment, family violence, female infanticide & foeticide, teasing, honour killing, women-inequality in higher cognitive process, etc.

Generally speaking, all the challenges faced by women and related gender disparities and inequality are the results of "perceptions of gender ideology". There are several other causes for gender issue:

1. Individual - (a) lack of awareness, (b) passivity/resistance to alter, (c) degradation of values and ethics.
2. Education - Low level of literacy among women.
3. Employment - time management problem.
4. Legal/ Administration/ Govt – (a) Ignorance on laws, (b) Insensitivity of police personnel, (c) Lack of trained personnel.
5. Political - lack of awareness / participation of women in decision-making.
6. Media - it gives low priority to the subject of portraying women as equals in the society. The media actually portrays women as consumers rather than as modern liberated women.

Based upon all the above mentioned causes, individual must be open minded, rational and sensitive to beat the assorted disparities existing in lieu of gender equality. Without being sensitive to the wants of a selected gender, a private may refrain from understanding the alternative gender and in some acute cases even him or herself. the requirement for this sensitivity has been felt and realized through times immemorial and in most types of human existence, across the world.

Teachers Role in Promoting/Advancing Gender Sensitization: Education of girls is that the most powerful tool of change of position in society. Education also brings a discount in inequalities and functions as a method of improving their status within the family. To encourage the education of girls in the least levels and for dilution of gender bias in providing knowledge and education, established schools, colleges and universities play important role.

As boys and girls start developing their gendered identities from birth, so gender sensitization is critical at the college level. This day problems also arise because of nuclear or single child families. Earlier when there have been joint families, children learnt to measure with one another, sharing and caring for others. But today the scenario has changed and these children from nuclear families don't understand the values of sharing or caring. They self-centred and provides least importance to others. Such children in an exceedingly classroom situation are unable to cooperate with others and sometimes there could also be gender issues within the class. Therefore, there's a good have to sensitize the youngsters society on gender issues so they're more aware and sensitive towards the difficulty.

To bring forth a change the mindsets of the younger generation teachers should tend a sound knowledge regarding gender issues. Because teachers play an awfully important role within the upbringing of the kid and their ideas and beliefs which may change the thought patterns of young students. Thus one among the simplest possible strategies to attenuate gender discrimination in society is to market gender awareness in parents and teachers. Teacher should play his role for increasing literacy rate for woman within the society. they must play their role to prevent dowry system from the society. they ought to campaign within the society in per annum about the gender sensitization and girls empowerment. Courses in gender studies and women's studies, seminar, workshops and discussions and other such activities can play an enormous role in sensitizing students to the present issue.

Strategies / Measures to Promote Gender Sensitization: After having deep insight into the socio – economic inequality and understanding the psychological situations of the people different strategies will be planned. Following strategies promote gender sensitization and ladies empowerment.- a) Providing priorities to women education. It should be mentioned here that University Grant Commission has been promoting the content of women's studies and more specifically putting in Centres of Women's Studies. b) Providing space for individual children where they can practice democratic ways of interacting with each other and build skills to negotiate with conflicts outside the school. For girls in particular, school and classrooms should be spaces to discuss processes of decision making,

to interrogate the basis of their decisions and to make informed choices. c) Encouraging educational activities in school for inculcating moral values among children and equal respect for boys and girls. d) Various safety measures for girls in the school environment. e) Seminars, workshops and training program are to be conducted regularly to make the girls aware of their roles and abilities in the family and society and how they have to equip themselves to face a fruitful professional life. f) Enhancing gender equity by expanding women's access to justice and women human right. g) Expanding opportunities to exercise women's rights in the workplace, community and home. h) Combating gender based violence. i) Emphasize economic empowerment of woman (such as through rural tourism or traditional handloom revive, etc.) j) Strengthening the capacity of organizations that advocate for gender equity, women empowerment and the elimination of gender based violence. k) Training of women in remote areas, especially in rural areas, with restricted mobility.

Without any doubt now a days the conditions of women in India are improved, but there is a need to work hard for further improvement. As our society is rigid patriarchal, it is difficult to make any changes in the mind-set of the people. For example, in spite of the efforts of the society still women and girls fear for their safety and well-being. They are also considered „burdens“ on their families. Women may be brought to the forefront, but without addressing and challenging gender norms at a nascent stage of social development, it is difficult to expect to have a society where women and girls feel safe and valued.

Conclusion: Thus from the above discussion it is concluded that both the genders are equally essential for the sustainable development of any society. Any form of gap or inequality with regard to the survival rate, individual count, literacy, health, safety, respect and freedom will damage the sanctity and also the authentication of human existence. So a continuous effort is being put during this direction of making a more sensitive, strong, rational and progressive society. During this process of gender equality and gender sensitization, education plays a big role. Actually, gender sensitization would help in removing many perceptions we've got about being a male or female. When a male and feminine understand one another and are able to respect one another's

feelings and capabilities as individuals without trying to weigh the pros and cons against each other, we'd have a more robust society to measure in.

References:

1. Allana, A., Asaad, N., & Sherali, Y. (2010). *Gender in Academic Settings: Role of Teachers*. *International Journal of Innovation, Management and Technology*, 1(4), 343-348.
2. Rao, G. V. (2004). *Women and Society*, Himalaya Publishing House, New Delhi.
3. Barodia, S. (2015). *Gender Sensitization and Education*. *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies*, 2 (4), 107-113.
4. Iyengar, R. G. (2016). *Gender Sensitization in Education: A Pathway to Women Empowerment*, *International Journal of Recent Trends in Engineering & Research*, 2 (12)
5. Gure, G. S. (2016). *Gender Sensitisation: Significance of Education*. *International Education and Research Journal*, 2 (12), 117-119.
6. Sharma, R. (2017). *Gender Sensitization: An Appraisal of the Roles of Teachers and Educational institutions*. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 6.

Understanding Role of India's Trade Policy in National Development

Dr. Sharad Kadam, Asst. Prof., MIT Arts, Commerce & Science College, Pune. Mo. 9011913434

Abstract: *The trade policies are involved foreign trade and industrialization. But India's industrialization strategy has been incorrect and that the causes of the stagnation which the Indian economy is experiencing have to be located in the trade policies that have been followed. There is sufficient evidence to indicate that India's trade policy system had inflicted the wrong choices of commodities or industries compared to India's long-term comparative advantage. On the contrary, the experience shows that the strategic investment choices have turned out to be correct ones in the sense of their economic viability, in imparting sufficient resilience to the production structure and providing basis for exports expansion. The key, ultimately, for Indian will be a balancing of trade policy so that the benefits of globalization—and not its defects—can be realized even though much of the essence of swadeshi is maintained.*

Keywords: *Globalization, Imports, Exports, Tariff, Quota, Foreign trade policy, EXIM Policy etc.*

Introduction: “For only way in which a durable peace can be created is by world-wide restoration of economic activity and international trade.”

Government of India has passed Industrial and trade regulation acts and framed policies for the growth of our economy since independence. Industrial policy 1948, 1956, 1977, 1980 and New Industrial policy 1991 in which Government announced a series of incentives as - 1) Abolition of industrial licensing. 2) Public sector role diluted. 3) MRTP limit goes to 100 crores. 4) Free entry to foreign investment and technology. 5) Liberalization of industrial location policy etc.

Five year plans from 1951 are also not successful to achieve the targets of expected GDP, NNP and growth rate in economy. There is no consistency in trade policies. Our mixed economy pattern and socialistic approach is also not helpful to increase the growth rate of our economy. Closed economy restrictions and quota system in manufacture and Imports and Exports and uneven distribution of resources have resulted in regional imbalances till today. India's slow rate of progress

since independence has been responsible for the steady decline in India's share in the world output and foreign trade. Increase in GDP of India is lower than the growth rate in the world. India's share in world output was 2% in 1950 which reduced to 1.4% in 1980. India's regression is even greater in foreign trade.

Objectives: a) To study India's trade policy system. b) To take review of India's trade policy. c) To study domestic economic reforms. d) To understand role of India's trade policy in national development.

Methodology: The study has been conducted upon the secondary data by referring books, e-journals, magazines, articles, survey reports, published literature etc.

Explanation: The criticism of India's trade policy system implies a critique of the development or industrialization strategy by linking developing foreign trade and industrialization policies. India's industrialization strategy has been formulated in the framework of the celebrated Mahalanobis Model. In that he emphasized on the creation of capital goods

industries as well as the process of import substitution. The trade policies which have evolved in India since the second Five Year Plan have been an integral part of the above plan strategy and the corresponding composite policy package. The criticism essentially based on empirical evaluation of India's trade policies has also involved the proposition that India's industrialization strategy has been incorrect and that the causes of the stagnation which the Indian economy is experiencing has to be located in the trade policies that were followed. Such an analysis, if it is correct, has profound implications for our future strategies and programmes.

India's trade policies system, which has been evolved over time, can be described as a system with multiple exchange rates for different importable and exportable and in addition non-market or quantity based allocation either of foreign exchange or of specific imported commodities to actual users, most of whom are manufacturing establishments. Although in theory foreign exchange has been allocated via quantitative instruments, there has been almost ubiquitous existence of 'illegal markets', albeit 'marginal' ones, for these imported inputs or licences, suggesting that at official prices there is an 'excess demand' for various types of imported inputs. Many observers have attached a great deal of importance to this phenomena of 'import premia' in evaluating the trade policies. However, we should note that the importance of the markets that decide 'premia' may be rather limited in an economy that is not willing to plan on the basis of 'current' market forces as these are dependent on amongst other things, the existing income distribution patterns. Further, the existence of these 'illegal' markets only underlines the instruments the arguments that without physical or quantity-type allocations the pattern of distribution of foreign resources would not have been an acceptable one.

Various aspects of India's industrialization strategy along with the package of trade policies have been the subject of detailed empirical analysis and criticism by both Indian and Western international trade theorists and economists. It has been argued that such a policy package has led to insufficient choices of products and industries and that the Indian economy could have reduced real resource costs of meeting the final bill of goods and services through alternative exports oriented trade policies. The weaker version would accept

the basic product choices adopted by the economy but would however have asked for a different policy mix in implementing these choices. These alternative policies would have used fiscal instruments as well as indirect market-based price mechanisms in achieving the stated objectives of production and consumption as follows:

i) The optimal pattern of production and trade for a country is determined from the comparison of the opportunity cost of producing the given commodity can be imported or exported. The market price of factors and commodities can be used correctly to determine comparative advantage and hence corresponding foreign trade pattern.

ii) Departure from unified exchange rate is justifiable only when the distortions are in the form of trade distortions.

iii) If the distortions have source other than trade i.e. factor market distortions existence of externalities etc. the first best intervention is always the one which attacks the distortion at its source.

iv) Optimal intervention is not through tariff or multiple exchange rates but through optimum levels of production subsidy.

It is difficult to accept the views that there is sufficient evidence to indicate that India's trade policy system had inflicted the wrong choices of commodities or industries compared to India's long-term comparative advantage. On the contrary, the experience shows that the strategic investment choices have turned out to be correct ones in the sense of their economic viability, in imparting sufficient resilience to the production structure and providing basis for exports expansion.

Most of the studies which have attempted to calculate the 'benefits' of the export policies and of the implicit reallocation of resources suggest that these tend to be rather small. When one further recognizes the need or the objective of guaranteeing a manufacturing unit level production activity, in order to either minimize transaction costs or achieve regional dispersal, it is possible that quantitative allocation of the critical input, such as foreign exchange, is the only feasible alternative.

(i) Existence or 'X-insufficiency' in the production system due to the monopolies created by the lack of either domestic or foreign competition. Conceptually, it has been argued that this is a different sort of inefficiency as compared

to allocative inefficiency. The issues related to the determinants of either economy-wide or enterprise-level technological progress and innovation are extremely complex.

(ii) The other issue is that the trade policies along with industrialization policies led to fragmented scale of individual plants and these in turn created high cost industrial structure. This had an adverse effect on the expansion of export of manufactured products for many of the commodities, especially in the consumer durable and light engineering goods sector, this observation has considerable force.

The criticism based on the arguments of the excessive 'economics costs' due to India's trade policies have rather weak empirical foundation. In addition, it should be obvious that in the perspective of the political economy of economic independence, the logic of Indian's trade policies become even sharper and clearer. As far as the Indian economy is concern, for the causes of its relative stagnation one has to look some were else. Many well-known Indian economists have addressed themselves, to this problem. Almost all of them have forced attention on the inadequate rate of capital accumulation as an important causing variable in explaining the relative stagnancy. Problem of capital accumulation in the Indian economy :-

(i) Movement in terms of trade in favor of agriculture and away from industry. This had led to increased to incomes in agriculture sector which in turn has led to reduce aggregate savings as the saving rates in the agriculture sector are lower than in the industrial sector.

(ii) Low productivity in the agriculture sector has led to inelasticity in the supply of wage goods. This coupled with inadequate policies for food management as well as for supply of mass consumption goods through a public distribution system led to the adaption of stop-go policies in public investments.

Income distribution in India is such that it limits the market. The recognition of foreign trade possibilities will have to be an integral part of India's production planning system. Share of exports and imports or the external sector in India's Gross National Product has been rapidly growing over the last few years and such a trend is unlikely to be reserved in the coming years, as India will have to depend on foreign trade for updating the technological based for the meeting essential energy needs and for the modernization

of many branches of the traditional industries. Of course whatever many are the size of the exports sectors it is abundantly clear that India's trade policies will have to continue to sub serve plan policies and plan objectives.

No-tariff barriers to imports. During the 1980s and before India had a comprehensive import licensing systems under which imports of many products were effectively banned and most others were subjects to stringent import licensing. The principal exceptions were input needed by exporters and a number of "essential" products such as food grains that could only be imported by government import monopolies. The restrictions on imports of raw materials and manufactured intermediates were removed during India's 1991/92 reforms, but imports of nearly all industrial consumer goods and agricultural products continued to be restricted, either by import licensing which operated as a de facto import ban in most cases, or especially in the agricultural sector – by "canalization" through parastatals such as FCI.

In 1998 India exempted the SAARC countries from its general system of import licensing. At about the same time (following pressure at the WTO) it started removing these controls viz a viz the rest of the world, and the final 715 tariff lines were freed on April 1, 2001.

The abolition of this comprehensive import licensing system created considerable apprehension as to how well local producers of industrial consumer goods and of agricultural products would be able to compete with imports. During the past few years, discussions of trade and other policies in India have begun to recognize that the earlier concerns about the ability of local producers to compete without protection from the import licensing systems and/or from high tariffs were vastly exaggerated, and there is new confidence in the competitiveness of Indian producers, as evidenced by rapidly growing exports and foreign exchange reserves, and faster overall economic growth.

Anti-dumping (AD) is one of the WTO-legitimate measures that India introduced during the 1990s, as a way of providing extra protection as its tariffs came down and its import licensing system was dismantled. As of June 2004, 117 anti-dumping measures were in force affecting exporters in 29 different countries and 167 different products. By the late 1990s and early

2000s, India had become the world's most active user of anti-dumping.

Export policies India operates an extremely comprehensive set of export policies which have been an outcome of many years of efforts to make remove or offset barriers and disincentives for exports that were an inevitable by-product of its import substitution policies. Proponents of the free market criticize the Indian government for not taking larger steps towards privatization or deregulation, but such advocates do not consider that many Indian consumers and business people view economic liberalization as anti-Indian or even a throwback to imperialism.

Traditional political approaches and among these, an attachment to socialist values, are important factors in the resistance to deregulation and privatization. Planning and most especially the nation's long series of five-year plan also militate against these; and quite frankly, many Indians, including any number of politicians in any number of parties believe that deregulation and privatization can be threats to living standards economic progress. Planning has been focussed upon balancing the public in private sectors in their importance to the economics; and deregulation and privatization can be characterized as policies which throw this planning out of balance. If controls are set into place upon foreign goods, the higher prices on such imports will surely steer consumers towards domestically produced items. Indian consistently followed this practice and thinking the 1980's, when imports from developed countries were assessed an average 60.2 percent tariff.

It is reasonable to say that most economists viewing the Indian policy arena over the past several years would conclude that for the nation to realize its potential for growth and in a role as an important political and economic player in the

world, trade policy must be directed towards a more market-oriented system. This does not mean that Indian must open the flood gates to forces cataclysmic which would be too difficult to face on a sudden or emergency basis. Presently, however, free market reformers who support changing the basic approach to trade policy seem to be climbing slippery slope, and for every two steps forward they must take one backwards; broad-based liberalization may remain quite far away from the moment. Proponents of trade reform must realize that their policy can only be acceptable if they permit adjustments for businesses, consumers and workers. The key, ultimately, for Indian will be a balancing of trade policy so that the benefits of globalization—and not its defects—can be realized even though much of the essence of swadeshi is maintained. Achieving this will be both difficult and possible.

Conclusion: In this study, an attempt has been made to understand role of India's Trade Policy in national development. The study clearly gives indication that globalization is putting major threats and big challenges for domestic market. Government should provide revised precise guidelines for India's foreign trade.

References :-

1. Datt R. Sundaram KPM, *Indian Economy, 39th Edition, S. Chand & Company, New Delhi, 1999.*
 2. Bansal S.K., *Financial problem of Small Scale Industries and Entrepreneurship, First Edition, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2002.*
 3. Chandrasekaran Balakrishnan, *Impact of Globalization on developing countries and India.*
 4. Goyal Krishnan A., *Impact of Globalization on developing countries and India, 2007*
 5. Ghosa Biswajit, *Cultural changes in era of globalization, Research journal of finance and commerce, 2011.*
 6. *Economic and Political weekly.*
 7. *Indian Journal of Political Science.*
 8. *Journal of International Marketing.*
 9. *The Government and Politics of India, Ramesh Thakur*
-

Employee Retention in Financial Institutions in Private Sector.

Dr. Ranjana Pratik Ghode, 760, New Nandanvan Nagpur -440009 mail- ranjanaghode@gmail.com

Abstract: Employee Retention is a challenging concern of the organization. This study stressed on Employee Retention strategies. Employees are the assets of the organization. To retain skilful and committed employees in the organization, management should take care of employee satisfaction. Find out the reasons of employee turnover and overcome this. The purpose of this study is to prove how employee retention is essential in this day and age, and if the organizations are not awake to the situation and immediate actions are not taken to that effect, what repercussions lay ahead and how they would affect the organization and the industry.

Key Words: Employee Retention, Reasons of Employee Turnover, Strategies of Retention.

Introduction: The Covid-19 pandemic saw a massive shift in the work culture. Many companies switched to a hybrid work model, wherein employees could work from the comfort of their homes, and continued to follow the practice even after restrictions were lifted. According to a report by McKinsey & Company, many companies where remote work is possible are now planning to reduce office space by 30%.

It's true that remote work opportunities have not only increased employee productivity but also improved their mental health. Additionally, employees need to feel engaged and energized by their work. According to a survey 79% of employees who quit their jobs felt that their primary reason for leaving was feeling undervalued and disregarded for their achievements.

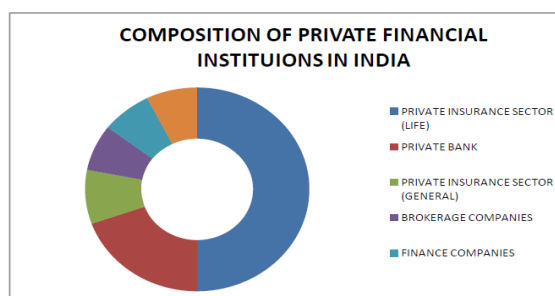
But the question that ultimately baffles companies is how they can promote psychological safety in the workplace to decrease the attrition rate. After all, there's no theoretical modus operandi to making your employees feel safe and happy. However, managers can play their part in creating a positive work atmosphere where employees feel appreciated, recognized and a sense of belonging. By building solid interactions and cultivating other mindful practices at the workplace, companies can positively promote their employees' emotional well-being, build psychologically safe workplaces and lower their attrition rate.

Employee retention is an effort by a business to maintain a working environment which supports current staff in remaining with the company. Many employee retention policies are aimed at addressing the various needs of employees to enhance their job satisfaction and reduce the substantial costs involved in hiring and training the staff.

Today, the prime challenge for the Indian private financial sector is retention of the employees, as the behavior of employees has been changed and these young employees always ready to switch over whenever he or she dissatisfied with any reason in the job. They are not the ones who have only one opportunity to survive but they have many offers at hand at one point of time. It is more than just keeping the employees on the job. It is the main responsibility of the employer to keep the best employees in the banks. Employee retention is an effective mean or a way to maintain a workforce in banks which is both stable and sustainable.

There are certain reasons for the employees to leave an organization. Expectations play an essential role to determine whether an employee is satisfied or dissatisfied with the current job. The stronger relationship the manager and employees have with each other tends to make the employees to stay with that particular organization for a longer period of time.

To understand the situation of the employee retention in private financial sector, research plot of balanced compositions are taken into consideration .Financial institution in India comprises of private insurance companies (Life), private insurance companies (general), private banks, brokerage firms, assets management companies & finance companies.

Objective of the Study: Literature review on employee retention aims to explain the following objectives: a) To study about the employee retention in the organization. b) To ascertain the problems of the employees in the organization. c) To identify how retention strategy reduces employee turnover.

Significance of Study: Employee Retention is not about managing retention. It is about managing people. If an organization manages people well, employee retention will take care of itself. People want to work for an organization which provides: Appreciation for the work done, Ample opportunities, A friendly and cooperative environment, A feeling that the organization is second home to employee. Employee retention has become a major goal of the organization.

Theoretical Background: The process of employee retention will benefit an organization in the following ways:

1. **The Cost of Turnover:** The cost of employee turnover adds hundreds of thousands of money to a company's expenses. While it is difficult to fully calculate the cost of turnover (including hiring costs, training costs and productivity loss), industry experts often quote 25% of the average employee salary as a conservative estimate.

2. **Loss of Company Knowledge:** When an employee leaves, he takes with him valuable knowledge about the company, customers, current projects and past history (sometimes to competitors). Often much time and money has been spent on the employee in expectation of a future return. When the employee leaves, the investment is not realized.

3. **Interruption of Customer Service:** Customers and clients do business with a company in part because of the people. Relationships are developed that encourage continued sponsorship of the business. When an employee leaves, the relationships that employee built for the company are severed, which could lead to potential customer loss.

4. **Turnover leads to more turnovers:** When an employee terminates, the effect is felt throughout the organization. Co-workers are often required to pick up the slack. The unspoken negativity often intensifies for the remaining staff. Goodwill of the company: The goodwill of a company is maintained when the attrition rates are low. Higher retention rates motivate potential employees to join the organization.

5. **Turnover leads to more turnovers:** When an employee terminates, the effect is felt throughout the organization. Co-workers are often required to pick up the slack. The unspoken negativity often intensifies for the remaining staff. Goodwill of the company: The goodwill of a company is maintained when the attrition rates are low. Higher retention rates motivate potential employees to join the organization.

6. **Regaining efficiency:** If an employee resigns, then good amount of time is lost in hiring a new employee and then training him/her and this goes to the loss of the company directly which many a times goes unnoticed. And even after this you cannot assure us of the same efficiency from the new employee. What Makes Employee Leave? Employees do not leave an organization without any significant reason :

There are certain circumstances that lead to their leaving the organization. The most common reasons can be: a) Job is not what the employee expected to be: Sometimes the job responsibilities don't come out to be same as expected by the candidates. Unexpected job responsibilities lead to job dissatisfaction. b) Job and person mismatch: A candidate may be fit to do a certain type of job which matches his personality. He is given a job which mismatches his personality, then he won't be able to perform it well and will try it. c) No growth opportunities: No or less learning and growth opportunities in the current job will make candidates 's job and career stagnant. Candidate's job and career stagnant. d) Lack of appreciation: If the work is not appreciated by the supervisor, the employee feels demotivated and loses interest in job. e) Lack of trust and support in co workers, seniors and management: Trust is the most important factor that is required for an individual to stay in the job. Non-supportive coworkers, seniors and management can make office environment unfriendly and difficult to work in. f) Stress from overwork and work life imbalance: Job stress can lead to work life imbalance which ultimately many times lead to employee leaving the organization. g) Compensation: Better compensation packages being offered by other companies may attract employees towards themselves. h) New job offer: An attractive job offer which an employee thinks is good for him with respect to job responsibility, compensation, growth and learning etc. can lead an employee to leave the organization.

Three R's of Retention: Three R's of Retention: **Respect** is esteem, special regard, or particular consideration given to people. As the pyramid shows, respect is foundation of keeping employees. The foundation of keeping your employees. Recognition and rewards will have little effect if you don't respect

The foundation of keeping your employees. Recognition and rewards will have little effect if you don't respect employees. **Recognition** is defined as "special notice or attention" and "the act of perceiving clearly." retention and morale occur because management is not paying attention to people's needs and reactions. **Rewards** are the extra perks you offer beyond the basics of respect and recognition that make it worth people's while to work hard, to care, to go beyond the call of duty. While rewards represent the smallest portion of the retention equation, they are still an important one.

Conclusion: This study signifies the increasing importance of employee's retention in the organization. It highlights the reasons for the high turnover rate and the cost that this act adds up to the company.

This study briefly covers the various areas where employee retention strategies are implemented namely work environment, work culture, salary negotiation, compensation management, rewards and recognition, leadership and relationship between employees and

management. Therefore the organization can impart certain practices that boost employee to perform well and sustaining them in the organization by providing various welfare measures and implementing retention strategies.

In a nutshell, "If you truly respect, appreciate and treat employees wonderfully, you will never lose them" "!!

References:

1. Allen, D. G. (2008). *Retaining Talent*.
 2. Ramlall, S. (2003). *Managing Employee Retention as a Strategy for Increasing Organizational Competitiveness, Applied H.R.M.*
 3. Garg, P. & Rastongi, R. (2006). *New model of job design motivation employees Performance. Journal of Management Development*.
 4. Sherjung Khadka, 2011, *Employee Retention In Banking Industry Of Nepal*.
 5. Websites:
 6. https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention
 7. <https://business.linkedin.com>
 8. <https://www.entrepreneur.com>
 9. https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention
 10. <https://business.linkedin.com>
 11. <https://www.entrepreneur.com>
 12. https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention
 13. <https://business.linkedin.com>
 14. <https://www.entrepreneur.com>
 15. https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention
 16. <https://business.linkedin.com>
 17. <https://www.entrepreneur.com>
 18. https://en.wikipedia.org/wiki/Employee_retention
 19. <https://business.linkedin.com>
 20. <https://www.entrepreneur.com>
-

An Examination of Representation of Indian Women in Police force

Dr. Shilpa Puranik, Assist. Professor, Tirpude College of Social Work, Nagpur. 9422458653

Abstract: *The participation of women in police force can be considered a large social change. It is evidence that women are having a profound impact on the culture of policing. According to Chuck Wexler, executive director of the Police Executive Research Forum, women bring their own set of skill to a traditionally male-dominated culture and that is very helpful for police force. In spite of knowing the importance of women in police force, their participation is found to be very low. Present paper is based on literature review and try to examine the participation and level of participation of women in police force.*

Key words : *Representation, Police force, Examination.*

Introduction: If 20th century is considered as the century for emancipation and advancements of women all over the world, the 21st century can easily be termed as the century of equal participation of women in all spheres of activity. They remains hardly any area of activity today which has not been touched by women so far, they worked shoulder to shoulder with their male counterparts and proved equal in their capabilities in all the spheres. The police organization exemplifies profession that forms barriers to display equitable use of human talent irrespective of gender differences. Considering the importance of diversity at every level, not only for individual equal employment opportunity, but also for organizational success, it is necessary to identify the barriers that impede women in their professional development. The barriers that play a role in limiting the number of women police managers can be characterized as internal, that is, factors that are within the person, or external, those factors that are within the work environment and that may be influenced by societal attitudes. It is high time to devise methods to overcome the barriers. Today, it is not rare to find a women police officer heading a police unit, or heading a police organization. We find that there are many living role models for the contemporary society.

In India, women these days working and leading in each and every field of life. So many government and private sectors of this country has been headed by women including police department. These women are from every class and section of the society. Police Women have now become an integral part of the police reforms in almost all countries of the world, including India .However, the current situation of women in policing is a development of specific historical circumstances .The situation of Police Women

with regards to their status, function, role and the obstacles they face during their job.

The need for police women was first recognized in the United States, during the first half of the nineteenth century, when ‘Police Matrons’ were appointed in New York City in 1845, for handling of women and girls held in police custody. In India, early history of policing by women is available in the Ramayana, Mahabharata, Arthashastra of Kautilya and the Ashokan edicts (Suvarna Joshi, 2015).

In India, the need for police women was first felt during the labor strike, which took place in Kanpur, in the year 1938. The State of Travancore (Trivandrum, Kerala) also experimented with the appointment of women in as Special Police Constables in the year 1933, where one women head constable and twelve women police constables were appointed. Due to the partition and all the after effects of it, a number of women organizations cropped up which needed women police. Due to riots, atrocities on women, kidnapping, abduction and other sex offenses, it was thought to increase the number of women in police. The Delhi Police force was the first to recruit police women on a regularly basis in 1948 (Suvarna Joshi, 2015).

It took a lot time to inculcate the concept of “Women and Police” in Indian society. Women are meant to look after household chores and needs of family members are the only things women are suppose to do according to the societal norms. Police department is directly related to “Crime” aspect and enforcement of law and for that purpose one need to have strong physical ability, commitment, 24 hours field work and emotional stability. Because of these demanding characteristics in police department, it has been observed that, participation of women in this department was less till 20th century. First women

police was appointed in Kerala in 1933 and first IPS women officer was appointed in 1972. It took 38 years to reach on top most post of the department for women. It revealed that the development of women was at very slow speed in the past.

Women participation in Police force: As per data on Police Organization compiled by Bureau of Police Research & Development, out of the actual strength of 20,91,488 police personnel in the states/UTs as on 01/01/2020, the strength of women police personnel is 2,15,504 which is 10.3%. The numbers and proportion of women police officers vary significantly between the states, with the Bihar having higher (25.30%) followed by Himachal Pradesh (19.15%) and then Chandigarh (18.78%), apart from this, only four states have one each director-general of police Andhra Pradesh, Karnataka, Tamilnadu and Telangana. Lowest among the states are Meghalaya (2.8%), Nagaland (1%) and Assam (0.9%).

The numbers have grown, albeit marginally, in the last 5 years, yet they are woefully short of the 33% threshold recommended repeatedly by the Ministry of Home Affairs. In 2008, women made up 3.9% of the total police officers, which has grown to 6.11% in 2014 and 10.3% in 2020 this shows that pace of involvement of women in police force very slow.

Within the South Asia region (the report covers Bangladesh, India, Pakistan and Maldives), Maldives ranks higher than India, with women comprising 7.4% of the police force. Bangladesh (4.6%) and Pakistan (0.9%) fare poorer within the countries researched in the report.

A UN Women report of 2011 estimates that, “globally, women average just 9 percent of the police, with rates falling as low as 2 percent in some parts of the world. On average, women do not make up more than 13 percent of the police force in any region”. In most developed countries, women make up to 25% of the total force, with Scandinavian countries having around 30%.

Following the 1970s, a combination of societal changes and progressive legislations paved the way for women to enter law enforcement. The chronicle of women in Indian police started in the early 70s when its first woman joined the uniformed force. She entered the profession at the top of the tier of an extremely hierarchical formation and put in a good three

decades of exemplary work. During those decades, thousands of women joined the force from the ranks of constable all the way across the spectrum.

In 2010, the Bureau of Police Research & Development (BPR&D) estimated that there are around 30,000 women in various Indian police forces. However, despite these “achievements,” even a decade-old figure by the 7th UN Survey on the percentage of women police in 13 Asian countries reflects a very low percentage of women in India’s police force.

The Police in India recruited a decent number of women over the last twenty years, but acceptability and assimilation as “equal partners” to men within the professional core has left much to be desired. There are not many studies on this lack of acceptability of women in uniform, but the few that exist, such as James Vadackumchery’s *Police, Women & Gender Justice* (APH Publishing Corp., 2000), point to the fact that women in uniform are still perceived as “they” versus “us” in all rank and file of the uniformed profession.

It can be safely said that discrimination and contradistinctions vis-a-vis their counterparts are constant and invidious, though subtle. While women are (hopefully) not unwelcome in the profession, having them in key leadership roles is resisted, and exceptionally challenging and important jobs or assignments are “handed over” to the select few with reservation. By and large, lack of requisite social attitudes and work culture in the Indian society at large, and, in particular, government and its workplace are squarely responsible for the gender bias in the profession.

In 2014, Maharashtra had more women in its police force than any other state or union territory in India. But its 17,957 police women formed a minuscule 10.48 per cent of the state’s total police force. Delhi ranks 12th in the list, at 7.15 per cent, well below Chandigarh’s top tally of 14.16 per cent. The Maharashtra numbers are particularly depressing because the state was the first to introduce a 30 per cent reservation for women in the police force 44 years ago. Compared to the national average, 6 per cent Maharashtra’s numbers are good and it is far ahead of neighbor, Gujarat, which had only 3.64 per cent of women police in its police force.

During the recent years, women in large number have joined in the police department. Although women’s representation in police force

is increasing still it is much lower to that of men's therefore, it is time to address the issues and discuss the working environment in the police station .this will helps to form the policy and institutional changes required for the emancipation and empowerment of women police

Women in higher ranks: In India , women started working in the police force in Kerala in the year 1933 It took a lot of time to adjust to the concept of women and police force works . Earlier, the society only accepted the idea of women working in their household and taking care of their household needs. Since the police force works in regards of crime and deals with law and order of society, the individual (women)working in this regard has to be physically strong, tough and also possess readiness to work for 24-hour in the field. This essential qualities required to work for police force lead to less contribution of women in the said field in twenties. In India , the first lady police officer was appointed in the year 1933 in Kerala. While In the police department, the highest post lady officer that is an IPS was appointed in the year 1972. It took nearly 38 years to appoint lady officer on such higher post. This proves that the involvement of women in police force increased at a very slow pace. The statistics shows that, the 12% of the police force were women their share in the higher ranks (gazette officers) was even lower at 8.72% . in Kerala, 0.26% of gazette police officers were women ,while Chhattisgarh performed relatively better on this count at 18%. In Bihar, 25% of non gazette civil police officers were women, whereas they formed only 8% of gazette civil police officers .

According to the study of Beuro Of Police Research and Development, Ministry Of Home Affairs held in the year 2014, involvement of women in police department is about 11 to 15 percent in 3 states only. These 3 states include Chandigarh (14.6 percent),Tamil Nadu (12.4 percent)and Andaman and Nicobar (11 percent). While the states which have contribution of less than 2 percent include Meghalaya (2.8 percent), Nagaland (1 percent)and Assam(0.9 percent).

Poor Support: In all over India 12% of the police force are women. The study conducted in 2019, about 12,000 women police were interviewed and expressed their views in regard to facilities available at work place. Findings shows that many women in the force expressed discontent due to poor infrastructure such as the non-availability of separate toilets and lack of avenues to report workplace harassment , There is a need for Women in police department to work and create necessary environment and atmosphere for better work place can be concluded by the above number study.

Conclusion: If we think about society, we can very well appreciate the fact that conditions are unstable due to societal problems due to which Humanity and Humanitarian approach has come to its lowest ,this hampering the security. Injustice to women, child abuse and violation of human rights are the prime concerns of today! Making it necessary to think and find solutions in the regards to more participation of women in police force. This is only possible if we promoting and encouraging women recruitments in the police force. Women who are knowingly or unknowingly shoulders the task of maintaining peace and harmony in the society. She has a skill to balance between both her duties as well as creating healthy atmosphere at her both work places. Hence it is required to have special policy for women to enter the Police force and obviously it is our duty to create healthy atmosphere at both the place and support to her while performing her duties.

References:

1. Amarjit Mahajan., (1982), *Indian Police Women: A sociological Study of new role*, Deep & Deep Publication, New Delhi
2. Dr. Joshi P. L. (2004), *Nagpur Police Through Ages: A Micro Study in Macro Setting*, Rupam Publication, Nagpur
3. Radhakrishnan,Vignesh (2021) : "Women make up only 12% of India's police force," *The Hindu thehindu.com*.
4. Sarma, A.M. (1991) :*Aspects of Labour welfare and Social Security*,Himalaya Publishing House, Delhi
5. Shamim Aleem (1991), *Women police and Social Change*, Ashish Publishing House, New Delhi

Acid Attacks and Women in India

Dr. Chandrashekhar Malviya, Athawale College of Social Work, Bhandara, Mo. 9822267299.

Abstract: Acid attack is a form of violent assault; the perpetrators of these attacks throw acid normally at the face of the victim, burning them, damaging the skin, and exposing and dissolving the bones. Acid attack is a vicious crime that means throwing of acid on any of the body parts of a person with the intention to mutilate, deface, torture, or kill. The long-term consequences of these acid attacks include permanent blindness, scarring of the face and body and far reaching social, psychological, and economic complexities. Every year in India, hundreds of young women are destroyed by jealous lovers or bigoted parents, because of the heinous acid attack, their faces melt into horrific masks. While the attacks rarely kill but the disfigurement caused is always very severe, the reason being that in India, only few hospitals are equipped to deal with acid burns. Most of the acid attack incident is for refusal to marry, rejection of love or for any personal causes. Acid attack on women is increasing day by day, basically on the girls in the age of 11-30 years. The easy accessibility of inexpensive acid makes the perpetrators to use it as an ideal weapon against this heinous crime against women. Illegal sale and purchase of acid are considered as non-bailable offence. Most of the women do get blinded and incapacitated due to the attack. Acid attacks impose highly severe consequences into the lives of the innocent women and their families. They must undergo multiple surgeries which may last for years and cause extravagant amount of money. Victims are left with severe physical, psychological, and social scars, and to rebuild their lives they need years of medical treatment, social support, and legal advocacy. Even then, recovery is a misnomer for learning to endure. This paper wants to highlight the causes and impact of the acid attack on this innocent women's and the problems or hindrance suffered by the victims.

Key Words: Acid Attacks, Women in India.

Introduction: Women are an important part of our society. Every woman has her own job or duty in this modern society in which men are unfortunately still the 'strongest gender', we can't forget that a woman's life is a lot more complicated than a man's life. A woman must take care of her own personal life and if she is a mother, she has to take care also of her children's lives too. Worse still, if she is married, additional stress can be on her shoulders. Yet they will still perform very well in the work environment in some cases better than their male counterparts. As our society has started recognizing the discrete identity of women, as of these women now becomes active participants in all walks of life, she is a mother, an administrator, an entrepreneur, and a daughter. Now, women are becoming not only a significant unit of the society but also influencing the course of social changes in the society. "Violence against women is a manifestation of historically unequal power relations between men and women, which have led to domination over and discrimination against women by men and to the prevention of the full advancement of women." There is a widespread violence against women all around the whole world, based on considerations of their sex alone. There is also a high degree of official and

social tolerance of violence against women. Violence can be more easily carried out against women because of their lower social, economic, and legal status. Gender base violence is endemic worldwide, cutting across age, marital status, religion, class, race, and thus poses human rights violation and huge health problems. It includes acid attack violence, child marriage, honor killings, forced abortion, female genital mutilation, forced use of contraceptives, pre-natal sex selection, sexual harassment, rape, stalking, enforced sterilization of pregnancy, girl trafficking, forced prostitution, heterosexual and same sex domestic violence and enslavement of women. In this paper focus will be given only on acid attack violence, especially in India. Acid violence is the intentional use of acid to attack another human being. The victims of acid violence are enormous women and girls between the age of 11-30 years, and attackers habitually earmark the head and face to maim, disfigure and blind. Acid hostility is a universal occurrence that is not limited to a particular race, religion, or geographical location.

As per study of Indian news reports from January 2002 to October 2010 uncovered that the major motivation behind acid attacks in India is

rejection of sex or marriage proposals. Acid attacks have also reportedly been committed against religious minorities, such as Muslim women during the 2002 riots in Gujarat, Christians in the 2008 Kandhamal Riots, and Sikhs in the 1984 anti-Sikh riots. Notable cases of acid attacks are Sonali Mukherjee's case of 2003 and Laxmi Agarwal in 2005.

Objectives of the study: The main objective of this paper is to study in detail the issues and challenges faced by the acid attack victims in India.

1. To understand the meaning of acid attack and law enforcement
2. To examine the issues and challenges faced by the victims of acid attack
3. To highlight the policies taken by government to overcome the challenges

Research Methodology: The descriptive research methodology has been used to collect the data, the data collected mostly from secondary sources from various journals, books, articles, government published annuals reports, website of different government agencies.

Definition and Meaning of Acid Attack: As per the provision of "Prevention of Offences (by Acids) Act 2008 (National Commission for Woman – Draft Bill)" constitute the definition of Acid Attacks and Acid. According to Section 3 of said Act - "(a) "Acid" shall mean and includes any substance which has the character of acidic or corrosive or burning nature that is capable of causing bodily injuries leading to scars or disfigurement or temporary or permanent disability. "Acid attack" means any act of throwing acid or using acid in any form on the victim with the intention of or with knowledge that such person is likely to cause to the other person Permanent or partial damage or deformity or disfiguration to any part of the body of such person."

Consequences of Acid Attacks: The most notable effect of an acid attack is the lifelong bodily disfigurement. There is a high survival rate amongst victims of acid attacks. Consequently, the victim is faced with physical challenges, which require long-term surgical treatment, as well as psychological challenges, which require in-depth intervention from psychologists and counselors at each stage of physical recovery. These far-reaching effects on their lives impact their psychological, social, and economic viability in communities.

Medical: The medical effects of acid attacks are extensive. As a majority of acid attacks are aimed at the face, several articles thoroughly reviewed the medical implications for these victims. The severity of the damage depends on the concentration of the acid and the time before the acid is thoroughly washed off with water or neutralized with a neutralizing agent. The acid can rapidly eat away skin, the layer of fat beneath the skin, and in some cases even the underlying bone. Eyelids and lips may be destroyed and the nose and ears severely damaged.

- The skull is partly destroyed/deformed and hair lost.
- Ear cartilage is usually partly or destroyed; deafness may occur.
- Eyelids may be burned off or deformed, leaving the eyes extremely dry and prone to blindness. Acid directly in the eye also damages sight, sometimes causing blindness in both eyes.
- The nose can become shrunken and deformed; the nostrils may close off completely due to destroyed cartilage.
- The mouth becomes shrunken and narrow, and it may lose its full range of motion. Sometimes, the lips may be partly or totally destroyed, exposing the teeth. Eating and speaking can become difficult.
- Scars can run down from the chin to neck area, shrinking the chin and extremely limiting range of motion in the neck.
- Inhalation of acid vapors usually creates respiratory problems, exacerbated restricted airway pathways (the esophagus and nostrils) in acid patients.

In addition to these above-mentioned medical effects, acid attack victims face the possibility of sepsis, kidney failure, skin depigmentation, and even death.

Psychological: Acid assault survivors face many mental health issues upon recovery. It has been discovered that acid attack victims reported higher levels of anxiety, depression, and scored higher on the derisory appearance scale, which measures psychological distress due to one's concern for their appearance. Additionally, female victims reported lowered self-esteem according to the Rosenberg scale and increased self-consciousness, both in general and in the social sphere.

Social: In addition to medical and psychological effects, many social implications exist for acid survivors. For example, such attacks usually leave victims handicapped in some way, rendering them dependent on either their spouse or family for everyday activities, such as eating and running errands. These dependencies are increased by the fact that many acid survivors are not able to find suitable work, due to impaired vision and physical handicap. This negatively impacts their economic viability, causing hardships on the families/spouses that care for them. As a result, divorce rates are high, with abandonment by husbands. Moreover, acid survivors who are single when attacked almost certainly become ostracized from society, effectively ruining marriage prospects. Some media outlets overwhelmingly avoid reporting acid attack violence, or the description of the attack is laconic or often implies that the act was inevitable or even justified.

Research Analysis: With the amendment in the Indian Penal Code on February 2013 the incidence of acid attack are now being recorded as a separate offence under section 326A and 326B, before this there is no separate statistics for acid attack violence because the Indian criminal law does not recognize it as a separate offence.

India has the highest number of acid attacks. Because the crime was defined as a specific criminal offense only after the enactment of the 2013 Criminal Law Amendment Act (hereinafter Amendment Act), not much data is available. However, an analysis of the data compiled by

several organizations indicates that the incidents have been on the rise in India for many years. (See Chart 1).

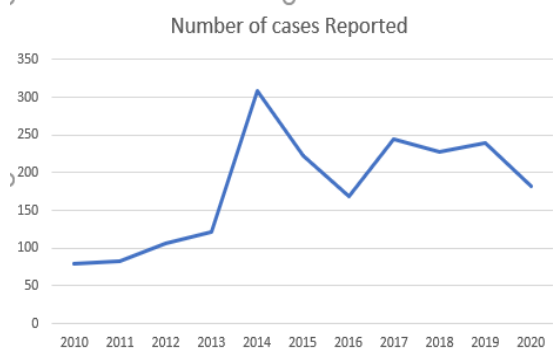

Chart 1

The number of acid attack cases that went to trial in India was 523 in 2018, 442 in 2017, and 407 in 2016, which if compared with the figure of reported incidents in the corresponding year appears substantively high (See Table 1). This demonstrates that the number of cases described as going to trial in a particular year included reported incidents from previous years also. Furthermore, out of 407 cases that went to trial in 2016 only a meagre number of 27 cases, 6.6 % of the total cases, were disposed of by the courts completely. The situation improved in 2017, but not in 2018. In 2017 and 2018, only 44 out of 442 cases (9.9%) and only 32 cases out of 523 cases (6.1%) were disposed of by the Indian courts. This is likely due to delayed investigations by police. Between 2016 and 2018 the number of cases disposed of by police dropped from 196 to 150 respectively.

Year	No. of cases that went to trial	No. of cases that were disposed by the police (investigation)	No. of cases that were disposed by the courts		Conviction rate
2016	407	196	6.6%	27	2.45 %
2017	442	182	9.9%	44	3.39%
2018	523	150	6.11	32	3.36%

Table 1

Legislation: India introduced an amendment to the Indian Penal Code through the Criminal Law (Amendment) Act, 2013, making acid attacks a specific offence with a punishment of imprisonment not less than 10 years and which can extend to life imprisonment and with fine.

India's top court ruled that authorities must regulate the sale of acid. The Supreme Court's ruling on July 16, 2013, came after an incident in which four sisters suffered severe burns after

being attacked with acid by two men on a motorbike. Acid which is designed to clean rusted tools is often used in the attacks can be bought across the counter. But the judges said the buyer of such acids should in future have to provide a photo identity card to any retailer when they make a purchase. The retailers must register the name and address of the buyer.

Treatment and Consequences: When acids contact the skin, response time is crucial. If

washed away with water or neutralized promptly, burns to skin can be minimized or avoided entirely, although areas unprotected by skin, like the cornea of the eye or the lips, can be burned immediately on contact. However, many victims are attacked in an area without immediate access to water, or unable to see due to being blinded or forced to keep their eyes closed to prevent additional burns to the eye.

In addition to inadequate medical capabilities, many acid assault victims fail to report to the police due to a lack of trust in the force, a sense of hopelessness due to the attackers' impunity, and a fear of male brutality in dealing with their cases.

These problems are exacerbated by a lack of knowledge of how to treat burns: many victims applied oil to the acid, rather than rinsing thoroughly and completely with water for 30 minutes or longer to neutralize the acid. Such home remedies only serve to increase the severity of damage, as they do not counteract the acidity.

Conclusion: Acid attacks are prevailing in India at a very high rate and every year hundreds of young women become victims all over the country. The main reason behind this dreadful offence is that spurned lovers throw acid on victims because of their refusal to marry them. In 90% of the acid attack cases this has been the main

reason. The Supreme Court of India has taken some strong decisions regarding the sale of acids that they should be sold to a buyer with a valid identity proof, address, and the reason behind purchasing it. Another case is that it has ordered all the state governments to pay Rs. three lakhs as compensation to the victims.

In India, organizations have been created such as ASTI, CSAAW, CEDAW and rules and policies have been initiated deeply to assist the acid attack victims. In spite these steps and procedures, still acid is thrown upon women and in some cases even young men become acid attack victims. It has been suggested rightly that they should be subjected to rigorous penalties and not be given bail because if they get freed, they will harm the victim again. It has been highly recommended that organizations and the country's law and order should be established in such a manner that people should be intimidated by the rigorous punishment that they must undergo as a result of throwing acid.

References:

- National Crime Records Bureau – Crime in India 2020*
 - Wikipedia – Acid Attack*
 - https://www.researchgate.net/publication/Acid_Attacks_on_Women_in_India/
 - <https://digitalcommons.uri.edu/cgi/> - *Acid Attacks in India: A Socio-Legal Report*
 - <https://papers.ssrn.com/> - *A Study on Acid Attack in India and Its Impact*
-

Illiteracy: A Social Problems

Dr. Surendra D. Pawar, Head Dept. of Sociology, N. J. Patel College, Mohadi, Dist. Bhandara.

Abstracts: India having a big population country. We can see that maximum joint family. In such a family very few family members goes to school. As a result such a families faces many problems like economical & social. This paper focus to illiteracy at Bhandara district. In this paper boys & girls are the respondents among the various college at Bhandara district including 10 question about the illiteracy.

Keywords:- Illiteracy Is A Social Problem

Introduction: Today education is the need of country. Educated person change the thought & living standard of human being. India having a great population. In such a country peopled can not fulfill their basic need. How can they offed expensive education to them and their child.

Literacy rate in India stands at 74% as per Census 2011. There is a stark difference between male and female literacy rates, which stand 82% and 65% respectively. There is a wider gap in literacy rates of different castes. The literacy rate of Scheduled Tribes stands at 58.96%, while the Scheduled Castes is at 66.10%

How Can We Stop Illiteracy

Increased Investment In Government Schools: Government open school in such a place there were no school. People also sent their child such school.

Vocational Training: With the education child need of vocational education. If they get such education they can establish their own business.

Changing Social Norms: In the society they need to change their norms. Both girl and boys are equal. They need to give equal education to both.

Teacher Training: Teacher gives wel training to teach in the call. Only teacher can motivated to students to come in the class.

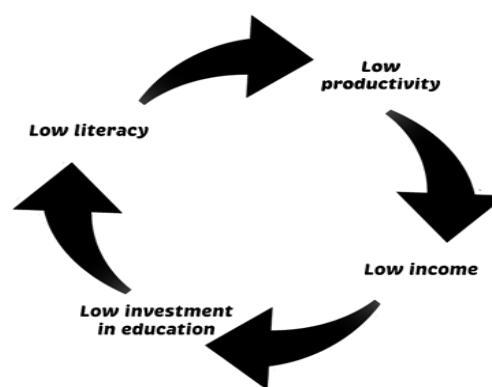
Inclusive Education: There is need to give the inclusive education with practical's.

Lower Cost Of Education: If government wanted to increase number of literacy so, it gives the low cost of education. Today we can find out huge amount of fees. Which can not offered people,

Late Night Classes: Give to more night classes permission. Which can take benefit of poor people who interested in education

Free Education: Today need of education. We wanted increase rate of literacy then give free education with mid day meal.

The Consequences Are Devastating, For Individuals, Nations And The World:

- The illiterate die young, and their children do as well
- They earn less money
- They are likelier to go to prison, even in developed countries
- Their societies experience more crime, disease, poverty, lawlessness, social unrest, intolerance, and upheaval

Objective Of The Study: To know view on education of illiterate person.

- To know what education give to people.
- To know how can education help to illiterate people.

Limitation Of The Research: This paper study is limited for the Bhandara district only.

Collection Of Facts: According to Sudhir Bodhankar, “ Facts are phenomena that occur in real form and are universal, and whose reality can be recreated by universal method of measurement”.

Facts/Data Collection: Primary facts & Secondary facts In this research paper both fact are used.

For this research paper 100 students have samples from the district in various college. S.N. Mor College Tumsar, Gopikabai Bhure Mahila College Tumsar, J.M. Patel College Bhandara, N.J. Patel College Mohadi And Parvatabai

Madankar College Warthi 20 students are respondents in each college. Only boys & girls are the respondents in this paper.

Result and Discussion: To find out the view about environment at rural and urban area. Make a questioner survey for various college at Bhandara District.

Are Any Illiterate Member In Your Family: To know are any illiterate member in your family, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	70	30	100
Percentage	70%	30%	100%

Sources from questioner

From the above table, 70% respondent that there family having illiterate person grandfather, grandmother, mother.

Is There Need Of Education In Society: To know is need of education in the society, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	100	00	100
Percentage	100%	00%	100%

Sources from questioner

From the above table, 100% respondent, there is need of education in society. Education give justice with their life. Educated people can understand their discrimination. Education learnt them morality in their life.

Do People Of All Caste, Class & Regions In The Society Get Equal Education: To know all caste, class & region having equal education, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	20	80	100
Percentage	20%	80%	100%

Source s from questioner

From the above table, 80% respondent due to reservation policy no one get equal education. Economically weak person can not offered higher education.

Is The Education Marketed:To know is education marketed today, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	70	30	100
Percentage	70%	30%	100%

Sources from questioner

From the above table, 70% respondent that today education marketed. We find out that government school are in the very poor condition and private sector earn morn from the people.

Is It Possible To Stop Marketing Of Education: To know is it possible to stop marketing of education, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	60	40	100
Percentage	60%	40%	100%

Sources from questioner

From the above table, 60% respondent is it possible to stop marketed education. If government apply grants for government school, apply good syllabus, give free education with mid day meal.

Which Medium School Get More Preference: To know which school gives more preference, I find out the following information.

Particular	Private	Government	Total
Respondent	70	30	100
Percentage	70%	30%	100%

Sources from questioner

From the above table, 70% respondent private schools get more preference in compare of government school. Because private schools apply good syllabus, indoor & outdoor activity, preference to English language, provide good computer and science lab. All these things parent's attract and pay good amount on education.

Are You Support To Elder Education: To know are you support to elder education, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	80	20	100
Percentage	80%	20%	100%

Sources from questioner

From the above table, 80% respondent support to the elder education. They always try to educated those person which having illiterate in their family and their surrounding.

What Kind Your Behave Such Illiterate Person: To know are they behave such people, I find out the following information.

Particular	Rude	Formal	Total
Respondent	10	90	100
Percentage	10%	90%	100%

Sources from questioner

From the above table, 90% respondent behave formal such illiterate person.

What Reason Behind Illiteracy: To know reason behind illiteracy, I find out the following information.

Particular	Lack of money	Increase responsibility	Not willing	total
Respondents	60	35	05	100
percentage	60%	35%	05%	100%

Sources from questioner

From the above table, 60% respondent that money is matter to everything. Due to lack of money most of people stop their education.

Expectation From Government: To know are they handle social media , I find out the following information.

Particular	Increase opportunity	Technical education	Total
Respondent	70	30	100
Percentage	70%	30%	100%

Sources from questioner

From the above table, 70% respondent increase opportunity those are educated as wel as increase technical education

Conclusion: The value of education cannot be underestimated. Education gives an individual a competitive advantage in the job market, that is not all that it does. Illiteracy, therefore, has no room in the modern society. Such a person are avoided by the society. People always misbehave

with them. People give work to such person but not to pay as on their work. The more the number of people who have gone to school, the better the community. Everyone should aspire to be educated and gain knowledge because of the important benefits of being literate.

Bibliography:

1. Shaha Ghyanshyam: Translation Prachi Chikte : Indias Social Movement , Diamond Publication Pune, First Edition 2008
2. Devgavkar S. G. Dr. Devgavkar Shailaja Dr. Dumare Jaimala :Social Movement Traditional And Modern, Shree Sainath Publication Nagpur Second Edition 2014
3. Karhade B. M. : The Sociology Of Social Movements, Pimplapure And Publishers Nagpur First Edition June 2011
4. Kharat Shankarrao: History Of Social Movements Indrayani Literature Shaniwar Peth Pune 2006
5. Waghmare B.R. : Dr. Babasaheb Ambedkar And Farmers Question Ajinkya Publication, Amravati 2009.
6. Bodhankar Sudhir, Social Research Methodology. Shree Sainath Publication, Nagpur.
7. Singh Tej Vir, Samprdayeek Rajniti Avm Bharat Ka Vibhajan.Vishvbharti Publication New Delhi
8. Agrwal Bihariprasd, Bhartiya Rajniti Me Bharshatachar Radha Prakashan New Delhi
9. Sahay Poonam, Bahrtiya Samajik Rajniti Me Jatiwad(2005), Classical Publishing Company New Delhi.
10. Toshniwal S. R. Bhartiya Samajik Samsya Uttam Prakashan, Mumbai.
11. Aaglave Pradip Mulbhut Samajik Vichar Shree Sainath Prakashan Nagpur.

Problems of Geriatric People

Dr. Sunirmal Surendra Kabiraj, Asso. Prof., Tirpude College of Social work, Nagpur.

Introduction: Aging is a universal process. In the words of Seneca "old age is an incurable disease". But more recently Sir James Sterling Ross Commented" you do not heal old age, you protect it, you promote it and you extend it. These are in fact the principles of Preventive Medicine. A man's life is normally divided into four main stages namely infancy, childhood, adulthood and old age. In each of these stages an individual has to find himself in different situations and face different problems. The old age is not without problems. In old age physical strength deteriorates, mental stability diminishes; money power becomes bleak coupled with negligence from the younger generation.

The term geriatric means an old person, especially one receiving special care. Some of the psycho-social and economical problems of geriatric people or old age people include impaired memory, rigidity of outlook, sexual adjustments, irritability, jealousy, inner withdrawal, depression, harassment, exploitation, separation from the dear ones, living alone, and lack of pocket money, no buying power and none to help. etc. Immediate medical care, physical and psychologically alone may not be enough. We need to spend some quality time with them showing genuine concern. They deserve love care and respect for the simple reason that they brought you up with a load of problems and sacrifice.

Elders are like children with their mood swings, sometimes too quickly not allowing us enough time to grasp. Elders need attention at homes and if we don't give it, they start demanding it. When the elders begin to feel they are neglected, they adopt ways to attract attention from us and at times irritating. Mental agitation, restlessness, falling sick often, nausea, vomiting and even suicide attempts could be just reactions to this neglect by family members. Older people are, need of vital support that will keep important aspects of their life-styles intact while identity and in turn it leads to low morale, decreased level of satisfaction, depression and feeling of loneliness and helplessness. Thus the problems associated with ageing are numerous. Broadly speaking the main problem of the aged in our country is related to socio psychological and economic and health problems. Old age homes are a need of today as

the life-styles are changing fast and diminishing acceptance of family responsibilities towards one's elders. Older people are, therefore, in need of vital support that will keep important aspects of their life-styles intact while improving their overall quality of life. The above literature demand that we should understand the concept of old age thoroughly and evaluating psycho-social and economic status of senior citizen and related factors.

Problems of Old Age: The old age is an integral part of human life. It is the evening of life. It is unavoidable, undesirable, unwelcome and problem-ridden phase of life. But it is really interesting to note that everybody wants to live a long life, but not to be old. It is ironical that however undesirable the old age, it is bound to come in life. A man is compelled to go through the pains and pleasures of this age like the other phases of life before making an exit from this mortal world. An old man is full of experiences and even though experiences are of immense help to the younger generation, he is taken as an unwanted burden. He himself is caught in a terrible feeling of redundancy. Thinking of old age visions of loneliness and neglect emerge in mind. The picture becomes all the more awesome with the failing health and illness. A sense of despair glooms over all his pleasant feelings. Though it is true that no stage of life has its ever smooth sailing and every stage has its attendant problems, those of old age are more difficult and insurmountable because the physical strength and mental capability required to cope up with the adverse situations of life are immensely reduced. The situation becomes all the more difficult when one finds himself/herself left alone without anyone to attend him.

Indeed the loneliness and neglect associated with the old age is a rather recent phenomenon. It is the outcome of breakup of the tradition of joint family system. Growing urbanisation and fast moving modern life have contributed to the problem. They commanded great respect, regard, love and attention and were taken as source of inspiration, guidance and experience for the younger generation. These words of Elbert Hubbard are true to the situation, "where parents

do too much for their children, the children will do not much for themselves.”

Every phase of life has its own problems which require prudence, wisdom, courage and strength to attend to. In childhood and youth one has parents and other close elderly kith and kin to help, cooperate and guide. Besides, one he is full of energy, strength, stamina and courage. But the situation takes a reverse turn in the old age. For his every work he needs someone to help. He becomes dependent to others largely due to his physical infirmity. He is, in fact, filled with a feeling of emotional insecurity. He wants someone to take care of his needs and share his feelings. But in this materialist society, everybody is short of time. Nobody has enough time for him. Even his own children, to whom he dedicates his life and his earnings, do not find time for him. The problem gets accentuated especially as the world ceases to have any resemblance to what the elderly were once accustomed to and changes at a bewildering pace with every passing moment.

Debilitating body and failing health, make things worse. Having rendered service for a lifetime, the body parts appear to have become tired and weak. He becomes highly vulnerable to ailments-minor or major. Diseases both minor and major always follow them and their waking hours are preoccupied with symptoms and pills, diets and therapies. Regular medical aid and assistance becomes routine at this stage of life.

Besides, social security and emotional support are terribly needed. A feeling of loneliness adversely affects their mental health which shows through some physical problems. In recent times, insecurity of the old, particularly in metropolitan cities, has emerged as a matter of grave concern. Usually, they are alone with servants to take care of them. After some time, the servants become familiar with everything in the household, they rob them of all their belongings, often become cruel enough to kill them and ran away. The news of such incidents is frequent in national dailies.

The problem of loneliness and isolation is the gift of modern society. The society forces an old person to live like an island. Often he faces the loss of spouse and old friends. In fact, during the old age one is faced with multi-dimensional problems. One of the major problems is the financial constraint which is really more difficult in case of those old persons who are not entitled to any social security and have no source of

income, completely depending on their spouse or children. People of this consumer culture do not have sufficient money to provide financial support to their parents; neither do they take it as their moral responsibility. This situation is really unfortunate and needs to be addressed properly.

Added to this is the depressing anxiety of not knowing just how far ahead one must plan or for how long one is forced to dependent financially on his children to meet his requirements. This brings more dependency to him. This plays havoc with the lives of the elderly. The picture is really grim in the twilight years of the life which ought to have been the best years of a person's life, when man is free from every kind of responsibilities.

In fact, it is an appropriate time for him to enjoy life without care and concern. He finally has time to live-“sit in shade/reliving the good old times/letting bad memories fade.” Keeping in mind these words of Henry Ward Beecher, “There is no friendship, no love, like that of the parent for the child,” we should be sincere and caring enough to take care of them when they most need it, but not pamper them.

This paper is a birds' eye view of the issues and problems of geriatric care in India. There appears to be a steady slide in care giving from the traditionally secure joint family care of elderly towards extended family cares in which care by adult children forms a major part. If the present trends continue, there will likely be a decrease in elder care by adult children in the future, which will create more demand for old age homes. Old age homes could be utilized more as supplements rather than easily available alternative care arrangements. In as much as the national policy on the elderly emphasizes the support and strengthening of family care for the elderly, what India badly needs is a series of measures and provision of care facilities that would not only encourage family care; such measures and provision would also provide respite over burdened female cares in the family.

The concept must draw on children to make them shoulder their responsibilities towards their parents. Children should also understand that their parents also are individuals with free mind and will, desires and dreams. Whatever capacity they were, they toiled their life for their children. There for children must look after their parents.

However we see many people are not grateful to their parents, thus institutions like the

‘Home for the Aged and Handicapped’ become a second home in their life.

The researcher had interest in acquiring more knowledge on the topic and kept in mind the psycho-socio and economical problems of geriatric people living in charitable institutions. Today many geriatric people are thrown out of their houses due to various reasons. Society helps them through charitable institutions (old age homes) to some extent. Researcher attempted to find out psycho-socio and economical problems of geriatric people living in charitable institutions and whether they are happy in that situation. So this keenness motivated the researcher to focus his attention on this topic. ‘A study on psycho-socio and economical problems of geriatric people living in charitable institution [with special reference to home for aged and handicapped, Untkhana, Nagpur, Maharashtra]’

Objective framed as to know the social situation of geriatric people. Hypothesis to this objective is that the Social Status of the respondents are kept low esteemed. Research Design used in this study by the researcher was descriptive in nature. Descriptive studies describes as accurate as possible the characteristics of a group of a people or a community. Descriptive research design minimizes bias and increases reliability. It also gives better accuracy and flexibility. Sample is small representation of a larger whole. The size of 60 respondents had been selected from the universe. In this research, the researcher used the random number (lottery) method in probability sampling. Tools and methods of data collection: To collect data among the geriatric people, researcher used the primary and secondary method of data collection. Interview schedule had been framed for the data collection. The researcher had taken personal interview on the basis of the objectives of the research and collected data. The observation method which was the primary methods had been used by the researcher. In addition to these certain the secondary data had been collected from document, books, journals, newspapers, and website and resource persons of the area.

Social Status of the respondents: Social status means a person's standing or importance in relation to other people within a society. Through this we can find out the social status of the people around here in Nagpur.

Whether the Social Status of the respondents is low

S.N.	Responses	Frequency	Percentage
1	Yes	52	86.70
2	No	8	13.30
	Total	60	100

The above table shows whether the social status of respondents is low or not. Out of 60 respondents, 52 (86.70%) respondents agreed that their social status is low and 8 (13.30%) respondents still hold the view that their social status is not low. Majority of the respondents 52 (86.70%) agree that, their social status is low at old age home. Hence the hypothesis ‘Social Status of the respondents is kept low esteemed’ is proved.

Conclusion: As they reached old age home they lost connection with the main stream society, their family and relatives. Most of the geriatric people living in the old age home are unwanted by the family members or rejected by the family members or they do not have any proper family background. Rejection makes anyone to separate from others and concentrate and think narrow way. Rejected people from the mainstream are concern for the society today. We need to help those people to come up in their life. Old age homes try in this matter to give them food and accommodation. But these people are in need of love, care and compassion from each one of us, because they are the victims of our developed society.

References:

1. Ahuja, Ram, “Social Problems in India, Rawat Publications”, New Delhi, 1992.
2. Elizabeth B. Hurlock, “Developmental Psychology: A Life –span Approach”, Tata McGraw- Hill Edition, 1981.
3. Leena Myrtle Gomez, “Geriatric Nursing”, Ashish Publishing House, New Delhi, 1991.
4. Madan, G.R., “India’s Social Problem” Allied Publication, New Delhi, 1987.
5. Rao, Shankar, C.N. “Indian Social Problems: A sociological Perspective”, S. Chand Publishing, New Delhi, 2015.
6. Shankar, Jogan, “Social Problems and welfare in India”, Ashish Publishing House, New Delhi, 1992.
7. S. Shubha, “Senior Citizens Guide, Help Age India, New Delhi, 2000.
8. Webliography:
9. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/>
10. <http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/social-stat>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Charitable_organization
12. <https://en.wikipedia.org/wiki/Geriatrics>

Role of Radio in Social Enlightenment: With Special Reference to Panzara Radio, Sakri

Dr. Sudhakar L. Jadhav, Head, Deptt. of Sociology, Adarsh College of Arts, Nijampur - Jaitane.

Introduction: Many factors contribute to the process of social transformation. Along with technical factors, geographical factors, population factors, westernization, modernisation, media also plays an important role in the social reformation. Media provides solutions to the present and future problems to any social challenges. Media determines the daily behaviour of the person, which are the elements of human Development? Which are the factors of gender equality? and information about communication, education and health.

Various means of Media perform the duty of social awareness and enlightenment, it consists of written media and visual media. Newspapers, magazines and periodicals are called as written sources of communication which are useful for literate people on the other hand Doordarshan and Radio are useful for illiterate people for social awareness. In the same way in the modern age mobile also plays a crucial role in social awareness and enlightenment. The apps such as WhatsApp, Facebook, Twitter and Instagram contribute to communication. Informal sources like folk literature, street plays, Kirtan, Prabodhan, Jalsa, ballads also perform the responsibility of social awareness.

Sakri tehsil in Dhule district of Western Khandesh believes in both modern and progressive ideologies. Sakri tahsil is settled on both the Panzara and Kan rivers. Tribal and civil both the communities are found in this tehsil. Lupin Foundation's 'Radio Panzara' was started in January 2017 at Dhangai (Bopkhel) near Pimpalner. This radio centre is broadcasted 25 km around the area. Present research paper highlights the effective social awareness made in tribal areas of this part.

Objectives of the research: a) To study the role of radio in social enlightenment. b) To understand the importance of radio for illiterate people. c) To study the changes take place by radio

Hypothesis of the research: a) Effective social awareness take place because of radio. b) Radio is useful and effective for illiterate people rather than literate. c) Radio plays an important role in social transformation.

Methodology of the research paper: Sociological methods are used for the present study and the following method is used for data collection.

Sample selection: Sample survey method is used for the present research. 10 interviewers from each 5 villages were selected. 50 respondents from Maindane, Dahivel, Sirsole, Jebapur and Varsa were chosen.

Data collection: Data collection of the field was collected through the interview of respondents. The researcher also did field visits and collected information by using observation techniques. Reference books, newspapers, magazines and periodicals are used as a secondary source for data collection. The information spread on social media is also used to get information about radio.

Analysis and interpretation of Data: The five villages selected for study are tribal, approximately 45% population is civilized and 55% population is tribal. Skilled workers and laborers are staying in these villages. Farmers, laborers, trade persons and peasants are found in this area. The study area is economically undeveloped and maximum people earn their livelihood through agri related works.

Shortage of employment force people to migrate in the neighboring Gujarat state. The tribal people from this area stay 6 months in their native villages and for 6 months they are staying in other states. The people in this area face problems like superstitions, addictions, illiteracy, malnutrition, exploitation by debtors, unhealthiness etc due to lack of education.

When the respondents were asked the questions related to personal development, community development, availability of basic facilities, health related information, removal of superstitions, precautions of epidemics techniques for agricultural development, gender equality save girl child, foeticide etc. It was found that many respondents were positive about radio.

Table
Where did they get the information of the following factors?

S. No	Questions / Statements	Newspapers	Radio	Mobile
1.	Message "Save girl, educate girl"	13	32	05
2.	Information of Ghost and superstitions	07	26	7
3.	Information of water supply and cleanliness	12	31	07
4.	Government schemes of farm reformations	11	26	13
5.	Detailed information of Corona	08	30	12

The above table shows that most of the people believe in the source of radio for getting information and social enlightenment rather than other sources. This table also states that newspapers are not an effective medium to reach the information of government schemes and information. It is found that mobile is an expensive source so it is not affordable for the people of the study area. Therefore the social awareness made through mobile is scanty.

The language of newspapers is not understandable to the people of the study area so whenever they face the problem of natural calamities, epidemics, health related information radio plays an important role because information on the radio is broadcasted through local dialects. It is found that the newspapers were not published and banned during the corona period and people got information or social enlightenment took place through radio during that time.

Conclusions: The present study shows that radio plays an important role for the social enlightenment and awareness among the people of tribal and rural areas. Doordarshan and newspapers are expensive and not affordable for the common people therefore the importance of the radio is still seen for them.

References:

1. AagLavi Pradeep, 'Samajik Sanshodhan Paddhati', Vidya Prakashan, Nagpur
2. Bhandarkar P.L., 'Samajik Sanshodhan Paddhati' Maharashtra Granth Nirmiti Kendra, Nagpur
3. Meshram Suresh, 'Pratyakshik Samajik Sanshodhan', Matru Seva Sangh Prakashan, Nagpur
4. Madhusudan K, ' Traditional Media and Developing Community', Kanishka Publishing House, Delhi
5. R Shridhar and Pooja, 'Community Radio in India', Akbar Book Publications.
6. 'The role of Radio in Society', well rounded net.
7. 'Radio Audiences and Participation in the Age of Network Society' ed by Tizianno Bonnini and Belan Manchus. Routledge Press.
8. Everything in Radio: Broadcasting to the Masses, Kaushlya Rahman, ed Biman Basu, Aakan Book Publications, (20/19)

Library and Information Technology: A Vision

Prof. D. L. Thakare, Librarian, S. M. K. Zoting Patil Art, Com. & Sci. College, Samudrapur.

Abstract: The present age is called the age of information technology. Today, information technology is of special importance in terms of business and social needs, with the help of which information can be exchanged from one place to another and in the shortest possible time. Science has played the most important role in fulfilling this need. In the context of this role of science in the field of information technology, we can briefly say that science has created information technology. In the past, only telephone was used for information exchange under information technology, but after some time, resources like fax, paper, computer, etc. started to be used, then the use of internet made a difference in the field of information technology. Information technology transmits a large number of similar information live with the help of simple and specialized actions. Human life has become pleasant.

Keywords - information technology, library, book materials

Preface: The library is an important part of human society. For human mental development it has a unique place in society, libraries do not have their own separate existence, their purpose, their role, their functions are connected with the people they serve. Library space where a variety of knowledge, information, resources, services, etc. are stored. A library is a place where study literature is called books, movies, periodicals, maps, manuscripts, gramophone records and other reading materials. This content is archived and protected. The present century is a time of revolution in the field of information and communication technology. Information and communication technology has not only made human life simpler and easier, but has paved the way for maximum return on less labor and optimal use of labor. The education sector is also not untouched by the influence of information and communication technology. These techniques are being used effectively in every level and aspect of the learning process. This means it is widely used in teaching-learning process, distance learning, open learning, training, program preparation, question paper preparation, certificate preparation, examination results and evaluation process. The widespread spread of the principle of democracy, the expansion of education, the intensity of research activities and the rapid increase in the production of recorded knowledge have all contributed significantly to the expansion of libraries and the development of their services. The need for and importance of libraries has also increased with the increase in the number of educational institutions. The services provided by libraries are now known as library and information services, they are combined with traditional ancient library functions as part of their

information services role. Computers and information technology are also beginning to play an important role in providing information services. Two other terms, documentation and information storage and correction, have also been added. So, in addition to libraries, there are now documentation centers and information centers. Despite the different names being used, information services are available to those in need. The management of these libraries requires individuals with good academic and professional qualifications.

History: The father of Indian librarianship in pre-independence India Dr S. R. Ranganathan is considered to have made a great contribution. He had said five formulas: 1) The books are for use. 2) Every reader should get his book. 3) Every book should have its reader. 4) Readers 'and servants' time should be saved. 5) The library is a growing organism.

Ranganathan has also written several books on the subject. Duplicate classification method (colon classification) At Pune University, many years ago, the first librarian of the university Started by Hingway.. Dr. Hingwe, the father of Indian librarianship. He was one of the few disciples of Dr Ranganathan. Considering the usefulness of public libraries in Maharashtra, the Maharashtra Public Library Act was enacted in 1967. Grants are given to accredited library associations in Maharashtra through the Directorate of Libraries, Maharashtra State. Libraries in India date back to ancient times. Ancient universities in India had ample libraries. E.g. there were many ancient university libraries like Takshashila, Nalanda and Vallabhi. In that library there were many books written on the bark of a tree.

Social Needs of Information Technology:

The need for information technology for society can be gauged from the fact that no area of life today is untouched by it information technology is connected to every breath from birth to life. All our social festivals, celebrations, festivities, entertainment, culture to our food, lifestyle, business-industry etc. are related to information technology. Without it, the origin and development of any society cannot be imagined. In a society where the spread of information technology is high, the field is considered to be more advanced and developed, hence today Britain, USA, France, Germany are the most developed countries in the world.

The importance of information

technology: a) Properly transform the current generation into an effective 'cyber learning age', so that students can access online learning from a variety of communication tools and devices in their own place. b) Establish transfer of traditional libraries based on communication technology to digital libraries. c) Easy communication, transfer and effective access to subject matter generated through education and research. d) Create a national database of information on important areas like education, agriculture, business, health etc. e) Creating conducive environment to promote the use of ICT, especially in schools and colleges in rural areas. To this end, wide access to access tools, internet connectivity and promotion of ICT literacy. f) Ensuring online availability of good information through private sector and state educational technology institutes. g) Using existing communication curriculum for education and training and information communication technology tools for the promotion of pedagogy. h) To enable students to acquire information technology skills required for higher education and lucrative employment. i) To provide effective learning environment for students with physical and mental disabilities through information and communication technology. To promote critical thinking and analytical skills in students by developing self-knowledge. This class will transform from a teacher-centric location to a student-centered learning center. j) Promote the use of information and communication technology through audio-visual and satellite based devices for distance learning and employment.

E-library concept: "An e-library is a digital library where you don't have to go in person and

can use the library 24 hours a day, 365 days a year, and get study materials." With the help of this library computer or internet connection through Android mobile, you can get information and study material anytime from anywhere in the country.

Importance of e-library: In today's world everyone is busy with his work and does not even have time to go to the library to increase his knowledge. That is why e-library is so important to them. An e-library is an electronic library where you can access information related to any subject from your mobile with the help of computer. Any book can be obtained through internet. Libraries are important in every field, be it education or research or entertainment. With an electronic library, you can get all kinds of materials at home at any time.

Library Science Software: Library science software is commonly used for internal data storage and information management. Some of the most common types of events are those that can be used to organize books in the library, so that librarians and others can easily find what they need Which makes it easy to create a list and list of written tasks. Other library science software can be used to manage digital information or to organize and facilitate membership details for visitors to the library. A wide variety of library science software is often developed to meet a wide variety of specific needs for library work and management. Some of the most common programs, for example, are those that create digital catalogs that are used to organize and manage books and other library work. This software usually includes an extensive database to which new functions can be added and old ones removed as needed. Such library science software effectively replaces traditional card catalogs or other filing systems that can be used to categorize books based on subject, author and other terms. Search tools and programs are popular forms of library science software, with built-in organizational programs and independent utilities. These tools allow people to quickly and easily look through the library's work database to find what they need. Many book organizing programs can include search functions, especially tools designed for this purpose can provide more powerful features and additional options. This type of library science software may include search functionality through other systems, such as Internet sites or online databases, all within a

single frame. Library science software is used to organize and manage the staff and staff in a library. These programs may be similar to the scheduling and management software used in other businesses, although they may also include tools specifically designed for library settings. Other types of library science software may be needed to track the location of books and information about the members of that site. As books are checked or transferred to libraries, the internal database is updated to indicate that future searches may not be in place. Programs are often created to connect and track library members, which interact with any other software.

Conclusion: The use of computer seems to be gradually increasing in daily life. Due to the huge growth in computer science, computer education is also a useful tool for various tasks. When it comes to traditional libraries, the image of a librarian sitting on a huge shelf or rack of

books comes to mind. With the changing times, she has also embraced science and technology. In the past the nature of the library was only as a repository for books and the work of the librarian was also limited, but now in the age of information technology the nature of the library and the responsibilities and working style of the librarian has completely changed. Computer knowledge has become essential for him.

Reference:

1. Mrs. Meghna and Shirodankar - *Technology in Education*, Mrinmayi Prakashan, Aurangabad
 2. Dr. H.N. Jagtap - *Modern Thought Stream in Education*, New Publication, Pune
 3. Madhulika Jain-*Information Technology Concepts*, BPB Pub. New Delhi,
 4. Mangal, S.K. & Mangal Uma, *Essential of Educational Technology*, New Delhi,
 5. Saxena Sanjay & Chopra Prabhpreet, *IT Tools And Applications*,
 6. New Delhi, Vikas Publishing House.
-

Problem of Handloom Small Scale Industries

Dr. Ajaykumar S. Mohobansi, (Principal) H.O.D. Sociology, Art's & Commerce Degree College P. Pump, Jawaharnagar Mo. 9422834230

Abstract: In our India handloom work was very famous. Oldest brand Malmaal was put in the small match box. In ancient time there were so many small scale industries work. Each and every village was fulfilled by economically. In ancient time India is bird of gold. Each and every village is fulfilled by its business. No one is dependent on others everyone is independent. . But now the days India having largest population. Such population it is unable to fulfill all the need of person. Government also having the problem to fulfill all the need of human being. So it the time to encourage the handloom product which is need. People also get the employment through such work. I studied at Bhandara district what problem are in the handloom industries. I have mention 10 question regarding to small scale industries.

Keywords: Problem Of Handloom Small Scale Industries.

Introduction: In our India many more small scale business we can find out. Like khadi, tasar silk, make papad, agraatti, masrum , perfume, kapur, make colourto cloth, so many more. Khadi constitutes an important segment of the textile sector. Khadi has been defined as any cloth woven on handlooms in India from cotton, silk or woolen yarn handspun in India or from a mixture of any two or all of such yarns.

Khadi is the central core of the constructive activities as recommended by him. According to him there could be no swaraj without universal and voluntary acceptance of khadi. In his words, "I am a salesman of swaraj. I am a devotee of khadi. It is my duty to induce people, by every honest means, to wear khadi."¹

Gandhiji started his movement for khadi in 1918. His emphasis at first was on khadi as providing relief to our poverty- stricken masses. But one finds a change in his emphasis from 1934, more especially from 1935, when he began on insisting on khadi for the villager's own use, rather than merely for sale to others. His imprisonment in 1942 and 1943 gave him time to ponder further over his khadi movement, and when he came out of jail he came with a determination to give a new turn to khadi work in order to make khadi serve the needs of villagers themselves first and foremost. He poured out his soul to his fellow-workers in 1944, and urged them to effect the change.²

Objective Of Study: a) To know about small scale industries importance. b) To create awareness about small scale industries. c) To get the information about student small scale/ handloom industries. d) The threats faced by small scale/ handloom industry due to globalization.

Limitation of The Research: If there were no limitation the research topic will be vast. So it is necessary to give limitation to the research. This paper study is limited for the Bhandara district only.

Collection of Facts: According to Sudhir Bodhankar, " Facts are phenomena that occur in real form and are universal, and whose reality can be recreated by universal method of measurement".

Facts/Data Collection: There are two types of facts' 1) Primary facts and 2) Secondary facts. In this research paper both fact are used. Primary data which researcher invested to visited on the spot. For that he used questionnaire, schedule , observation & interview. And the secondary data is collected by him by using publish material like newspaper annual reports, letters. Which is already written by someone.

Research Plan: Without making plan we can not find out our success. If we have to proper plan we can achieve our goal. A research plan is a process of making certain decisions in the context of a possible situation in a research work before researching it in order to establish conclusions related to a particular event or program. For this research paper descriptive research plan is used.

Sampling: Sampling testing is widely used in social research. Explaining the need and importance of this method. According to Goode & Hot, "Sampling is an essential part of the research process. As the name implies, it is a small representative of the whole".

For this research paper 100 students have samples from the district in various college. S. N. Mor College Tumsar, Gopikabai Bhure Mahila College Tumsar, J..M. Patel College Bhandara, N. J. Patel College Mohadi And Parvatabai

Madankar College Warthi 20 students are respondents in each college. Simple random method is apply for selection of samples.

Hypothesis: Estimate are the made based on the information obtained about the causes of the problem this is called hypothesis. Hypothesis need to be made to gather more evidence to see if this is true. This gives a definite direction to the research. According to Goode & Hot, “A statement that can be verified is called hypothesis.” a) Poor look and texture of cotton . b) Not suited today fashion. c) Politics people suited such fabric.

Result and Discussion: To find out the view about environment at rural and urban area. Make a questioner survey for various college at Bhandara District.

Do You Like Handloom Product: To know they like handloom product, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	35	65	100
Percentage	35%	65%	100%

Sources from questioner

From the above table, 65% respondent thought that they do not like handloom product. Because such a product look like dull. And its very costly so they can not offered it.

Would You Like To Business Of Small Scale Industries/Handloom Khadi: To know is khadi product suitable for your district weather, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	90	10	100
Percentage	90%	10%	100%

Sources from questioner

From the above table, 90% respondent answered they liked to business of handloom product. Because in our area this material need to protection from heat.

Is Handloom Product Having Big Demand In Your Areas: To know is handloom product having big demand in your area, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	10	90	100
Percentage	10%	90%	100%

Sources from questioner

From the above table, 90% respondent answered they handloom product consumed more time so its get very costly. Which common person

cannot offered such product. So there is very low demand in our areas.

Is There Problem To Set Up Capital: To know is there problem to set up capital, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	75	25	100
Percentage	75%	25%	100%

Sources from questioner

From the above table, 75% respondent answered that there is big problem to set up capital for the business. There is so many documents collect to set up capital. Easily bank not issued loan.

Is Khadi Suitable For Widharbha/ Your District Weather: To know is khadi product suitable for your district weather, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	90	10	100
Percentage	90%	10%	100%

Sources from questioner

From the above table, 90% respondent answered at widharbha/ Bhandara district summer is very hot, such a place there is suitable. But due to such costly product people avoid to try it.

Are You Promote To Handloom Business To Other: To know are you promote handloom business, I find out the following information.

Particular	Yes	No	Total
Respondent	40	60	100
Percentage	40%	60%	100%

From the above table, 40% respondent they promote for handloom business. Many more person able to do such work but due to lack of capital they threat to do business.

Which Type Handloom Product Are In Your Area: To know which type of handloom product are in your area, I find out the following information.

Particular	Khadi/Tasar	Pickle/Papad	Perfume/Agarbatti	Masrum Pickle/Papad	Weaving Bag/Purse	Total
Respondents	25	35	15	10	15	100
percentage	25%	35%	15%	10%	15%	100%

From the above table, khadi/tasr silk. Pickle/papad, perfume/ agarbatti, masrum pickle/papad, weaving bag purse such small scale business are in our area. But most of people to fear in such a business due to lack of capital.

By Which Media Used To Sale Such A Product: To know which media they used for sale their product, I find out the following information.

Particular	By online	By small advertise	Total
Respondent	10	90	100
Percentage	10%	90%	100%

From the above table, 90% respondent do small advertise through to told people that they do small industries. Some people sold there product through online. But this is limited only for season.

How Much Earn Annually In This Business: To know how much earn annually from this business, I find out the following information.

Particular	Above 10000	Below 10000	Total
Respondent	75	25	100
Percentage	75%	25%	100%

From the above table, 75% respondent earn above 10000rs. Their business is limited for the summer season. But in the rainy season & winter season they don't have earn from the business.

What Are The Reasons Cheap Cost: To know what are the reason for cheap cost, I find out the following information.

Particular	Illiteracy	Relation	Total
Respondent	90	10	100
Percentage	90%	10%	100%

From the above table, 90% respondent they don't have knowledge of business. Their illiteracy

is much responsible to sold their product. Some of the people make them fool. Such a person purchase product in cheap rate and sole them to other in high rate. 10% people sold their product to hold their relation.

Conclusion: When I studied at Bhandara district I find out there low demand of small scale industries product If we have to increase demand of small scale product in such area we have to influence such a business. Banks also issued capital time to time of business owner. Influence to khadi product. Such a product is used at protect from summer. I find out at Bhandara district here small scale industries are in very bad condition. Due to lack of capital such industries limited for season like 3 or 6 month. People not get 365 day work. So they avoid to established such industries.

References:-

1. Navajivan, 26-4-1925; 26:548
2. M.K. Gandhi, Khadi: Why and How, ed. Bharatan Kumarappa, Navajivan
3. Kumbhojkar J.V. Research Method & Statistics Fadke Publication Kolhapur.
4. Bodhankar & Aloni Social Research Method, Sainath Publication Nagpur.
5. Nalgole G. Social Research Method Fadke Publication Kolhapur.
6. Deshmukh P. Labour Economics, 1987, Vidyapublication, Nagpur.
7. Zamre G. Bhsriyaarthshtra Vikas V Paryavarntmak Arthshtra Pimpalapur Prakashan Nagpur.

Myth and Animism: A Reading of the Animal Presence in Mamang Dai's The Legend of Pensam

Ms. Swati N. Madavi, Research Scholar, Sant Gadge Baba Amravati University, Mo. 9960630736

Dr. Jayant D. Karmore, Late Madangopal Mundhada Arts, Com. & Sci. College, Chandur Railway,

Abstract: *The North-Eastern area of India has always been measured as rare and mystic because of its geographical and cultural separation and its original way of life existing somewhere between myth and reality. Thus, fiction from the north-east India has highlighted on the lifestyle of the tribal people, inspired from the nature around them as different to the Western structure which makes a clear significance between nature and culture. In this, the narratives become useful for exploring the representation of nature, animals, sometimes biological and often symbolic and theoretical. In this, the stories also have wide concepts like totemism and animality opening themselves up to larger significant readings. The present paper reads the animal presence in short stories in Mamang Dai's "the boy who fell from the sky" published in her The Legends of Pensam (2009). This story can be detected for the way nature and animals form a close relationship in tribal life often as larger than life presences and yet both familiar and friendly.*

Keywords – Tribal, Myth, North-East, Animalism, Mamang dai, Culture, Custom, Legend

Introduction: Mamang Dai's The Legends of is notably an overview of the myths, legends, beliefs, customs, and rituals of the Adi tribe in Arunachal Pradesh. Arunachal Pradesh is considered as the land of the dawn lit mountains, to which the author belongs. There are 26 tribes in Arunachal Pradesh having many sub clans. The Tibeto-Burman talking hill-tribes with their distinct languages live calmly with each other in this state. In the 'hidden land', the people have been living a life of tolerance and determination even in the extreme weather conditions. This coexistence of mutual bonding is deep-rooted in their culture. Mamang Dai a prominent writer from the northeast writes in her article the Oral Stories and Myth that "The tribes of Arunachal Pradesh have always survived off the forest with no risk to the ecology. The characteristics of traditional practices are deep rooted in environment ethics, supporting an in complexity and melodious relationship with nature" (Glimpses from the North- East 2). All these have a long history enmeshed in the collective memory and recalling them becomes difficult. She also recommends how to approach the tribal myths: How do we recognised ourselves as members of a community belonging to a particular place, with a particular history? Some of the indication for this lie with our stories. We are here today as members of a community with a specific set of beliefs, by an act of faith, because we believed in the 'word' as composed in our myths and legends. It is here that we may find that peculiar, indefinable

something by which we recognise one another, and make others see us as a grouping, a society, a people of a peculiar community (Glimpses from the North -East 2).

Myth-making: This reporting in the fictional form is a kind of myth-making, signifying our original need for narratives in the face of demythologising trends in the advent of rapid changes in our outlook and approach to life brought about by the mesmerising developments in science and technology. Human science and technology are far advanced and our achievements in every sphere are great leaps in our volumes and skills. Between all these growths, all achievements and needs, human beings search for myths. It is often worried that ours is a post human world where human skills and talents are enhanced with the technological innovations. In further words we have to plan human beings as practical beings. But then messes of the modern age along with the advantages often lead man into kind of blankness, a kind of worthlessness. This primarily makes him return to and re-enter his roots. In this returning adventure, myths and legends become the edge of wonderful wisdom and knowledge that lead humanity forward and through which the ordinary and banal activities become quite meaningful.

Animals in Tribal culture: In the sequence of the paper, we mention to short stories by authors from the North-Eastern part of India, to examine the presence of animals in the indigenous culture. Mamang Dai is a tribal author from

Arunachal Pradesh she explained the life of the Adi tribes in her short story collection *The Legends of Pensam* (2009). Dai is an eminent poetess and journalist. She highlights on the significance of myths, legends, and oral stories in the existence of the native tribes, especially in her own community of the Adis.

These collection of fictional stories is mixture of both myths and retentions about the beginning of the world circulate among the Adi people. Besides these, stories about migration, those of the fearless heroes, benign gods merge to form a religion complete with its rituals, taboos, and duties. The first generation of the community still follow the old way of living, depending mostly on hunting and agriculture, while the young members of the community are educated and vigorously contribute in the economic and social development of the region. Hoxo is the first story of the collection. The boy, who fell from the sky he called mysterious because no one knows about his origins and his real parents. The narrator says how Hoxo himself recalls nothing before travelling piggyback on his father to his surprised and loving mother. Halfway through the story, we learn about the sad and interested incident in his house, the death of Hoxo's father Lutor. His death is dreadful and sad, as it is caused by the sight of the Birbik, a mythological creature, a kind of a water serpent at the edge of the river. The Birbik belongs to the wide collection of mythical beings like the Mitimili, Dimitayang, Danki clouding the tribal imaginary of the Adis. Signify as a outlandish creature looking both like a snake and a fish with a "head of horns" (Dai 9), its detection had passed on for generations so much so that no one evoke who saw it in real. It is definite as having "ancient eyes" (Dai 9) and the Adis believe that those that see it were confidently to die. Thus, Lutor completely breaks down during the incident and is soon after killed in a hunting mission. The man, who shot him, recalled a movement in the forest and caught "a dark shape that he swore was definitely not human" (Dai 10). In accordance with the traditional laws of the tribe, this man is soon banished to the forest for a month, to fend for himself away from the comfort of his family and friends. The narrator, however, retains the twist of the story, its uncanny element till the very end when she tells us that what was troubling about the event was the discovery of a small fish in Luthor's shirt pocket, its slimy body clinging to his skin. While the storyteller hints at something

scary behind its presence 'a spirit manifestation of something else' (Dai 11), the people however much speculate over its presence and decided that maybe it was a fish he had caught in the small river and was bringing back for his son. The scheme of the chase and the taboos and custom associated with it are much important in the tribal society, "the strange case of kalen the hunter" which also recounts supplementary strange incident of hunting, where the borderline between the killer and the hunted blur and one is incorrect for the other. In this story, it is Kalen who gates shot, instead of the monkey which was originally shot at by his neighbours.

Myth in the Legend of Pensam: Adi people recognize him as they are part of Pensam. The mode of interpretation and the person who provide these myths and legends are symbolic for the Adi. Among the Adis, the guardian of the 'word' is the miri (priest). Mamang Dai writes their implication in her essay in the book *Understanding Tribal Religions*. She says: "And the role and importance of the Miri is inextricably linked with the myths and stories of the tribe as he chants and invokes and returns all the imageries from the opening of time that offers a body of custom that shapes our imaginings and portrays our attitudes towards certain fact and phenomenon" (88). Thus we catch the miri, the abundant shaman of Adi, the cleric, exorcist and the guardian of the tribal myths and legends, who tells the creation myth of Adis in the novel.

"In the beginning, there was only Keyum. It was neither light nor darkness, nor had it any colour, shape or movement. Keyum is the out-of-the-way, way beyond the reach our senses. It is the place of earliest things from where no answer is received. Out of this place of unlimited stillness, the first gleam of thought initiated to gloss like a light in the soul of man. It became a sparkling path, took shape and protracted became the Pathway. Out of this undecided Zone, a spark was born that was the light of imagination. The spark grew into a shining stream that was the consciousness of man, and from this all the stories of the world and all its creatures came into being"(56). The creation myth of the Adis is similar to other cosmological myths of nature. Apart from that it has no suggestion to Brahma or Prajapati who is associated with the origin of universe in Hindu mythology. In other words the formation myths of the Adi tribe do not have any kin relation to other Indian Vedic mythology. The

same soothsayer in the novel says that all here in the world are with a determination, to fulfil their intention. He also says that “From nothingness we have come to be born under the stars, and gigantic Donyi-polo, the sun and the moon, whose light shines on all equally, is the invisible force that guides each one of us. All life is light and shadow; we live and we die, and the path of destiny is the quest for faith” (57). Oshong Ering, an expert in 217 the tribal mythology of Arunachal Pradesh, explicates the concept of Donyi-polo in the book *Understanding Tribal Religions*. He says, “To them, DONYI-POLO is the Truth. Truth is purity free from all coercion. It is the bright that clarify human mind. It rules Supreme in guiding ideal life. It is indestructible and indivisible. It is absolute by itself. DONYI- POLO, therefore, stands as an ever-shining beauty that attracts the Adis throughout their life” (36)

Conclusion: In the context of India, where most eco-sensitive values and ethics are largely being seized upon and displaced with a more western perspective of development, it is only the indigenous populations who remain ecologically sensitive and thus, guardians of an ancient wisdom. This is true, especially in the case of the indigenous tribes of north-east India who exist in a close knit relation with their immediate environment. Is their way of catching animals, psychologically as opposed to only biotic presences, thus devoting them with more importance and centrality than the rest? This is

also replicated in the writings of the authors from the region who deliberately make an effort to establish the peculiarity of the people and advocate a revitalization of the traditional bond between the Nature and human. The Legends of Pensam, Mamang Dai radiantly presents the myths and legends, dogmas, ceremonies, customs and rites of the Adis as their particular mode of implication. This is also imitated in the writings of the authors from the region who deliberately make an effort to establish the peculiarity of the people and advocate a revitalization of the traditional ties between the mankind and nature.

References:

1. Barthes, Roland. *Mythologies*. Trans. Annette Lavers. New York: Noonday Press, 1972.
 2. Campbell, Joseph. *The Masks of God: Primitive Mythology*. New York: Penguin Books, 1969.
 3. *Pathways to Bliss: Mythology and Personal Transformation*. California: 2004.
 4. Dai, Mamang. *The Legends of Pensam*. New Delhi: Penguin Books, 2006.
 5. “The Nature of faith and worship Among the Adis.” *Understanding Tribal Religion*. Ed. Mibang, Tamo and Sarith K. Cahaudhury. New Delhi: Mittal Publications, 2004. 87-94.
 6. Herman, David. *Basic Elements of Narrative*. UK: Wiley-Blackwell, 2009.
 7. National Knowledge Commission. *Glimpses from the North-East*. New Delhi, 2009.
 8. Oshong, Ering. “Philosophy of Donyi Polo.” *Understanding Tribal Religion*. Ed. Mibang,
 9. Tamo and Sarith K. Cahaudhury. New Delhi: Mittal Publications, 2004. 39-46
-

बहुजन सामाजिक आंदोलन में मान. कांशीरामजी की भूमिका

प्रा. डॉ. कमलाकर पी. तागडे, प्रमुख समाजशास्त्र विभाग, डॉ.म.वा.पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपुर.

सार: सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में निश्चित रूप से सामाजिक आंदोलन की भूमिका महत्वपूर्ण रही है। भारत के सामाजिक आंदोलन क जब कभी हम चर्चा करते हैं तो हर कोई बुद्धिवादीयों को मान. कांशीरामजी के बहुजन सामाजिक आंदोलन को याद करना पड़ता है। क्यों कि जिनकी कर्मभूमी नहीं होने के बावजूद भी माननिय कांशीरामजीने भारत के सबसे बड़े राज्य में याने उत्तरप्रदेश में बहुजन समाज की सरकार बनाई कोई सोच भी नहीं सकता एक अलग अंदाज में सोशियल इंजिनियरिंग का समकरण बनाकर बहुजन समाज पार्टी की सरकार बनाकर बड़े राजनीतिक पार्टी को सोचने के लिए मजबूर कर दिया। फुले, शाहू, आंबेडकर ज के विचारों से प्रेरित होकर बहुजन समाज को प्रथम सामाजिक संगठन का महत्व समझाकर राजनीतिक पार्टी, बहुजन समाज में परिवर्तन के लिए महत्वपूर्ण क्यों है इस बातों को बहुजन समाज को समझाना महत्वपूर्ण समझा। बिखरे हुये बहुजन समाज को एक प्लेटफॉर्म पर तथा एक झंडे के तले लाकर मान. कांशीरामजीने बहुजन सामाजिक आंदोलन को सशक्त किया। इसके लिए उनकी भूमिका बहुत महत्वपूर्ण रही है। बहुजन सामाजिक आंदोलनो में मान. कांशीरामजी की भूमिका का विश्लेषण इस शोधपत्र के माध्यम से किया है।

प्रमुख शब्द – बहुजन सामाजिक आंदोलन, उत्तरप्रदेश, बहुजन समाज, सोशियल इंजिनियरिंग, बामसेफ

प्रस्तावना: डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ६ दिसंबर सन १९५६ को परिनिर्वाण हुये। उनके जाने के पश्चात बहुजन समाज की परिवर्तन की आवाज पूर्ण रूप से दब गयी। बाबासाहबने जिन लोगोंपर अपने मुहमेंट के बारे में भरोसा किया था उन लोगो ने बहुजन समाज को निश्चित राह नहीं दिखाई। “बाबासाहब का यह कारवा २२ वर्षों तक गुमनामों का शिकार रहा” इस आंदोलन को नया जीवनदान ६ दिसम्बर सन १९७८ को मान्यवर कांशीरामजी द्वारा मिला। मान्यवर कांशीरामजी ने जिस मकसद से आंदोलन खडा किया और जिस बहुजन समाज के लिए खडा किया उसके लिये कांशीरामजी को महत्वपूर्ण भूमिका निभानी पडी। मान्यवर कांशीरामजी को दिन—रात मेहनत करके बहुजन समाज को परिवर्तन की राह बतलाकर फुले शाहू आंबेडकर के सपनों को साकार करने हेतू उन्होने किस्म किस्म को अलग महापुरुषों के विचारधाराओं को समाज में पूर्णस्थापीत कर कर महत्वपूर्ण समझा उसके लिये कुछ सामाजिक संगठन तथा अधिवेशन चर्चा सत्र का आयोजन करना महत्वपूर्ण समझा।

फुले शाहू आंबेडकर जी के विचारों से प्रेरित होकर बहुजन समाज के उक्तंठा के हेतू सामाजिक तथा राजकिय आंदोलन मान्य. कांशीरामजी ने चलाया है उसके पिछे उनकी जो भूमिका रहि है वह भूमिका निश्चित तौर पर बहुजन समाज के हित में रहि है। बामसेफ, डी.एस.फोर, बुद्धिस्ट रिसर्च सेंटर, बहुजन समाज पार्टी, आदि सामाजिक तथा राजनैतिक संघटन स्थापित कर अपने कार्य को झलक दिखायी। बिखरे हुये बहुजन समाज को एक प्लेटफॉर्म पर तथा एक झंडे के तले लाने के लिये माननीय कांशीरामजी की भूमिका महत्वपूर्ण रही है। डॉ. बाबासाहब आंबेडकरजीने संविधान में बहुजन समाज विकास के लिये प्रावधान किया है। लेकिन मनुवादी मानसिकता की वजह से विकास की राह में समस्या निर्माण होकर बहुजन समाज का उत्पीडन बडे पैमाने पर हो रहा है। इस परिस्थितियों से बहुजन समाज को बाहर निकालकर स्वाभिमान की जिंदगी बसर करना मान्य. कांशीरामजी ने महत्वपूर्ण समझा।

साहित्य समिक्षा: "Writing and Speeches of Kanshiram"

Edited by S. S. Gautam Anikumar इस कृति में मान्यवर कांशीरामजीने आरक्षण, भागीदारी आंदोलन, जाति तोडो समाज

जोडो आदि के विषयपर कांशीरामजीने दिये गये भाषणों का संकलन किया गया है। “बहुजन समाज का हित भागीदारी सिद्धांत में”, संपादक एच. एल. दुसाध, इन्होने मान्यवर कांशीरामजीके बहुजन समाज के आर्थिक उन्नती के लिए आर्थिक दर्शन पर अध्ययन किया है। जब बहुजन समाज का विकास होगा तब यह राष्ट्र एक सशक्त राष्ट्र के रूप में उभरेगा, इस प्रकार कांशीरामजीके आर्थिक उन्नती के प्रति विचारों का संकलन किया है। ‘कांशीराम की नेक कमाई जिसने सोती कौम जगाई’— सतनाम सिंह, इन्होने इस कृति में मान्यवर कांशीरामजीके ऐतिहासिक कार्यों का अध्ययन किया गया है तथा यह ग्रंथ कांशीरामजीको अश्रुपूरित ‘शब्दांजलि’ है। ‘कांशीरामजी यांच्या राजकीय कार्यांचे बहुजन चळवळीमधील योगदान’— प्रा. सुशांत चिमणकर, पीएच.डी. शोध प्रबंध रा.तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर—२०१३, इन्होने मान्य. कांशीरामजी के आंदोलन के राजनीतिक पैलूओं का अध्ययन किया है। “बहुजन मसीहा — कांशीराम के भाषण” (खंड—१) — संपादन सतनाम सिंह इन्होने इस कृति में मान्यवर कांशीरामजीके भाषणों को लघु खंडों के रूप में संपादित किया है, जैसे की आर्थिक गैरबराबरी, संविधान समिक्षा, पॉलिटिकल डेमाक्रेशी सोशल डेमोक्रेसी के बिन कामयाब नहीं, बौद्ध धर्म पर कांशीरामजीके भाषण, जाति को बौद्ध धर्म से दुर रखना आदि विषयों के बारे में मा. कांशीरामजी के भाषणों को संपादित किया है। "Kanshiram - Leader of the Dalit - Badri Narayan - इन्होने इस कृति में मान्यवर कांशीरामजीके राजनीतिक आंदोलन को मान्यवर कांशीरामजीने अपने रणनीति के आधार पर कैसा प्रभावी बनाया इसके बारे में अपने विचार व्यक्त किये है। बहुजन नायक मा. कांशीरामजी साहब के भाषण — खण्ड—१, २ — संपादक थिंकिंग बहुजन सोसायटी ऑफ इंडिया, नागपुर इस ग्रंथ में मान्यवर कांशीरामजीके विविध विषयपर दिये हुए भाषणों का संकलन किया गया है। ‘दलित आन्दोलन के विविध पक्ष’, डॉ. शत्रुघ्न कुमार ने इस कृति में ब.स.पा. तथा बि.जे.पी. मे हुआ गठबंधन पर अपने विचार व्यक्त किये है। ‘बहुजन समाज पार्टी एवं संरचनात्मक परिवर्तन, डॉ. विवेककुमार इन्होने इस कृति में बहुजन समाज आंदोलन के द्वारा हुये राजनीतिक पैलूओं को उजागर किया है।

सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य: प्रस्तुत शोध प्रबंध में सामाजिक आंदोलन के विविध दृष्टिकोनों का अध्ययन इस प्रकार प्रस्थापित है। एम.एस.ए. राव ने अपनी पुस्तक 'सोशल मूवमेंट इन इण्डिया' में तीन प्रकार के सामाजिक आंदोलनों के सिद्धान्त की व्याख्या की है। वे कहते हैं कि, वे कौन सी संरचनात्मक दर्शाये हैं जिनमें आंदोलन उत्पन्न होते हैं? कौनसी प्रेरणादायक शक्तीया है? कौनसे ऐसे सिद्धान्त हैं जो आंदोलन के सिद्धान्तों की अवधारणा बताते हैं। किस सीमा तक यह सही है? मोटे मौर पर सामाजिक आंदोलन के तीन सिद्धान्त हैं। ये संरचनात्मक दशाओं और प्रेरणादायक शक्तियों की व्याख्या करते हैं। १. सापेक्षिक वंचना का सिद्धान्त (Relative Deprivation Theory) २. तनाव सिद्धान्त (Strain Theory) ३. पुनर्निर्माण का सिद्धान्त (Revitalization Theory). उपरोक्त तिनों सिद्धान्तों के आधार पर प्रस्तुत शोधपत्र लिखा है।

१. सापेक्षिक वंचना का सिद्धान्त: यह सिद्धान्त इस बात की व्याख्या करता है कि किस प्रकार समाज में अधिक से अधिक व्यक्ति अपनी आवश्यकताओं और मांगों से वंचित रह जाते हैं जब कि दूसरे लोग नहीं। ऐसी सापेक्षित स्थिति में सामाजिक आंदोलन का उत्पन्न होना स्वाभाविक है। भारत पर भी यह सिद्धान्त लागू होता है। सन्दर्भ समूह निर्धनो को आंदोलन करने हेतु प्रेरित करता है। यही कारण है कि आज अनुसूचित जाती, जनजाती, पिछड़े वर्ग, बहुजन समाज में, सामाजिक आंदोलन को सहज ही देखा जा सकता है।

२. तनाव सिद्धान्त: इस सिद्धान्त के अनुसार जब समाज संक्रमणकालीन अवस्था में होता है तो व्यक्ति के मूल्य, विचार, मान्यताये आदि टूटने लगती हैं। एक भ्रमित बदलाव की स्थिति होती है। इस बदली हुई संरचनात्मक व्यवस्था में सापेक्षित तनाव का उत्पन्न होना स्वाभाविक है। यह तनाव सामाजिक आंदोलन को प्रोत्साहित करता है।

३. पुनर्निर्माण का सिद्धान्त: १९५६ में वालेश ने पुनर्निर्माण सिद्धान्त के संबंध में कहा था कि समाज के व्यक्तियों द्वारा आंदोलन जान बूझकर व्यवस्थित ढंग से और जागरूक प्रयासों से इसलिये किया जाता है कि एक सन्तोषप्रद संस्कृति का पुनर्निर्माण हो सके। जैसे दलित संस्कृति, बहुजन समाज संस्कृति। व्यक्ति जब वर्तमान व्यवस्था में सन्तुष्ट नहीं होते हैं तो वे सामाजिक व्यवस्था के विरुद्ध खड़े होते हैं। वे व्यवस्था के अनुरूप एक सकारात्मक कार्यक्रम प्रस्तुत करते हैं। वालेश का यह सिद्धान्त भारत में मा. कांशीरामजी द्वारा बहुजन समाज आंदोलन में लागू होता है।

अध्ययन का महत्व: १. बहुजन समाज में मान. कांशीरामजीने अपने अधिकारों के प्रति जगाया। २. बहुजन समाज में चेतना पैदा करके भारत का सबसे बड़ा प्रांत उत्तरप्रदेश में बहुजन समाज की सरकार बनायी। ३. बहुजन समाज अपने कल्याण के हेतु अपनी सरकार का निर्माण अपने बलबूतेपर कर सकता यह बात मान. कांशीरामजी ने बहुजन समाज को समझाया और राष्ट्रीय स्तर पर बहुजन समाज का आंदोलन खड़ा करके भारत में नंबर ३ की पार्टी बनाया।

शोध पेपर अध्ययन का उद्देश: १. बहुजन समाज में मान. कांशीरामजी की भूमिका स्पष्ट करना। २. मान. कांशीरामजीद्वारा किये गये आंदोलन को ज्ञात करना।

अनुसंधान पध्दत: प्रस्तुत शोध पेपर में द्वितीयक स्रोत के रूप में मान. कांशीरामजी से संबंधित सभी प्रलेखीय आधारे का उपयोग किया गया। ग्रंथ, अभिलेख, संसद में भाषण, दैनिक समाचार पत्र, साप्ताहिक, जनरल, व्यक्तिगत स्रोत, पत्रिकाएँ, वेबसाईट, सरकारी रिकार्ड इ. संसाधनों का उपयोग किया गया है।

परिकल्पना: १. बहुजन समाज आंदोलन में मान. कांशीरामजी की भूमिका महत्वपूर्ण रही है। २. मान. कांशीरामजी ने बहुजन समाज का आंदोलन सच्चा लगन, ईमानदारी और निष्ठा से खड़ा किया। फुले, शाहू, आंबेडकर के विचारों के आधार पर बहुजन समाज का आंदोलन खड़ा किया है।

बहुजन समाज का निर्माण करना: मान्यवर कांशीरामजीने अपने आंदोलन को गतिमान करने के हेतु देश में जो ६००० जातियाँ हैं यह जातियाँ जातिवादी सामाजिक व्यवस्था के नाम पर शिकार होती रही हैं। यह जातियाँ पर अन्याय हमेशाही हो रहा है फरक सिर्फ इतना है की, कुछ जातियोंपर ज्यादा अन्याय होता है, कुछ जातियों पर कम अन्याय होता है। इसलिये कांशीराम साहाब ने महापुरुषों के विचारधारा के तहत, इन सभी जातियों में सिमेंट लगाकर, आपस में भाईचारा बनाकर इन जातियों के आधार पर बहुजन समाज बनाना महत्वपूर्ण समझा, इसलिये कांशीराम बहुजन समाज निर्माण के बारे में कहते हैं "अगर मेरी जिन्दगी का कोई मकसद है, मेरे जीने का कोई मकसद है तो वह जाति के आधार तोड़े हुए लोगों को जोड़ना, इन लोगों में जाति के आधार पर भेदभाव पैदा किया गया है, आपस में नफरत के बीज बोए गये हैं। इस नफरत की भावना को खत्म करके भाईचारा की भावना को पैदा करके जाति के आधार पर तोड़े हुए लोगों को जोड़कर 'अल्पजन से बहुजन' बनाना यह मेरी जिन्दगी का मकसद है।" यह सोच को मद्देनजर रखते हुए उन्होंने बहुजन समाज बनाना महत्वपूर्ण समझा।

बहुजन समाज को हुक्कमराज समाज बनाना: बहुजन नायक मान्यवर कांशीरामजीने जिन विचारों को लेकर आंदोलन खड़ा किया उन विचारों में एक महत्वपूर्ण भूमिका यह रही की, बहुजन समाज को हुक्कमराज बनाना, डॉ. बाबासाहाब अम्बेडकर कहते थे बहुजन समाज को देश की शासनकर्ता जमात, और भारत को बौद्धमय बनाना, इस बातों का जिक्र करते हुए मान्य. कांशीरामजी ने कहा कि "१८ अगस्त १९३२ को राऊण्ड टेबल कांफ्रेंस से वापिस आने के बाद बाबासाहेब अम्बेडकर ने महाराष्ट्र के लोगों से कहा कि 'जाओ, अपनी दिवारों पर लिख लो कि हमें इस देश की शासनकर्ता जमात बनना है।' इस बाबासाहाब के सपनों को पुरा करने के हेतु, मान्य. कांशीरामजीने बहुजन समाज को हुक्कमराज समाज बनाना अधिक महत्वपूर्ण समझते हैं। जाति अभिमानी इस भारतीय समाज व्यवस्था में बहुजन समाज परिवर्तन कि राह में आज भी कोसों दूर है क्योंकि जातिव्यवस्था एक ऐसी व्यवस्था है जिसमें मानसिक परिवर्तन होना आसान नहीं होता, "गुरु गोविंदसिंह ऐसे पहले व्यक्ति थे जिन्होंने यह महसूस किया था कि केवल ईश्वर की दुहाई देकर, माननीय समता का उपदेश

देकर समाज में व्यापक परिवर्तन नहीं लाया जा सकता। जब तक इस वर्ग के पास राजसत्ता नहीं आएगी तब तक इन्हे समाज में न कोई सम्मान देगा, न समता के अधिकार देगा।” महापुरुषों के विचार समाज में परिवर्तन तथा समाज में समता प्रस्थापित करना आदि बातों के लिये अधिक महत्वपूर्ण समझे जाते हैं, मान. कांशीरामजी के विचारों पर महापुरुषों के विचारों का प्रभाव होने के बजह से कांशीरामजी इस विषमतावादी व्यवस्था का समुल निर्मुलन करना महत्वपूर्ण समझते हैं।

रैबरबरी को समाप्त करना: भारतीय समाज व्यवस्था को विषमता के आधार पर खड़ी कर दिया गया इस विषमतावादी जाती व्यवस्थाने यहाँ के मुल निवासी लोगों को स्वाभीमान से जिना हि मुश्किल कर दिया जब की निसर्ग नियम से सभी मानव को सम्मान से जीने का हक है और यह हक भारतीय संविधान में की सभी मानव जाति के प्राणी को दिये है लेकिन यहाँ की विषमतावादी व्यवस्था ने दलित, शोषित, पीडित, आदिवासी, पिछड़े, लोगों को सम्मानपूर्वक जीवन मुश्किल कर दिया “भगवान बुद्ध के जीवन दर्शन के सिद्धांतों के प्रभाव से हिन्दु धर्म की वर्ण व्यवस्था से पीडित शोषित आदिवासी शुद्रों को नया सम्मानजनक बराबरी का जीवन प्राप्त हुआ” समाज में समानता प्राप्त करने हेतु उन्होने समय समय पर अपने विचारों के आधार पर मार्गदर्शन करते रहे क्यों कि “ईश्वर और भाग्य के भरोसे हिन्दुओं ने बहुजन समाज को मानसिक गुलाम बनाया” इसलिये मान्यवर कांशीरामजी द्वारा महापुरुषों ने जो मानवता के लिये जो आंदोलन चलाया गया था।

राजनीति की चाबी दलित बहुजन समाज के हाथ में: मा. कांशीरामजी ने अपने आंदोलन के जरिये इस बहुजन समाज को उस विचारधारा तक पहुँचाया कि, यह समाज मांगनेवाला नहीं बने देनेवाला बने” क्योंकि उनको यह मालूम था कि डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर के अनुयायियों ने बाबासाहब का अत्यंत कठिणाईयों से बनाया हुआ संगठन खत्म कर दिया, उतनाही नहीं खुद्द को बाबासाहब के अनुयायीयो को समझकर चम्पेगिरी सुरू कर दी थी तथा डण्णण डण्णण मंत्री, आदि बातों के लिये यह नेता लाखों, करोड़ों रूपये को बिके जाते थे, इसलिये मान्यवर कांशीरामजी समाज को यह संदेश देना चाहते थे कि, “तुम मांगनेवाले मत बनो, देने वाले बनो।” मा. कांशीरामजी बहुजन समाज को उन विचारों की उर्जा प्रदान करना चाहते थे कि, जिसके आधार पर यह समाज अगर आपस में भाईचारा पैदा करता है तो यह बहुजन समाज सत्ता का दावेदार होगा।

वोट का मुल्य सही तरीके से समझना: बहुजन समाज की शक्ति यह बहुजन समाज का वोट है। मा. कांशीरामजी कहते हैं कि, “वह जमाना गया जब राजा रानी के पेट से पैदा होता था, अब राजा मतपेटी से पैदा होता है। हमारे समाज के वोट १०० में से ८५ है, अगर इनका सही उपयोग हो जाए तो राजा हमारा ही बनेगा।” इस तरह का बौद्धिक तर्क मान्यवर कांशीरामजी बहुजन समाज के लोगों को बनाते हैं कि, आप लोगो के पास नोटों की कमी हो सकती लेकिन वोटों की कमी नहीं है। यदि आप लोग इस वोट का सही इस्तेमाल करते हैं तो आप अपने बलबुते पर बहुजन समाज को इन्साफ दिलाने वाली पार्टी का

शासन बना सकते हैं। यदि आप लोग अपनी पार्टी का शासन बनाओगे तो आप लोग आत्मसम्मान, स्वाभिमान की जिंदगी जी सकते। बहुजन समाज संख्या के अनुपात में ज्यादा है लेकिन यह समाज अपने वोट के प्रति सजग नहीं हुआ है इसलिए मा. कांशीरामजी बहुजन समाज को अपने आंदोलन के जरिये इस बात का अहसास दिलाते हैं।

न बिकने वाला समाज बनाना: मा. कांशीरामजी अपने आंदोलन के जरिये बार बार यह बात दोहराते हैं कि मुझे ‘न बिकनेवाला समाज बनाना है’ क्योंकि यदि समाज न बिकनेवाला बन जाता है तो न बिकनेवाले नेता पैदा होंगे, इस तरह ख्यालात अपने आंदोलन के जरिये बहुजन समाज को दोहराते रहे। बहुजन समाज अनेक प्रकार की समस्याओं से ग्रस्त है यह समाज चुनाव के समय में अपने किंमती वोट मनुवादी पार्टियों के उमेदवार को दारू तथा कपड़ों के लिये बेच देता है। यह बात बहुजन समाज में लाचारी पैदा करनेवाली बात हो गयी। मा. कांशीरामजी यह अच्छी तरह जानते थे कि, बाबासाहब की मुक्कमेट बिकनेवाले नेताओं की वजह से प्रभावी नहीं हो सकी। बहुजन समाज को वो आगाह करते हैं कि, “अपना संघर्ष व्यवस्था परिवर्तन तथा आर्थिक मुक्ती के लिये है। बहुजन समाज यह निर्धन है। अपना संघर्ष अमिर लोगों से है। अमिर लोक यह विषमतावादी, शोषणवादी समाज व्यवस्था बनाये रखने के लिए नोटों का इस्तेमाल करते हैं।” यह बात हमने समझना चाहिये।

मांगनेवाला नहीं, देनेवाला समाज बनाना है: इस देश का मुलनिवासी, जो बहुजन समाज है वह समाज हजारों साल से अपनी अधिकार की भीख मनुवादी समाज को मांगते रहा है। उन्होने अपने पैरों पर खडा होकर मजबूत बनाने का कभी प्रयास नहीं किया क्योंकि यह समाज पिछलग्गू बना है, इस समाज के कुछ नेता भी पिछलग्गू होने से इतना बड़ा समाज कभी स्वयंपूर्णता के बारे में प्रयास नहीं करने के वजह से आज यह समाज अपने अधिकार हासिल नहीं कर रहा है। इसलिए मान्य. कांशीरामजी बहुजन समाज को आगाह करते हैं कि, हमने मांगने की पिछलग्गू की बाते छोडकर हमने देनेवाला समाज बनाना चाहिये।

मानवतावादी समाजव्यवस्था स्थापित करना: मान्यवर कांशीरामजीने यह तर्क लगाया कि, स्वातंत्र्य, समजा, बंधुभाव और न्यायपर आधारित समाजव्यवस्था निर्माण करना जरूरी समझा। मनुवाद को हटाकर मानवतावाद की लड़ाई बुद्ध, फुले, शाहू, पेरियार, अम्बेडकर आदि महापुरुषों ने लड़ी है। मा. कांशीरामजी अपने आंदोलन के जरिये मनुवाद को ध्वस्त करके मानवतावाद की स्थापना करना चाहते थे। हजारों साल से मनुवादी समाज व्यवस्थाने बहुजन समाज के लोगों का सम्मान और स्वाभिमान के साथ जीना मुश्किल किया है। इसलिये कांशीरामजी कहते “जब तक इस देश में मनुवादी समाज व्यवस्था और मनुवादी पार्टियों का बोलबाला है, उनके हाथ में शासन और प्रशासन है तब तक आप लोग (बहुजन समाज) स्वाभिमान के साथ जिन्दा नहीं रह सकते हैं, मानवता के लिए संघर्ष करना होगा।”

भारत को बौद्धमय बनाना: डॉ. बाबासाहब अम्बेडकर को इस देश की विषमतावादी जातिव्यवस्थाने जितना अपमानित किया उतना अपमानित शायद किसी को भी इस धरतीपर नहीं किया

होगा। इसलिए इस विषमता वादी व्यवस्था को खत्म करने के लिए समानतावादी, मानवतावादी विचारधाराओं का निर्माण करने के लिए बौद्ध धर्म ही एक ऐसा धर्म है जहाँ वैज्ञानिक सोच तथा समानता, मानवता आदि मुल्यों को महत्व दिया गया है जिसके आधारपर समुचित समाजव्यवस्था अपना विकास कर सकता। जब समाज अपना विकास कर लेगा तो यह राष्ट्र सशक्त राष्ट्र होगा, विकसित राष्ट्र होगा। विकास के लिए वैज्ञानिक सोच की जरूरत होती है और यह वैज्ञानिक सोच बौद्ध धर्म में है। इसलिये डॉ. बाबासाहाब ने संपूर्ण राष्ट्र का हित ध्यान में रखकर उन्होंने नागपूर इस ऐतिहासिक शहर में १४ अक्टूबर १९५६ को बौद्ध धर्म अपनाया तथा ५ लाख लोगों ने भी बौद्ध धर्म अपनाया।

कांशीरामजीद्वारा किये गये आंदोलन:

शराब विरोधी आंदोलन: डी. एस. ४ के बॅनर के साथ युपी में मान्य. कांशीरामजी ने शराब विरोधी आन्दोलन चलाया गया। मान्य. कांशीरामजी के अनुसार “एक ओर तो सरकार गांधी द्वारा दिए गए शराब विरोधी उपदेशों का प्रचार-प्रसार करती है। वही दुसरी ओर दुकाने खोल रही है। बहुजन समाज के लोगों को लाचार गुलाम और दीन-हीन बनाना चाहे है। संक्षिप्त में यह कह सकते हैं की, यह सरकार बहुजन समाज को दिशाहीन बनाना चाहती है, उसका एक उदहारण, उत्तर प्रदेश के कटरा चाद खा बरेली के लोगों को शराब पिये के लिये जबरदस्ती कि जा रही की लोगों ने शराब भट्टीयों को विरोध जताया। उ. प्रदेश सरकारने, ‘मोहल्ले के लोगो द्वारा ऐसे सभी कदम उठाये जाने के बावजूद भी काँग्रेस (इं) सरकारने २५ लाख रूपये वार्षिक कर पर १ अप्रैल १९८६ से एक वर्ष के लिए भट्टी खोले जाने का ठेका दे दिया” इसके विरोध में डी.एस. ४ के महिला मोर्चा ने जब आंदोलन सुरू किया तब जिल्हाधिकारी ने भट्टी बंद किया।

सायकल मार्च (दो पाँव और दो चक्को का कमाल): डी. एस. ४ के बॅनर तले मान्य. कांशीरामजी ने १५ मार्च १९८३ से २४ एप्रिल १९८३ तक यानि ४० दिन में “दो पाँव और दो चक्को का कमाल” साइकिल मार्च का आयोजन किया गया था। ४२०० कि.मी. लम्बा साइकिल मार्च १५ मार्च १९८३ को प्रारम्भ हुआ था। यह मार्च दिल्ली से शुरू होगा तथा ४० दिनों तक उत्तर भारत के ७ राज्यों को कवर करेगा। जगह-जगह जाने पर यह करोड़ों दलितों तथा शोषितों को जागृत तथा प्रेरित करके गति प्रदान करेगा। यह सोच रखते हूँ मान. कांशीरामजी ४० दिन का साइकिल मार्च का आयोजन किया था। उत्तर प्रदेश, हरियाना, हिमाचल प्रदेश, पंजाब तथा जम्मू व कश्मीर सहित केन्द्र शासित दिल्ली एव चंडीगढ़ को निर्धारित किया गया था, ताकि डि. एस. फोर की जडे मजबूत दिल्ली तथा आजूबाजू के प्रदेश में हो।

चलता फिरता अम्बेडकर मेला: मान्य. कांशीरामजीने बामसेफ के द्वारा उत्तर भारत के नौ राज्यों तथा देश की राजधानी दिल्ली के आसपास में बाबासाहाब अम्बेडकर के मिशन को प्रसारित करने के लिए यह चलता फिरता अम्बेडकर मेला का आयोजन किया गया था। इस मेला के द्वारा बाबासाहाब से

सम्बन्धित कई अनछूए पहलुओं को उजागर किया था। इसके साथ साथ बहुत सी क्रांतिआ को, दुर किया गया तथा असत्य बातों से पर्दा उठाया। इस मेला का आयोजन १४ एप्रैल १९८० से शुरू होकर १४ जून १९८० तक किया गया था।

समता एवं स्वाभिमान के लिए आंदोलन: (१०० दिन सामील मार्च – ६ दिसंबर १९८३ से १५ मार्च १९८४ तक) भारतीय संविधान अपनाते समय डॉ. बाबासाहाब अम्बेडकर इन्होंने कहा था “२६ जनवरी १९५० को हम विरोधाभास भरे जीवन में प्रवेश कर रहे हैं। राजनीति में हमको समानता का अधिकार प्राप्त होगा, परंतु सामाजिक एवं आर्थिक आधार पर गैर-बराबरी का शिकार होंगे। राजनीति में हम एक व्यक्ति का एक वोट तथा एक वोट की एक कीमत का सिद्धांत अपनायेंगे। अपने सामाजिक एवं आर्थिक जीवन में अपने सामाजिक एवं आर्थिक ढांचे के कारण हम एक व्यक्ति की एक कीमत के सिद्धांत को नकारते रहेंगे। हम कब तक अपने जीवन में सामाजिक एवं आर्थिक समानता को तुकराते रहेंगे। यदि हम लम्बे समय तक इसको नकारते रहे तो ऐसा हम अपने राजनीतिक प्रजातंत्र को खतरे में डालने की कीमत पर ही करेंगे। हमें इस विरोधाभास को शीघ्र से शीघ्र खत्म कर देना चाहिए अन्यथा जो इस गैर-बराबरी का शिकार हैं वे इस राजनीतिक प्रजातंत्र के ढांचे को उध्वस्त कर देंगे, जिसे हमने इतनी मेहनत से खड़ा किया है।”

निष्कर्ष: आजादी के ७५ साल बाद भी बहुजन समाज जो इस देश की सबसे बड़ी शक्ति होने के बावजूद भी दुसरो पर निर्भर है लेकिन माननिय कांशीरामजीने देश के सबसे बड़े राज्य में बहुजन समाज की सरकार बनाया था। यह कांशीरामजी के आंदोलन का परिणाम था और उन्होंने बहुजन समाज को राष्ट्रीय स्तर पर अपने आंदोलन के जरिये खड़ा किया। निष्ठा, ईमानदारी और लगन के साथ में कांशीरामजी ने बहुजन समाज का आंदोलन खड़ा किया था लेकिन आज वर्तमान में बहुजन समाज का आंदोलन क्रियाशील रूप में नजर नहीं आ रहा है।

संदर्भ :

1. Dinkar, R. A., (2014), *Samaj Vigyani Manywar Kanshiram, Kameri Duniya.*
2. S. Anilkumar, (2012), *Manyavar Kanshiram, Delhi.*
3. Narayan Badri (2014), *Kanshiram Leader of The Dalit Penguin Viking, New Delhi.*
4. गुरु बाबुराव (१९९४), ‘व्यवस्था परिवर्तनाचा नवा आवाज – कांशीराम मुल्य विवेक प्रकाशन, माझगाव, मुंबई-१०.
5. चंगोले, पी. एस. (२००२), *बहुजनों भारत के शासन बनो – कांशीराम, गुरु रविदास प्रकाशन, नागपूर.*
6. बाली, एल. आर. (२००५), ‘कांशीराम और उनकी राजनीति’, सम्यक प्रकाशन, जलधर.
7. रविंद्रनाथ मुखर्जी, ‘सामाजिक शोध व सांख्यिकी’, विवेक प्रकाशन, जवाहर नगर, दिल्ली.
8. कांशीराम (१९८१), *बामसेफ एक परिचय, १४ अक्टो. १९८१, चंडीगढ़.*
9. डॉ. कुमार विवेक (२००७), *बहुजन समाज पार्टी एवं संरचनात्मक परिवर्तन, सम्यक प्रकाशन, द्वितीय संस्करण, दिल्ली.*
10. मोर्य, जी. एल. (२००४), *कांशीराम प्रेस के सामने भाषण एवं साक्षात्कार, मोर्य प्रकाशन, इलाहाबाद.*

राष्ट्रीय शिक्षा नीति – २०२० (NEP-2020)

डॉ. डी.एम. तिड़के, सहा. प्राध्यापक, पुंजाभाई पटेल शिक्षण महाद्यालय, गोंदिया (महा.) dmtidke1968@gmail.com

प्रस्तावना: नई शिक्षा नीति का मसौदा इसरो के प्रमुख रह चुके डॉ. के. कस्तूरी रंगन की अध्यक्षता में तैयार किया गया है शिक्षा व्यक्ति के संपूर्ण विकास के लिये बहुत आवश्यक है इसलिए ये जरूरी है की शिक्षा की गुणवत्ता बनाये रखने के लिए वक्त के साथ शिक्षा नीति में भी बदलाव किया जाता रहे। एनईपी २०२० भी समय की मांग और जरूरत के हिसाब से देश की शिक्षा व्यवस्था को प्रभारी बनाये रखने के लिए लाई गयी है। इस नीति का मकसद शिक्षा के प्रारूप में बदलाव करके भारत को विकास की राह पर चला कर वैश्विक ज्ञान महाशक्ति के रूप में स्थापित करना है। वर्ष १९८६ के बाद भारत में यह तीसरी शिक्षा नीति है जो भारत में लागू होने जा रही है।

शिक्षा जगत के लिए १९८६ के बाद पहली बार, अनेक मकसदों वाला नीतिगत दस्तवेज सामने रखा गया। एनईपी के पहले सालगिरह के मौके पर प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने कहा हम आजादी के ७५ वे साल में प्रवेश कर रहे है एक प्रकार से नई शिक्षा नीति पर अमल इस अवसर से जुडी प्रमुख घटना बन गई है। नया भारत बनाने और भविष्य के लिए युवाओं को तैयार करने में इस नीति की बड़ी भूमिका रहनेवाली है। केंद्रीय शिक्षा मंत्री धर्मेन्द्र प्रधान ने एनईपी २०२० को २१ वी सदी की जरूरत के हिसाब से एक दूरदर्शी शिक्षा नीति बताया है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में स्कूली शिक्षा के लिए अभिनव पाठ्यक्रम और शिक्षाशास्त्र तैयार किया गया है। नई शिक्षा नीति-२०२० में संशोधन के रूप में स्कूल स्तर के पाठ्यक्रम और शिक्षाशास्त्र में बदलाव किये गए है। नई शिक्षा नीति के तहत २०३० तक शैक्षिक प्रणाली को निश्चित किया गया है।

नई शिक्षा नीति के उद्देश्य: १. शैक्षिक क्षेत्र में भारत को वैश्विक महाशक्ति बनाना। २. संपूर्ण भारत में शिक्षा का उचित स्तर प्रदान करना। ३. शैक्षिक क्षेत्र की गुणवत्ता को उच्च स्तर पर ले जाना। ४. तकनीकी तथा रचनात्मक के साथ-साथ शिक्षा की गुणवत्ता के महत्व से अवगत कराना। ५. शिक्षा की गुणवत्ता में सुधार लाना।

एनईपी के चार चरण: एनईपी को सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थानों को फॉलो करना अनिवार्य किया गया है। नई शिक्षा नीति के चार चरण है। इस नीति में विद्यालय स्तर का चरण ५+३+३+४ होने का सुझाव दिया गया है।

अ. फाउंडेशन स्टेज (पूर्व प्राथमिक, ग्रेड १ एवं २): ३ से ८ साल तक के बच्चों को शामिल किया गया है। इसके अंतर्गत छात्रों का भाषा कौशल तथा शैक्षिक स्तर का मूल्यांकन किया जायेगा। कक्षा २ तक कोई भी परीक्षा नहीं ली जायेगी।

ब. प्रीपेटरी स्टेज (ग्रेड ३ से ५) :- ८ से ११ साल के बच्चों को सम्मिलित किया जायेगा। इसके अंतर्गत क्षेत्रीय भाषा का ज्ञान दिया जायेगा एवं संख्यात्मक कौशल की मजबूती पर विशेष ध्यान केंद्रीत किया जायेगा। इस स्टेज में कक्षा ३ से ५

तक को शामिल किया गया है। कक्षा ३ से अब परीक्षा की शुरुवात हो जायेगी।

क. मिडिल स्टेज (ग्रेड ६ से ८ तक) :- ६ वी से ८ वी कक्षा तक के छात्रों को सम्मिलित किया गया है। ६ वी कक्षा के बच्चों से ही कोडींग सिखाना शुरू किया जायेगा। सभी बच्चों को व्यावसायिक परिक्षण के साथ ही व्यवसाय इंटरशिप के अवसर प्रदान किये जायेगे। इस चरण में कोई भी एक भारतीय भाषा (क्षेत्रीय भाषा) का भी आवश्यक रूप से ज्ञान दिया जायेगा जैसे संस्कृत, उर्दु, मैथली आदि।

ड. सेकेंडरी स्टेज (ग्रेड ९ से १२ तक): ८ वी कक्षा से १२ वी कक्षा तक के छात्रों को सम्मिलित किया जायेगा। इस स्टेज के भीतर शैक्षिक पाठ्यक्रम को खत्म करके बहुवैकल्पिक शैक्षिक पाठ्यक्रम को शुरू किया गया है। छात्र किसी निर्धारित स्टीम के भीतर नहीं बल्कि अपनी मनपसंद के अनुसार अपने विषयों को चुन सकेंगे। छात्रों को विषयों को चुनने को लेकर स्वतंत्रता रहेगी। छात्र साइंस के विषयों के साथ साथ आर्ट्स या कॉमर्स के विषय भी पड सकेंगे। कक्षा ९ से १२ तक के विद्यार्थियों को सेमिस्टर वाइज़ परीक्षा देना पडेगा। विद्यार्थियों को अब इस स्तर से विदेशी भाषाएँ भी सिखाई जायेगी।

एनईपी की विशेषताएँ: १. एनईपी-२०२० में एक ऐसे पाठ्यक्रम और अध्यापन प्रणाली/विधि के विकास पर बल दिया गया है जिसके तहत पाठ्यक्रम के बोझ को कम करते हुए छात्रों में २१ वी सदी के कौशल के विकास, अनुभव आधारित शिक्षण और तार्किक चिंतन को प्रोत्साहित करने पर विशेष ध्यान दिया गया है। २. इस नीति में प्रस्तावित सुधारों के अनुसार कला और विज्ञान, व्यावसायिक तथा शैक्षणिक विषयों पर पाठ्यक्रम व पाठ्येतर गतिविधियों के बीच बहुत अधिक अंतर नहीं होगा। ३. कक्षा ६ से ही शैक्षिक पाठ्यक्रम में व्यावसायिक शिक्षा को शामिल कर दिया जाएगा और इसमें इंटरशिप की व्यवस्था भी दी जाएगी। ४. राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद द्वारा स्कूली शिक्षा के राष्ट्रीय पाठ्यक्रम की रूपरेखा तैयार की जाएगी। ५. छात्रों के समग्र विकास के लक्ष्य को ध्यान में रखते हुए कक्षा १० और कक्षा १२ की परीक्षाओं में बदलाव किये जाऐगे। इसमें भविष्य में सेमीस्टर या बहुवैकल्पीय प्रश्न आदि जैसे सुधारों को शामिल किया जा सकता है। ६. छात्रों की प्रगति के मूल्यांकन के लिये मानक-निर्धारक निकाय के रूप में परख नामक एक नए राष्ट्रीय आकलन केंद्र की स्थापना की जाएगी। ७. छात्रों की प्रगति के मूल्यांकन तथा छात्रों को अपने भविष्य से जुडे निर्णय लेने में सहायता प्रदान करने के लिए कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित सॉफ्टवेयर का प्रयोग किया जायेगा। ८. तकनीकी शिक्षा, भाषाई बाध्यताओं को दूर करने, दिव्यांग छात्रों के लिये शिक्षा को सुगम बनाने आदि के लिये तकनीकी के प्रयोग को बढ़ावा देने पर बल दिया गया है। ९. इसी शिक्षा नीति में छात्रों में रचनात्मक सोच, तार्किक निर्णय और नवाचार की भावना को प्रोत्साहित करने पर बल दिया गया है। १०. नयी शिक्षा नीति के अंतर्गत २०२५

तक वोकेशनल पढाई करनेवालों का प्रतिशत ५० प्रतिशत तक लाने का लक्ष्य रखा है जो अभी ५ प्रतिशत से भी कम है। ११. कक्षा ६ से ८ तक के विद्यार्थियों को वोकेशनल ट्रेनिंग दी जाएगी जिसमें उन्हें बागबानी, मिट्टी के बर्तन बनाना, बिजली का काम आदि सिखाया जाएगा। १२. नयी एज्युकेशन पॉलिसी २०२० में एम.फिल कार्यक्रम को खत्म कर दिया गया है। साथ ही अब बीएड प्रोग्राम को २ वर्ष से बढ़ाकर ४ वर्ष का कर दिया गया है। १३. नयी शिक्षा नीति के तहत कक्षा ५ तक अंग्रेजी की अनिवार्यता हटाकर मातृभाषा तथा क्षेत्रीय भाषा में पढ़ने की सुविधा दी है। १४. विद्यार्थियों को अब माध्यमिक स्तर से विदेशी भाषाएँ भी सिखाई जाएंगी इस तरह से छात्रों को कहीं भी किसी भी क्षेत्रों में पिछड़ने से बचाया जा सकता है। १५. भारत के विभिन्न क्षेत्रों में बोली जानेवाली भाषाओं का ज्ञान रखनेवाले शिक्षकों की भर्ती की जाएगी ताकि अपनी भाषा में छात्र बिना किसी समस्या के पढ़ सकें। १६. नई नीति के तहत अब पढाई में किसी कारणवश छात्र को ब्रेक लेना पडता है तो वो बाद में भी अपनी पढाई को पूरी कर सकता है। इसके लिए छात्र को फिरसे शुरूवात नहीं पढना होगा। साथ ही छात्र को उसके पढे हुए अवधि के अनुसार ग्रेज्यूएशन सर्टिफिकेट, ग्रेज्यूएशन डिप्लोमा, ग्रेज्यूएशन डिग्री, ग्रेज्यूएशन रिसर्च आदि प्रदान किये जाएंगे। १७. अब विद्यार्थियों से संबंधित जानकारिया, डॉक्यूमेंट्स व अंक आदि को डिजिटल रूप में संग्रहित किया जाएगा। जिसे बाद में उनके डिग्री प्रदान करते वक्त इस्तेमाल किया जा सकेगा। १८. नई शिक्षा नीति के तहत शैक्षिक क्षेत्र को तकनीकी से भी जोड़ा जाएगा जिसमें सभी स्कूलों में ज्यादा से ज्यादा डिजिटल एक्जूपमेंट दिए जाएंगे। १९. नई शिक्षा नीति में सभी प्रकार की शैक्षिक विषय वस्तु को प्रमुखता से उस क्षेत्र की क्षेत्रीय भाषा में ट्रांसलेट किया जाएगा जिससे शैक्षिक क्षेत्र में क्षेत्रीय भाषा को बढ़ावा मिल सके। २०. शैक्षिक क्षेत्र में वर्चुअल लैब को भी बनाया जाएगा जिससे शैक्षिक क्षेत्रों की गुणवत्ता को उच्च किया जा सके।

नेशनल एजुकेशन पॉलिसी पाठ्यक्रम – २०२०: नेशनल एजुकेशन पॉलिसी पाठ्यक्रम में सरकार द्वारा जो जो बदलाव किये गए हैं उसकी जानकारी – १. कक्षा तीसरी से पांचवीं तक के छात्रों को प्रतिदिन २ घंटे का गृहकार्य दिया जाएगा। २. कक्षा ६ से ८ वीं कक्षा के विद्यार्थियों को १ घंटे का होमवर्क दिया जाएगा। ३. कक्षा ९ से १२ वीं तक के छात्रों को २ घंटे का होमवर्क दिया जाएगा। ४. छात्रों का बैग उनके वजन से केवल १० प्रतिशत अधिक होगा। ५. जो छात्र एलकेजी, यूकेजी में पढते हैं उन्हें कोई होमवर्क नहीं दिया जाएगा। ६. पहली कक्षा व दूसरी कक्षा में पढनेवाले छात्रों को भी गृहकार्य नहीं दिया जाएगा।

एनईपी के कार्यक्रम: नई शिक्षा नीति से जुड़े कई और कार्यक्रम भी शुरू किए गए हैं, इनमें निपुण (NIPUN) भारत मिशन, विद्या प्रवेश, दीक्षा और निष्ठा शामिल हैं, **निपुण (NIPUN) भारत मिशन** का लक्ष्य तीसरी कक्षा पूरी होने तक बच्चों में पढ़ने, लिखने और अंक गणित से जुड़े कौशल में सुधार लाना और उनकी सीखने की क्षमता को धारदार बनाना है, **विद्या प्रवेश** पहली कक्षा के बच्चों को ध्यान में रखकर तैयार किया गया है तीन महिनों के इस कोर्स में बच्चों को स्कूली शिक्षा के

लिए तैयार कराया जाता है **दीक्षा ई-सामग्री** मुहैया कराने से जुड़ा कार्यक्रम है इसमें पोर्टल के जरिए शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध कराई जा रही है। जबकि **निष्ठा** माध्यमिक स्तर के शिक्षकों के प्रशिक्षण से जुड़ा कार्यक्रम है।

नयी राष्ट्रीय शिक्षा पॉलिसी २०२० से होनेवाले लाभ: १. इसका सबसे पहला लाभ तो यही है की आज की शिक्षा व्यवस्था की पुरानी सभी खामियों को हटाने का प्रयास किया है। नई नीति के तहत इसे उत्कृष्ट और सार्वभौमिक बनाने पर ध्यान दिया गया है। २. नयी एज्युकेशन पॉलिसी के तहत छात्रों के ज्ञान के साथ-साथ उनके स्वास्थ्य और कौशल विकास पर भी ध्यान दिया जाएगा। विद्यार्थियों के स्वास्थ्य कार्ड भी बनाये जाएंगे। नियमित रूप से छात्रों की स्वास्थ्य जांच की व्यवस्था सम्मिलित है। ३. नयी शिक्षा नीति के तहत अब छात्रों को अपने विषय का चुनाव स्वयं करने का अधिकार होगा। छात्रों को पहले की तरह आर्ट्स, साइंस और कॉमर्स में से किसी एक को नहीं चुनना पड़ेगा। वो चाहे तो इन तीनों ही स्टीम्स से विषय चुन सकते हैं। ४. इस नीति में बोर्ड परीक्षा का प्रारूप भी बदला गया है। अब से बोर्ड की परीक्षाएँ साल में एक की बजाए दो बार कराई जाने की बात कही गयी है। इससे छात्रों पर पढाई का बोझ खत्म होगा। सालभर की बजाए आखिरी के दो या तीन माह पढकर परीक्षा देने की प्रवृत्ति भी खत्म होगी। ५. अब से शैक्षिक सत्र में छात्रों को तकनीकी ज्ञान देने पर विशेष ध्यान दिया जाएगा। उन्हें कक्षा ६ से ही कोडींग आदि सिखायी जाएगी और इंटरनेट भी करायी जाएगी। ६. राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में विद्यार्थियों का बोझ कम करने और पढाई में उनकी रूचि बढ़ाने के लिए आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस सॉफ्टवेयर के माध्यम से शिक्षण प्रदान किया जाएगा, जिससे रटने की जगह उनकी समझ बढ़ाने पर ध्यान दिया जा सकेगा। ७. पाठ्यक्रम में पढाई के साथ ही खेल-कूद, कला इत्यादी एक्स्ट्रा करिकुलर एक्टिविटीज को भी अनिवार्य किया है। ८. नयी राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० के अंतर्गत अब विद्यार्थी ऑफलाइन कक्षाओं के साथ-साथ ऑनलाइन भी पढ सकेंगे। ९. नई शिक्षा नीति में शिक्षकों को समय-समय पर उनके कार्य प्रदर्शन के आधार पर पदोन्नती का भी ध्यान रखा गया है। १०. महाविद्यालयों की स्वायत्ता १५ वर्षों में समाप्त हो जाएगी तथा क्रमिक सहायता प्रदान करने के लिए एक चरणबद्ध प्रणाली की स्थापना की जाएगी। ११. देश के बड़े संस्थान जैसे आईआईटी और आईआईएम के लिए वैश्विक स्तर पर मानकों हेतु बहुविषयक शिक्षा एवं अनुसंधान विश्वविद्यालय की स्थापना भी नई शिक्षा नीति के अंतर्गत कराई जाएगी। १२. वहीं कानूनी तथा चिकित्सा क्षेत्र को छोड़कर उच्च शिक्षा क्षेत्र के लिए एक कल निकाय के रूप में भारतीय उच्च शिक्षा आयोग का गठन किया जाएगा। १३. समय-समय पर मिले मार्गदर्शन, सकारात्मक फीडबैक से सीखने की प्रेरणा मिलेगी। उदाहरण के लिए विषय में छात्रों की सक्रिय भागीदारी। १४. ग्रेड पद्धति के उपयोग से छात्रों के बीच अनावश्यक तुलना कम होगी। उदाहरण के लिए, अन्य मित्रों की तुलना और विभिन्न विषयों में उनके अंक। १५. दूसरों के साथ तुलना किए बिना छात्रों की प्रगति की तुलना स्वयं के साथ की जाएगी।

एनईपी की चुनौतियाँ: १. भारत जैसे देश का विशाल आकार और यहां के शिक्षा जगत की विविधता के मद्देनजर किसी नई पहल को लागू करना कठिन लगता है। २. एनईपी पर अमल और उसकी कामयाबी काफी हद तक केंद्र और राज्यों के बीच के सहयोग पर निर्भर करेंगी। ३. एनईपी के समावेशी दृष्टिकोण को साकार करने में निजी क्षेत्र (खासतौर से उच्च शिक्षा व्यवस्था के मामले में) की भूमिका निर्णायक है। ४. एनईपी से जुड़े तमाम कार्यक्रमों पर कामयाबी से अमल के लिए आनेवाले कई दशकों तक पर्याप्त वित्तीय संसाधनों की दरकार होगी।

निष्कर्ष: नई शिक्षा नीति कई उपक्रमों के साथ रखी गई है जो वास्तव में वर्तमान परिदृश्य की जरूरत है। नीति का संबंध अध्ययन पाठ्यक्रम के साथ कौशल विकास पर ध्यान देना है। किसी भी चीज के सपने देखने से वह काम नहीं करेगा, क्योंकि उचित योजना और उसके अनुसार काम करने से केवल उद्देश्य पूरा करने में मदद मिलेगी। जितनी जल्दी एनईपी के उद्देश्य प्राप्त होंगे, उतना ही जल्दी हमारा राष्ट्र प्रगति की ओर अग्रसर होगा। कुल मिलाकर कहें तो एनईपी—२०२० सचमुच हर लिहाज से एक क्रांतिकारी दस्तावेज है। इस नीति के तहत तमाम दूसरे मसलों के साथ-साथ शैक्षणिक मुद्दों और ढांचागत विषमताओं के निपटारे पर जोर दिया गया है। इसमें २१ वीं सदी में भारत की जरूरतों के मद्देनजर शिक्षा को व्यापक और सुलभ बनाने और छात्रों को भावी मांग के हिसाब से तैयार करने का खाका खींचा गया है। इसके साथ ही एनईपी के सामने शिक्षा जगत की अनेक समस्याओं से निपटने की कठिन चुनौती भी है। निश्चित रूप से भारत अपनी युवा आबादी का लाभ उठाना चाहता है। साथही तेज गति से बढ़ती ज्ञान—आधारित अर्थव्यवस्था में पैदा होनेवाले अवसरों को भी हम अपने फायदे के लिए इस्तेमाल करना चाहते हैं। ऐसे में नई शिक्षा नीति पर प्रभावी रूप से अमल करना निहायत जरूरी हो जाता है। एनईपी देश का कायापलट करने की क्षमता रखती है। आपकी भूमिका यह सुनिश्चित करने की है कि आप सिस्टम का हिस्सा हैं या नहीं, लेकिन आपको एनईपी को समझना होगा और साथ ही कार्यान्वयन यात्रा में उसका साथ देना होगा। इस देश के प्रत्येक नागरिक की गर्भनाल प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष शिक्षा से जुड़ी है। आपका बच्चा इस प्रणाली में है, इसलिए हम हैं। क्योंकि आज समाज के उपरी तबके के कुछ लोग जानते हैं कि एनईपी क्या होता है। इसलिए यह देखना बाकी है कि एनईपी को कैसे सरल बनाया जा सकता है और इसे ग्रामीण स्तर पर कैसे लागू किया जा सकता है। इसलिए

शिक्षा के क्षेत्र में लोगों को एनईपी को समझने के लिए कैंप, सेमिनार भी आयोजित करने होंगे। बोर्ड परीक्षाओं सहित सभी परीक्षाएँ बच्चों की बुनियादी अवधारणाओं और कौशल के साथ-साथ उनकी उच्च की स्तर की योग्यता की जाँच करेंगी ताकि मूल्यांकन को मौलिक रूप से बदल सकें जिससे छात्रों के विकास में मदद मिलेगी। राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० में कहा गया है कि वर्तमान परीक्षा छात्रों के व्यक्तित्व के विभिन्न पहलुओं के विकास की जाँच करने और उन्हें आगे की प्रगति के लिए मार्गदर्शन करने के लिए अपर्याप्त है। परीक्षा का प्रचलित तरीका छात्रों पर तनाव बढ़ाता है। इसलिए, समग्र मूल्यांकन विधियों का उपयोग करना अनिवार्य है, जो परीक्षाओं के बजाय शिक्षण सीखने की प्रक्रिया का एक हिस्सा है। व्यावसायिक शिक्षा मूल रूप से छठी कक्षा से शामिल है, यह ऐसी शिक्षा प्रदान करेगी जो छात्रों को व्यावसायिक कौशल हासिल करने के लिए सशक्त बनाएगी। राष्ट्रीय शिक्षा नीति के उद्देश्य तभी प्राप्त होंगे जब सकल राष्ट्रीय उत्पाद का छह प्रतिशत वास्तविक शिक्षा प्रक्रिया पर खर्च किया जाएगा।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० आत्मनिर्भर भारत के लिए सुनहरा अवसर है। यह नीति आपको अपनी क्षमता और समय के अनुसार लेकिन कुशलता से अपनी पसंद के पाठ्यक्रम को पूरा करने में सक्षम बनाएगी। इस तरह के दृष्टिकोण से शिक्षा के उच्च स्तर का निर्माण होगा। एक सामाजिक रूप से जिम्मेदार नागरिक होगा जो राष्ट्रवाद की भावना को ध्यान में रखकर कार्य करेगा। नई शिक्षा नीति, इसकी संरचना, आरेख और पाठ्यक्रम डिजाइन का अध्ययन करने के बाद, यह कहा जा सकता है कि छात्रों के शारीरिक, बौद्धिक विकास, भावनात्मक और सामाजिक विकास को ध्यान में रखते हुए बदलाव का सुझाव दिया गया है। इस नीति के सफल क्रियान्वयन की जिम्मेदारी केवल शैक्षिक समुदाय की ही नहीं बल्कि परिवार, समाज और राष्ट्र की भी होगी।

संदर्भ :

1. *University News*, Vol. 59, No. 08, Feb. 22-28, 2021
2. *Journal of Educational Planning and Administration*, Vol. XXXV No. 01, Jan. 2021
3. *Bhartiya Shikshan*, Vo. 54, Issue 10-11, Oct-Nov. 2021, Mumbai
4. *University news A weekly Journal of Higher Education*, Vol. 59, No. 15, April 2021.
5. *National Education Policy - 2020*, Ministry of Human Research Development, Govt. of India.

छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का विश्लेषणात्मक अध्ययन

डॉ. शुभांगी डोंगरे, सहा. प्राध्यापिका, पुंजाभाई पटेल शिक्षण महाद्यालय, गोंदिया (महा.)

सारांश: शिक्षा द्वारा प्रत्येक सामान्य व्यक्ति एक अच्छे व नेक आदमी को विकसित होता हुआ देखना चाहती है। यही उद्देश्य समस्त शैक्षिक प्रक्रियाओं का प्राण है, आधार है और मार्गदर्शक कथन है। यह बात आदिकाल से निरंतर कही जाती रही है। एक अच्छे समाज का निर्माण ही भविष्य में आगे चलकर राष्ट्र की नींव का पत्थर साबित होता है। प्रस्तुत समस्या माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का विश्लेषणात्मक अध्ययन का आधार भी यही है। विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का ज्ञान कितना है? इन सबका उत्तर जानने की इच्छा ने मुझे इस समस्या के चयन हेतु प्रेरित किया। क्योंकि पूर्व में अन्य शोधार्थियों द्वारा इस प्रकार की समस्या का चयन नहीं किया गया है।

अनुसंधान करने से छात्रों की व्यक्तिगत कमियों के आधार पर शिक्षा प्रदान की जा सकती है, अनुसंधान करने से छात्रों की सामाजिक परिपक्वता की जानकारी प्राप्त होती है, अनुसंधान करने से छात्रों की परोपकारी वृत्ति की जानकारी प्राप्त होती है, अनुसंधान करने से छात्रों के स्वयं अभिवृत्ति की जानकारी प्राप्त होती है, छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का शिक्षा पर क्या प्रभाव पड़ता है, इसकी जानकारी प्राप्त होती है, सामाजिक परोपकारी एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का अध्ययन करने से उनके अनुसार शिक्षा प्रदान करना और उनके गुणों का विकास करने में मदद मिलती है। छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति का विश्लेषणात्मक अध्ययन करने हेतु प्रस्तुत अनुसंधान महत्वपूर्ण है।

प्रस्तावना: शिक्षा वह प्रकाश है जो अज्ञानता रूपी अंधकार को दूर कर मानव जीवन के विभिन्न क्षेत्रों में पथप्रदर्शन करती है। शिक्षा का वास्तविक अर्थ है मनुष्य का सर्वांगीण विकास करना। पुस्तकीय ज्ञान प्राप्त करना अथवा साक्षरता, शिक्षा नहीं है वह तो शिक्षा प्राप्त करने का मात्र साधन है। महात्मा गांधी के शब्दों में 'शिक्षा से मेरा अभिप्राय बालक एवं मनुष्य के शरीर, मस्तिष्क एवं आत्मा के सर्वोत्तम अंश की अभिव्यक्ति से है।'

शिक्षा के द्वारा मनुष्य को ज्ञान व योग्यता प्राप्त होती है। डॉ. राधाकृष्णन के शब्दों में 'शिक्षा को मनुष्य और समाज का निर्माण करना चाहिए। इस कार्य के बिना शिक्षा अपूर्ण है। वस्तुतः मनुष्य सही अर्थ में मनुष्य तभी बनता है जब वह शिक्षित हो, सुशिक्षित हो तथा संस्कारी हो। सही शिक्षा से ही सही संस्कारों का निर्माण होता है।'

शिक्षा के अभाव में न तो देश के भावी नागरिक अच्छे बन पाते हैं और न ही मनुष्य आत्मकल्याण तथा राष्ट्र कल्याण की ओर उन्मुख हो सकता है। स्वामी विवेकानन्द ने ठीक ही कहा है— 'शिक्षा राष्ट्र की प्रगति का प्रतीक है। यदि आप किसी देश के उन्नयन एवं अवनयन का काल जानना चाहते हैं तो इसे उस देश की शिक्षा के इतिहास में खोजिए।' भारतवर्ष के सुनहरे भविष्य का दारोमदार आज विद्यार्थियों पर ही है। इस देश को प्रगति पर ले जाने का सारा दायित्व उन्हीं के कोमल कंधों पर है और विद्यार्थियों को इस योग्य केवल शिक्षा बना सकती है। चूंकि बालक किसी विद्यालय में जाकर ही शिक्षा ग्रहण करता है अतः किसी राज्य के अंतर्गत आने वाले शासकीय, अशासकीय, स्वाध्यायी विद्यालय का शालेय वातावरण जितना अच्छा, सुव्यवस्थित होगा उतना ही बालक का विकास संभव हो जायेगा और वह आत्मविश्वास से भी भरा होगा।

सामाजिक परिपक्वता: समाज के मूल्यों, नियमों, आदर्शों, अभिवृत्तियों आदि को अपनी स्थिति के अनुसार ग्रहण करना सामाजिक परिपक्वता कहलाता है। जो बालक जितना परिपक्व होता है, उससे व्यावहारिक सामाजिकता की अपेक्षा की जाती है। इसका अर्थ यही है कि सामाजिक वातावरण निरंतर परिवर्तित

होता रहता है। इस परिवर्तन के साथ व्यक्ति को भी परिवर्तन करना पड़ता है। सामाजिक परिपक्वता (Social Maturity) व्यक्ति में तभी आती है जब वह दूसरों से सहयोग करना, दूसरों के साथ निभाना, दूसरों के साथ मैत्री तथा शिष्टता का व्यवहार करना, दूसरों के विचारों तथा आदर्शों के प्रति सहिष्णुता तथा उदारता का भाव रखना तथा दूसरों के साथ सहअस्तित्व की भावना रखना सीख जाता है।

परोपकारी वृत्ति: दूसरों के कल्याण के लिये निःस्वार्थ भाव से काम करने को परोपकारी वृत्ति (Tendency of Altruism) या परोपकारीता या आत्मोत्सर्ग कहते हैं। विश्व की अधिकांश संस्कृतियों में परोपकारिता एक सदगुण के रूप में देखा जाता है। परोपकार का अर्थ है दूसरों की भलाई करना। कोई व्यक्ति जीविकोपार्जन के लिए विभिन्न उद्यम करते हुए यदि दूसरे व्यक्तियों और जीवधारियों की भलाई के लिए कुछ प्रयत्न करता है तो ऐसे प्रयत्न परोपकार की श्रेणी में आते हैं। परोपकार के समान कोई धर्म नहीं है। मन, वचन और कर्म से परोपकार की भावना से कार्य करनेवाले व्यक्ति संत की श्रेणी में आते हैं। ऐसे सत्पुरुष जो बिना किसी स्वार्थ के दूसरों पर उपकार करते हैं वे देवकोटि के अंतर्गत कहे जा सकते हैं। परोपकार ऐसा कृत्य है जिसके द्वारा शत्रु पर विपत्ति के समय उपकार किया जाए तो वह भी उपकृत होकर सच्चा मित्र बन जाता है। भौतिक जगत का प्रत्येक पदार्थ ही नहीं, बल्कि पशु पक्षी भी मनुष्य के उपकार में सदैव लगे रहते हैं। यही नहीं सूर्य, चंद्र, नक्षत्र, आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, फल, फूल आदि मानव कल्याण में लगे रहते हैं। इनसे मानव को केवल दूसरे मनुष्यों बल्कि पशु-पक्षियों के प्रति भी उपकार करने की प्रेरणा मिलती है। असहाय लोगों, रोगियों और विकलांगों की सेवा परोपकार के अंतर्गत आनेवाले मुख्य कार्य हैं। सच्चा परोपकारी वही व्यक्ति है जो प्रतिफल की भावना न रखते हुए परोपकार करता है। गीता में भगवान श्रीकृष्ण अर्जुन से कहते हैं कि शुभ कर्म करनेवालों का न यहाँ, न परलोक में विनाश होता है। शुभ कर्म करनेवाला दुर्गति को प्राप्त नहीं होता है। चाणक्य के अनुसार जिन सज्जनों के हृदय में परोपकार

की भावना जागृत रहती है, उनकी आपत्तियां दूर हो जाती हैं और पग-पग पर उन्हें संपत्ति और यश की प्राप्ति होती है। तुलसीदास ने परोपकार के विषय में लिखा है –

परहित सरिस धर्म नहीं भाई।

परपीड़ा सम नहीं अधमाई॥

दूसरे शब्दों में, परोपकार के समान कोई धर्म नहीं है। विज्ञान ने आज इतनी उन्नति कर ली है कि मरने के बाद भी हमारे नेत्र ज्योति और अन्य कई अंग किसी अन्य व्यक्ति के जीवन को बचाने का काम कर सकते हैं। इनका जीवन रहते ही दान कर देना महान उपकार है।

अनुसंधान के उद्देश्य: १. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता का तुलनात्मक अध्ययन करना। २. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों के परोपकारी वृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन करना। ३. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों के सामाजिक परिपक्वता व उनकी परोपकारी वृत्ति का सहसंबंधात्मक अध्ययन करना।

अनुसंधान की परिकल्पना: १. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की परोपकारी वृत्ति में सार्थक (लक्षणीय) अंतर नहीं है। २. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता में सार्थक अंतर नहीं है। ३. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध नहीं है।

सारणी क्र. १ ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की परोपकारी वृत्ति में सार्थकता दर्शानेवाली सारणी।

गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	स्वाधिनता मात्रा (df)	प्राप्त ज. मूल्य	सारणी ज. मूल्य/सार्थकता स्तर	
						०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण	१५०	२७.१७५	९.१०५	२९८	०.१३३	१.९७ असार्थक	२.५९ असार्थक
शहरी	१५०	२७.२७०	९.०७				

df = N1+N2-2= 298

निरीक्षण: उपरोक्त सारणी क्र. १ में यह सिद्ध होता है की स्वाधिनता मात्रा २९८ के लिये ०.०५ स्तर पर सार्थकता के लिए ज का मूल्य १.९७ अथवा इससे अधिक चाहिए। प्रस्तुत अनुसंधान में ज. का प्राप्त मूल्य ०.१३३ है एवं यह मूल्य ०.०५ स्तर पर असार्थक है इसलिए शून्य परिकल्पना को स्विकृत किया जायेगा।

स्पष्टीकरण: ज. का प्राप्त मूल्य ०.०५ स्तर पर असार्थक है इसलिए प्रस्तुत शून्य परिकल्पना को स्विकृत करना पडेगा

सारणी क्र. २ ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता में सार्थकता दर्शानेवाली सारणी

गट	विद्यार्थी संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	स्वाधिनता मात्रा (df)	प्राप्त ज. मूल्य	सारणी ज. मूल्य/सार्थकता स्तर	
						०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण	१५०	१६.५५१	१३.३०१	२९८	१.१००	१.९७ असार्थक	२.५९ असार्थक
शहरी	१५०	१४.९२२	१६.१५६				

df = N1+N2-2= 298

निरीक्षण: उपरोक्त सारणी क्र. २ में यह सिद्ध होता है की स्वाधिनता मात्रा २९८ के लिये ०.०५ स्तर पर सार्थकता के लिए ज का मूल्य १.९७ अथवा इससे अधिक चाहिए। प्रस्तुत अनुसंधान में ज. का प्राप्त मूल्य १.१०० है एवं यह मूल्य ०.०५ स्तर पर असार्थक है इसलिए शून्य परिकल्पना को स्विकृत किया जायेगा।

अनुसंधान पध्दती: प्रस्तुत शोध अध्ययन में सर्वेक्षण विधि के विद्यालय सर्वेक्षण यह उपविधि का प्रयोग किया गया है।

न्यादर्श: संपूर्ण जनसंख्या से न्यादर्श का चयन किया जाता है। गोंदिया जिल्ले के ग्रामीण एवम् शहरी क्षेत्र के माध्यमिक विद्यालयों में अध्ययनरत कक्षा ९ वी छात्रों का समावेश न्यादर्श में किया गया है। न्यादर्श चयन के लिए न्यादर्श की यादृच्छिक नमुना चयन विधि का प्रयोग किया गया है। शहरी क्षेत्र से छात्र ७५ तथा छात्राये ७५ यानी कुल १५० तथा इसी प्रकार ग्रामीण क्षेत्र से छात्र ७५ एवं छात्राये ७५ कुल १५० का चयन किया। इस प्रकार ३०० छात्रों का न्यादर्श में चयन किया। छात्रों के चयन के लिये न्यादर्श के यादृच्छिक नमूना चयन (Simple Random Sampling Method) का प्रयोग किया गया।

अनुसंधान के साधन: प्रस्तुत अनुसंधान में डॉ. आर.पी. श्रीवास्तव द्वारा प्रमाणित सामाजिक परिपक्वता (Social Maturity) की सहायता से अनुसंधान हेतु जानकारी एकत्रीत की गई है और डॉ. पैनी जैन द्वारा प्रमाणित परोपकारी वृत्ति मापिका (Altrusim Test) की सहायता से अनुसंधान हेतु जानकारी एकत्रीत की गई है।

प्रदत्तों का विश्लेषण: परिकल्पना क्र. १ – ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की परोपकारी वृत्ति में सार्थक (लक्षणीय) अंतर नहीं है।

अर्थात् ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में अध्ययनरत छात्रों की परोपकारी वृत्ति में सार्थक अंतर नहीं है।

निष्कर्ष: ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की परोपकारी वृत्ति में सार्थक अंतर नहीं है। ग्रामीण एवं शहरी स्तर पर अध्ययनरत छात्रों की परोपकारी वृत्ति समान है।

परिकल्पना क्र. २ – ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता में सार्थक अंतर नहीं है।

सारणी क्र. २ ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता में सार्थकता दर्शानेवाली सारणी

स्पष्टीकरण: ज. का प्राप्त मूल्य ०.०५ स्तर पर असार्थक है इसलिए प्रस्तुत शून्य परिकल्पना को स्विकृत करना पडेगा अर्थात् माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की सामाजिक परिपक्वता में सार्थक अंतर नहीं है।

निष्कर्ष: ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की सामाजिक परिपक्वता में सार्थक अंतर नहीं है। ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की सामाजिक परिपक्वता समान है।

परिकल्पना क्र. ३ – ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध नहीं है।

सारणी क्र. ३ ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सहसंबंध दर्शाने वाली सारणी

अ. क्र.	चले	गट	कुल छात्र संख्या (N)	स्वाधिनता मात्रा (df)	प्राप्त ज. मूल्य	सारणी ज. मूल्य/सार्थकता स्तर	
						०.०१ स्तर	०.०५ स्तर
१	सामाजिक परिपक्वता	शहरी व ग्रामीण संपूर्ण न्यादर्श	३००	२९८	०.००५	१.२८ असार्थक	.०८९ असार्थक
२	परोपकारी वृत्ति						

निरिक्षण: सारणी क्र. ३ से यह सिद्ध होता है की, ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर के छात्र (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध हेतु प्राप्त त मूल्य की मात्रा ०.०५ स्तर पर के त मूल्य ०.००५ के समान अथवा उससे भी अधिक चाहिए।

त मूल्य का परिगणन करने पर ०.००५ मूल्य दर्शाता है। अर्थात् यह प्राप्त त. मूल्य ०.०५ एवं ०.०१ यह सार्थक स्तर के मूल्यों से कम है। इसलिए माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्रों (संपूर्ण न्यादर्श) का सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति (दो चर) में सहसंबंध ०.०५ स्तर पर सार्थक नहीं है।

स्पष्टीकरण: त का प्राप्त मूल्य ०.०५ स्तर पर सार्थक नहीं है इसलिए शून्य परिकल्पना को स्विकार किया जायेगा। 'ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध नहीं है।'

निष्कर्ष: ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध नहीं है। तथा छात्रों की सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सहसंबंध की मात्रा अतिनिम्न स्वरूप की है।

निष्कर्ष: अनुसंधान के आधार पर बनाई परिकल्पनाओं के सांख्यिकीय विश्लेषण के आधार पर निम्न निष्कर्ष पाये गये हैं – १. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में अध्ययनरत छात्रों के परोपकारी वृत्ति में सार्थक अंतर नहीं है। अर्थात् ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों में अध्ययनरत छात्रों की परोपकारी वृत्ति समान है। (N = 300, Df = 298, t- 0-133, 0-05 ,oa 0-01 पर असार्थक) २. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की सामाजिक परिपक्वता में सार्थक अंतर नहीं है। अर्थात् ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्र एवं छात्राओं की सामाजिक परिपक्वता समान है। (N = 300, Df = 298, t- 0-100, 0-05 ,oa 0-01 पर असार्थक) ३. ग्रामीण एवं शहरी क्षेत्रों के माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत छात्रों (संपूर्ण न्यादर्श) का सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सार्थक सहसंबंध नहीं है तथा छात्रों का सामाजिक परिपक्वता एवं उनकी परोपकारी वृत्ति में सहसंबंध की मात्रा अतिनिम्न स्वरूप की है। (N = 300, Df = 298, t- 0-005, 0-05 ,oa 0-01 पर असार्थक)

सुझाव: अनुसंधान के निष्कर्षों के आधार संबंधित घटकों को निम्न सुझाव दिये जाते हैं – **अध्यापकों को सुझाव:** १. छात्रों के सामाजिक परिपक्वता में वृद्धि होने हेतु शालेय स्तर पर विभिन्न सहशालेय कार्यक्रमों का आयोजन करना चाहिए। २. शालेय स्तर पर आयोजित विभिन्न कार्यक्रमों में स्वयंफूर्त भाषण, प्रश्नमंजूषा एवं अन्य सहशालेय कार्यक्रम में अंतर्भूत होने हेतु छात्रों को प्रोत्साहित करना चाहिए। ३. छात्रों के सामाजिक परिपक्वता में वृद्धि करने हेतु कक्षा के सभी छात्रों को अवसर देना चाहिए। ४. कक्षा में जिन विद्यार्थियों के सामाजिक परिपक्वता में कमी है उन छात्रों का समुह बनाकर उनके लिए विशेष मार्गदर्शन शिबीर का आयोजन करना चाहिए। ५. कक्षा तथा शालेय परिसर में छात्रों के साथ अध्यापक का व्यवहार सकारात्मक एवं प्रेमपूर्वक रहना चाहिए।

संदर्भ :

1. Aggarwal, J.C., (1991), "Educational Research : An Introduction", New Delhi, Arya Book Depot, 4th revised Edition.
2. Best John W., (1996), "Research in Education", New Delhi, Prentice Hall of India, Private Ltd., 7th Edition.
3. Buch, M.B., (1974), "A Survey of Research in Education", Baroda, Centre of Advanced Study in Education (C.A.S.E.), M.S. University of Baroda.
4. Garrette, Henry E., (& Woodwarth, R.S.), (1973), "Statistics in Psychology and Education", Bombay, Vakils, Feffer and Simons Pvt. Ltd.
5. Khan, Mohd. Shariff, (2004), "Educational Research ", New Delhi, Ashish Publishing House.
6. खरात, आ.पां. १९७४, 'प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र', पुणे, विद्या प्रकाशन
7. माथुर, एस.एस. १९६६, 'शिक्षा मनोविज्ञान', हिन्दी कम्पोजिंग ग्रह, आगरा
8. पांडव, सौ. अनिता गिरीश, २००९, 'प्रगत शैक्षणिक संशोधन', नागपुर, दासगणू
9. गैरेट, हेनरी ई., (१९८६), 'शिक्षा और मनोविज्ञान में सांख्यिकी के प्रयोग', लुधियाना, कल्याणी पब्लिशर्स.
10. सरिन, शशिकला एवं सरिन, अंजली, 'शैक्षणिक अनुसंधान विधियाँ', नागपुर, विनोद पुस्तक मंडल.
11. "Indian Educational Abstracts", (July 2006), New Delhi, NCERT.
12. "University News" A weekly Journal of Higher Education, (Jan-2009), New Delhi, Association of Indian Universities.
13. 'जीवन शिक्षण', पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.
14. 'शिक्षण संक्रमण', (फेब्रु. २००९), पुणे महाराष्ट्र, राज्य शिक्षण मंडल
15. संपादक, 'शिक्षण आणि समाज', (ऑक्टो. २००८), पुणे, इंडियन इन्सटिट्यूट ऑफ एज्यूकेशन

तृणा मुकर्जी का 'आगाज' काव्यसंग्रह : अनुभूतियों का सहज उद्रेक

डॉ. सुमेध पी. नागदेवे, डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय, टेका नाका, कामठी मार्ग, नागपुर.

शोध सारांश: एक समय था जब महिलाओं को किसी भी तरह कोई अधिकार नहीं था। न उनके पास शिक्षा का अधिकार था न संपत्ति रखने का अधिकार। वह अपने आप को अभिव्यक्त भी नहीं कर पाती थी केवल सिसकती रहती थी। धर्म के नाम पर उनका शोषण किया जा रहा था। समय बदला महिलाएँ शिक्षित होने लगी। उनके भीतर आत्मसम्मान और आत्मविश्वास जगा। वह अपने आपको को अभिव्यक्त करने लगी। अभिव्यक्ति की यह कलम उन्हें साहित्य के क्षेत्र में ले आयी और साहित्य को नई दिशा मिली। प्रत्येक रचनाकार भावनाओं और अनुभूतियों के समीकरण से जो उसके जेहन में आता है वह ही अपने लेखन के माध्यम से प्रेषित करता है और नवसृजन का आरम्भ होता है। तृणा मुकर्जी की अपनी संवेदना, उनकी अपनी अनुभूति इस काव्य संग्रह में अभिव्यक्ति का आगाज बनकर आयी है। इनके काव्य में अनुभूति की गहराई लय बद्ध तरीके से अभिव्यक्त होती हुई दिखाई देती है। ऐसा महसूस होता है कि कवयित्री ने अपने जीवन में जो कुछ भोगा है जो उतार-चढ़ाव इनके जीवन आए है उसे बड़ी ईमानदारी के साथ अभिव्यक्त किया है। शास्त्रीय दृष्टिकोण से यदि इस संग्रह की चर्चा करे तो इसमें नई कविता की छटा दिखाई देती है, जिसमें अनुभूतियों का सहज उद्रेक का दर्शन होता है।

संकेताक्षर: महिला साहित्यकारों का नवसृजन, नई कविता की छटा, आंतरिक लय, प्रगतिशील विचार, यथार्थ वर्णन, संवेदना।

प्रस्तावना: प्राचीन समय से ही महिलाओं के साथ धर्म के नाम पर, परंपराओं के नाम पर, रीति रिवाजों के नाम पर उत्पीड़न ही हुआ है। उन्हें उपभोग की वस्तु ही माना गया है। समग्र जीवन में उन्हें किसी भी तरह का कोई अधिकार नहीं था। न शिक्षा का अधिकार था न संपत्ति रखने का अधिकार था। वह स्वयं को अभिव्यक्त भी नहीं कर पाती थी। कही पुरुषप्रधान संस्कृति के नाम पर तो कही धर्म के नाम पर उनका शोषण किया जा रहा था। समाज में सती प्रथा, बाल विवाह जैसी कुप्रथाएँ प्रचलित थी। वह केवल उपभोग मात्र की वस्तु बन गई थी। यहाँ तक कि उसे स्वयं निर्णय लेने का अधिकार भी नहीं था। अप्रत्यक्ष रूप से वह चार दीवारी में कैद थी जहाँ उसके स्वाभिमान और आत्मसम्मान को बार-बार कुचला जाता था। ऐसे समय समाज को नई दिशा देने वाले महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले जैसे कर्मठ, स्त्री उद्धारक महापुरुषों का उदय हुआ। उन्होंने शिक्षा के द्वार महिलाओं के लिए खोले। उन्हें शिक्षा लेने हेतु प्रेरित किया। समय बदलता गया महिलाएँ शिक्षित होने लगी। उनके भीतर आत्मसम्मान और आत्मविश्वास जगा। अब उसने अपनी चार दीवारी को लांघा और धीरे – धीरे समाज में कई क्षेत्रों में अपनी भूमिकाएँ निभाने लगी। साहित्य के क्षेत्र में भी महिला साहित्यकारों का उदय हुआ। हिंदी की महिला कहानीकार बंग महिला (राजेन्द्रबाला घोष) इनकी सन १९०७ में सरस्वती पत्र में प्रकाशित 'दुलाई वाली' कहानी को हिंदी की प्रथम कहानी होने का श्रेय दिया जाता है। सुमित्रा कुमार सिन्हा हिंदी की पहली नारीवादी साहित्यकार के रूप में प्रसिद्ध है। आधुनिक काल में सुभद्राकुमारी चौहान, कृष्णा सोबती, महादेवी वर्मा, मालती जोशी जैसे कई महिला साहित्यकारों ने अपने लेखन के माध्यम से समाज को नई दिशा देने का कार्य किया है। अपने साहित्य के माध्यम से इन महिला साहित्यकारों ने अपने आपको अभिव्यक्त किया है, अपनी अनुभूति को अभिव्यक्त किया। इसी कड़ी को समृद्ध करती हुई तृणा मुकर्जी का 'आगाज' काव्यसंग्रह जो कि २०१३ में प्रकाशित हुआ, देखा जाए तो यह इनका पहला ही काव्यसंग्रह है लेकिन प्रभावी रूप से इसमें इनकी आत्मभिव्यक्ति ही अभिव्यजित होती हुई परिलक्षित होती है।

काव्य को कई विद्वानों ने परिभाषित किया है जिसमें पाश्चात्य प्रसिद्ध विचारक, कवि विलियम वर्ड्सवर्थ कहते हैं "कविता प्रबल अनुभूतियों का सहज उद्रेक है, जिसका स्रोत शांति के समय में स्मृत मनोवेगों से फूटता है"^१ यह परिभाषा भावानुभूति की अभिव्यक्ति को स्पष्ट करता है। जो मनुष्य के भीतर सहज रूप से विद्यमान होती है। प्रत्येक रचनाकार अपनी रचना को जन्म देने से पूर्व यह भी नहीं जानता कि वह क्या लिखनेवाला है। भावनाओं और अनुभूतियों के समीकरण से जो उसके जेहन में आता है वह ही अपने लेखन के माध्यम से प्रस्तुत करता है। रचनाकार की भावनाएँ जब शब्द रूपी सेतु बनाती है तब नवसृजन का आरम्भ होता है। तृणा मुकर्जी की अपनी संवेदना, उनकी अनुभूति इस काव्य संग्रह में शब्द बनकर सामने आयी है। इनके काव्य में अनुभूति की गहराई लय बद्ध तरीके से अभिव्यक्त होती हुई दिखाई देती है। स्वयं कवयित्री ने 'अपनी बात' कविता में अपने आपको अभिव्यक्त करते हुए कहा है कि 'अपने जज्बातों को, नज्मों, कविताओं को ढालना, कोई बड़ी बात नहीं, बहुत कम इंसान समझ पाते हैं, बयान कर पाते हैं, रख पाते हैं, अपने जज्बात, यूँ सरे आम, सबके सामने, वो हौसला, जिगर, सब में नहीं, यूँ अपने आप को पेश करना'^२ अपने आपको अभिव्यक्त करना, अपने जज्बातों को, नगमों को, लफ्जों में ढालना आसान नहीं होता। यह अपने आप में एक हिम्मत का काम है। उन्होंने अपनी अनुभूति को शब्दों में ढालकर अपने काव्य को पुष्पित और पल्लवित किया है। लेखिका के सन्दर्भ में डॉ. रमेश अग्रवाल (संपादक, दैनिक भास्कर, अजमेर) जी ने कहा है कि 'तृणा ने अपनी लगभग हर कविता के माध्यम से अपने भीतर बैठी अलग-अलग तृणाओं को अलग-अलग रंग में अभिव्यक्त किया है। संवेदनाओं का आवेग एवं भावनाओं का प्रवाह किसी बहते हुए संगीत का सा आभास देता है तथा किसी छंद की कमी महसूस करने नहीं देता।'^३

'आगाज' काव्य संग्रह में छोटी – छोटी प्रभावशाली १२० कविताएँ संकलित है। जो विविध विषयों को अपने भीतर समाविष्ट किए हुए है। चाहे रिश्तों की मिठास हो, या प्रकृति प्रेम, जीवन का अकेलापन हो या खामोशी के लफ्ज, एहसासों की छुआन हो

या आंसुओं का सैलाब उनके काव्य में विविध विषयों की छटाएँ दिखाई देती है। भावनाओं, अनुभूतियों का सहज उद्रेक ही दिखाई देता है। उनकी अतुकांत अथवा गद्य कविता की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इसमें भावनाओं की एक आंतरिक लय मौजूद होती है जो धारा प्रवाह के साथ बहती है। कविता पढ़ते समय यह महसूस होता है कि कवयित्री के जीवन में आए उतार-चढ़ाव में जो कुछ देखा, महसूस किया उसे बड़ी ईमानदारी के साथ अभिव्यक्त किया है। शास्त्रीय दृष्टिकोण से यदि इस संग्रह की चर्चा करे तो इसमें नई कविता की छटाँ दिखाई पड़ती है।

‘ग्रहण’ कविता में हमें प्रगतिशील विचार नजर आते हैं। जीवन में लगे ग्रहण को कवयित्री इस तरह बयां करती है ‘आधे-अधूरे अँधेरे उजाले ग्रहण लगा रे, कहाँ-कहाँ, जहाँ-तहाँ, जहन में ग्रहण, नजर में ग्रहण, सोच में, तबीयत में, खुशियों में, सुख में, इश्क में, नजदीकियों में, तेरे मेरे, साथ गुजरते, लम्हों में, हर पूरे को, छूटा सा, अपना ग्रास बनाता सा, ग्रहण का, अँधेरा आधा, उजाला आधा, ग्रहण लगा रे।^{१५} यह कविता उनके जीवन में आए संघर्षों को दर्शाता है। किस तरह उनके जीवन में ग्रहण लगा उसी को बड़ी बेबाकी के साथ उन्होंने इस कविता में अभिव्यक्त किया।

आज हम देखते हैं कि मनुष्य ने अपने आप को मजहब के नाम पर, धर्म के नाम पर बांट दिया है। कवयित्री ने ‘हिस्सा’ नामक कविता में बंटवारे के दर्द को व्यंजित करते हुए कहा है ‘बंटवारा होगा तोधे क्या-क्या बँटगाधे साथ केधे पल-छिन, शब सहार, शामें, गोधूलि लग्न, सुबह की मीठी हवा, ख्वाबों वाली रात, सोते से लम्हे, बौराए से लम्हे, ऊँघते से बड़बड़ाते से, चुप-चुप पल, बोलते चीखते खामोश लफज, सलवटें, करवटें, आँसू, सिसकियाँ, मुस्कान, हँसी, ठहाके, हाथ थामती सी, हाथ छुड़ाती सी जिंदगी’^{१६} अर्थात् बँटवारा होगा तो न जाने क्या-क्या बँटगा सुबह हो या रात हो, शाम हो या गोधूलि बेला हो, सुबह की मीठी हवा हो या जीवन की मुस्कान, हाथ थाम जिंदगी हो या हाथ छुड़ाती जिंदगी न जाने कितनी चीजों का बँटवारा होगा। कवयित्री ने बँटवारे के दर्द को अभिव्यक्त करते हुए उत्कृष्ट शब्दों के माध्यम से अनुभूतियों की मार्मिकता के दर्शन हमें कराया है।

इश्क के यथार्थ को बयां करती उनकी कविता ‘साझेदारी’ अपने आप में एक अनूठी मिसाल प्रस्तुत करती है। चूँकि आज इश्क बड़ा खुदगर्ज है इसी को व्यक्त करते हुए कवयित्री कहती है ‘अपने हिस्से की जमीन, अपने हिस्से का आसमान अपने हिस्से के ख्वाब, अपने हिस्से के अफसाने, अपने हिस्से की जलन, अपने हिस्से की घुटन, ये सब क्या कम थे जो, आज तुम्हारे हिस्से की जमीन, तुम्हारे हिस्से का आसमान, तुम्हारे हिस्से की हँसी, तुम्हारे हिस्से के ख्वाब, तुम्हारी घुटन, तुम्हारी जलन, हर उस ख्याल, उस सोच का, हिस्सा चाहिए, क्योंकि आज इश्क, बेहद खुदगर्ज है, कल की बात और थी।^{१७} वर्तमान में इश्क भी किस तरह अपने स्वार्थ पर टिका है। वह अपने साथी के दुःख, उसकी घुटन को अपना नहीं चाहता। वह यथार्थ स्थिति का वर्णन करती हुई कहती है कि एक समय प्रेम में आदर्श दिखाई

देता था आज वह आदर्श स्वार्थ में बदल गया, निस्वार्थ प्रेम कही खो गया।

‘अपनी हद के परे’ कविता में कवयित्री जीवन के बंधन से मुक्त होकर जी भर के साँस लेना चाहती है स्वयं को पाना चाहती है। वह एक ऐसी दुनिया में जीवन जीना चाहती है जो बंधन से परे हो। कवयित्री की शब्दों में ‘अपने ख्यालों से, अपने रवायतों से, अपने बानी बनायी, सजी सजाई दुनिया से, एक बार निकल, जी भर ले साँस, आँखे खोल, धूप खुद पर पड़ने दे, छाँव आने दे, बूँदें गिराने दे, देख चारों ओर, हम वहाँ हैं, जहा तेरी हद खत्म होती है।^{१८} उनकी एक और कविता है ‘ज्वालामुखी’ जिसमें वर्तमान जीवन के भय रूपी संघर्ष को दर्शाया गया है। मनुष्य अपने अपमान को, अपनी पीड़ा को, अपने संघर्ष को, अपनी घुटन को अपने भीतर ही दबाता चला जाता है। धीरे धीरे वह घुटन ज्वालामुखी में तब्दील हो जाता है। जिसके फटने पर ही उसकी भीतर की आग, उसकी तपीश शांत हो सकती है। उसके फटने में ही उसकी सार्थकता है। कवयित्री के शब्दों में ‘आँखों में, सुलगता धुआँ, अंगीठी जलती हो, अंदर जैसे चौबीसों घंटे, कितना जलता होगा अंदर, कितना तपता होगा, वो बाहर, एक जीता ज्वालामुखी, वो, बस फटने का इंतजार, उसे भी मुझे भी।^{१९} क्रोध के बाहर आने पर ही मस्तिष्क शांत हो सकता है। एक असीम शांति तब ही प्राप्त हो सकती है जब मन शांत हो जाता है। इनके काव्य में कुछ नए प्रयोग दिखाई देते हैं। इनकी कुछ कविताएँ तो बहुत ही छोटी हैं इन्हे काव्य कहे या कुछ और परन्तु उनमें भावनाओं का आवेग है, संवेदनाओं का प्रवाह है। छोटी सी पंक्ति में ही बड़ी बात कहने का सामर्थ्य उनकी कविताओं में हमें दिखाई देता।

‘आगाज’ उनका प्रथम काव्यसंग्रह है जहाँ कुछ खूबियाँ हैं तो कुछ कमियाँ भी रह गई हैं। कई स्थानों पर वर्तनी सम्बन्धी दोष रह गए हैं। कई स्थानों पर ऐसा लगता है कि विराम चिह्न गलत स्थान पर लग गया है। कई कविताओं में एकाकी चित्रों की बहुलता है। कई स्थानों पर कविता के शीर्षक तथा पृष्ठभूमि चित्र में तालमेल नहीं है। परन्तु इसके बावजूद कविता में कवयित्री की अनुभूति, उनकी अभिव्यक्ति नदी की धारा के समान बहते हुए एक अलग ही संसार में ले जाती है। जहाँ भावनाओं का आवेग है, मन की मिठास है। इनके काव्य में हमें अधिकतर माधुर्य और प्रसाद गुण दिखाई देते हैं। शास्त्रीय दृष्टिकोण से चर्चा करे इनमें नई कविता की छटाँ दिखाई देती है।

सन्दर्भ:

१. भारत पियूष निबंध, डॉ. दीपिका, भारत पुस्तक भंडार, सोनिया विहार, दिल्ली, वर्ष २०११, पृ. १९)
२. अपनी बात, काव्य संग्रह ‘आगाज’, व्हाइट पेज पब्लिकेशन, गुरगाँव, वर्ष २०१३, पृ. १.
३. प्रोत्साहना, आगाज काव्य संग्रह, व्हाइट पेज प., गुरगाँव, वर्ष २०१३.
४. ग्रहण, काव्य संग्रह ‘आगाज’, व्हाइट पेज प., गुरगाँव, २०१३, पृ. ३४.
५. हिस्सा, काव्य संग्रह ‘आगाज’, व्हाइट पेज प., गुरगाँव, २०१३, पृ. ५०.
६. तबैव, २०१३, पृ. ५८-५९.
७. अपनी हद से परे, आगाज, व्हाइट पेज प., गुरगाँव, २०१३, पृ. ११७.
८. ज्वालामुखी, काव्य संग्रह ‘आगाज’, व्हाइट पेज प., गुरगाँव, २०१३, पृ. १०३.

पोवाड्याचे केलेले सामाजिक उत्थान

डॉ. अनघा तेंडुलकर—पाटील, विभाग प्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, सोफिया महाविद्यालय, मुंबई (स्वायत्त)

संक्षेप : पोवाडा ही परंपरा केवळ लोककलेचा आविष्कार म्हणून पाहिली गेल्याने या परंपरेचा जन संज्ञापन शास्त्रानुसार सामाजिक परिवर्तनावरचा उसा विस्ताराने अभ्यासला गेला नाही. प्रतिमा स्थापन आणि प्रतिमा संवर्धन (आयकनायझेशन व इमेज एनहांसमेंट) आणि त्यातून शुभंकर परिणाम (मॅस्कॉट इफेक्ट) निर्माण करणं ही आधुनिक जनसंपर्क व्यवस्थापनामधली गृहितकं. पण ही गृहितकं पोवाड्याच्या माध्यमातून मराठेशाहीत अतिशय सकारात्मकरीत्या वापरली गेली. पोवाड्यांनी प्रस्थापित केलेल्या आयकॉन्सच्या माध्यमातून स्वराज्य स्थापना व स्वराज्य संवर्धन या क्रांतिकारी पर्वात तरुण सळसळत्या रक्ताची मोठी कुमक मिळाली. या कालखंडात कवींनी दिलेले योगदान प्रचंड आहे. परंतु सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने या योगदानाचा लेखाजोखा मांडण्याची आवश्यकता आहे.

महत्वाचे कळशब्द : पोवाडा, शाहिरी परंपरा, मराठेशाही.

प्रस्तावना: अन्यायाखाली दबलेल्या समाजाला खडबडून जागे करण्यासाठी वीरसयुक्त कवनांनी वेगवेगळ्या कालखंडात मोठी भुसळण केली आहे. नजीकच्या भूतकाळातील इतिहासात त्याचे अनेक दाखले देता येतात. मराठेशाहीच्या इतिहासात शाहिरी परंपरेने आणि विशेषतः पोवाडा या लोककलेच्या उगमाने मोठीच सकारात्मक उलथापालथ केली. पोवाडा आणि दरबारी भाट अथवा स्तुतिपाठक परंपरांची एकमेकांशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न अनेक अभ्यासक करताना दिसतात. दरबारी कवींना किंवा सादरकर्त्यांना तथा शाहिरी परंपरेतील कवींना मिळालेला मिळालेला राजाश्रय आणि लोकाश्रय यात मोठी विभागणी आहे. याच कारणांमुळे या शाहिरी परंपरा एकमेकांपासून वेगळ्या ठरतात. शाहिरी पोवाडा परंपरेतील बरेच कवी हे त्या काळातील निम्न सामाजिक स्तरातून व जातिव्यवस्थेतून येत होते व लोकाश्रय हे त्यांचं बलस्थान दिसून येते. याउलट तत्कालीन कथित सामाजिक उच्चवर्णीय स्तरातील कवींना राजाश्रयावर अवलंबून राहावे लागले. त्यांना लोकाश्रय फारसा मिळू शकला नाही परंतु, राजाश्रय मराठेशाहीतून मोठ्या प्रमाणावर मिळाला हे खरे आहे. निजामशाही, मोगलशाही आणि त्यांतील सरदार—सुभेदारांनीही अशा शाहिरी परंपरांना राजाश्रय दिल्याची उदाहरणे आहेत. काही शाहिरी—कवी—सादरकर्त्यांना देवस्थानांकडूनही बळ मिळाल्याचे दिसते. थोडक्यात राजाश्रय, देवाश्रय आणि लोकाश्रय यांच्या समन्वयातून ही कवी परंपरा बाळसं धरत होती आणि ती समाजाला हत्तीचं बळ देत होती.

दरबारी भाट वा स्तुतिपाठक किंवा देवस्थानांच्या पदरी असलेले गायक यांची पोवाडा या शाहिरी परंपरेशी गल्लत होते. त्याला कारणही तशीच आहेत. या लोकपरंपरामधली सादरणीकरणातली सीमारेषा धूसर आहे. अभ्यासक जर दरबारी वा सरंजामी वा धार्मिक व्यवस्था—परंपरांचा पुरस्कर्ता असेल तर त्याच्या दृष्टीकोणाचा वा पूर्वग्रहांचा परिणाम परंपरांच्या विश्लेषणावर होऊ शकतो. या दोन परंपरांमध्ये आणखी एक मूलभूत फरक हा आहे की दरबारी भाट किंवा स्तुतिपाठक शायरी परंपरा या व्यक्तिकेंद्री होत्या. तर पोवाडा गाणारी शाहिरी परंपरा ही व्यापक समष्टीचा विचार करणारी व सामाजिक भुसळणीमध्ये प्रत्ययकारी आणि परिणामकारक ठरलेली परंपरा असल्याचे दिसून येते. त्या अनुषंगाने या परंपरेचा अभ्यास होणं गरजेचं आहे.

संशोधन पद्धती: या अध्ययन पत्रिकेचे मूळ उद्दिष्ट म्हणजे पोवाडा या शाहिरी परंपरेचा विस्तृत धांडोळा घेणे हे होय. तथ्य संकलन करत असताना ऐतिहासिक दृष्टिकोन वापरून विविध

प्रकारच्या दुय्यम स्रोतांच्या सखोल वाचनानंतर माहिती संकलित केली गेली आहे. मुंबईतील मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय आणि एशियाटिक वाचनालय यांना भेटी देऊन प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्यस्रोत, वृत्तपत्रे, मासिके यांचा अभ्यास केला आहे. डिजिटल व्यासपीठांवरील लिखित आणि चित्रफिती स्वरूपातील माहितीस्रोतांच्या संदर्भाची शास्त्रीय पडताळणी करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. दुस—या टप्प्यात पश्चिम महाराष्ट्रातील महत्वाच्या ठिकाणांना भेटी देऊन शाहिरांच्या मुलाखतीचे विदा संकलन करण्यात आले.

पोवाड्याची शिवकालीन परंपरा: मराठेशाहीतील पारंपरिक कवींच्या तीन श्रेणी मानल्या गेल्या. संत, पंत आणि तंत कवी. शाहिरी पोवाडा गाणारे तंत कवी मानले जातात. पुढे या शाहीर परंपरेची तीन कालखंडात विभागणी केली जाते. छत्रपती शिवाजी महाराज ते पेशव्यांपर्यंत मराठेशाहीचा कालखंड (१६३० — १८१८), ब्रिटिश राजसत्तेतचा काळ (१८१८—१९४७) आणि स्वातंत्र्योत्तर काळ म्हणजे १९४७ नंतर.

पोवाड्याची ज्ञात परंपरा छत्रपती शिवरायांच्या काळात दिसून येते. शाहीर अज्ञानदास यांच्यापासून ती सुरू झाली. अज्ञानदासांनी अफजलखानाच्या वधाचा पोवाडा लिहिला आणि जिजाऊ व छत्रपतीसमोर डफाच्या साथीनं खड्या आवाजात गाऊन दाखवला. या सादरीकरणानंतर उपस्थितांमध्ये वीरश्रीचा जो संचार झाला त्याचे मोल जाणण्याइतके छत्रपती शिवाजी महाराज नक्कीच चाणाक्ष होते. छत्रपतींनी राजाश्रय बहाल करून या शाहिरी परंपरेला उत्तेजन दिले. त्याची परिणती पुढे शाहीर तुळशीदासकृत तानाजीचा पोवाडा व शाहीर यमाजी भास्करकृत बाजी पासलकरांच्या पोवाड्यात झाली. त्यानंतर पोवाडा हा मराठेशाहीतील समाजमनाचा अविभाज्य घटक होऊन गेला. मराठेशाहीच्या इतिहासातील ही शूर योद्ध्याची किंवा वीरगती प्राप्त शहिदाच्या पराक्रमाची वर्णनं डफाच्या तालावर उच्चरवात म्हणण्याची परंपरा शिवकालापासून जरी सुरू झाली तरी हा केवळ भाटगिरीचा नमुना नव्हता तर सर्वदूर या वीरश्रीची आणि पराक्रमाची कीर्ती पोहचवून नव्या सळसळत्या रक्तासमोर आदर्श निर्माण करण्याचा तो जाणीवपूर्वक प्रयत्न होता. त्यामुळेच या परंपरेला रूढ भाटगिरीच्या किंवा स्तुतिपाठक परंपरेपासून वेगळं काढता येतं.

संगीताच्या दृष्टीने पोवाडा मैदानी कंठसंगीताचा प्रकार. गावचौकातून, बाजारांमधून मोठ्या समूहासमोर तो गायला जातो. सोपी न बदलणारी चाल हे मुख्य वैशिष्ट्य. श्रोत्याचे अवधान

चालीपेक्षा कथेकडे अधिक. गातांना दूरपर्यंत आवाजाची फेक महत्वाची.

पोवाड्यांवर संशोधन करतांना सुरुवातीला बालड् हा इंग्रजी शब्दप्रयोग वापरला गेला. त्यामुळेच शाहिरी पोवाड्यांबद्दल गफलत होते. बालड् या शब्दाचा अर्थ प्रेमाची गाथा किंवा प्रेमस्तुतिपर कथा असा होतो. महात्मा जोतिबा फुले यांनी छत्रपती शिवाजी राजांची समाधी शोधून काढली आणि सन १८६९ मध्ये पुणे येथे शिवाजी महाराजांची जयंती साजरी केली. त्यांनी त्या समाधीची दुरूस्ती केली आणि त्यांनी 'बालड् ऑफ शिवाजी' हे त्यांचे पुस्तक प्रकाशित केले. त्यानंतर हॅरी अर्बुथनॉट अॅकवर्थ आणि एस. टी. शाळिग्राम या अभ्यासकांनी १८९१ मध्ये मराठेशाहीतील काही पोवाडे प्रकाशित केले. हॅरी अर्बुथनॉट अॅकवर्थ यांनी १८९४ मध्ये काही प्रसिद्ध पोवाड्यांचे इंग्लिश भाषांतर करून ते 'बालड्स ऑफ द मराठा' या नावाने प्रकाशित केले. बालड् हा इंग्रजी शब्दप्रयोग त्या काळातल्या रूढ इंग्रजीनुसार १९ व्या शतकात जरी वापरला गेला तरी पोवाड्याची परंपरा ही प्रेम किंवा शृंगाररसयुक्त नव्हती. नपेक्षा ती वीरश्रीयुक्त अधिक होती. ते एक प्रकारचे कीर्तिगान आहे. त्याला पारंपरिक कथन शैलीशी जोडता येत नाही. कारण पोवाडा ऐकून श्रोता केवळ मान डोलावत नाही तर त्याचे बाहू फुरफुरू लागतात व रक्त सळसळू लागतं. पोवाड्यातून सादर होणा-या योद्ध्याच्या पराक्रमाशी श्रोता तादात्म्य पावतो आणि त्या पराक्रमाची पुनरावृत्ती करण्याची मनीषा त्याच्या मनात बळावू लागते. आपलाही पोवाडा अशाप्रकारे गायला जायला हवा हा मनसुबा तो रचू लागतो. या पोवाड्यांनी मराठेशाहीला स्वराज्यासाठी आणि जरीपटका उंच धरून ठेवण्यासाठी अनेक नवनवे योद्धे दिले. त्यामुळेच छत्रपती शिवाजी महाराज आणि शंभूराजे यांचे निर्वाण झाल्यानंतरही मुघल पातशाह महाराष्ट्रात संपूर्ण ताकदीनिशी तळ ठोकून असतानाही मराठी मुलखाने अतिशय तीव्र आणि अनुत्तुलीय लढा दीर्घकाळ दिला.

पोवाडा परंपरा सादर करणा-या विविध जाती महाराष्ट्रात होत्या. गोंधळी, भराडी, वाघ्या, चित्रकथी आणि बहुरूपी यांनी पोवाडा सादरीकरण हा आपल्या नेहमीच्या भिक्षेसह आमदनीचा मार्ग बनवला. शेतीकामात व्यस्त वर्गाला मोठ्या प्रमाणात स्वराज्याच्या लढाईसाठी वळवण्यात या समूहांनी मोठी भूमिका बजावली. पोवाडा परंपरा टिकवण्यात गोंधळी अग्रेसर होते. अॅकवर्थ या अभ्यासकाच्या म्हणण्याप्रमाणे, 'ते लोकगायक आणि पुजारी अशा दोन्ही भूमिका अंबाभवानीच्या नावाने वठवत होते. गोंधळी म्हणून ते कला सादर करून भिक्षा मागत होते आणि पोवाडे म्हणून लोकजागृतीही करत होते. सतराव्या शतकातील जुलमी पातशाह्याविरुद्ध मराठ्यांनी दंड थोपटून उभं राहावं, संघर्षासाठी आपले सामर्थ्य तयार करावे यासाठी गोंधळी देवीला आवाहन करत होते. त्यासाठी गोंधळींनी आपला पोषाखही मराठा जातीप्रमाणे विकसित केला.

पोवाड्यावरील अभ्यासकांची टिप्पणी: पोवाडा परंपरेचं विश्लेषण करतांना ज्येष्ठ अभ्यासक डॉ. प्रकाश खांडगे लिहितात. .. " पोवाड्यातील नायक, खलनायक यांचा संघर्ष, सुष्ट-दुष्ट प्रवृत्ती, कथेचा आरंभबिंदू, संघर्षबिंदू आणि कथेला कलाटणी देणारे घटक आदींचा अंतर्भाव पोवाड्यांमध्ये होतो. जीवनातील नाट्यपूर्ण

घडामोडींचे दर्शन पोवाड्यात होते. पोवाड्यांमध्ये पारंपरिक कथांचं मोठं भांडार असतं, त्यात लोककथा आणि लोकगीतांचा समावेश असतो, स्थानिक इतिहासाचा समावेश असतो. पोवाडा हा एकजिनसी प्रकार. पोवाडा हा इतिहास आणि त्याचे समकालीन संदर्भाचा एक उत्तम पुरावा म्हणून मांडण्यात येतो. ऐतिहासिक प्रसंगात प्रत्यक्ष सहभागी झालेल्या लोकांकडून किंवा अन्य लोकांकडून त्या ऐतिहासिक प्रसंगाबद्दल लिहून घेतलं असेल, तर ते उत्तम पोवाडे म्हणून ओळखले जातात. स्थळ, काळ आणि नावांच्या संदर्भात बखरीसारखा ऐतिहासिक दस्तावेज हा प्रमाण मानला जात नाही. त्याउलट पोवाडे हा अतिशय महत्वाचा ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून स्वीकारला जातो. विशिष्ट लढ्यातले योद्धे, त्यांची नावं, त्यांचा शस्त्रसाठा, त्यांची रणनीती यांचे दर्शन पोवाड्यांमधून होतं. पोवाड्यांमध्ये समकालीन संदर्भ असतात. गोंधळी, भराडी, बहुरूप्यांनी छत्रपती शिवरायांच्या काळात हिंदवी स्वराज्य जागृतीचं आणि हेरगिरीचही काम केलं होतं."

म. वा. धोंड व अशोक रानडे यांनी लिहून ठेवलं आहे की, पोवाड्यांचे कार्य हे काही अंशी आजच्या वर्तमानपत्रासारखेच होते. देशात ज्या घटना घडतात त्याविषयी सर्वानाच स्वाभाविक कुतूहल असते. आधुनिक काळात कुतूहलाचे क्षेत्र, विषय आणि घटनांचा वेग ही सर्वच विलक्षण वाढली आहेत. दीड-दोनशे वर्षांपूर्वी ही सर्व मर्यादित होती. त्या काळी लढाई, दंगा, दरोडा, दुष्काळ, पूर यांसारख्या घटना हेच सार्वजनिक कुतूहलाचे विषय. शाहीर या प्रसंगांवर लागलीच पोवाडे रचित आणि गावोगाव गाऊन दाखवीत, यावरून त्यांचा रचनाहेतू स्पष्ट होतो.

पोवाड्याची पेशवेकालीन दरबारी परंपरा: उत्तर पेशवाईत विलास आणि शृंगाराचा अतिरेक झाला, असं म्हटलं जातं. पुण्यात पेशव्यांच्या कालखंडातला छंदीफंदी नाटकशाळांच्या आहारी गेलेला कालखंड बाजूला सारला तर राम जोशी (१७६२-१८१२) होनाजी बाळा (१७५४-१८४४) प्रभाकर (१७६९-१८४३) या राजाश्रय मिळालेल्या शाहिरींनी अनेक पोवाड्यांची रचना केलेली पाहावयास मिळते. या राजाश्रय प्राप्त शाहिरी परंपरांकडेही सकारात्मक दृष्टीने पाहावं लागतं. कारण यातूनच तमाशा कलेचा तसेच त्यानंतर संगीत नाटकांचा उदय झाला अशी मांडणी डॉ. प्रकाश खांडगे करतात. पेशवाईत विलासाला ऊत आला तसा लावण्यांना बहर आला. कीर्तनकारदेखील तमाशात शिरले. हे तमासगीर पोवाडे रचू लागले तसे पोवाड्यांवर विषय, भाषा, रचना अशा सर्वच दृष्टीने लावणीची छाप पडू लागली. उत्तर पेशवाईतील पोवाडे आकाराने लहान आणि रचनेने बांधीव झालेले आढळतात. इति म. वा. धोंड.

पेशव्यांच्या काळात पोवाड्यांची सुरुवात पानिपतच्या लढाईने झाली. १७६१ मध्ये मराठे आणि अफगाण यांच्यात पानिपतचे युद्ध लढले गेले. मराठा आणि ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये खडकीत १८१७ मध्ये झालेल्या लढाई दरम्यानचा हा कालखंड. थोरले माधवराव पेशवे व त्यांची सती गेलेली पत्नी रमाबाई यांच्या प्रीतिकथेवर पोवाडा रचला गेला. नारायणराव पेशव्यांचा मृत्यू आणि त्या काळातील विविध महत्वाच्या राजकीय घडामोडींवर पोवाडे रचलेले गेले. हे पोवाडे ब्राह्मण शाहिरींनी रचले होते. हा साक्षर वर्ग होता व त्यांनी या कवनांमध्ये संस्कृत शब्द वापरले

आणि त्यांच्या कवितांचे सूरही अवघड होते. मराठेशाहीच्या उत्तरार्धात म्हणजे पेशवाईच्या कालखंडात दरबारी शाहिरी पोवाड्यांची परंपरा पुन्हा सुरू झाल्याचे दिसते. त्या आधी मध्ययुगीन भारतीय इतिहासात स्वतः राजे—महाराजांनीच त्यांचे गुण, सामर्थ्य, यश आदी गौरवासाठी दरबारात भाट ठेवले होते. ही दरबारी भाट किंवा शाहिरी नियुक्ती राजाची स्तुती करणारे श्लोक, त्याच्या कथित शौर्याचे कथन करण्यासाठी असायची. परंतु मराठेशाहीतील सगळ्याच दरबारी शाहिरांना हा निकष लावता येत नाही. या धामधुमीच्या काळात या कवींना राजाश्रय मिळाला तो केवळ स्तुतिपाठक या अर्थाने नव्हता.

मराठेशाहीत खरी बाजी मारली ती मराठेशाहीतल्या एका स्त्री—राज्यकर्तीने. महेश्वर येथे अहिल्यादेवी होळकर यांनी काव्य, संगीत, कला व उद्योग यांची राजधानीच उभी केली होती. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी यांनी संत, पंत व तंत कवींची प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सांभाळ केला. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध मराठी कवी मोरोपंत व शाहीर अनंतफंदी यांना तसेच संस्कृत विद्वान खुशालीराम यांना अहिल्याबाईंनीच राजाश्रय दिला होता. पेशवाईच्या पतनानंतरच्या कालखंडात महाराष्ट्र प्रांत ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात होता. स्थानिक राज्यकर्ते ब्रिटिशांचे आश्रित बनले होते. समकालीन राजकीय परिस्थितीचा प्रभाव शाहिरांवर आणि त्यांच्या रचनांवर झाला कारण त्यांनी त्यांनी त्यांचा राजाश्रय गमावला. प्रभाकर आणि परशुराम हे शाहीर १८४३—४४ पर्यंत हयात होते, त्यांनी काही चांगल्या दर्जाचे पोवाडे रचले. या अनिश्चित परिस्थितीत, पोवाड्यांच्या माध्यमातून स्वराज्य व राजाश्रय गमावल्याची नाराजी आणि व्यथा त्यांनी व्यक्त केली. शाहिरांनी कलेची जोपासना केवळ छंद म्हणून केली नव्हती, तर रचनांसाठी त्यांना मिळणारे पुरस्कार हे त्यांच्या कमाईचे साधन होते. काही शाहिरांनी असहायतेने ब्रिटिश राजवटीचे व प्रशासन व्यवस्थेचे कौतुक करण्यासाठी पोवाडे रचले. शाहीर प्रभाकरांनी ब्रिटिश अधिकारी सिंगल आणि इतरांवर पोवाडा रचला. ब्रिटिश राजवटीत पोवाड्यांचे एकत्रीकरण योग्य कागदपत्रांच्या अभावी कठीण काम आहे. केवळ प्रकाशित पोवाड्यांच्या आधारे अभ्यासकांना अवलंबून राहावे लागते.

पोवाड्यांची ब्रिटिशकालीन स्थितिगती: अर्थात पेशवाईनंतर ब्रिटिश कालखंडात पोवाडा ही संकल्पना राजाश्रय आणि लोकाश्रयापासून वंचित राहिल्याचे दिसून येते. लोककलेतील मनोरंजनाचा घटक या कालखंडात दृगोचर झाला. त्यामुळेच शाहिरी परंपरा विझल्यासारखी वाटून लोकनाट्ये उदयाला आली. भारतातील राजेशाही संपल्याचा परिणाम असा झाला की काही लोकांनी इंग्रजी राजवटीच्या विरोधात बंड केले, तर काही लोक इंग्रजी राजवटीची सकारात्मक बाजू समजून घेत होते. गोपाळ हरी देशमुख (लोकहितवादी) (१८२३—१८९२), आत्माराम पांडुरंग (१८२३—१८९८), महात्मा जोतिबा फुले (१८२७—१८९०), विठ्ठल रामाजी शिंदे (१८७३—१९४४) या समाजधुरिणांनी सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टिकोनाला अधिक प्राधान्य दिले. सामाजिक परिवर्तनासाठी व सुधारणांसाठी ब्रिटिश राजवट म्हणजे त्यांना योग्य संधीचा काळ वाटला. महात्मा जोतिबा फुले यांनी आपल्या लेखणीने समाजातील विशेषाधिकारी आणि

उच्चवर्णीयांच्या विरोधात युद्ध पुकारले होते. त्यांनी पोवाडा परंपरेची नव्याने सिद्धता केली. ब्रिटिश राजवट ही निम्नस्तरीय वर्गासाठी जुलमी ब्राह्मणशाहीच्या विरोधात तारणहार ठरली या दृष्टिकोनाला अनुसरून त्या काळात पोवाडा साहित्य म्हणून विकसित करण्याचा त्यांचा मनसुबा स्पष्ट होता. पोवाडे लिहिले, वाचले जात होते. जनसभामधून गायले आणि ऐकले जात होते. अशा सभाना मोठ्या प्रमाणावर उपस्थित असलेल्या अशिक्षित गावक—यांवर त्याचा मोठा प्रभाव पडत होता. महात्मा फुले आणि कृष्णराव भालेकर (दीनबंधू वृत्तपत्राचे जनक) यांनी सुप्तावस्थेतील समाजाच्या सामाजिक प्रबोधनासाठी युक्तीने पोवाड्यांचा वापर केला. शाहीर भाऊराव पाटोळे यांनी वारसा पुढे चालू ठेवला आणि सत्यशोधकी जलसा सुरू केला. उमाजी नाईक, तंट्या भिल्ल, रघु भांगरे, वासुदेव बळवंत फडके अशा अनेक क्रांतिकारकांवर पोवाडे त्या काळात लोकप्रिय होते. या पोवाड्यांचे सादरकर्ते उच्चशिक्षित किंवा अंशतः साक्षर होते. १८५७ च्या उठावात शाहिरी परंपरा महाराष्ट्राच्या मातीत फारशी उठून उभी राहिल्याचे दिसले नाही. मराठेशाहीचा पराक्रमच या कालखंडात विस्मृतीत गेल्या सारखा झाला. पोवाडा हा महाराष्ट्राच्या सर्व जाति—धर्मातील लोकांना एकत्र आणणारा सामर्थ्यवान लोककलेचा बाज आहे. आणि समाजाला पुन्हा प्रेरित करण्यासाठी या पोवाडा परंपरेचा प्रत्ययकारी उपयोग जोतिबा फुले यांनी करून घेतला. स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये पोवाड्यांनी पुन्हा रणशिंग फुंकले. शिवजयंती पुन्हा सुरू झाली. लोकमान्य टिळकांनी गणेशोत्सवही सुरू केला. अनेक जाति—पार्तीमधले कवी पुन्हा कवनं करू लागले. कोल्हापूरचे राजर्षी शाहू, बडोद्याचे सयाजीराव गायकवाड महाराज यांनी पुन्हा या कवींना राजाश्रय दिला. त्यातूनच पुढे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील कालखंडात तसेच नंतरही सिद्राम बसप्पा मुचाटे, पांडुरंग खाडिलकर, गोविंदा दरेकर, माधवराव नानिवडेकर, शंकरराव निकम, वसंत बापट, पिराजीराव सरनाईक, जंगम स्वामी या कवींनी बाडोली चळवळ, १८५७ चे बंड, तात्या टोपे, राणी लक्ष्मीबाई, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी इत्यादींसारखे राष्ट्रीय नेते तसेच भगतसिंग, राजगुरू, बाबू गेजू इत्यादी क्रांतिकारकांवर पोवाडे रचले गेले.

राष्ट्रीय शाहिरी: १८५७ पासून सादर केलेले पोवाडे सामान्यतः राष्ट्रीय शाहिरी म्हणून ओळखले जातात. कारण हे पोवाडे राष्ट्रीय नेत्यांची स्तुती करत सर्वसामान्यांमध्ये प्रेरणा निर्माण करत होते. इंग्रजांच्या राजवटीपासून स्वातंत्र्य मिळण्याकरिता स्वातंत्र्य चळवळींना या पोवाड्यांचे मोठे योगदान होते. १९३० च्या सुमारास शाहिरीवर तेव्हाच्या राजकीय प्रणालींचा मोठा प्रभाव पडला. पण या सर्व राजकीय प्रणालींमधे शाहिरी विभागली गेली. प्रबोधनात्मक शाहिरीने लोकमानस घडवले यात शंकाच नाही. कलगीतु—याची आध्यात्मिक शाहिरी, दांगट शाहिरांची स्वतंत्र गानशैली शाहिरी कलेत ठसा उमटवून गेली. डफगणी, लावणी, भेदिक शाहिरी इत्यादी विविध प्रकारच्या रचना शाहिरीत आहेत. पण म्हणून या सगळ्याच शाहिरी परंपरेत मोडत नाहीत.

शाहीर आत्माराम पाटील यांच्या मते, जरी या प्रकारच्या भाट वा स्तुतिपाठक संगीतकार सामान्यतः शाहीर म्हणून ओळखले जात असले, तरी त्यांची कार्ये आणि व्यासपीठे एकमेकांपासून

खूप भिन्न आहेत. वीर आणि रसिक रचनांच्या संगीतकारांनी कधीही समान व्यासपीठ सामायिक केले नाही. शृंगारिक शाहिरी, शाहीर पट्टे बापूराव, शाहीर भाऊ फक्कड, शाहीर भाऊ बापू मांग, शाहीर दत्तोबा तांबे इत्यादी संगीतकार अनेकदा थिएटरमध्ये सादर केले गेले, तर वीरश्रीयुक्त शाहिरी गणेशोत्सव, नवरात्रोत्सव इत्यादी सणांमध्ये आणि संस्थात्मक सभांमध्ये सार्वजनिकपणे सादरीकरण करायचे. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की थिएटर शाहिरांनी कधीही राष्ट्रीय समारंभांच्या सार्वजनिक मंचावरून सादरीकरण केले नव्हते. पुढे, रचनांच्या आशयगर्भाचे विश्लेषण करताना ते म्हणाले की भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात वीरांच्या वीर कृत्ये आणि विविध चळवळी आणि क्रांतिकारकांनी बनवलेले पोवाडे होते, परंतु शृंगारिक कवनांमध्ये असा कोणताही आशय नव्हता. पोवाडा आणि लावणी सादरीकरणासाठी जमलेले प्रेक्षक लक्षात घेऊन आत्माराम पाटील एक महत्वाचा मुद्दा सांगतात की स्त्रिया आणि मुले लावणीचा आनंद घेण्यासाठी थिएटरमध्ये जात नाहीत तर पोवाडाच्या सादरीकरणासाठी ते तिथे उपस्थित असत. त्यामुळे आत्माराम पाटील यांच्या मते या दोन प्रकारच्या शाहिरी ही एका नाण्याच्या दोन बाजू नसून ती दोन स्वतंत्र नाणी आहेत.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील पोवाडाचे योगदान: स्वातंत्र्यानंतर, महाराष्ट्रातील लोकांना आणखी एका संघर्षाचा सामना करावा लागला जो संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. या कालखंडात महाराष्ट्राच्या पार्श्वभूमीवर शाहिरी पोवाडांच्याची परंपरा पुन्हा दृगोचर झाली. या शाहिरी परंपरेने संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आपल्या खड्या आवाजावर तोलून धरली. डॉ. प्रकाश खांडगे सांगतात, मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ही एकमेव अशी चळवळ आहे जिथे शाहिरीच्या पोवाडांनी मोठे कार्य केलं. हे शाहीर केवळ शाहीर नव्हते, तर त्यावेळेच्या राजकीय आणि सामाजिक स्थितीचे भाष्यकार होते, लढ्यातले बिनीचे शिलेदार होते. अमर शेख, अण्णाभाऊ साठे, आत्माराम पाटील, वामनराव कर्डक, कोळी हैबती, लीलाधर हेगडे, कृष्णनाथ साबळे, गव्हाणकर, पांडुरंगा खाडिलकर, रघुनाथ दीक्षित, भिष्णुरकर योगेश आदी शाहीर या चळवळीत आघाडीवर होते. पोवाडा सादरीकरणाद्वारे महाराष्ट्रातील लोकांना जागृत करण्यात उत्कृष्ट भूमिका बजावली. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ हा मराठी जनतेच्या अस्मितेचा हुंकार, आपले मतभेद विसरून सत्ताधा—याविरोधात सर्वजण एकजुतीने लढले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात विचारवंतांबरोबरच शाहीरही सहभागी झाले. तसंच सर्वसामान्य जनतेला या चळवळीत सामावून घेण्याचं महत्वाचं काम शाहिरींच्या पोवाडांनी केलं.

आधुनिक काळातील शाहिरी परंपरा: आधुनिक काळातही पोवाडाचा उपयोग जनसंज्ञापनाच्या कामासाठी केला जातो. ग्रामीण भागात पोवाड्याला चांगला प्रतिसाद मिळत असल्याने, महाराष्ट्र सरकारने धोरणात्मक जागरूकता, सामाजिक जागृती इत्यादी कार्यक्रम राबविण्यासाठी या फॉर्मचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला आहे. शासनाचे सामाजिक जागृती कार्यक्रम हुंडाबंदी, कुटुंब नियोजन, तंबाखू बंदी, निरक्षरता अशा विविध विषयांवर समाजप्रबोधन करण्यासाठी पोवाडाचे कार्यक्रम शाहीर मंडळी

करत असतात. (टीप: ही अध्ययन पत्रिका आयसीएसएसआर मेजर रिसर्च प्रोजेक्टच्या अंतर्गत संशोधनातील एक भाग आहे.)

संदर्भ:

१. धोंड म. वा., रानडे अशोक, पोवाडा, विकासपीडिया, मराठी विश्वकोष, <https://bit.ly/3wODY8U>
२. केळकर, य. न. संपा. ऐतिहासिक पोवाडे किंवा मराठ्यांचा काव्यमय इतिहास, ३ भाग, पुणे, १९२८, १९४४, १९६९.
३. केळकर, य. न. मराठी शाहीर व शाहिरी वाङ्मय, पुणे, १९७४.
४. गिरी आनंद, लोकसंस्कृतीचे भवितव्य, महाराष्ट्र टाइम्स <https://maharashtratimes.com/culture/articleshow/32503603->
५. खांडगे प्रकाश, शाहिरी महाराष्ट्राचा इतिहास फक्त गायला नाही तर घडवलायही, कोलाज इन, १ मे, २०१९. https://www.kolaj-in/published_article-iph/v%4The&tradition&of&folk&artCK5954605
६. Sahastrabuddhe, M. N., Marathi Shahiri Vangmay- Pune: Thokal Prakashan, 1963, p-14.
७. Khandge, Prakash, Maharashtra Prayogmatmak Lokakala: Parampara aani Navata (1850 to 2016) Mumbai: Maharashtra Rajya Sahitya aani Sanskruti Mandal, 2017, p-430.
८. Patil, Atmaram, Lokayugin Atmashahiri: Powade va Kavane-Part II, Mumbai: Satyashree Prakashan, 2001, p- Author*s
९. Khadilkar, P. D., Shahir Khadilkar Yaanchi Powade aani Itar Shahiri Kavane- Wai: Chandrabhushan Prakashan, year: unknown, p-5-; Khadilkar, P. D., Powade Vangamay Darshan (Mantra&Tantra&Yantra) Mumbai Pandurang Dattatraya Khadilkar, 1975, p-25.
१०. Nadkarni, M. K., A Short History of Marathi Literature-Baroda: Anonymous, 1921, p-172.
११. Dhere, R. C., Lokasanskriticche Upasak- Pune: Padmagandha Prakashan, 1996, p-188.
१२. Acworth, H. A., Ballads of the Marathas- London: Longmans, Green, and Co., 1984, p-XXXVII.
१३. Joshi, op-cit-, p-688.
१४. Date & Karve, op-cit-, Vol-VII, p.2926.
१५. Kelkar, Y. N., Tantakavi Tatha Shahir- Pune: The Teachers Ideal Publishing House Ltd., 1952, p.5.
१६. Jankhedkar. P., & Nanivadekar V., 'Marathi Ballad Singers and Their Poetry& The Powada', Vidnyan Shahir, 2003, <http://www.powade-com/>
१७. Khadilkar, P. D., Powade Vangamay Darshan (Mantra&Tantra&Yantra)-op-cit-, p-42; Vyavahare, C., Marathi Shahiri Vangmyache Swarup; Nagpur, Vishwabharati Prakashan, 1988, p. 29.
१८. Acworth, H. A., Ballads of the Marathas- London: Longmans, Green] and Co., 1984, p.XXXIII.
१९. Acworth, H. A. & Shaligram S.T., Iiñās Prasiddha Puruṣāñce va Striyāñce povāde. Mumbai: Unknown, 1891, p.IV.
२०. Acworth, H. A., Ballads of the Marathas- London: Longmans, Green, and Co., 1984, pp. XXXII&XXXIII.
२१. Acworth, H. A., Ballads of the Marathas- London: Longmans, Green, and Co., 1984, p. XXXIII.
२२. Keer, D., & Malshe, S. G. (Ed.) Mahatma Phule Samagra Vangamay (Marathi) Bombay: Unknown, 1969, p.3, cited in Bagal, M. (Ed.), Satyaśodhaka Samaja Hirak Mahotsav Granth. Kolhapur: Satyashodhaka Samaja Prakashan, 1933, p. <https://memumbai-com/samyukt&maharashtra/>
२३. Patil, Atmaram, Lokayugin Atmashahiri: Powade va Kavane-Part I, Mumbai: Satyashree Prakashan, 2001, p. 80.
२४. Achalkhamb, Rustam, Tamasha Lokarangabhumi: Sankalpana, Swaroop aani Prayogikata, Pune: Sugava Prakashan, 2006, p.10.

पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण : सामाजिक पैलू

डॉ. वैशाली जोशी, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, सेंट मीरा महाविद्यालय, ६, कोरेगाव रोड, पुणे. ४११००१

सारांश: पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण करण्याचा कल दिवसेंदिवस झपाट्याने वाढत आहे. हा बदल फक्त पाळीव प्राणी सेवा उद्योगापुरता मर्यादित नसून याचा संबंध बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेशी आहे. १९९० नंतरच्या दशकांमध्ये या उद्योगात झालेली लक्षणीय वाढ हा निव्वळ योगायोग निश्चित नाही. एका व्यापक सामाजिक बदलाचा हा एक भाग आहे. प्रस्तुत लेखात प्राण्यांच्या मानवीकरणाच्या सामाजिक पैलूंचा आढावा घेण्याचा तसेच या विषयाच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाचे महत्व अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वेगाने वाढणारे शहरीकरण, विभक्त कुटुंब, एकेकट्या राहणाऱ्या व्यक्तींचे वाढते प्रमाण, जागतिक लोकसंख्येतील ज्येष्ठ नागरिकांचे लक्षणीय प्रमाण अशी ठळक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या युगात माणसांच्या रिकाम्या जागा प्राणी भरून काढत आहेत. या बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भात प्राण्यांच्या मानवीकरणाचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

मुख्य शब्द: प्राण्यांचे मानवीकरण, पाळीव प्राणी सेवा उद्योग, सामाजिक व्यवस्था, सामाजिक विषमता.

प्रस्तावना: पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण करण्याचा कल दिवसेंदिवस झपाट्याने वाढत आहे. हा बदल फक्त पाळीव प्राणी सेवा उद्योगापुरता मर्यादित नसून याचा संबंध बदलत्या सामाजिक व्यवस्थेशी आहे. प्रस्तुत लेखात पाळीव प्राण्यांच्या मानवीकरणाच्या सामाजिक पैलूंची चर्चा केली आहे. पाळीव प्राणी म्हणून जरी कुत्रा, मांजर, घोडा इथपासून ते कासव, मासे आणि पोपट अशा विविध प्र-वर्गातील पशु-पक्षी बाळगले जात असले तरी मानवीकरणाचे सर्वाधिक प्रमाण कुत्र्याच्या बाबतीत आढळते. त्यामुळे प्रस्तुत लेखदेखील कुत्रा या प्राण्याला मध्यवर्ती ठेवून लिहिला आहे.

‘गलेलट्ट पाळीव श्वानावर ‘अतिरिक्त चरबी काढण्याची शस्त्रक्रिया यशस्वी’ हि दि. १६ जून २०२१ ला दैनिक लोकसत्तामध्ये आलेली बातमी लक्षवेधी होती. या बातमीतील दोन मुद्दे महत्वाचे आहेत. पहिला म्हणजे पाळीव प्राण्यांमध्ये, विशेषतः कुत्र्यामध्ये वाढणारा लठ्ठपणा व त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्या. दुसरा मुद्दा आहे कुत्र्याचे मालक ते पालक अशा आपल्या बदललेल्या सामाजिक भूमिकेचा. या दोन्ही मुद्द्यांच्या अनुषंगाने पाळीव प्राण्यांच्या वाढत्या मानवीकरणाकडे अधिक गांभीर्याने बघितले पाहिजे. हा प्रश्न मुलभूत हक्कांपासून हजारो माणस वंचित असताना पाळीव प्राण्यांसाठी सर्व सुखसोयी उपलब्ध आहेत. या विरोधाभासापुरता मर्यादित नाही. हा प्रश्न आहे माणसाला द्यायचा अग्रक्रम आपण प्राण्याला द्यायला का तयार झालो आहोत याचा.

राखणदार म्हणून पूर्वी दारात असणारा कुत्रा किंवा ठराविक वेळेला दूध प्यायला येणारे आणि बाकी सगळा दिवस बाहेर भटकणारे मांजर बघता बघता घरातल्या सोफ्यावर विराजमान झाले. पाळीव प्राण्यांचा, विशेषतः कुत्र्या-मांजरांचा आपल्या जीवनातील आधुनिक स्वरूपातील वावर (प्राण्यांचे शो, विविध प्रजातींचे जाणीवपूर्वक केले जाणारे प्रजोत्पादन, गळ्यातील पट्टे आणि कॉलर ई.) साधारण १०० वर्ष जुना असला तरी गेल्या तीन दशकात जागतिक स्तरावर पाळीव प्राणी उद्योगाचे स्वरूप प्रचंड वेगाने बदलले आहे. युरोप, अमेरिका, आणि चीनमध्ये पाळीव प्राण्यांच्या संख्येत तसेच प्राण्यांशी संबंधित बाजारपेठीय उलाढालीत लक्षणीय वाढ झाली आहे.

आज भारतातही पाळीव प्राणी उद्योगाची वाढ झपाट्याने होत आहे. या क्षेत्रातील जागतिक बाजारपेठेतील खूप मोठा भागीदार होण्याची क्षमता भारतातील या उद्योगाला आहे असे म्हणले जाते.

घरात पाळीव प्राणी असणाऱ्या लोकांची संख्या जसजशी वाढत आहे तसतशी पाळीव प्राण्यांना लागणारे खाद्य, प्रसाधने, औषधे, तसेच चैन, गळ्यातले पट्टे अशा प्राण्यांसाठी वापरण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या शोभिवंत वस्तूंची मागणी वाढते आहे. त्याच बरोबर प्राण्यांची हॉस्टेल्स, डे केयर सेंटर या सेवांचीही गरज भासू लागली आहे. प्राण्यांसाठीची खास सलून-स्पा अगदी हॉटेल्स देखील सुरु झाली आहेत. मांजरांसाठी समुपदेशन आणि कुत्र्यासाठी गाडी लागू नये म्हणून काढलेले औषध इथपासून ते प्राण्यांसाठी तयार केलेले खास पोषणयुक्त अन्न आणि आरोग्य-विमा इथपर्यंत सर्व काही उपलब्ध आहे. काही वर्षांपूर्वीपर्यंत पशुवैद्यक दवाखाने, आणि काही ठराविक गरजेच्या गोष्टींची विक्री करणाऱ्या छोट्या दुकानांपुरत्या मर्यादित असणाऱ्या या उद्योगात आता कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल होत आहे.

१९९० नंतरच्या दशकांमध्ये या उद्योगात झालेली लक्षणीय वाढ हा निव्वळ योगायोग निश्चित नाही. एका व्यापक सामाजिक बदलाचा हा एक भाग आहे. प्रस्तुत लेखात प्राण्यांच्या मानवीकरणाच्या सामाजिक पैलूंचा आढावा घेण्याचा तसेच या विषयाच्या समाजशास्त्रीय अध्ययनाचे महत्व अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण हा विषय ‘प्राणी आणि मानवी समाज’ या व्यापक आंतरविद्याशास्त्रीय क्षेत्राशी निगडित आहे. प्राणी आणि मानवी समाज या विषयाच्या अनुषंगाने आतापर्यंत झालेले बहुतांश संशोधन जीवशास्त्र, जैववैद्यकशास्त्र अशा विज्ञानांशी व औषधनिर्मिती, उपभोक्ता संस्कृती, मार्केट सर्वेक्षण अशा क्षेत्रांशी संबंधित आहे. सामाजिक शास्त्रांचा विचार केला तर मानसशास्त्र आणि इतिहास अशा मोजक्या ज्ञानशाखा वगळता अजूनही या विषयाकडे संशोधनाच्या दृष्टीने फार गांभीर्याने बघितले गेलेले नाही.

समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेल्या संशोधनातून या विषयासंबंधी आकलनात मोलाची भर पडेल असे प्रतिपादन प्रस्तुत लेखात केले आहे. या लेखासाठी अन्वेषणात्मक दृष्टीकोनातून आतापर्यंत झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेऊन प्राण्यांच्या मानवीकरणाचे सामाजिक पैलू अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजशास्त्रात पुढील संशोधनाला दिशादर्शक होतील अशा मुद्द्यांची प्राथमिक चर्चा या लेखात केली आहे.

पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण ही संकल्पना: सर्वप्रथम पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण म्हणजे नक्की काय ते समजून घेतले पाहिजे.

पाळीव प्राण्यांकडे कुटुंबाचा एक भाग म्हणून पाहणे आणि त्यांचे संगोपन घरातील एखाद्या सदस्याप्रमाणे करणे एवढच नाही तर त्यासाठी आपण वापरतो त्या व तशाच गोष्टी आणि सेवा प्राण्यांसाठी वापरणे म्हणजे प्राण्यांचे मानवीकरण होय. मानवी भाव-भावनांचे व व्यवहारांचे रोपण प्राण्यांवर करणे हा या प्रक्रियेचा फार महत्वाचा भाग आहे. प्राण्यांना आपली भाषा समजते, ते आपल्या बोलण्याला प्रतिसाद देतात, त्यांना माणसाप्रमाणे संवेदना असतात अशी पक्की धारणा या मानवीकरणामागे आहे. हा बदल घडून येण्यात पाळीव प्राण्यांशी निगडित बदलत्या समाजधारनांची महत्वाची भूमिका आहे. या प्रक्रियेच्या सामाजिक पैलूंचा विचार करताना म्हणूनच प्राणी आणि समाज यांच्यातील सहसंबंधांच्या सामाजिक इतिहासाचा आढावा घेणे गरजेचे आहे.

माणूस आणि प्राणी यांच्यातील सहसंबंधांचा सामाजिक इतिहास: अगदी आदिम काळापासून प्राणी हे मानवी समाजाचा अविभाज्य घटक राहिले आहेत. वेगवेगळ्या गरजा भागविण्यासाठी मानवी समाजात पशुधनाचा वापर होत आला आहे. तसेच प्राण्यांच्या माणसाळण्याचा इतिहासही खूप प्राचीन आहे. लांडग्याच्या माणसाळण्यातून निर्माण झालेला कुत्रा नावाचा सहकारी अश्मयुगापासूनच माणसाच्या सोबत आहे. कुत्र्याचा मानवी समाजातील वावर घोडा, गाय-बैल, आणि शेळ्या मेंढ्याच्याही आधीपासूनचा आहे. प्राचीन काळापासून एक सवंगडी किंवा एक विरंगुळ्याचे साधन म्हणून पाळीव प्राण्यांचे स्थान माणसाच्या आयुष्यात दिसून आलेले आहे. प्राचीन इजिप्तच्या पुरातत्वीय अवशेषात दांडग्या कुत्र्याच्या प्रतिमा आढळतात. रोमन सम्राट अलेक्झांडरने पेरीता या आपल्या आवडत्या कुत्र्याच्या स्मरणार्थ एका शहराचे नामकरण केले होते अशी नोंद आहे. शुभ संकेत म्हणून सोनेरी मासा घरात ठेवण्याची प्रथा चीनमध्ये चौथ्या शतकापासून नोंदवली गेली आहे. भारतीय संस्कृतीचा विचार केला तर आपल्या प्राचीन शिल्पकलेत, चित्रकलेत आणि लोकसाहित्य परंपरेत पशु-पक्ष्यांचे भरपूर उल्लेख आणि चित्रण आहे. पशु-पक्ष्यांकडे आपल्या भोवतालच्या चराचरातील एक घटक म्हणून आदरपूर्वक पाहणे ही आपली संस्कृती आहे. अन्न-वस्त्र व निवाऱ्याच्या गरजा भागवणाऱ्या निसर्गातील प्रत्येक घटकाबद्दल आपण कृतज्ञता व्यक्त करत आलो आहोत. अनेक आदिवासी आणि हिंदू धर्माच्या परंपरेत पशु-पक्ष्यांना देवत्व दिलेले दिसते. प्राण्यांमध्ये स्वतःला पाहण्याची मानवी प्रवृत्ती जुनी आहे. पण गेल्या शतकात याच प्रवृत्तीचे झपाट्याने व्यावसायीकरण होत गेले. प्राण्यांना आपल्या व्यक्तिगत, कौटुंबिक जगण्याचा भाग बनवताना आपण प्राणी पाळणे ते प्राण्यांचे पालक होणे हा बदल सहज स्वीकारला. या बदलाची समाजशास्त्रीय कारणमीमांसा होणे आवश्यक आहे. आज पाश्चिमात्य जगात प्राणी-मानव सहसंबंधांवर आंतर-विद्याशास्त्रीय दृष्टीकोनातून भरपूर संशोधन होत आहे. एखाद्या समाजाच्या सांस्कृतिक स्मृती व वारशाचा महत्वाचा भाग म्हणून पशु-पक्ष्यांच्या स्थानाचा अभ्यास केला जात आहे. भारतीय संदर्भात माणूस आणि प्राणी यांच्यातील साहचर्याच्या सामाजिक सांस्कृतिक इतिहासाचा आढावा घेणे हा एक महत्वाचा समाजशास्त्रीय संशोधनविषय होऊ शकतो.

बदलती समाजव्यवस्था व माणूस आणि प्राणी यांच्यातील संबंध: प्राण्यांच्या मानवीकरणाचा थेट संबंध आजच्या समाजव्यवस्थेशी आहे. आजच्या समाजव्यवस्थेत व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, स्वायत्तता या गोष्टी खूप महत्वाच्या आहेत. विवाह आणि कुटुंब व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल होतायत आणि व्यक्तिकेंद्रित व्यवस्थेचे फलस्वरूप एकटेपणा, स्पर्धा, आणि तणाव या गोष्टींचा सामना व्यक्तींना करावा लागतोय. दुर्खीमच्या सैद्धांतिक चौकटीतून बघायचे तर आजूबाजूच्या समाजाशी असलेले व्यक्तींचे संबंध तुटक होत आहेत. समाजमाध्यमांच्या युगात तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून आपण म्हणल तर सतत एकमेकांच्या संपर्कात असतो. पण खऱ्या अर्थाने एकेकटेच जगत असतो. अमेरिका, युरोपमध्ये झालेल्या संशोधनातून असे दिसून आले आहे कि निस्वार्थी प्रेम, माया, सोबत, निखळ मैत्री या मुलभूत मानवी गरजा भागवण्यासाठी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षा प्राण्यांना प्राधान्य देत आहेत. न्युयॉर्क सारख्या शहराचा उल्लेख 'petropolis' असा केला जातो कारण अमेरिकेतील २/३ कुटुंबात पाळीव प्राणी आहेत. फेर्दमान (२०१४) यांनी केलेल्या संशोधनानुसार अमेरिकेतील घटत्या जन्म-दराचा आणि लहान आकाराचा कुत्रा पाळण्याच्या वाढत्या प्रमाणाचा निश्चित सह-संबंध आहे. ज्या स्त्रियांना मूल नको आहे किंवा बाळंतपण लांबवायच आहे अशा स्त्रिया लहान कुत्रा अगदी आपल्या मुलाप्रमाणे सांभाळतात असे या कुटुंबांच्या अभ्यासातून त्यांना दिसून आले. अडचणीच्या काळात घरातील पाळीव प्राणी (प्राधान्याने कुत्रा) हा खूप मोठा आधार व तणाव कमी करण्याचे साधन असते असेही संशोधनातून दिसून आले आहे. मानवी सहसंबंध प्रस्थापित करण्यापेक्षा पाळीव प्राण्याबरोबर जवळकीचे नाते निर्माण करण्याकडे कल दिसून येतो आहे. वेगाने वाढणारे शहरीकरण, विभक्त कुटुंब, एकेकट्या राहणाऱ्या व्यक्तींचे वाढते प्रमाण, जागतिक लोकसंख्येतील जेष्ठ नागरिकांचे लक्षणीय प्रमाण अशी ठळक वैशिष्ट्ये असणाऱ्या युगात माणसांच्या रिकाम्या जागा प्राणी भरून काढत आहेत. माणसांनी एकमेकांच्या भागवण्याच्या सामाजिक व भावनिक गरजा प्राणी भागवतायत. किंबहुना मानवी सहसंबंधांचे व आंतर-क्रियांचे जाळे म्हणजे समाज अशी समाजशास्त्रीय संकल्पना आहे. या सहसंबंधांत प्राणी कितपत आणि कशा प्रकारे सामावले गेले आहेत या मुद्द्याचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने विचार होणे फार गरजेचे आहे. पाळीव प्राण्यांची वाढती संख्या आणि त्यांच्या मानवीकरणाचे लक्षणीय प्रमाण बघता आपल्या मानवी समाजाविषयीच्या तसेच कुटुंबव्यवस्थेविषयीच्या मुलभूत धारणा विस्तारण्याची गरज निश्चित आहे. हे बदल फक्त पाश्चिमात्य जगात घडतायत अशा भ्रमात न राहता भारतातही प्राण्यांच्या वाढत्या मानवीकरणाच्या प्रक्रियेकडे डोळसपणे बघण्याची आवश्यकता आहे.

समाजशास्त्रातील मुलभूत संशोधनानुसार स्व ची निर्मिती ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या जडणघडणीत कुटुंबातील सदस्य, मित्र, सोबती, कामावरील सहकारी अशा विविध स्तरातील व्यक्तींचा सहभाग असतो. समाजात मिळणाऱ्या आर्थिक व भौतिक लौकीकाचाही स्व प्रतिमेच्या निर्मितीत महत्वाचा वाटा असतो. उत्तर-आधुनिक समाजात एकीकडे व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील समायोजनात मोलाची भूमिका बजावणाऱ्या प्राथमिक संस्थांचा हांस

होत असताना दुसरीकडे सतत बदलत्या आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक व्यवस्थेत दैनंदिन जीवन अस्थिर व अनिश्चित स्वरूपाचे होत चालले आहे. लग्न, मुलंबाळ, कामातील यश, प्रगती अशा गोष्टीपेक्षा आपल्या आयुष्यातील पाळीव प्राणी हा व्यक्तीला स्वतःच्या असण्याचा महत्वाचा घटक वाटतो. पाळीव प्राण्याला नुसते सोबती नाही तर स्वतःचाच एक भाग असल्याप्रमाणे वागवण्याच्या या प्रक्रियेकडे संशोधक 'स्व'— विस्ताराची प्रक्रिया म्हणून बघतात (बेल्क १९८८, मॉस्टेलर २००८, गॅडबरी व व्हाईट २०१३). आपल्या आयुष्यात एका प्राण्याचे असणे आणि त्याच्या सोबत राहता येणे ही जीवनाची पूर्तता आहे अशी भावना निर्माण होणे, किंवा व्यावहारिक पातळीवरील भौतिक सुखाच्या पलीकडे जाणार समाधान पाळीव प्राण्याच्या सहवासातून मिळत अशी भावना होणे यातून प्राण्याचे मानवीकरण अगदी सहज वाटायला लागते. सूक्ष्मदर्शी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनानुसार रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातून व्यक्तीचे आयुष्य घडत असते. आपल्या रोजच्या जगण्यातील छोट्या छोट्या गोष्टीतून आपली ओळख, समाजातील स्थान निर्देशित होत असते. पाळीव प्राणी बाळगणे, एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे त्याला वागवणे, त्याच्यासाठी वेगवेगळ्या वस्तू खरेदी करणे या सर्व गोष्टींमधून व्यक्ती आपली सामाजिक ओळख निर्माण करत असतात असेही संशोधकांचे म्हणणे आहे. याच गोष्टीकडे व्यापक संरचनेच्या दृष्टीकोनातून पाहिले तर प्राण्यांचे सामाजिक स्तरीकरणात असलेले स्थान स्पष्ट होते.

प्राण्यांचे मानवीकरण आणि सामाजिक विषमता: सामाजिक विषमता हे मानवनिर्मित समाजव्यवस्थेचे ठळक वैशिष्ट्य आहे. प्राण्यांना ओढून आपल्या समाजात बसवताना माणसाने त्यांच्यावरही सामाजिक विषमता लादली आहे. काही प्रजाती 'विशुद्ध' व 'उच्च', त्यांच्या संकरातून निर्माण केल्या गेलेल्या प्रजाती अनोख्या म्हणून आणखी उच्च तर देशी प्रजाती सर्वसामान्य अशी श्रेणीबद्ध उतरंड पाळीव प्राण्यांमधेही निर्माण केली आहे.

बोर्दुयू यांनी त्यांच्या 'Distinction' (१९८४) या ग्रंथात असे प्रतिपादन केले आहे की सामाजिक विषमता टिकवून ठेवण्यात सांस्कृतिक व्यवस्थेचा खूप मोठा वाटा असतो. अभिजन वर्गाकडे आपल्या उच्च सांस्कृतिक अभिरुचीचे हमखास वापरता येईल असे शस्त्र असते. खानपान, कला, क्रीडा, मनोरंजन अशा सर्व क्षेत्रातील श्रेष्ठ दर्जाची अभिरुची ही त्यांना समाजातील सामान्य व गरीब स्तरातील लोकांपेक्षा पटकन वेगळे करून त्यांचे समाजातील उच्च स्थान दर्शविते. बोर्दुयू यांच्या मते उच्च अभिरुची ही उच्चभू वर्गाची सांस्कृतिक निशाणी असते. समाजातील आपले स्थान अधोरेखित करण्यासाठी उच्च, अभिजन वर्गातील लोक नेहेमी अभिरुची आणि रुचीपूर्ण निवड या दोन गोष्टी सांस्कृतिक भांडवल म्हणून वापरतात, किंबहुना त्यांच्याकडे असलेल्या आर्थिक भांडवलाइतकेच त्यांचाकडे असणारे सामाजिक व सांस्कृतिक भांडवल महत्वाचे असते. या भांडवलाच्या आधारे त्यांची अधिसत्ता टिकून राहते. पाळीव प्राण्यांशी संबंधित निवड आणि निकष या सांस्कृतिक भांडवलाचाच एक प्रकार आहे. पाळीव प्राण्यांशी संबंधित निवड आणि निकष प्राणी पाळणाऱ्यांच्या सामाजिक दर्जा व स्थानाशी निगडित आहेत. श्रीमंत उच्च वर्गातील घरात 'उच्च' व 'pure' प्रजातीच्या प्राण्यांना प्राधान्य दिले जाते. लॅब्राडॉर,

गोल्डन रीट्रीवर, हस्की, रोटवायलर अशा एकापेक्षा एक मुद्दाम संकरीत केलेल्या प्रजाती बाजारपेठेत उपलब्ध आहेत. अशा प्रजातीचा कुत्रा किंवा मांजर खूप जण पाळत असले तरी बोर्दुयू म्हणतात त्याप्रमाणे. प्राणी पाळण्यातील आपल्या विशिष्ट अभिरुचीतून उच्चभू वर्ग एक पायरी पुढेच राहतो कुत्र्याला खायला देण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या भांड्यांपासून व मुद्दाम तयार करवून घेतलेल्या अन्नापासून ते प्राण्यांचे प्रदर्शन शो आयोजित करून त्याला प्रतिष्ठित वलय मिळवून देण्यापर्यंत सर्व गोष्टींचा समावेश यात होतो.

प्राण्यांचे मानवीकरण आणि निसर्गातील हस्तक्षेप: प्राण्यांना आपल्या सामाजिक वास्तवाचा भाग करून घेताना उच्च—नीच प्रतिष्ठेच्या खोटे संकल्पना आपण त्यांच्यावरही लादल्या आहेत हा दुर्दैवाचा भाग लक्षात घेतला पाहिजे. आपल्या देशी वाणाच्या कुत्र्यासाठी वापरले जाणारे 'गावठी' हे संबोधन प्राणी—जगतावर आपण लादलेल्या सामाजिक विषमतेचेच द्योतक आहे. गावठी वाणाचे प्राणी पाळले तर पुढे त्यांच्या पिल्लावळीला मागणी नाही म्हणून शस्त्रक्रिया करून त्यांची प्रजननक्षमता कृत्रिमरीत्या खुंटवून टाकली जाते. दुसरीकडे उच्च प्रजातीच्या प्राण्यांचा समागम मुद्दाम घडवून आणला जातो आणि त्यासाठी प्रतीक्षा यादी असते. खोटे प्रतिष्ठेच्या कल्पनांच्यापायी निसर्गचक्रात वाटेल तसा हस्तक्षेप करून 'टेलरमेड' प्राणी बनवून घेतले जातात. प्राणी पाळण्याच्या नावाखाली आपण निसर्ग चक्रात भयानक ढवळाढवळ करत आहोत. प्राण्यांच्या मानवीकरणाच्या नादात एकीकडे त्यांच्या निसर्गदत्त शक्तींचा व्यय होतोय व दुसरीकडे आज माणसाने आपल्या जीवनशैलीमुळे ओढवून घेतलेले आजार प्राण्यांच्याही मागे लागतायत. याचा नैसर्गिक आणि सामाजिक पर्यावरणावर कसा परिणाम होत आहे हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय आहे.

सेपॅल या पशुवैद्यकशास्त्रज्ञाने लिहिलेल्या 'In the company of animals' (१९८६) या पुस्तकात त्यांनी याच अनुषंगाने अनेक मुलभूत प्रश्न उपस्थित केले आहेत. त्यांच्या मते मानवीकरणाच्या नावाखाली आपण फक्त ठराविक पाळीव प्राण्यांसोबत जगतोय, तेदेखील या प्राण्यांना त्यांच्या नैसर्गिक जगापासून तोडून. आपापल्या छोट्या उबदार जगात आपल्या पाळीव प्राण्यांसोबत जगताना बाकीच्या नैसर्गिक जगाचे व सृष्टीचे आपले आकलन उलट कमी कमी होत चाललेय. इतर असंख्य प्रजातींचा विकासाच्या नावाखाली विनाश होत आहे याचे आपल्याला भान उरलेले नाही. पाळीव प्राण्यांच्या मानवीकरणाकडे भांडवलशाही विकासव्यवस्थेतील अंतर्विरोध म्हणून गांभीर्याने बघितले गेले पाहिजे.

समारोप: पाळीव प्राण्यांचे मानवीकरण हा बदल वरवर दिसतो तितका सोपा नाही. या विषयाच्या सामाजिक पैलूंच्या चर्चेतून त्यातील गुंतागुंत स्पष्ट होते. प्रस्तुत लेखात मांडलेल्या मुद्द्यांव्यतिरिक्त या विषयाला इतरही अनेक कंगोरे आहेत. त्या सर्वांची सविस्तर मांडणी इथे शक्य नसली तरी त्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. वैज्ञानिक व शैक्षणिक संशोधनासाठी प्राण्यांचा वापर, प्राण्यांना दिली जाणारी क्रूर वागणूक, जाहिरात, सिनेमा किंवा इतर व्यावसायिक हेतूसाठी प्राण्यांचा वापर, प्राण्यांचे हक्क, प्राण्यांचे कल्याण, त्यासाठीची चळवळ आणि राजकारण,

साहित्य आणि लोकप्रिय संस्कृतीतील प्राण्यांचे चित्रण, शाळा, धार्मिक संस्था, प्रसारमाध्यमे अशा सामाजीकरणाच्या संस्थांद्वारे प्राण्यांसंबंधी बिंबवले जाणारे विचार.

पाळीव प्राण्यांच्या मानवीकरणाच्या चर्चेत प्राण्यांना दिल्या जाणाऱ्या प्रेमळ व लाडाच्या वागणुकीचाच विचार होणे साहजिक असले तरी या लेखाच्या निमित्ताने मानवी इतिहासाच्या बदलत्या टप्प्यांवर प्राण्यांचा वापर वचक ठेवण्यासाठी, जरब बसवण्यासाठी, प्रसंगी मुडदे पाडण्यासाठी केला गेला आहे याची आठवण ठेवणे आवश्यक आहे. माणूस आणि प्राणी यांच्यातील संबंध खऱ्या अर्थाने साहचर्याचे हवे असतील तर ते केवळ माणसाच्या सोयीप्रमाणे व फायद्याप्रमाणे असून चालणार नाही. प्राण्यांकडे एक सोबती म्हणून बघण्याची प्रक्रिया एकप्रकारे आत्मभान देणारी प्रक्रिया असली पाहिजे. संपूर्ण सृष्टीचा विचार केला तर

‘माणूसपण’ हा अस्तित्वाचा केवळ एक प्रकार आहे, एक अवस्था आहे. ‘प्राणीपण’ ही तितकीच महत्वाची व स्वतंत्र अवस्था आहे. अस्तित्वाच्या वैविध्यपूर्ण शक्यतांचा स्वीकार व आदर करणे हेच संपूर्ण माणूस बनण्याचे लक्षण आहे.

References

1. Gadberry, J. H., White R., (2013), Companion animals: A social history of Anthropomorphism, International Journal of Social Science Research.
2. Forbes, Trafford and Surie, (2018), Pet Humanisation: What is it and Does it Influence Purchasing Behaviour, Journal of Dairy and Veterinary Sciences, 1&5.
3. Serpell James, (2002), Anthropomorphism and Anthropomorphic Selection—Beyond the PCute Response, Society and Animals, 437&454

स्त्री अत्याचार : कारणे, परिणाम व उपाय

डॉ. निसर्ग सिद्धार्थ, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सर सत्यद कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, औरंगाबाद.

गोष्टवारा: स्त्री हा कोणत्याही समाजाचा अविभाज्य घटक असतो. स्त्रीशिवाय समाजाचा सर्वसमावेशक विकास अशक्य आहे. त्यामुळे स्त्री घटकाचा विकास अपरिहार्य आहे. मात्र, भारतातील पुरोगामी महाराष्ट्रात स्त्री संबंधीच्या गुन्हाचे स्वरूप ‘हायटेक’ बनले आहे. हुंडाबळी, भ्रुणहत्या, प्रेमभंगातून हत्या, बलात्कार, सामुहिक बलात्कार, ऑनर किलिंग, पोर्नोग्राफी कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात तीव्र वाढ झाली आहे. स्त्रियांवरील अत्याचाराची वाढती आकडेवारी, स्त्रियांचे शोषण, द्रुयमत्त्व हे जाती व्यवस्था, वर्ग व्यवस्था, पितृसत्ता, स्त्रियांप्रती बुरसटलेल्या दृष्टिकोनाच्या पायावर उभी आहे. हे शोषण दृढ करण्यासाठी स्त्रियांचा वारंवार वापर केला जातो. त्याचेच उदाहरण म्हणजे खैरलांजी, सोनई, जवखेडा, कोपर्डी व सद्यःस्थितीतील औरंगाबाद आहे. महाराष्ट्रातील स्त्री अत्याचाराचे समूळ उच्चाटन होण्यासाठी सुशिक्षित स्त्री समाज व पुरुषांचा स्त्रियांप्रती बुरसटलेला दृष्टिकोन बदलण्याची आणि महिला वर्गाच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची गरज आहे.

मुख्य शब्द: महाराष्ट्र, स्त्री, अत्याचार, वास्तवीकता, कारणे, परिणाम, उपाय.

प्रस्तावना: जगातील कोणत्याही राष्ट्राचा जलद, चिरंतन व सर्वसमावेशक विकासासाठी समाजातील सर्व घटकांचा पर्याप्त विकास होणे गरजेचे आहे. त्यातही स्त्री वर्गाचा विकास अपरिहार्य आहे. कारण, स्त्री हा कोणत्याही समाजाचा अविभाज्य घटक असतो.. परंतु स्त्री या घटकावर विविध मार्गाने, विविध प्रकारे अत्याचार केले गेले व केले जात आहेत. जागतिकीकरणानंतर या अत्याचाराच्या प्रकारात मोठया प्रमाणात बदल झाले आहे. त्यामुळे स्त्री अत्याचाराची दाहकता फक्त राष्ट्रापुरतीच मर्यादित नसून ती वैश्विक पातळीवर देखील पाहावयास मिळते. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राचा विचार केला तर सर्वांच्या डोळ्यांसमोर दिल्लीचे निर्भया प्रकरण समोर येते. या प्रकरणानंतर संपूर्ण राष्ट्र स्त्री अत्याचाराच्या विरोधात ऊभा राहिला. फक्त काही काळ. यानंतरही अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. भारतात केवळ ३४.४ टक्के गुन्ह्यांच्या केसेस नोंदविले जातात आणि त्यातही केवळ सुशिक्षित आणि मध्यमवर्गीयाद्वारेच गुन्हे नोंदविले जातात. म्हणजेच ६५ टक्क्यांच्या जवळपास गुन्हे नोंदविलेच जात नाहीत. निम्न मध्यमवर्गीय आर्थिक अभावग्रस्तांमुळे गुन्हे नोंदवित नाहीत. ऊच्च मध्यमवर्गीय आर्थिक ताकदीवर गुन्हे पचवितात म्हणून केवळ ३४.४ टक्के गुन्हे नोंदविले जातात, म्हणजेच स्त्री संबंधी नोंदविल्या जाणाऱ्या गुन्ह्यांची संख्या ही हिमनगाप्रमाणे अत्यंत सूक्ष्म भाग

दृश्य आहे. स्त्रियांविषयी समाजात असणारी धारणा तिच्यावर होणाऱ्या प्रत्येक अत्याचाराला खतपाणी घालते. स्त्रीदास्याची अखंडितता व सातत्य यामध्ये हिंसेची भूमिका राहिलेली आहे. स्त्रियांवर होणारी सामुदायिक हिंसा ही जात-जमातीवर पुरुष सत्ता प्रस्थापित करते आणि त्यासाठी तिच्या देहाचा वापर होतो. महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्हयातील कोपर्डीच्या घटनेतही सामुदायिक शक्तीचा वापर करून या निर्भयाचा देहाची विटंबना करण्यात आली. कायद्याचा नसलेला धाक, त्यातल्या पळवाटा, शोषित मुलीने गुन्ह्याची वाच्यता करू नये म्हणून तिचे भौतिक अस्तित्व संपवण्याचा प्रकार आज महाराष्ट्रातील समाजाला कुठल्या स्तरावर घेऊन चालला आहे याचा अंतर्मुख होवून समाजाने विचार करण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळेच संशोधकाने प्रस्तुत शोध निबंधात महाराष्ट्रातील स्त्री अत्याचारांच्या वास्तविकतेचा, कारणांचा व परिणामांचा शोध घेऊन स्त्री अत्याचाराच्या समूळ उच्चाटनासाठी उपाय सुचविले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १. महाराष्ट्रातील स्त्री अत्याचाराबाबतची स्थिती अभ्यासणे. २. स्त्री अत्याचारांमधील कारणांचा व परिणामांचा शोध घेणे. ३. स्त्री विकासात महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची भूमिका तपासणे. ४. स्त्री अत्याचाराच्या समूळ उच्चाटनासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत शोध निबंधात अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करत दुयम तथ्यांच्या आधारे माहिती संकलित करून त्याची शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी करण्यात आली.

महाराष्ट्रातील वास्तव: महाराष्ट्र हे प्रतीगामी नसून पुरोगामी राज्य आहे. या राज्याला शाहू, फुले, आंबेडकर, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या विचारांची शिकवण आहे. मात्र, बदलत्या काळात काही वर्ग या विचारांची अहवेलना करतांना दिसून येतो. त्यांच्या विचारात, कृत्यात फक्त स्त्री ऊपभोग्य वस्तू दिसून येते. राज्य गुन्हे अन्वेषण विभागाने तयार केलेल्या महाराष्ट्रातील गुन्हे २०२० च्या अहवालानुसार स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या गुन्ह्यांत २०१० च्या तुलनेत ३६.५७ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. अपहरण, बलात्कार, विनयभंग, हुंजा प्रतिबंधक अधिनियम व अनैतिक व्यापार प्रतिबंधक कायद्याच्या गुन्ह्यात वाढ झाली आहे. स्त्रियांवरील अत्याचाराचे ९२ टक्के खटले विविध न्यायालयांमध्ये प्रलंबित आहेत. अल्पवयीन मुलींवरील बलात्कारात ४७ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. २०१५ पासून हिंसात्मक गुन्ह्यात २४.४८ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र राज्यात बलात्काराचे आकडे वाढलेच आहे. हे आकडे केवळ शासन दरबारी नोंदविलेले आहेत. संख्येचे मोजायचे झाले तर हे प्रमाण अधिक असू शकेल.

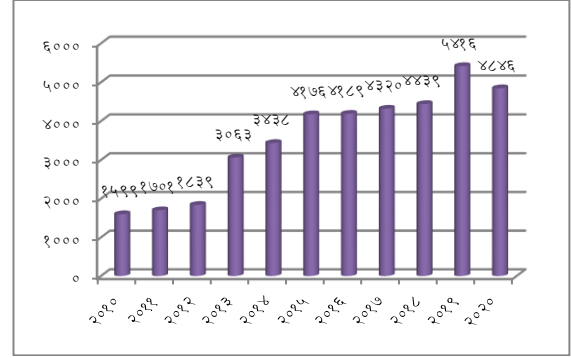
महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक येथेही एका तेरा वर्षीय मुलीवर ५ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी अत्याचार केले. अंबड पोलीस ठाण्यात या गुन्ह्यांची नोंद आहे. बुलढाणा जिल्ह्यातील खामगावमधील गणेशपुर येथेही अल्पवयीन मुलीवर लैंगिक अत्याचाराचे प्रकरण गाजले. चेंबूरमध्ये लग्नाचे आमिष देवून अनेकदा बलात्कार केल्याची घटना समोर आली. ठाण्यातील खोपरमध्ये १७ वर्षीय मुलीवर पित्यानेच अनेकदा बलात्कार करून तिला कोडून ठेवले. नौपाडा पोलिसांनी या मुलीची सुटका केली. नाशिकमध्येही ९ ऑक्टोबर २०१६ रोजी त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील तळेगाव येथे अल्पवयीन मुलीवर अत्याचार झाल्यामुळे वाडीवळहे व भोटी येथे काहीकाळ तणाव निर्माण झाला होता. त्याचप्रमाणे राज्याचे समाजकारण-राजकारण ढवळून काढणारी आणि माणुसकीला काळिमा फासणारी अहमदनगर जिल्ह्यातील कोपर्डीची घटना १३ जुलै २०१६ रोजी घडली. अल्पवयीन मुलीवर अत्याचार करून तिचा खुन केल्याच्या या घटनेचे तीव्र पडसाद राज्यभर उमटले. नुकतेच २२ मे २०२२ रोजी औरंगाबाद शहरातील महाविद्यालयीन तरुणांतील एकतर्फी प्रेमातून भोसकून मारून टाकले. एकंदरीत अल्पवयीन मुलींना कधी प्रेमात ओढून, कधी एकतर्फी प्रेमातून तर कधी धाक दाखवून उद्ध्वस्त केले जात आहे.

स्त्रियांच्या बाबतीत असलेले आकर्षण शमण्यापुरते तिच्या देहाचा वापर केला जातो. वासनेने तिच्या शरीराची लक्तेर तोडली जातात. जेव्हा वास्तवाचे भान येते तेव्हा त्याची वाच्यता पुढे होवू नये म्हणून मरेपर्यंत छळले जाते. त्यातही विशिष्ट जातीचे लेबल स्त्रीला असेल तर तिरस्कारातून स्त्रीची हत्याच केली जाते. बलात्कार करणाऱ्याला फाशीवर लटकवले तरी हे प्रमाण पूर्णतः थांबणार नाही. जोपर्यंत पुरुषत्वाचा, अहंकाराचा, श्रेष्ठत्वाचा आणि वर्चस्वाचा माज जाणीवपूर्वक बदलला जाणार नाही. तोपर्यंत अत्याचार होतच राहतील असे दिसते.

महाराष्ट्रातील बलात्कारपीडित स्त्रिया: स्त्री अत्याचारात सर्वात विकृत घटक कोणता असेल तर बलात्कार हा घटक आहे. कारण, या अत्याचाराला बळी पडलेल्या मुली किंवा स्त्रीया आयुष्यभर मानसिकदृष्ट्या कमकुवत होतात. समाजाचाही त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. भारतात तर पोर्नोग्राफी स्टार महिलेला एक अभिनेत्री म्हणून स्वीकारले जाते मात्र बलात्कार पीडित स्त्रीला स्वीकारले जात नाही. भारतासारख्या राष्ट्रात दुर्दैवाने प्रत्येकी ३८ मिनिटांला एक महिला बलात्कारास सामोरे जात आहे. दिल्लीतील निर्भया केसंनंतर असे वाटले होते की, या प्रकरणांची संख्या घटेल, परंतु चित्र वेगळेच आहे याला महाराष्ट्र राज्य देखील अपवाद नाही.

आलेख क्रमांक १.१

महाराष्ट्रातील बलात्कारपीडित स्त्रियांची संख्या दर्शविणारा आलेख

आधार: गुन्हे अन्वेषण विभाग, महाराष्ट्र शासन.

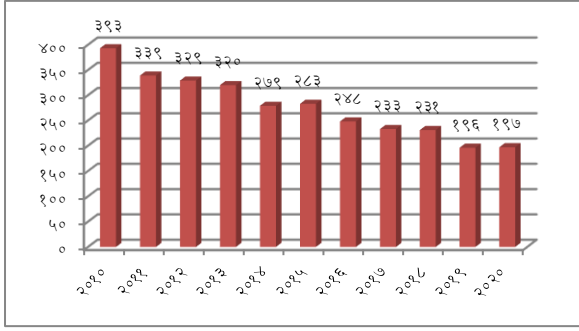
उपरोक्त आलेखातून असे दिसून येते की, महाराष्ट्र राज्यात दरवर्षी महिलांवरील बलात्काराचे प्रमाण वाढत आहे. सन २०१० मध्ये १५९९ महिला या अत्याचाराला बळी पडल्या होत्या. मात्र त्यानंतर दरवर्षी सदरील प्रमाण वाढले आहे. सन २०१९ मध्ये ही संख्या ५४१६ इतकी दिसून येते. या वर्षांनंतर म्हणजे २०२० मध्ये ही संख्या ४८४६ पर्यंत खाली आली आहे. यापाठीमागचे मुख्य कारण म्हणजे जागतिक कोरोना महामारीमुळे लॉकडाऊन होय. अन्यथा ही आकडेवारी ६ हजारापेक्षा जास्त राहिली असती.

अर्थात, महाराष्ट्र राज्यात सरासरी दर दोन तासाला एक महिला बलात्काराला बळी पडत आहे. ही सामाजिकदृष्ट्या अतिशय चिंतनीय बाब आहे.

महाराष्ट्रातील हुंडाबळी: भारतीय दंड संहितेनुसार एखादी स्त्री विवाहानंतर सात वर्षांच्या आत भाजल्यामुळे अथवा इतर जखमांमुळे संशयास्पद स्थितीत मृत्युमुखी पडली आणि त्यापूर्वी हुंड्याच्या मागणीवरून तिला तिच्या पतीकडून अथवा नातेवाईकांकडून मारहाण केली होती किंवा तिचा छळ केला होता असे सिद्ध झाले तर अशा मृत्युला हुंडाबळी असे मानण्यात येईल. परंतु आज भारतात, महाराष्ट्रात हुंडा देणे व घेणे प्रतिष्ठेचे मानले जात आहे. त्यामुळे ज्याची सांपत्तिक स्थिती अगदी बेताची असतानाही, प्रतिष्ठितपणाच्या खोट्या कल्पनेमुळे स्वतःची ऐपत नसतानाही कर्जबाजारी होवून हुंडा देत आहे किंवा ऐपत नसल्यामुळे मुलीचा जन्मतःच जीवन जगण्याचा मानवी हक्क हिरावून घेतला जात आहे. बहुतांश वेळा तर मुलीच्या बापालाच हुंड्यामुळे आपली जीवन यात्रा संपवावी लागत आहे. खालच्या आकडेवारीवरून हुंडाबळीची संख्या स्पष्ट होईल.

आलेख क्रमांक १.२

महाराष्ट्रातील हुंडाबळी महिलांची संख्या दर्शविणारा आलेख

आधार: महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी, २०१३-१४, २०१७-१८, २०२१-२२.

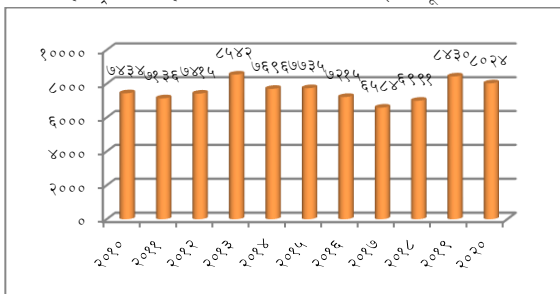
उपरोक्त आलेखातून महाराष्ट्र राज्यातील हुंडयास बळी पडणाऱ्या महिलांची संख्या स्पष्ट होते. सन २०१० ते २०१३ या वर्षापर्यंत हुंडाबळी स्त्रियांची संख्या तीनशेच्या वर होती. मात्र, २०१४ ते २०१८ पर्यंत ही संख्या तीनशेपेक्षा कमी झाली आणि त्यानंतर २०० पेक्षाही कमी झाल्याचे दिसून येते.

अर्थात, महाराष्ट्र राज्यात हुंडयामुळे बळी पडणाऱ्या महिलांचे प्रमाण कमी झाले आहे. परंतु सदरील प्रमाणाची व्याप्ती मोठी आहे. त्याशिवाय बहुतेक महिला या गुन्ह्यात बळी पडतात मात्र ते याविरोधात तक्रार दाखल करत नाहीत. त्यामुळे याचे प्रमाण कमी आहे.

पती व पतीच्या नातेवाईकांकडून अत्याचार: स्त्री ही फक्त पुरुषांची ऊपभोग्य वस्तू आहे. यापलिकडे तिचे कोणतेही अस्तित्व नाही अशी ऊपभोग्यवादी विचारसरणी मानणारा वर्गदेखील आज समाजात आहे. त्यामुळे महिलेला तिचा पती किंवा पतीकडील नातेवाईक काही कारण नसतांना किंवा शूल्लक कारण असतांना तिचा छळ करतात. अलीकडे हा प्रकार जास्त वाढला आहे. म्हणून शासनाने सन २००५ साली कौटुंबिक हिंसाचार कायदा निर्माण केला तरीदेखील भारतात याचे प्रमाण वाढले आहे. महाराष्ट्राची स्थिती खालील आलेखात दर्शविली आहे.

आलेख क्रमांक १.३

महाराष्ट्रातील महिलांवर पती व पतीच्या नातेवाईकांकडून अत्याचार

आधार: महाराष्ट्र, डाटा बँक.

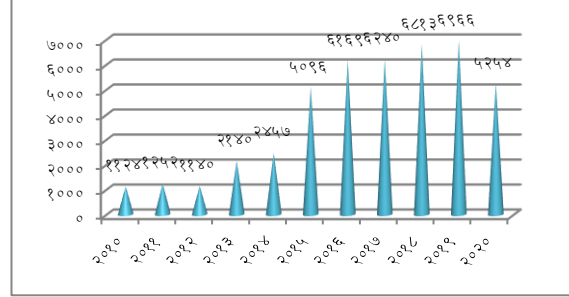
प्रस्तुत आलेखावरून असे दिसून येते की, सन २०१० ते २०२० या कालावधीत महाराष्ट्रातील महिलांवर पती व पतीच्या नातेवाईकांकडून झालेल्या/होत असलेल्या अत्याचाराच्या संख्येत चढ उतार राहिला आहे. सुरुवातीला सन २०१० मध्ये ही संख्या ७४३४ होती. नंतर या संख्येत आधार वर्षाच्या तुलनेत वाढ झाली आहे. सन २०२० मध्ये हा आकडा ८०२४ पर्यंत पोहचला आहे अर्थात या गुन्ह्यातही वाढ झाली आहे.

अपहरण व पळून नेणे:

भारतात मोठया प्रमाणात मुलींना/महिलांना अपहरण करून पळून नेले जाते. महाराष्ट्र राज्यदेखील यामध्ये मागे नाही. या शिर्षकांतर्गतही मोठया प्रमाणात केसेस दाखल होतांना दिसून येतात. बहुतांशवेळी त्यांचे अपहरण करून त्यांना वेश्या व्यवसायात ढकलले जाते. त्यांच्याकडून वेगवेगळे स्वरूपात गुन्हे करून घेतले जात असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र राज्यातील वास्तविकता खालील आलेखातून दिसून येईल.

आलेख क्रमांक १.४

महाराष्ट्रातील महिला/मुलींचे अपहरण व पळून नेण्याचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख

आधार : अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, मुंबई.

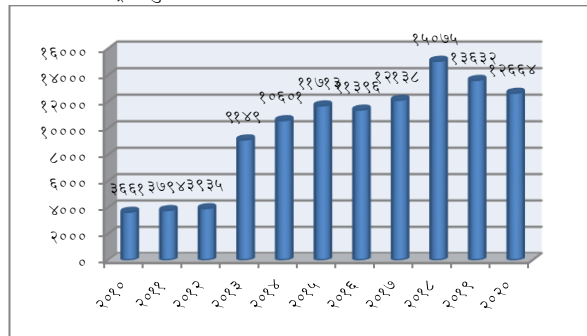
उपरोक्त आलेखातून असे निदर्शनास येते की, महाराष्ट्र राज्यात अपहरण व पळून नेण्याचे प्रमाण मागील दहा वर्षात जास्त राहिले आहे. सुरुवातीला सन २०१० मध्ये हे प्रमाण ११२४ होते तर तेच प्रमाण २०१५ ते २०२० या कालावधी दरम्यान सहा हजाराच्या आसपास राहिले आहे. अर्थात, सन २०१९ नंतर हे प्रमाण घटले आहे, यापाठीमागचे कारण, कोरोना असू शकते. परंतु या वाढत्या प्रमाणामुळे महाराष्ट्रात कामाठीपुरा, बुधवारपेट, मायजी, पाचोरा, यसगाव, श्रीरामपूरसारख्या ठिकाणी रेडरिया वाढत आहे.

विनयभंग:

स्त्री अत्याचारात सर्वात जास्त घडणारा प्रकार म्हणजे स्त्रियांचे विनयभंग होय, कारण या अत्याचाराची व्याख्या फारच व्यापक स्वरूपात दिसून येते. या प्रकारात जास्त करून मुली विशेषतः तरुण मुली या अत्याचाराला बळी पडतांना दिसून येतात. महाराष्ट्रातील स्थिती खालील आलेखावरून दिसून येईल.

आलेख क्रमांक १.५

महाराष्ट्रात मुली/महिलांचे विनयभंगाचे प्रमाण दर्शविणारा आलेख

आधार: सांख्यिकीय गोषवारा, महाराष्ट्र शासन.

प्रस्तुत आलेखातून महाराष्ट्र राज्यातील मुली किंवा महिलांचे दरवर्षी विनयभंगाचे प्रमाण स्पष्ट होते. सन २०१० ला सदरील प्रमाण ३६६१ होते हे प्रमाण २०१२ पर्यंत याच संख्येच्या आसपास राहिले आहे. मात्र, सन २०१३ पासून या संख्येत प्रचंड

वाढ झाल्याचे दिसून येते. सन २०१८ यावर्षी तर ही संख्या १५ हजारांच्या वरती गेली आहे. अर्थात, दरवर्षी विनयभंग प्रकरणात वाढ होत गेली आहे.

स्त्री अत्याचारामागील कारणमीमांसा: महाराष्ट्रात व भारतातदेखील कुटुंबव्यवस्थेतील सरंजामशाही व्यवस्थेला धक्का लागलेला नाही. आजही आपला समाज पुरुषसत्ताक मानसिकतेतून बाहेर आलेला नाही. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, त्याचे हक्क, अधिकार, त्यांच्याविषयी तळागाळातून गर्भश्रीमंत स्तरापर्यंत अनेक स्त्रिया अहोरात्र लढतांना दिसतात. पण त्यांच्या या लढयाला अजूनही तितकेसे यश आलेले नाही ते आपल्या सामाजिक व्यवस्थेचे कोतेपण, अपुरेपण आहे. आपला समाज स्त्रियांना नोकरी करण्यास परवानगी देतो, तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्याबद्दल बोलतो पण त्याच्या अधिकार हक्काबाबत बोटचेपी भूमिका घेतो आणि आपल्यातला स्त्रीबद्दल बुरसटलेला दृष्टिकोन बदलत नाही. त्यामुळेच आमच्या मानसिकतेत सर्व जातीतील स्त्रिया या मूलतः शूद्र आहेत अशी आमची मानसिक मूल्य व्यवस्था मानते.

हे सर्वश्रुत आहे की, व्यक्ती विकासाची संधी भारतीय संविधानाच्या स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय या तत्वप्रणाली अंतर्गत मिळते. परंतु आजच्या व्यवस्थेत ही चारही तत्वे स्त्रियांना मिळत आहे का? किंवा घटनात्मक अधिकार त्यांना प्राप्त होत आहे का? ऊत्तर मिळेल बहुतांश प्रमाणात नाही तर स्त्रियांना त्याचे हक्क अधिकार प्राप्त होत नसेल किंवा आजची स्त्री ते प्राप्त करू शकत नसेल तर तिच्यावर अत्याचार होणारच. कारण, स्वतःच्या हक्कांसंबंधीची अनभिज्ञता, अशिक्षितपणा, अनिष्ट प्रथा व रूढी यासारख्या बाबी स्त्री अत्याचाराला मदत करतात. सन २०११ नुसार महाराष्ट्रातील २४.५२ टक्के स्त्रिया निरक्षर आहेत, तसेच ६२ टक्के महिला ऊपजीविकेसाठी पुरुषांवर अवलंबून असून १००० पुरुषांमागे ९२५ स्त्रीया आहेत तर ० ते ६ या वयोगटात हे प्रमाण ८८३ आहे. त्याचप्रमाणे राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण २४.५ टक्के पाहावयास मिळते. मुख्यतः महिलांचा राजकारणातील व प्रशासनातील सहभागदेखील अत्यल्प आहे. विशेषतः महाराष्ट्र शासनाच्या अभ्यासानुसार ज्या जिल्हयात महिला पोलीस अधिकारी व कर्मचाऱ्यांची संख्या जास्त आहे, तेथे महिलांवरील गुन्ह्यांचे प्रमाण कमी आहे. परंतु महाराष्ट्र राज्यात प्रत्यक्ष पोलीस स्टेशनला असणारे महिला अधिकारी/कर्मचारी यांची संख्या २० टक्क्यांपेक्षा कमी असल्याचे दिसून येते. या सर्व आर्थिक-सामाजिक सक्षमीकरणाच्या साधना अभावी महाराष्ट्रातील महिला मागास आहे. त्यामुळेही त्यांच्यावर अत्याचार होणारच नाही याची शक्यता नाकारता येत नाही.

स्त्री अत्याचाराचे परिणाम: स्त्रियांवरील अत्याचार ही बाब अर्थव्यवस्थेवर आणि समाजव्यवस्थेवर प्रतिकूल बहुविध परिणाम करणारी दूरगामी क्रिया आहे. कारण, स्त्री ही समाजव्यवस्थेची आधारस्तंभ आहे आणि जर याच आधारस्तंभावर अत्याचार होत असेल तर नक्कीच समाजव्यवस्थाच कोलमडून पडणार. महाराष्ट्राच्या संदर्भात स्त्री अत्याचाराचे प्रमाण अभ्यासल्यास असे लक्षात येते की, महाराष्ट्रातील समाजव्यवस्था नगण्य स्वरूपात का होईना दासळली आहे. याचे जीवंत उदाहरण म्हणजे मिसिंग विमेन्स व मिसिंग डॉटर्सच्या समस्या वाढल्या आहेत. यामध्ये बीड जिल्हा

डेथ गर्ल म्हणून ओळखला जाऊ लागला आहे. विशेषतः बलात्कार, हुंडाबळी, छेडछाड, विनयभंग, कौटुंबिक हिंसाचार, देहव्यापार यासारखे अत्याचार महाराष्ट्रात तीव्र गतीने वाढत आहे. या सर्वांचा परिपाक म्हणजे कुटुंब व्यवस्था कोलमडली आहे. घरात होणाऱ्या अत्याचारांमुळे कुटुंबातील लहान मुलांची विकृत मानसिकता वाढीस मदत होत आहे व त्यांच्याच परिणामांमुळे आजची लहान मुले पॉर्न चित्रफीतीकडे वळाले असून त्यातूनच ते मुली किंवा स्त्रियांवर अत्याचार करण्यास प्रवृत्त होतात.

अर्थात स्त्रियांवर अत्याचार होत राहिल्यास ती योग्यरित्या कुटुंबाची देखभाल करू शकत नाही. तिच्या वैयक्तीक मानसिकतेवर आघात होतो. त्यातूनच मुलांच्या शिक्षणाकडे व कुटुंबाच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होणार व त्याचा विपरित परिणाम कुटुंब, समाज व पर्यायाने देशावर होणार. थोडक्यात स्त्रीवर अत्याचाराचा परिणाम म्हणजे समाजाच्या व देशाच्या विकासावर परिणाम आहे हे सर्वसाधारण सैद्धांतिक समिकरण आहे.

महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची भूमिका: महाराष्ट्र राज्य महिला आयोग ही एक वैधानिक संस्था असून ती पीडित महिलांनी दाखल केलेल्या तक्रारीवर नियमितपणे सुनवण्या/सार्वजनिक सुनवण्या घेते, मोफत कायदेविषयक सेवा व समुपदेशन पुरविते. पीडित महिलांना त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी व निःसंकोचपणे संवाद साधण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे या प्रमुख ऊद्दिष्टांसह विभागवार व जिल्हावार सार्वजनिक सुनवण्याचे आयोजन करून महिला आयोग आपल्या दारी नावाचा एक अभिनव ऊपक्रम व्यापकपणे राबविण्यात आला आहे. स्व-संरक्षण कार्यक्रम, स्त्री-पुरुष समानतेविषयी जागरूकता, कायदेविषयक साक्षरता, सायबर गुन्हे, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम, २००५, कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ: प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण, अधिनियम, २०१३ याची अंमलबजावणी, अँसिड हल्ल्याने पीडित महिलांचे पुनर्वसन, पाळणाघरासाठी मार्गदर्शक तत्वे तयार करणे इत्यादी महिलांशी निगडित विविध मुद्यांवर कार्यशाळा, प्रशिक्षण कार्यक्रम व चर्चासत्रे या आयोगामार्फत आयोजित करण्यात येतात. अर्थात महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची सकारात्मक भूमिका आपल्याला पाहावयास मिळते.

उपाययोजना: स्त्रियांवरील अत्याचार ही एक गंभीर सामाजिक समस्या आहे आणि या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी समाजमन पुरेसे जागरूक आहे का? हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. या समस्येशी लढतांना महाराष्ट्रातील पोलीस व्यवस्था, कठोर कायदे किंवा जनआंदोलनाची गरज पुरेशी नाही, तर या प्रश्नांशी मुकाबला करण्यासाठी समाजाची एकतन्हेने मानसिक तयारी झाली पाहिजे. स्त्रियांचे संरक्षण केवळ पोलिसांचे काम, सरकारची जबाबदारी किंवा त्या स्त्रीची वैयक्तिक जबाबदारी आहे असा संकुचित व मर्यादित दृष्टिकोन उपयोगाचा नाही तर समाज म्हणून असे गुन्हे करणाऱ्या प्रवृत्तींवर सामाजिक, नैतिक दबाव असणे महत्त्वाचे आहे. या करीता परिसंवाद, मेळावे किंवा शिबिरांमधून स्त्रियांप्रतीचा मानसिक बदल आवश्यक आहे. कारण सार्वजनिक ठिकाणी सीसीटीव्ही लावणे, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेमध्ये जीपीएस यंत्रणा सक्तीची करणे, लोकलच्या डब्यामध्ये पोलीस

तैनात करणे या उपाययोजना निश्चित गुन्ह्यांना आळा घालू शकतील पण त्यामुळे हे प्रश्न सुटतील असे म्हणता येणार नाही. महिलांबाबतचा बुरसटलेला मध्ययुगीन दृष्टिकोन बदलणे हे आपल्या समाजापुढचे खरे आव्हान आहे आणि हे आव्हान शिक्षित स्त्री, शिक्षित कुटुंब व शिक्षित समाज पेलू शकतो फक्त त्यासाठी देशातील प्रत्येक व्यक्तीचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास साधून चिरंतन मानवी विकासाची पातळी प्राप्त करावी तेव्हाच खऱ्या अर्थाने अशा घटनांची संख्या घटेल व महिला सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने आपण एक पाऊल पुढे टाकू.

उपरोक्त सर्व उपाय हे फक्त महाराष्ट्रापुरतेच मर्यादित नसून राष्ट्रीय पातळीवरदेखील तंतोतंत लागू होतील. प्रश्न आहे तो फक्त जनसामान्य ते राजकीय प्रबळ इच्छाशक्तीच्या अंमलबजावणीचा.

तळटिपा: १. महाराष्ट्रासह भारतात स्त्री अत्याचारविरोधात फक्त ३५ टक्के गुन्हे नोंदविले जातात. ६५ टक्के गुन्हे नोंदविले जात नाही. २. निम्न मध्यमवर्गीय आर्थिक अभावग्रस्तांमुळे गुन्हे नोंदवित नाही. ३. उच्च मध्यमवर्गीय आर्थिक ताकदीवर गुन्हे पचविताना दिसून येतात. ४. महाराष्ट्र राज्यात हुंडाबळी, भ्रुणहत्या, प्रेमभंगातून हत्या, बलात्कार, सामूहिक बलात्कार, ऑनर किलिंग, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या प्रमाणात मागील दशकात सरासरी ३० टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. ५. भारतात गुन्हेगारीच्या बाबतीत महाराष्ट्र दुसऱ्या क्रमांकावर तर स्त्री अत्याचाराच्या बाबतीत सहाव्या स्थानावर आहे. ६. स्त्री स्वतःच्या हक्कासंबंधी अनभिज्ञ, अशिक्षितपणा, अनिष्ट प्रथा, व रुढी, पुरुषांचा स्त्री प्रतीचा बुरसटलेला दृष्टिकोन व आर्थिक असक्षमीकरण स्त्री अत्याचारास कारणीभूत असल्याचे दिसून येते. ७. स्त्री अत्याचाराचा प्रतिकूल परिणाम कुटुंब, समाज व पर्यायाने राष्ट्रावर होतांना दिसून येतो. त्यामुळे लिंग असमानता निर्देशकांत व मानव विकास निर्देशकांत आपली पिछेहाट होत आहे. ८. शासन व प्रशासनामार्फत विविध योजना व कायद्याची चौकट असतांनादेखील स्त्री अत्याचाराच्या प्रमाणात कमतरता दिसून येत नाही. अर्थात, योजना कमकूवत

ठरत आहे किंवा अंमलबजावणीत त्रुटी आहे. ९. महिला अत्याचारासंबंधी महाराष्ट्र राज्यात तब्बल ९० टक्के खटले प्रलंबीत आहे. त्यामुळेही अत्याचार करणाऱ्यांचे प्रमाण कमी होत नाही. मुख्यतः अपर्याप्त न्यायपालिका संरचना, न्यायपालिका पायाभूत सुविधा, असल्यामुळे खटले प्रबलंबित होत आहेत.

संदर्भ:

१. आरती श्यामल जोशी, २०१७, कोपडीच्या निमित्ताने लेख, प्रकाशित, चंपत बोडेवार; २०१७, उदारीकरणानंतरचा महाराष्ट्र समकालीन कळीचे मुद्दे, प्रकाशक युनिक अॅकडमी, पुणे.
२. तेगमपुरे मारोती; २०१७, जागतिकीकरण आणि भारत, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. बी. आर. गायकवाड; २०१६, मराठवाडा गती-प्रगती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
४. प्रतिभा आहिरे; २०१६, स्त्री आणि जागतिकीकरण. लेख जागतिकीकरण आणि भारत, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
५. भारत सरकार; २००६, भारताचे संविधान, संचालक मुद्रण व लेखणसामग्री, महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित, मुंबई.
६. तेगमपुरे मारोती व इतर; संपा, २०११, भाषा विकास आणि राजकारण, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
७. शेख एफ. एन.; संपा, २०१३, आर्थिक विकास: एक चिंतन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
८. पाते शिवाजी; २०१२, लिंग-गुणोत्तर: एक गंभीर समस्या, लेख अर्थविचार, वर्ष-२, खंड-१, नांदेड.
९. महाराष्ट्र शासन, २०१३-२०१४, २०१६-१७, २०२०-२१, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, मुंबई.
१०. महाराष्ट्र शासन, २०२०, डाटा बॅक, मुंबई.
११. महाराष्ट्र शासन, २०२२, सांख्यिकीय गोषवारा, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, मुंबई.
१२. Government of India (2020), NCRBI Report, Published by DES, New Delhi.
१३. Government of Maharashtra (2020), NCRB State Report, Published by DES, New Delhi.
१४. महाराष्ट्र शासन, २०१८, गुन्हे, २०१८, अहवाल प्रकाशित, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, मुंबई.
१५. भारत सरकार, २०२०, भारत की आर्थिक पाहणी, अर्थ और सांख्यिकीय संचालनालय, दिल्ली.

महिला उद्धारक : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. नलिनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पे.पं., जवाहरनगर जि. भंडारा.

प्रस्तावना: स्त्रीमुक्तीच्या कार्याचे बीजारोपण महात्मा जोतिबा फुल्यांनी केले आणि लोकहितवादी, आगरकर, रानडे, महर्षी कर्वे पासून ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असा हा प्रवास घडत गेला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या संघटनात्मक विकासाला महत्व देतात. त्यामुळे स्त्रियांना सामाजिक सुधारणेच्या प्रक्रियेत अग्रगण्य स्थान देतात. स्त्रियांवर हि महत्वपूर्ण जबाबदारी सोपविण्यासाठी त्यांनी अनेक सभा संमेलनातून, भाषणातून, लेखनातून त्यांना कार्यप्रवृत्त केले होते. त्यांच्या अंधकारमय आयुष्याला स्फूर्तीवर्धक, प्रेरणादायी करण्याचे काम केले. स्त्रियांच्या अधःपतनास मनुस्मृती कारणीभूत होती. स्त्रियांना गुलाम आणि अंधार कोठडीत डांबून टाकले होते. त्यांच्यासाठी स्वातंत्र्य, ज्ञान, संपत्ती इत्यादी नाकारण्यात आली होती. त्या वेळी डॉ. बाबासाहेबांनी हिंदुच्या निर्दयी मानसिकतेवर घणाघाती प्रहार केले होते. स्त्री दास्याच्या मुक्तीचा विचार त्यांच्या लेखणीतून सळसळत होता. १९१३ ला एप्रिल महिन्यात टाऊन हॉल नागपूर मध्ये झालेल्या महार परिषदेत शिक्षणप्रसार आणि पंचायत नियम सुधारणा हा परिषदेचा मुख्य उद्देश होता. यात तुळसाबाई बनसोडे यांना कार्यकारी मंडळाच्या सदस्या म्हणून घेतले होते. समाजकार्यासाठी भाग घेणाऱ्या तुळसाबाई बनसोडे या पहिल्या स्त्रीवर्गाच्या प्रतिनिधी होत्या. महार परिषदेचे ९ वे अधिवेशन फेब्रुवारी १९२० ला चिखली येथे भरले होते. त्यावेळी पन्नास स्त्रिया उपस्थित होत्या. जून १९२० च्या भारतीय बहिष्कृत परिषदेच्या वेळी सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाच्या ठरावावर शिवतकर, पुराणिक, सौ. बनसोडे, कु. रुक्मिणीबाई कोटांगले इत्यादी महिलांनी निर्भीडपणे मुलींच्या शिक्षणाची आवश्यकता विषय करणारी भाषणे केली. ११ सप्टेंबर १९२० च्या मुकनायकाच्या अंकात स्त्रीशिक्षणा संबंधी काही मान्यवरांनी काढलेले उद्गार बाबासाहेबांनी प्रकाशित केले. त्यात महिलांचा समावेश अधिक होता. अनुसयाबाई कांबळे यांनी 'आपल्या मुलामुलींच्या प्राथमिक सक्तीच्या शिक्षणाच्या पवित्र कायद्याची अंमलबजावणी करून घेऊन आपल्या भावी पिढीस शिक्षणामृत पाजून त्यास उन्नतीशिखरास पोहचविण्याचा मार्ग सुलभ करावा' अशा आशयाचे दीर्घ पत्र लिहून स्त्री शिक्षणासंबंधीचा संदेश दिला. (महेंद्र गायकवाड, २०१८, पृष्ठ ११)

स्त्रियांना उन्नत करावयाचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही हे बाबासाहेब जाणून होते. दलित वर्गातील मुलामुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था व्हावी म्हणून त्यांनी 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी' ची स्थापना केली. या संस्थेतर्गत सिद्धार्थ व मिलिंद महाविद्यालय उघडण्यात आले. किसन फागु बनसोडे, ग. आ. गवई, कालीचरण नंदागवळी या अस्पृश्य समाजातील पुढाऱ्यांनी सामाजिक शैक्षणिक क्षेत्रात बाबासाहेबांच्या मार्गदर्शनात पावूल ठेवले. १९२० ते २१ च्या दरम्यान व-हाड प्रांतात अस्पृश्यांच्या मुलामुलींसाठी तीन वसतिगृहे काढली. ३० मे १९२१ ला बडनेरा येथील विदर्भ महार परिषदेने जे तेरा ठराव पास केलेत, त्यात विद्यार्थ्यांना स्कॉलरशिप देण्यात यावी असाही ठराव पारित

करण्यात आला होता. १९२२ मध्ये चोखामेळा समाज मुलींची शाळा नागपूर येथे स्थापन करण्यात आली तसेच कालीचरण नंदागवळी यांनी स्वःखर्चाने १९१३ मध्ये अस्पृश्य मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा काढली. मुंबई प्रांतातील बहिष्कृत परिषदेच्या तीसऱ्या अधिवेशनात ११ एप्रिल १९२५ ला लोकजागृती सभा घेण्यात आली त्यावेळी बोलतांना बाबासाहेब कौटुंबिक प्रश्नाला हात घालतात, 'आईवडील बालपणी मुलामुलींचे लग्न करून देतात, मुलींना देवदासी आणि मुरळी म्हणून सोडतात' या प्रकारावर त्यांनी ताशेरे ओढले. जास्त मुले जन्मास घालणे, बहुपत्नी विवाह करणे इत्यादी प्रथांवर त्यांनी घणाघाती प्रहार केले. ते पुढे म्हणतात कुटुंबसंस्था चालविणारे दांपत्य जेवढे शुद्ध, सात्विक, अभिमानी असतील, आईबापाचे कर्तव्य समजून घेतील, मुलामुलींची लग्ने लवकर न करता त्यांना देवदासी, मुरळी न बनविता, त्यांच्या कमाई वर घर न चालविता, त्यांना ज्ञानसंपन्न बनविण्यासाठी प्रयत्न करतील तेवा अस्पृश्यांची स्थिती सुधारेल. सामाजिक सुधारणेमध्ये महार सभेचे अत्यंत मोलाचे योगदान आहे. १९२५ मध्ये त्यांनी रोटीबेटी व्यवहार सुरु केला. समाज सुधारणेसाठी पत्रके काढून ठराव पारित केले. त्यात शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, जुन्या गलीच्छ आणि खर्चिक चालीरीतींना आळा घालणे, लग्न कार्यासाठी अधिक खर्च न करणे, अधीक हुंडा न देणे इत्यादी आर्थिक सुधारणा सुद्धा घडवून आणल्या होत्या. १९२७ मध्ये बहिष्कृत विद्यार्थी संमेलनात सात ठराव पारित करण्यात आले. त्यात मुलामुलींचे लग्नाचे वय निश्चित करणे, मिश्र विवाहास पूर्ण मोकळीक देणे, लग्नासाठी पैसा व वेळ अधिक खर्च करू नये हे प्रमुख ठराव होते.

डॉ. बाबासाहेब आम्बेडकरांच्या मते जातीभेद दूर करण्याचा एक अत्यंत महत्वपूर्ण मार्ग म्हणजे आंतरजातीय विवाह होय. म्हणून त्यांनी आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहन दिले. जेणेकरून आपसातील द्वेष, मत्सराची भावना नष्ट होवून आपुलकी वाढेल आणि जाती जातींमध्ये विभागलेला समाज एकसंघ होईल. परंतु त्यांचे जातीअंताचे स्वप्न अर्धवट राहिले कारण येथील लोकांना आपापले घनिष्ठ हितसंबंध जोपासतांना जाती नष्ट व्हायला नको होत्या. प्रसिद्ध साहित्यिक प्र. के. अत्रे या ब्राम्हण युवकाने गोदुताई या वैश्य मुलीशी विवाह केला, त्याचे बहिष्कृत भारतातून अभिनंदन करण्यात आले होते. (महेंद्र गायकवाड, २०१८, पृष्ठ १४) तसेच आंतरजातीय विवाह करणाऱ्या तरुण तरुणींची संपूर्ण माहिती व्हावी या हेतूने त्यांच्याशी संपर्क आणि पत्रव्यवहार करावा असे निवेदन समता पाक्षीकामधून प्रसिद्ध करण्यात आले होते.

नागपूर मध्ये महार संघाची स्थापना झाल्यानंतर महार तरुणांनी एम्प्रेस मिल कामगार स्त्रिया आणि संत्रा मार्केटमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध बंड पुकारले, त्यांच्या मागण्या अशा होत्या— रात्र पाळी बंद व्हावी, कामाचे तास कमी व्हावे, दुष्ट वेतन आणि बोनस मिळावा, स्वस्त धान्य दुकानाची सोय, औषधोपचाराची सोय, प्रोव्हीडंड फंड, स्त्री कामगारांना बाळंतपणाचा भत्ता मिळावा, लहान मुलांकरिता पाळण्याची व्यवस्था, इत्यादी मागण्या प्रामुख्याने करण्यात

आलेल्या होत्या. नागपूर येथे ऑगस्ट १९३० ला डिप्रेसिड क्लास काँग्रेस चे अधिवेशन भरले. अस्पृश्य वर्गाच्या उत्थानाची हि परिषद ८ व ९ ऑगस्ट ला झाली तर १० ऑगस्ट ला सौ. गुणाबाई गाडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली महिला परिषद झाली. यात महिला परिषदेच्या स्वागताध्यक्ष सौ. शेवंताबाई ओगले अमरावती, सेक्रेटरी सौ. तुळसाबाई बनसोडे पाटील नागपूर, सौ. जाईबाई चौधरी, नागपूर, सौ. काशीबाई मांडवधरे, अकोला या होत्या. १४ एप्रिल १९३४ ला काढलेल्या भीम जयंतीच्या मिरवणूक कार्यक्रमात सिताबर्डी च्या कार्यक्रमात कु. विरेन्द्राबाई तीर्थकर ह्या अध्यक्ष होत्या. याच वर्षी तुमसर येथे सुभद्राबाई रामटेके यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्य महिलांची सभा झाली. २८ मार्च १९३४ रोजी अस्पृश्य महिला परिषदेचे अधिवेशन कमलाबाई रेगे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरले. या दोन्ही परिषदेत काही महत्त्वपूर्ण ठराव पारित करण्यात आले. १९३६ ला महिला प्रांतिक परिषद भरली होती, अध्यक्षस्थानी अनुसया बाई इंगोले या होत्या. पाचपावली येथे १ मार्च १९३६ ला नागपूर जिल्हा दलित महिला परिषद भागीरतीबाई थोरात यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली. त्यात काही महिलांची भाषणे झाली. तसेच मध्यप्रांत व—हाड अस्पृश्य विद्यार्थिनीचे पहिले संमेलन जून १९३६ मध्ये कॉटनमार्केटमध्ये भरले तेव्हा स्वागताध्यक्ष यशोदाबाई डहाट होत्या. त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व आणि विद्यार्थिनींच्या संघटनेवर अधिक भर दिला होता. २४ मे १९३६ ला महार, मांग, चांभार, भंगी जातीच्या सहभोजन कार्यक्रमात अनेक स्त्रियांनी हिरीरीने भाग घेतला होता. व्यवस्थापन अंजनाबाई देशभ्रतार यांनी पहिले होते. अस्पृश्य सुधारक लग्न सहाय्यक मंडळामध्ये अंजनाबाई देशभ्रतार, कु. विरेन्द्राबाई तीर्थकर, द्रौपदीबाई साखरकर यांची निवड करण्यात आली होती. २६ एप्रिल १९३६ ला बाबासाहेबांच्या वाढदिवसानिमित्त महिला वर्गाने समारंभ आयोजित केला होता त्यात सत्यभामा पाटील, अंजनाबाई देशभ्रतार, सकुबाई मेश्राम, राधाबाई कांबळे, दाळम्बीबाई तोतडे, कौसल्याबाई इत्यादी स्त्रियांनी भाषणे दिली आणि दोन ठराव पारित केले होते. अस्पृश्य महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अस्पृश्य महिला सुधारक मंडळ स्थापन करण्यात आले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पावलावर पावूल ठेवत अस्पृश्य महिला सुधारना करू हेच ध्येय ठेवू हे दोन ठराव पारित करण्यात आले. १ जानेवारी १९३८ ला धरमपेट नागपूर येथे सखुबाई मेश्राम यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली. स्पृश्य महिलांनी अस्पृश्य महिलांना जेवणासाठी दूर बसविले यावर रमाबाई आंबेडकर महिला संघटनांनी तीव्र निषेधाचा ठराव मंजूर केला. अस्पृश्य महिलांसाठी नाईट स्कूलची घोषणा करण्यात आली. २० एप्रिल १९४० ला सौ. सुलोचनाबाई डोंगरे यांच्या अध्यक्षतेखाली महिला परिषद घेवून तालुक्यातील अनेक महिलांना समता सैनिक दलात समाविष्ट करून घेण्यात आले. अस्पृश्य महिलांसाठी राज्यघटनेत राखीव जागा देण्यात यावी अशी मागणीही करण्यात आली. नागपुरात १९४२ मध्ये महिला परिषद पार पाडल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जी. टी. मेश्राम यांना ३ ऑगस्ट ला एक मोठे पत्र लिहिले त्यात ते म्हणतात, 'मला महिला परिषदेने अत्यंत प्रभावित केले आहे. मी महिलांनी सामाजिक कार्यात अधिकाधिक सहभाग

घ्यावा या पक्षाचा आहे. अधिवेशनात महिला हजारांच्या संख्येने उपस्थित होत्या, हे दृश्य विलोभनीय होते. त्यांचा आत्मविश्वास पाहून मला आंतरिक हर्ष होत होता'. (महेंद्र गायकवाड, २०१८ पृष्ठ १६). १९ जुलै १९४२ ला भरलेल्या अखिल भारतीय दलित वर्ग परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भाषण केले, यात सुमारे २५ हजार स्त्रिया उपस्थित होत्या. डिप्रेसिड क्लासेस वुमेन्स अधिवेशनाच्या अध्यक्ष सौ. डोंगरे (अमरावती) या होत्या. या महिला परिषदेत जे ठराव पारित झाले होते. त्यात घटस्फोट देणे—घेणे व स्थावर—जंगम मालमत्तेत महिलांना वाटा मिळणे हे दोन प्रमुख ठराव होते. यात सौ. राधाबाई कांबळे, जाईबाई चौधरी, कु. मंजुळा कानफाडे, कु. लतिका गजभिये, कु. सुलोचना नाईक, कु. विरेन्द्राबाई तीर्थकर, कु. चंद्रभागा पाटील, कु. कौसल नंदेश्वर आणि इंदिराबाई पाटील होत्या. अखील भारतीय दलित महिला परिषदेत बोलताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'आपल्या स्त्री वर्गाने केलेली प्रगती आश्चर्यकारक आहे आणि चळवळी साठी स्फूर्तीदायक सुद्धा आहे. आपण सर्वांनी त्यांचा अभिमान बाळगावा. हि आपल्या प्रगतीची नोंद आहे.' स्त्रियांचा मोठ्या संख्येतील सहभाग बघून बाबासाहेबांना मनस्वी आनंद झाला होता आणि ते भारावून गेले होते. स्त्रियांच्या प्रगतीवर समाजाची प्रगती अवलंबून आहे असे त्यांचे मत होते. स्त्रिया स्वाभिमान शून्यातून बाहेर पडून आपली ओळख बनवीत आहेत याचा त्यांना सार्थ अभिमान वाटत होता. या परिषदेत अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठराव पारित करण्यात आले होते, ते असे— १) स्त्रियांना पतीपासून घटस्फोटाचा अधिकार असावा. २) पुरुषाने बहुपत्नी विवाह करण्यावर बंदी असावी. ३) भारतातील गिरणी, म्युनिसिपल, रेल्वे मजूर, कामगार स्त्रियांना सोयी—सुविधा व त्यांची आर्थिक परीस्थित सुधारण्यासाठी कायद्यात दुरुस्ती करण्यात यावी. ४) स्त्री कामगारांना वर्षातून २१ दिवस किरकोळ रजा व एक महिन्याची हक्काची सुट्टी द्यावी. ५) काम करतांना मार लागल्यास, दुखापत झाल्यास किंवा अपघाती मृत्यू झाल्यास नुकसान भरपाई मिळावी. ६) २० वर्षे नोकरी झाल्यास १५ रुपये दर महिना पेंशन मिळावी. ७) स्त्री शिक्षणासाठी मागासलेल्या भागात सरकारने स्वखर्चाने, प्रत्येक ठिकाणी ५० मुलींचे वस्तीगृह काढावे. ८) दरिद्री मुलींना माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्यासाठी फ्रीशिप व शिष्यवृत्ती देण्यात यावी. ९) अस्पृश्य स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे. १०) गिरणी कामगार स्त्रियांवर स्त्री सुपरवायझर ची नेमणूक करावी कारण पुरुष सुपरवायझर स्त्री कामगारांवर वाटेल तसा अन्याय करतात. ११) मध्यवर्ती व प्रांतिक कायदे मंडळावर तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर स्त्री प्रतिनिधीची नेमणूक करण्यासाठी राखीव जागांची तरतूद करावी. १२) अ. भा. दलित महिला फेडरेशन स्थापन करण्यात यावी आणि त्यासाठी लागणारा निधी गोळा करण्यात यावा.

वरील सर्व घडामोडींवरून हे ठळकपणे लक्षात येते कि, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा, त्यांच्या भाषणाचा, त्यांनी चालविलेल्या चळवळी चा महिलांवर किती खोलवर परिणाम झाला होता. ही काही प्रातिनिधिक उदाहरणे आहेत परंतु संपूर्ण भारतभर अशा प्रकारची जनजागृती महिलांमध्ये घडून आली आणि त्यात दलित महिला या अग्रेसर होत्या.

चवदार तळ्याचा सत्याग्रह: २७ डिसेंबर १९२७ ला महाडच्या सत्याग्रह प्रसंगी महिलांना संबोधताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणाले, 'अशा कलंकित स्थितीत आम्ही यापुढे जगणार नाही. समाजोन्नती चा निश्चय पुरुषांप्रमाणेच तुम्हीही करा. आपल्या जुन्या गलीच्छ चालीरीती तुम्ही सोडून द्या. आपली पुढील पिढी सुधारण्यासाठी मुलींना शिक्षण द्या.' महाडच्या सत्याग्रहासाठी बहिष्कृत हितकारिणी सभेने पैसे जमा केले होते त्यात भिकूबाई व हिराबाई नागावकर या दोन स्त्रियांनी सुद्धा अर्थसहाय्य केले होते. २९ डिसेंबर १९२७ ला जेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर रायगड चा किल्ला पाहण्यासाठी गेले तेव्हा पायथ्याशी त्यांच्या स्वागतासाठी परिसरातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात आल्या होत्या. त्यांच्याकडे पाहून, त्यांच्या राहणीमानात झालेला बदल लक्षात येताच बाबासाहेबांना त्यांचा संदेश घराघरात पोहचल्याचा आनंद झाला.

पर्वती सत्याग्रह: पर्वती सत्याग्रहात सुद्धा स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून उभ्या होत्या. पाच तुकड्यांपैकी दुसऱ्या तुकडीत तानुबाई कांबळे व त्यांची कन्या शेवंताबाई आमले होत्या तर चौथ्या तुकडीत कोथळेकर बाई होत्या.

काळाराम मंदिर सत्याग्रह: काळाराम मंदिर सत्याग्रहात ०३ मार्च १९०३ ला सुरु झाला. १ एप्रिलला पुजाऱ्याने दरवाजे उघडले, बारा सत्याग्रहीं पैकी दोन स्त्रिया होत्या. त्यांना अटक झाली होती. मंदिर प्रवेशासाठी आलेल्या एका अस्पृश्य मुलीला पुजाऱ्यांनी मागे ढकलले तेव्हा तिने बाबासाहेबांनी जागविलेल्या अभिमानाने पेटून उठून पुजाऱ्याच्या तोंडात भडकावली होती. या सत्याग्रहात यमुनाबाई लोखंडे, पार्वतीबाई लोखंडे, फुलाबाई दाणी, गंगुबाई पगारे, देऊबाई लोखंडे, भिकूबाई इत्यादींनी उत्तर दरवाजावर धरणे दिले. पूर्व दरवाजावर राधाबाई जाधव, सरूबाई भालेराव, चन्दुबाई थोर, द्रोपदाबाई, राधाबाई उमाळे, चिमणाबाई कृष्णाजी, सकुबाई भालेराव यांनी धरणे दिले. दक्षिण दरवाजावर पावळाबाई संभाजी काळे, पावळाबाई रेवाजी काळे, चिमाबाई काळे, कान्हाबाई मोरे, रम्भाबाई जाधव, सरूबाई स. गायकवाड, अलीबाई भी. कर्डक, लक्ष्मीबाई बाळ हंडारे, साळुबाई दगडे, रोडे इत्यादी स्त्रियांनी स्वयंसेवकाचे काम केले तर पश्चिम दरवाजावर सोहजाबाई ना. जाधव, देऊबाई गणपतराव, सुंदराबाई मोरे, शिपुबाई मोरे, सर्जाबाई रोकडे, रायजाबाई भालेराव, देवूबाई महादू, शेवंताबाई लोखंडे या स्त्रियांनी पहारेदारांचे कार्य केले. (महेंद्र गायकवाड, २०१८, पृष्ठ १९) डॉ. बाबासाहेबांबद्दल जनमानसात प्रचंड आदर होता. त्यांच्या भाषणांनी प्रेरित होऊन अनेक स्त्रिया समाजकार्यात पुढे आल्या होत्या. आपल्या राहणीमानात त्यांनी कमालीचा बदल केला. प्रत्येक आंदोलनात पुरुषांच्या बरोबरीने सक्रीय सहभाग घेतला. स्त्रियांच्या कार्यकर्तृत्वाचा अभिमान बाळगून बाबासाहेबांनी सावित्रीबाई बोरंडे आणि अनुबाई गायकवाड यांना 'जनता' वृत्तपत्राच्या कार्यकारिणीत घेवून बौद्धिक क्षेत्रात कार्य करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली.

३० जानेवारी १९४४ ला अ. भा. शे. का. फेडरेशन च्या कानपूरच्या दुसऱ्या अधिवेशनात डॉ. बाबासाहेब तेथील स्त्रियांना उद्देशून म्हणतात, 'आमच्या महाराष्ट्रात व सी. पी. मध्ये कोणत्याही सभेला हजारांच्या संख्येने स्त्रिया उपस्थित राहतात. कोणताही गोषा,

पडदा न पाडता पती बरोबर तुम्हीही सहभागी व्हा तेव्हाच आपल्या समाजाचा उद्धार होईल.' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना समता सैनिक दलामध्ये सुद्धा स्त्रियांनी सहभागी व्हावे हे अपेक्षित होते. धैर्य, चिकाटी, जिद्द, आत्मविश्वास, मनोधैर्य उंचावलेली कणखर स्त्री त्यांना उभी करायची होती. जाती, धर्म, वर्ग, लिंग विषमते विरुद्ध, शोषणाविरुद्ध संघर्ष करणारी, अशिक्षितांना शिक्षित करणारी, मुल्यांचा पुरस्कार करणारी स्त्री संघटनेत घडवायची होती. केवळ शारीरिक दृष्ट्याच नव्हे तर मानसिक दृष्ट्या खंबीर, कणखर, चोखंदळ, अज्ञान-अंधश्रद्धा यांना थोपवून दूर सारणारी, आत्मसंरक्षण करणारी, निष्ठावान स्त्री त्यांना घडवायची होती. समता सैनिक दलाने प्रत्येक गाव, प्रत्येक शहर, प्रत्येक राज्यात स्त्रियांना क्रियाशील केले. शिस्त, नितीमत्ता, दुर्गुण, दुर्व्यवहार असभ्य वर्तन टाळणे इत्यादी नियमांचे पालन करीत स्त्रियांना उन्नत केले. २० सप्टेंबर १९४४ ला दक्षिण भारताच्या दौऱ्यावर असतांना हैद्राबाद-सिकंदराबाद येथे बोलताना डॉ. बाबासाहेब स्त्रियांना म्हणतात, 'तुम्ही २० ते २५ हजारांच्या संख्येत उपस्थित आहात, हा स्त्री शक्तीचा गौरव आहे. तुमचा उत्साह पाहून मला विशेष आनंद होत आहे. इथल्या स्त्रिया चांगली भाषणे करतात, स्वच्छ राहतात याचे फार समाधान वाटते. स्त्रियांनी सुद्धा पुरुषांच्या बरोबरीने सार्वजनिक क्षेत्रात उतरले पाहिजे, स्त्रिया पाठीमागे राहिल्या तर कुठल्याही समाजाची प्रगती होऊ शकत नाही. गाडीचे एक चाक लुळे असेल तर गाडी पुढे चालू शकत नाही. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून तुम्ही लढलेच पाहिजे तरच आपले स्वातंत्र्य आपल्याला लवकर मिळेल.' २४ सप्टेंबर १९४४ ला दक्षिण भारतात मद्रासमध्ये अस्पृश्य महिलांची चहा पार्टी आयोजित केली होती. त्यात अनेक पदवीधर, विदुषी स्त्रिया बाबासाहेबांशी इंग्रजी मधून संभाषण करीत होत्या, ते बघून बाबासाहेबांना अत्यंत आश्चर्य व अभिमान वाटला. तेव्हा ते म्हणाले, 'अरे वा, दक्षिण भारतातील आपल्या समाजातील स्त्रियांनी जेवढी प्रगती केली आणि उत्तम शिक्षण घेतले तेवढे अन्यत्र कोठेही दिसत नाही.'

१० जून १९३८ ला धुळे येथे दिलेल्या भाषणात स्त्रियांना उद्देशून बाबासाहेब 'शीला' चे महत्त्व परखडपणे मांडतात आणि स्वाभिमानाने जगण्याचा सल्ला देतात. १० नोव्हेंबर १९३८ ला त्यांनी संतती नियमन म्हणजे कुटुंब कल्याण बिल विधानसभेत मांडले. वाढती लोकसंख्या आणि त्या बरोबरच वारंवार लादल्या जाणाऱ्या बाळंतपणामुळे स्त्रियांची शारीरिक, मानसिक स्थिती कमकुवत होते, हे थांबायला हवे, असे त्यांना वाटत असे. त्यामुळे कुटुंब कल्याणाचा उपदेश ते स्त्री व पुरुषांना देतात. ११ सप्टेंबर १९३८ ला पुण्यात शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट करताना भाषणातून बाबासाहेब विद्यार्थिनींना म्हणतात, 'आत्मविश्वास निर्माण करा, अडीअडचणींना सामोरे जा, दीर्घ उद्योग व कष्ट करण्यानेच यशप्राप्ती होते. विद्येबरोबर शील सुद्धा पाहिजे' हा जीवनसंदेश ते विद्यार्थ्यांना देतात. १० ऑगस्ट १९४० च्या 'जनता' मधील अग्रलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, 'महात्मा गांधींच्या अहिंसा व स्त्री संरक्षणाच्या नीतीचा धक्कार आहे. बायको नेली तर नेऊ दे, स्वतःचे रक्षण करावे हि हिंदूची नीती होवून बसली आहे'. डॉ. बाबासाहेबांचा महिलांवर फार विश्वास होता. समाजसुधारणेच्या प्रक्रियेत सामाजिक दोष नष्ट करण्याची क्षमता

केवळ स्त्रियांमध्येच आहे असे ते मानत असत. त्यामुळे सामाजिक, राजकीय लढ्यात महिलांनी पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी व्हावे असे आवाहन डॉ. बाबासाहेब करतात. प्रत्येक सभेतील महिलांना शिक्षण, अंधश्रद्धा, अज्ञान, जुन्या चालीरीती, राहणीमान अशा कौटुंबिक गोष्टींना बाबासाहेब तळमळीने सांगत असत.

भारतीय राज्यघटना समितीच्या निर्मितीसाठी तब्बल २ वर्षे ११ महिने, १७ दिवस डॉ. बाबासाहेब राबत होते. २९९ समिती सदस्यांमध्ये १५ स्त्रियां होत्या. त्यांनी बाबासाहेबांशी अनेक विषयांवर चर्चा करून विचारविनिमय करून आपली मते मांडली होती. राज्यघटनेत स्त्रियांना प्रातिनिधिक जागा राखून ठेवल्याशिवाय पर्याय नाही हे त्यांना कळले होते. म्हणून त्यांनी एकेक जागा जातीनिहाय मर्यादित केली फक्त त्याला अपवाद कलम २४ मध्ये आहे. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क बजावता यावा म्हणून त्यांनी आपली भूमिका विषद केली ती अशी, 'हिंदी स्त्रियांची चळवळ ही हिंदी राष्ट्राच्या प्रगतीची एक प्रमुख गुरुकिल्ली आहे. सुशिक्षित आणि प्रभावशाली नागरिक या नात्याने हिंदुस्थानी स्त्री वर्गाने हिंदी राष्ट्राच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमात भाग घेतल्याशिवाय त्या राष्ट्राला पाहिजे असलेला दर्जा त्याला प्राप्त होणार नाही. स्त्री वर्गाच्या मताधीकारांचा प्रश्न सोडविताना, जातीविशिष्ट धोरणाचा स्वीकार करणे हे निःसंशयपणे कित्येकांना रुचणार नाही पण स्त्रियांकरिता राखीव जागांची व्यवस्था करणे व त्या जागा सर्व समाजात सारख्या प्रमाणात वाटून घेणे ही गोष्ट आवश्यक आहे तर असे केल्याशिवाय गत्यंतर नाही.' या देशातील प्राचीन कायदे उदा. मनुस्मृती ने स्त्रियांवर अतिशय घातक बंधने लादली होती. एकीकडे देवीच्या गोंडस नावावर पुराणात तिची पूजा केली होती आणि एकूणच संपूर्ण स्त्री जातीला संस्कृतीच्या नावावर जखडून ठेवले होते. डॉ. बाबासाहेबांनी २७ डिसेंबर १९२७ ला मनुस्मृती चे जाहीरपणे दहन करून स्त्रियांना कायमचे स्वातंत्र्य बहाल केले. संविधानाच्या माध्यमातून त्यांचे हक्क बहाल केले, स्त्री मुक्तीचा जाहीरनामाच त्यांनी संविधानाच्या माध्यमातून मांडला.

हिंदू कोड बिल: हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांच्या मुक्तीचा जाहीरनामा लिहून ठेवला होता. त्यांचे उन्नतीचे, प्रगतीचे सर्व मार्ग जे रूढी, परंपरा, धर्म, संस्कृती, पुराणमतवाद्यांच्या नावावर आकुंचित केले होते ते मोकळे केले. हिंदू कोड बिलामुळे हिंदू स्त्री जी सतत मानहानी, अपमान, गुलामी सहन करित जीवन जगत होती ती स्वयंप्रकाशित झाली. 'अत दिप भव' म्हणत बाबासाहेबांनी तिला तेजोमय स्वरूप प्रदान केले. 'चूल आणि मूल' या बंधनातून तिला मुक्त केले. डॉ. बाबासाहेब स्त्री-पुरुष भेद कधीच मानत नव्हते त्यामुळे संविधानात स्त्रियांना समान दर्जा प्राप्त व्हावा म्हणून त्यांनी विशेष तरतुदी केल्या. राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार सर्व नागरिक समान आहेत. कलम १५(१) नुसार कोणासोबतही कोणत्याच प्रकारचा भेदभाव केला जाणार नाही. कलम ४१ नुसार कामाचा, शिक्षणाचा आणि संपत्तीचा वाटा सर्वांना समान प्राप्त होईल. कलम ४२ नुसार स्त्रियांना प्रसूतीसाठी सहाय्य करण्याची तरतूद त्यांनी केली. कलम ४३, ४४, आणि ४५ नुसार समान काम, समान वेतन, समान संधी बहाल केल्या. कलम ४६ नुसार अनुसूचित जाती / जनजाती मधील स्त्रियांना संपत्तीत समान वाटा मिळेल. हिंदू कोड बिलाच्या

संदर्भात डॉ. बाबासाहेब हिंदू धर्माची आचारसंहिता दुरुस्त करून नव्या कायद्यात रुपांतरीत व्हावे अशी सूचना करतात.

हिंदू कोड बिलाला संमत करण्यामागे बाबासाहेबांची दोन उद्दिष्टे होती. हिंदू कायदा सर्व देशभर सुसूत्र करणे. काही हिंदू कायद्याच्या शाखांची सुधारणा करणे. धर्माचा व भौतिक अधिकाराचा विचार न करता सर्व देशभर एकच सिव्हील कोड असावा असे त्यांचे म्हणणे होते. २५ नोव्हेंबर १९५१ च्या दादर येथील महिला सभेला उद्देशून बोलतांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'हिंदू कोड बिल' हिंदू स्त्रियांच्या किती फायद्याचे आहे हे समजून घ्या. नेहरू बिलाच्या बाजूने असोत वा नसोत हे बिल मी संमत करून घेतल्याशिवाय स्वस्थ बसणार नाही. पुरुष प्रधान संस्कृतीच्या सुंदर नावाखाली मनुवादी व्यवस्थेने स्त्रियांना गुलाम बनविले होते. तिची गुलाम ही ओळख मिटवून समतेचे जीवन तिला प्रदान करण्याचा, प्रचंड मेहनत घेवून तयार करण्यात आलेला दस्तऐवज म्हणजे 'हिंदू कोड बिल' होय. या बिलाने हिंदू स्त्रिया समान हक्काच्या वाटेकरी झाल्या असत्या परंतु पुराणमतवाद्यांना हे मान्य नव्हते. त्यांनी हिंदू कोड बिलाला भयंकर विरोध केला. बाबासाहेब खूप खिन्न झाले, संताप आणि निराशेने त्यांनी २८ सप्टेंबर १९५१ ला कायदेमंत्री पदाचा राजीनामा दिला. स्त्रियांच्या हक्कासाठी लढणारे आणि त्यासाठी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा देणारे ते एकमेव कायदेमंत्री होते.

स्त्रियांच्या हिताच्या रक्षणासाठी पुढे एकूण वीस कायदे करण्यात आले. त्यातही हिंदू कोड बिलातील कायदेच तोडून, मोडून अंमलात आणले गेले. परंतु तत्कालीन परिस्थितीत हिंदू स्त्रियांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल घडतील असे महत्वपूर्ण चार कायदे १९५५ ते ५६ च्या दरम्यान पारित करण्यात आले. ज्यात— १) हिंदू विवाह कायदा. २) हिंदू वारसा हक्क कायदा. ३) हिंदू अज्ञान व पालकत्वाचा कायदा. ४) हिंदू दत्तक आणि पोटगी कायदा.

१) हिंदू विवाह कायदा १९५५: हा कायदा १८ मे १९५५ पासून लागू झाला. यात एकूण ३० कलमांचा समावेश आहे. हा जम्मू— काश्मीर सोडून सर्व भारतभर हा कायदा लागू आहे. हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख, विविध जाती, संप्रदायाच्या व्यक्ती त्यांना हा कायदा लागू होतो. यातील अटी या प्रमाणे आहेत, वर—वधू दोन्ही हिंदू असावेत, त्यांचे पहिले लग्न झाले नसावे किंवा लग्नाच्या वेळी पूर्वीची बायको किंवा नवरा जिवंत नसावा. वर—वधू मानसिक दृष्ट्या निरोगी असावेत, मुलाचे वय २१ वर्षे तर मुलीचे वय १८ वर्षे पूर्ण असावे त्याहून कमी वयाच्या मुलांचे लग्न बेकायदेशीर होवू शकते. काही विशिष्ट कारणात्सव विवाह रद्द केला जावू शकतो. पती नामर्द असेल किंवा लग्न कोणाच्या दबावाखाली करून देण्यात आले असेल. बायको जिवंत असतांना दुसरे लग्न करणे गुन्हा आहे. पहिल्या पत्नीला न विचारताच दुसरे लग्न करणे कायद्याने गुन्हा ठरवून त्यावरून पत्नीला शिक्षा होऊ शकते. पहिल्या पत्नीपासून मूल असेल तरी ते लपवून दुसऱ्या पत्नीपासून झालेल्या मुलाला संपत्तीचा अधिकार बहाल करता येत नाही. या कायद्याने हिंदू स्त्रीला बालविवाह, नवऱ्याने टाकून देवून दुसरे अनेक विवाह तिला न विचारताच करणे, पती नामर्द असूनही तिला वांझपण घेऊन जगणे अशा अनेक संकटातून मुक्तता केली.

२) **हिंदू वारसा हक्क कायदा:** हिंदू वारसा हक्क १९५६ नुसार कायद्यामध्ये मुलांच्या बरोबरीने मुलींना सुद्धा वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटा मिळवून देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. पत्नी आणि मुलांना बरोबरीचा हक्क असतो. मुलगा व मुलगी यांना समान वाटा देण्यात येतो. वडिलोपार्जित संपत्तीत दुसऱ्या पत्नीला हक्क नसतो परंतु तिच्या मुलांना मात्र हक्क देण्यात आलेला आहे. २००५ ला या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली आणि आता मुलीला सुद्धा मुलांच्या बरोबरीने वडिलोपार्जित संपत्तीत वाटा मिळतो. आंतरजातीय किंवा आंतरधर्मीय विवाह केला म्हणून मुलीला वडिलोपार्जित संपत्तीमधून बेदखल करता येत नाही. मुलगी विवाहित किंवा अविवाहित असो त्यामुळे भेदभाव केला जात नाही. हा कायदा हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख या समाजाला लागू होतो. या कायद्याने मुलगा हाच कुलदीपक, म्हातारपणाची काठी, वारसा चालविणारा, वंशाचा दिवा इत्यादी धारणा खोडून काढल्या आणि स्त्रियांना वडिलोपार्जित संपत्तीमध्ये वाटा मिळवून दिला.

३) **हिंदू अज्ञान व पालकत्वाचा कायदा १९५६:** हिंदू अज्ञान व पालकत्वाचा कायदा १९५६ ला लागू करण्यात आला. हा सर्व हिंदूना लागू होतो. हिंदू, बौद्ध, जैन, शीख या संप्रदायांना लागू होतो. हा कायदा अज्ञान बालक आणि त्यांच्या पालकत्वाशी संबंधित आहे. जम्मू— काश्मीर राज्यात हा कायदा लागू नाही. १८ वर्षे वय पूर्ण नसलेला मुलगा वा मुलगी अज्ञान आहे. पालक म्हणजे या अज्ञान मुलामुलींसाठी शारीरिक आणि सांपत्तिक काळजी घेणारी व्यक्ती होय. पाच वर्षांपेक्षा कमी वय असणाऱ्या मुलामुलींची अधिरक्षा फक्त आईकडे असेल परंतु पालकत्व मात्र पित्याकडे असेल. विलनुसार दिलेला पालक हा माता किंवा पित्या ने ठरविलेला असेल. पित्याच्या मृत्युनंतर माता ही त्याची पालक असेल. माता जर मृत्यू पावली तर पिता पालक असेल. मुलगी असेल व तिचे लग्न झाले असेल तर तिचा पालक तिचा पती असेल. जर वरील दोन्ही प्रकारचे पालक नसतील तर आजीआजोबा पालक म्हणून निवडले जातील किंवा कोर्टाने निवडलेली व्यक्ती त्यांचा पालक असेल. अज्ञान वारसाच्या संपत्तीला त्यांचा पालकांना कोर्टाच्या परवानगीशिवाय हस्तांतरित करता येणार नाही. अश्या प्रकारच्या तरतुदी या कायद्यात करण्यात आल्या आहेत.

४) **हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा १९५६:** कोणतेही मूल दत्तक घेतांना कायदेशीर गोष्टींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे. दत्तक घेतले जाणारे मूल व दत्तक घेणारे मातापिता दोघेही हिंदू असावेत. दत्तक मूल पंधरा वर्षांखालील आणि अविवाहित असावे. विधवा, घटस्फोटीत, अविवाहित स्त्रिला मूल दत्तक घेता येते. पती आजारी असेल, सन्यास घेतला असेल तर तिला मूल दत्तक घेता येते. विवाहित पुरुष २१ वर्षे पूर्ण झाले असेल आणि विवाहित असेल किंवा नसेल तरी मूल दत्तक घेऊ शकतो. पुरुषाने मूल दत्तक घेताच त्याच्या पत्नीला त्या मुलाच्या आईचा दर्जा कायद्याने प्राप्त होतो. परंतु पत्नीने त्याला या दत्तक विधानासाठी संमती द्यायला हवी. स्त्री व पुरुष मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेवू शकतात परंतु दत्तक आणि पालक यांच्या वयात किमान २१ वर्षे अंतर असावे, अश्या महत्वपूर्ण तरतुदी या कायद्यात आहेत. ज्या स्त्रीला त्या दत्तक मुलाची आई व्हायचे आहे तिला न विचारताच तिच्या

पदरात मूल टाकले जायचे आणि तिला साधे विचारले सुद्धा जायचे नाही. या कायद्याने स्त्रीला अनेक अधिकार दत्तक विधानाच्या संदर्भात बहाल केलेले आहेत.

या चार महत्वपूर्ण अधिनियमांव्यतिरिक्त विशेष विवाह अधिनियम, दुर्बल आणि साधनहीन कुटुंबातील सदस्य यांना भरण—पोषण अधिनियम, अप्राप्त वय संरक्षण संबंधी अधिनियम, हिंदू विधवा पुनर्विवाह अधिनियम इत्यादी कायदे सुद्धा हिंदू कोड बिलामध्ये होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर एक प्रख्यात बॅरीष्टर होते. अत्यंत विचारपूर्वक ४ वर्षे १ महिना व २६ दिवस मेहनत करून त्यांनी हे बिल तयार केले होते. हा मसुदा सात वेगवेगळ्या घटकांना एकत्र करून त्यांना कायद्याचे रूप देत होता. सर्व जाती—वर्गांच्या स्त्रियांना त्यापासून फायदा होणार होता. भारताचे पहिले कायदेमंत्री म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे 'हिंदू कोड बिल' हे महिलांसाठी अत्यंत क्रांतिकारी पाऊल होते. या बिलाने मानवी हक्कासाठी झगडनाच्या स्त्रियांना मुक्तीचे आकाश दिसणार होते. पुरुषांच्या बरोबरीचे केवळ नामधारी स्थान नाही तर कायदेशीर स्थान बाबासाहेबांनी स्त्रियांना मिळवून दिले होते. पुढे हिंदू कोड बिलातील सर्व कलम टप्पाटप्पाने कायद्यात रुपांतरीत झालेले परंतु डॉ. बाबासाहेबांसारख्या सच्च्या, महान स्त्री उद्धारकाला त्यासाठी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा द्यावा लागला होता.

आधुनिक भारतातील स्त्रियांच्या प्रगतीचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर: आजच्या आधुनिक युगात पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या जोखडातून मुक्त होवून स्त्री नवनवीन आव्हाने पेलत आहे. तिची स्थिती आमूलाग्र बदललेली आहे. दयनीय, केविलवाणी, मनुस्मृतीच्या जोखडात अडकलेली स्त्री केंव्हाच नष्ट झाली आहे. त्या ऐवजी मोर्चे, सत्याग्रह, आंदोलने करून स्वतःच्या हक्कासाठी लढणारी खंबीर स्त्री आज भारतात वावरते आहे. अन्याय अत्याचाराला प्रतिकार करीत, क्रांतीची गीते ती गाते आहे. चूल आणि मूल संकल्पनेला तिने केंव्हाच मागे टाकले आहे. २१ व्या शतकातील स्त्री परिवर्तनासाठी सुसज्ज आहे. परंतु या मागे जी प्रेरणा आहे ती केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यातून मिळालेली आहे. स्त्रियांना ओजस्वी, धगधगता तेजस्वी निखारा बनविण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखनाने आणि भाषणांनी केले. त्यांच्या कार्याने प्रेरणा घेवून आज अनेक स्त्रिया आधुनिक काळात इतर स्त्रियांसाठी कार्य करतांना दिसत आहेत.

मागील तीन दशकांमध्ये स्त्रियांच्या मुद्यावर प्रत्यक्ष स्त्रियांनीच लहान मोठ्या अनेक चळवळी उभारल्या आहेत. शारिरिक दुर्व्यवहार, कामाच्या ठिकाणी अन्याय, अत्याचार, कुटुंबाद्वारे आणि सार्वजनिक ठिकाणी अपमानित करणे, स्त्रियांप्रती हिंसा अशा अनेक मुद्यांवर स्त्रियांनीच स्वतः लहान—मोठे संघर्ष उभारलेले दिसतात. १९७८ मध्ये मथुरा बलात्कार प्रकरणात स्थानिक महिलांनी प्रदर्शने, धरणे, आंदोलन केले होते. १४ वर्षांच्या मथुरा नावाच्या महाराष्ट्रीयन मुलीला पोलीस स्टेशन मध्ये पोलिसांद्वारे बलात्काराला बळी पडावे लागले. आणि दोन्ही बलात्कारी पोलिसांना खालच्या न्यायालयाने आणि नंतर सर्वोच्च न्यायालयाने दोषमुक्त ठरविले. स्त्रियांनी वेगवेगळ्या शहरांमध्ये या घटनेविरुद्ध आणि न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध रॅली काढून, सभा घेवून, आंदोलने करून आपला संताप व्यक्त केला. (धनश्याम शाह,

२००९, पृष्ठ १५०, १५१) अनेक महिला सक्रीय कार्यकर्ता, हुंडाबळी, घरगुती हिंसा, दारूबंदी सारख्या सामाजिक कार्यांमध्ये स्थानिक नेत्यांवर दबाव टाकून सामाजिक सुधारणा घडवून आणत आहेत. कामाच्या ठिकाणी होणारे अत्याचार थांबविण्यासाठी विशाखा कमिटी सर्वच कार्यालयात कार्यरत आहे. यात महिला हिरीरीने काम करित आहेत.

संपूर्ण भारतभर आज विविध संघटनांच्या माध्यमातून स्त्रियांना कार्यकर्तृत्व दाखविण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. शतकानुशतके ज्यांना मानवी हक्कांपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्याच आता चळवळीचा नवा चेहरा बनून पुढे आल्या आहेत. आज समाजात स्त्रियांचे स्थान आमूलाग्र बदलले आहे. त्या आता परंपरेला चिकटून राहिल्या नाहीत. ज्या स्त्रियांनी हुंड्यामुळे वाताहत सहन केली त्याच आज हुंड्याबळी समस्येच्या विरोधात कंबर कसून उभ्या आहेत. शिक्षणाचे महत्व त्यांना कळले आहे. पितृसत्ताक परंपरेला केंद्राच फाटा देत मुलींना शिकविणे आणि उच्चशिक्षण देणे त्यांनी आपली प्राथमिकता बनविली आहे. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाला उद्धारी' ही ओळ बाबासाहेबांना खूपच आवडायची. त्यांच्या मते खरोखरच जर समाजाला प्रगतीपथावर न्यायचे असेल. घरातील स्त्री ही समाजात पुढे आली पाहिजे. समाजकार्यात स्त्रियांनी हिरीरीने भाग घ्यायला पाहिजे. मुलींना शिक्षणासाठी बाहेर पडू दिले जात नव्हते कारण घरातील कामे व लहान भावंडांना कोण सांभाळेल. हा प्रश्न प्रामुख्याने ग्रामीण भागात निर्माण होत होता. आई-वडील दोघेही पोटाच्या मागे लागले असतील तर मुलींना घराचा भार उचलावा लागे परंतु आता ही विचारसरणी बदलली आहे. खेड्यातील मुलींना वसतीगृहात राहून चांगले शिक्षण, वहा, पुस्तके, जेवण सर्व मिळते हे पालकांना समजले आणि त्यांनी मुलींना शिक्षणासाठी बिनदिवकत शहरात पाठवायला सुरुवात केली. खेड्यात एकदाचे घरात शौचालय, वीज, पंखा, पाणी या वस्तू नसतात परंतु शहरात वसतीगृहात या वस्तू असतात त्यामुळे मुलींना शिक्षणावर लक्ष देणे सोपे जाते. (संपादक, एस. एम. मायकेल, २००८, पृष्ठ २०८).

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्त्रियांमध्ये विद्रोह आणि स्वाभिमान जागविला, त्यांना त्यांच्या अधिकारांप्रती जागृत केले. शिक्षण आणि स्वच्छतेचा संदेश दिला. स्वतःचे अस्तित्व बनवाल तर टिकाल अशी चेतना त्यांच्यात निर्माण केली. त्यांना अपेक्षित समाजात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सर्वांना समान न्याय होता. त्यांनी कधीही स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कोणत्याच परीने कमी लेखले नाही उलटपक्षी स्त्री-पुरुष असा भेदच मी मान्य करित नाही, असे ते म्हणायचे. विश्वरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांच्या मुक्तीचे चाहते होते. त्यांनी ब्राम्हणी पोथी-पुराण, शास्त्रावर आधारित हिंदू समाजातील, स्पृश्य, अस्पृश्यतेवर आधारित जातीवाद-वर्णवादावर आधारित तिरस्कार, घृणा, द्वेष, उच्च-निच, पवित्र-अपवित्र अशा सर्व गुलामगिरीतून स्त्रियांची मुक्तता केली. (वी. एन. सिंह, जन्मेजय सिंह, २०१३, पृष्ठ ३४५). स्त्रियांनी सदैव शीलाचे पालन करावे त्याशिवाय शिक्षणाला किंवा कोणत्याही गुणाला अर्थ नाही. चारित्र्य हीच समाजामध्ये प्रतिष्ठा मिळविण्याची मोठी संधी असते, असा सल्ला डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी महिलांना दिला होता. १४ ऑक्टोबर १९५६ ला बौद्ध धम्माची दीक्षा ग्रहण करतांनाच्या प्रसंगी बाबासाहेबांनी स्त्रियांना उद्देशून भाषण दिले होते. पाच लाख लोकांपैकी दोन लाख स्त्रियां जमावामध्ये उपस्थित होत्या. 'माझ्या भगिनी एक वेळ चटणी-भाकर खातील पण इज्जतीने आणि सदाचाराने जीवन जगतील अशी मला खात्री आहे', असे उद्गार त्यांनी काढले होते. कामगार स्त्रियांचे प्रश्न, त्यांना मिळनाच्या सोई-सुविधा, मालकाद्वारे होणारे त्यांचे शोषण इत्यादी विषयांवर बाबासाहेबांनी परखडपणे मत मांडले होते. मजूरमंत्री असतांना खाण मजुरांसाठी त्यांनी विशेष कायद्यांच्या तरतुदी केल्या. धनबादच्या भूमिगत खाणीत त्यांनी स्वतः उतरून पाहणी केली होती. खाण मजुरांची अवस्था त्यांनी स्वतःच्या डोळ्यांनी पहिली. स्त्री मजुरांच्या स्थितीबद्दल, त्यांच्या प्रश्नाबद्दल चर्चा केली. स्त्री कामगारांचे कामाचे तास, त्यांचे हित, प्रसूतीपूर्व काळात आणि प्रसूतीनंतरच्या काळात रजा हे राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे, हे जाणून तत्कालीन परिस्थितीत विधेयक सादर केले होते.

समारोप: युगानुयुगे गुलामगिरीच्या जोखडात अडकलेल्या स्त्री ला मुक्त करून तिच्या हातात संविधानाचे शस्त्र देण्याचे महान कार्य डॉ. बाबासाहेबांनी केले. देशाचा कायदा जेव्हा स्त्रीला बरोबरीचे स्थान देतो तेव्हा बाकी सर्व बंधने आपोआप झुगारून टाकली जातात. आजची भारतीय स्त्री बाबासाहेबांच्या विचारांचा परिपाक आहे. तिची डोळ्यात भरणारी प्रगती, आकाशात झेपावणारी अस्मिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत जाज्वल्य अभिमानाने निर्माण झाली आहे. कायदेशीर अधिकारांनी ती शस्त्रसज्ज आहे तर स्वतःच्या घटनादत्त अधिकारांनी व कर्तव्यांनी सुसज्ज आहे. जेवढी ती स्वतंत्र आहे तेवढीच ती खंबीर आणि कर्तव्यदक्ष आहे. सामाजिक कार्यात तिचा सहभाग जसा दैदियमान आहे, तसेच भारतीय कुटुंब व्यवस्थेला टिकवून ठेवण्याची तिची हातोटी वाखाणण्याजोगी आहे. शिक्षण, स्वातंत्र्य, कर्तव्य कठोरता, बाणेदारपणा, स्त्री शक्तीचा अभिमान तर तिच्या वागण्यातून जाणवतोच आहे परंतु आपली प्राचीन अस्मिताही तिने परत प्राप्त केली आहे. भगवान बुद्धांच्या काळातील महिलांची अतिउच्च प्रतिष्ठा तिने परत प्राप्त केली आहे. आधुनिक काळात स्त्रियांच्या पंखाना एवढे बळ प्राप्त झाले आहे कि आता हे आकाश तिला भरारी घेण्यास अपुरे पडत आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्त्रीविषयक लेखन, महेंद्र गायकवाड, संघर्ष प्रकाशन नागपूर.
- नारीवाद, वी. एन. सिंह, जन्मेजय सिंह, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
- आधुनिक भारतातील दलित: दृष्टीकोन आणि मुल्ये, संपादक: एस.एम. मायकेल, अनुवाद: विद्या भाके, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
- भारत मे सामाजिक आंदोलन, धनश्याम शाह, अनुवाद: हरिकृष्ण रावत, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
- भारतीय नारी: संघर्ष और मुक्ती, वृंदा कारात, अनुवाद: उषा चौहान, ग्रंथशिल्पी प्रकाशन, दिल्ली.
- अनुसूचित जाती में महिला उत्पिडन, डॉ. मंजुलता, अर्जुन पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली.
- समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, अनुवाद: मंजुषा गोसावी, संपादक: रेहाना वडीयाली, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन

डॉ. तिलक डी. भांडारकर, सहायक प्राध्यापक, पुंजाभाई पटेल शिक्षण महाविद्यालय, गोंदिया. tilakbhandarkar2015@gmail.com

प्रस्तावना: व्यक्ती व समाज यात श्रेष्ठ समाज असून व्यक्तीचे स्थान गौण आहे. मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे व समाजाशिवाय व्यक्तीच्या अस्तित्वाला किंमतच नाही समाजातच व्यक्तीचा जन्म होतो, त्यांची वाढ व विकास होतो. म्हणून व्यक्तीच्या जीवन विकासाची कल्पना समाजाव्यतिरिक्त करताच येत नाही. समुद्री जलचरांना समुद्राशिवाय जीवन नाही, तसेच व्यक्तीलाही समाजाशिवाय स्वतंत्र अस्तित्व नाही. व्यक्तीने सामाजिक संकेत व नीतिनियम यांचे पालन करूनच कालक्रमणा केली पाहिजे. आपल्या क्षुद्र स्वार्थाचा त्याग करून सामाजिक हित जोपासले पाहिजे. त्यातून श्रेष्ठ दर्जाचे सामाजिक मन (Social Mind) तयार होत असते व ते राष्ट्राच्या हिताचे असते. व्यापक समाजहितासाठी व्यक्तीने स्वतःचे मन मारून श्रेष्ठ दर्जाच्या त्यागासाठी सदैव तयार असले पाहिजे.

मनुष्याने शिक्षणाच्या माध्यमातून ही जी उत्तुंग भारी मारली आहे, जे स्थान पटकावले आहे ते सातत्याने टिकवावयाचे असेल तर नवीन पिढीचा अनुभवाचा ठेवा आत्मसात करावाच लागेल. आजपर्यंत न उलगडलेल्या रहस्यांचा शोध घ्यावाच लागेल. त्यासाठी शिक्षणाला जीवनातून वगळता येणार नाही तर शिक्षणाला जीवनात केंद्रीय स्थान द्यावेच लागेल. शिक्षण ही नैसर्गिक स्वयंपूर्ण प्रक्रिया असली तरी मानवाला समाजात यशस्वीपणे समायोजन करता यावे म्हणून काही गोष्टी प्रयत्नपूर्वक शिकाव्या लागतील, केवळ निसर्गप्राप्त शिक्षणावर अवलंबून राहता कामा नये. मानवाचे इतर मानवांशी ज्या भाषेतून व्यवहार चालतात ती भाषा, समाजात वावरण्यासाठी लागणारे सामाजिक नीतिनियम, रूढी प्रथा परंपरांची माहिती, दैनंदिन गरजांची पूर्तता करणाऱ्या उदरनिर्वाहाचे प्रशिक्षण इत्यादी गोष्टी जाणीवपूर्वक आत्मसात करणे आज अत्यावश्यक आहे. त्यामुळेच जॉन ड्युईच्या या विधानाची शारीरिक विकासात पौष्टिक अन्नाचे जे स्थान, महत्व आहे तेच मानवी जीवनात शिक्षणाचे आहे.

सामाजिक विकास म्हणजे समाजात राहणा-या सर्व व्यक्तीचा सामूहिक विकास होय. त्यांच्या राहणीमानात दिसून येणारा, नजरेत भरणारा विकास होय. समाजाची निर्मिती फार पूर्वीपासून झालेली आहे. सुरक्षिततेच्या दृष्टीने तसेच दैनंदिन गरजांच्या पूर्ततेसाठी आणि एकत्र सहजीवन व्यतीत करण्याच्या मानवी नैसर्गिक प्रवृत्तीतून ही समाज निर्मिती घडून आलेली आहे. समाजनिष्ठ सामाजिक नीतिमूल्ये, आदर्श नवीन पिढीने ग्रहण करावी म्हणून समाजाला शिक्षणाची मदत घ्यावी लागली. आज याच शिक्षणामुळे मानवी समाजात अभूतपूर्व बदल झालेला दिसून येत आहे. बहुजन हिताय-बहुजन सुखाय या धोरणानुसार समाजातील घटकांमध्ये सामाजिक दृष्टिकोण, नागरिकत्वाची जाणीव, कर्तव्यनिष्ठा व लोकहितदक्षता निर्माण करण्याची जबाबदारी आहे शिक्षणाची शिक्षणाद्वारे समाज व राष्ट्राचा विकास होतो.

सामाजिक परिपक्वता : पूर्ववाढ किंवा ठराविक मर्यादेपर्यंतचा विकास म्हणजे परिपक्वता होय. परिपक्वता

शिक्षणाचा मुळ पाया आहे. परिपक्वतेशिवाय शिक्षण उपयोगी ठरत नाही. व्यक्तीचा विकास होत असताना त्यावर परिणाम करणारा परिपक्वता हा एक प्रमुख घटक असतो. प्रत्येक शारीरिक कृती करण्यासाठी आवश्यक ती इंद्रिये त्या कृतीसाठी परिपक्व असणे आवश्यक असते जे शारीरिक पक्वतेच्या बाबतीत तेच सामाजिक परिपक्वतेच्या बाबतीत लागू पडते. विद्यार्थ्यांच्या अनुषंगाने सामाजिक परिपक्वतेचा जाणिवपूर्वक अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

परिपक्वता अध्ययन प्रक्रियेत महत्वाची बाब आहे. अध्ययन प्रक्रियेत मिळणारे यश परिपक्वतेवर अवलंबून असते. लहान मुलांच्या अध्ययनात विशिष्ट क्षमता प्राप्त झाल्याशिवाय कौशल्ये संपादित करणे कठीण असते. शारीरिक व मानसिक परिपक्वता प्राप्त झाल्यानंतर थोड्या कालावधीत चांगले अध्ययन होवू शकते. अमूर्त कल्पना समजण्यापूर्वी विशिष्ट मानसिक पात्रता प्राप्त व्हावी लागते. त्या मानसिक परिपक्वतेनंतर अमूर्त कल्पना व्यवस्थितपणे समजतात.

शारीरिक दृष्ट्या आणि मानसिक दृष्ट्या विकास पावत असलेली व्यक्ती सामाजिक दृष्ट्या परिपक्व होत असताना टप्प्याटप्प्याने होते. या प्रत्येक टप्प्यात त्या व्यक्तीस जग आणि समाज याबाबत नव्या प्रकारचा अनुभव मिळतो. त्यामुळे सामाजिक परिपक्वता प्रक्रियेच्या वैशिष्टपूर्ण भागात व्यक्तीव्यक्तीतील संबंधात होत असलेल्या बदलांच्या बाबतीत काम करताना व खेळ खेळताना इतरांबाबत होत असलेल्या प्रतिक्रियांच्या बाबतीत व सामाजिक जीवनातील उपयोजनांच्या बाबतीत, सुरवात, वाढ व शेवट दिसून येतो. शारीरिक आणि मानसिक विकासातील मापनीय बदलांचा संबंध नेहमीच व्यक्तीच्या सामाजिक परिपक्वताशी लावला जातो.

संशोधनाचे महत्व: मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे त्याचे समाजात राहणे हे सहज प्रवृत्तीला अनुसरून घडत असते असे मॅकडूगलच्या सिद्धांतावरून दिसून येते. वस्तुतः मनुष्य हा सहज प्रवृत्तीने समाजात राहू लागला की जन्मसमयीच्या त्याच्या असहाय्यतेतून हा विवादास्पद प्रश्न आहे. जन्मतः मूल अगदीच असहाय्य असते आणि मातेकडून आणि वडीलमंडळीकडून जर त्याची काळजी घेतली गेली नाही तर ते स्वतंत्रपणे जगूही शकणार नाही ह्या त्याच्या परावलंबित्वामुळेच समाजात राहणे त्याला अपरिहार्य झाले असावे असेही म्हणता येईल. मुलांची सामाजिकता नसर्गिक असो किंवा अनुभवार्जित असो, त्याला समाजामुळेच मानवी गुण प्राप्त होतात असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. जर तो समाजात राहत नसला तर त्याच्यात पशू प्रमाणेच गुण आढळून आले असते. सामाजिकता हा मानवी मुलाला उन्नतीकडे घेवून जाणारा एक महत्वाचा दुवा आहे.

बालक आपल्या मातापित्यांकडून केवळ शारीरिक गुणांचाच वारसा मिळवते असे नव्हे, तर त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थिताचाही वारसा मिळवित असते. त्यामुळे कळत नकळत ते आपल्या कुटुंबियांच्या वागण्याच्या पद्धती आणि त्यांचे

दृष्टिकोण उचलते, काही प्रमाणात सवंगड्याचे आणि भोवतालच्या इतर प्रौढांचेही मत घेते आणि जेव्हा ते शाळेत प्रवेश करते तेव्हा या सर्वांची प्रचिती येते.

वाढत्या वयानुसार विद्यार्थ्यांमध्ये होणारे बदल व त्यांच्या सामाजिक परिपक्वतेच्या त्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर परिणाम होतो. कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या जीवनात सामाजिक परिपक्वता ही बदल घडवून आणणारी एक महत्वाची अवस्था आहे.

संशोधनाची आवश्यकता: मानवाचे जीवन हे इतर गोष्टीप्रमाणे सामाजिक अध्ययन आणि बदल यांची सातत्याने होणारी उकल होय. या प्रकरणात व्यक्तीच्या भोवतालच्या सामाजिक घटकांशी बदलणारे जे नाते असते त्याचा म्हणजेच व्यक्तीच्या सामाजिक विकासाचा परामर्ष घेतला जाणार आहे. ज्या शिक्षकास विद्यार्थ्यांना समजून घ्यावयाचे आहे आणि विद्यार्थ्यांचे अनुभव, त्यांचे सामाजिक जीवन आणि त्यांचे मैत्रीचे आणि शत्रुत्वाचे प्रकार कुशलतेने समजून घ्यावयाचे आहेत त्यांना हे ज्ञान महत्वाचे आहे. विद्यार्थी सामाजिक दृष्ट्या परिपक्व कसा होईल आणि समृद्ध व अधिक यशस्वी सामाजिक संबंध त्याला कसे प्रस्थापित करता येतील, याबाबत विद्यार्थ्यांना साहाय्य करण्याचे शिक्षण शिक्षकांनी घेतले पाहिजे.

शालेय शिक्षण ही भावी जीवनाची पूर्वतयारी असल्यामुळे मुलांच्या जीवनातील व सामाजिक यशस्वीतेसाठी पारस्परिक संबंधाचे आणि सामाजिक परिपक्वतेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे म्हणून हा एक समाजशिल प्राणी आहे आणि सामाजिक परिपक्वतेची जडणघडण शालेय जीवनातून होत असते कारण शाळा ही समाजाची लघु प्रतिकृती आहे.

आजच्या शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांचा फक्त बोधात्मक आणि क्रियात्मक स्तरावरच विकास करण्यात येतो त्यामध्ये पारस्परिक संबंधाला व सामाजिक परिपक्वतेला फारसे महत्वाचे स्थान नाही. सर्वांगीण विकास म्हणजे विद्यार्थ्यांचा ज्ञानात्मक, भावात्मक, कौशल्यात्मक आणि सामाजिक विकास होय.

सारणी क्र. १

कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी (Boys) मध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सहसंबंधाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी

अक्र	चले	विद्यार्थी संख्या (N)	स्वतंत्रता (df)	सहसंबंधाचे मुल्य (r)	सारणी r- मूल्य		सार्थकता
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	
१	सामाजिक परिपक्वता	१००	९८	०.६४०	०.१९५	०.२५४	सार्थक आहे
२	शैक्षणिक संपादन						

(df = N-2 = 100-2 = 98)

स्पष्टीकरण: कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची सामाजिक परिपक्वता व त्यांचे शैक्षणिक संपादन या दोन चलामधील सहसंबंधाचे मुल्य सार्थक असण्याकरीता प्राप्त r-मूल्य हे ०.०१ व ०.०५ या दोन्ही सार्थकता स्तरावरील दोन्ही सारणी r- मूल्यापेक्षा जास्त किंवा त्याएवढे असावे लागते. df = ९८ करीता ०.०१ या त.मूल्य ०.२५४ असून ०.०५ या सार्थकता

उद्दिष्ट्ये: १. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक परिपक्वतेचा अध्ययन करणे. २. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (Boys) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनाचे सहसंबंधात्मक अध्ययन करणे. ३. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींची (Girls) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनाचे सहसंबंधात्मक अध्ययन करणे. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनाचे सहसंबंधात्मक अध्ययन करणे.

परिकल्पना: १. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी (Boys) मध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही. २. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थिनी (Girls) मध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही. ३. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही.

न्यादर्शची निवड: सदर संशोधनामध्ये अभ्यासाचा गट कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी आहेत. गोंदिया जिल्हयातील कोणत्याही शाळेची निवड करायची होती. गोंदिया जिल्हयातील एकूण ४ कनिष्ठ महाविद्यालयाची निवड करण्यात आली असून या संशोधनात एकूण २०० विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली.

संशोधन साधने: वर्तमान शोध कार्यासाठी उपयुक्त परीक्षण म्हणून डॉ. आर.पी. श्रीवास्तव (जबलपूर) द्वारा निर्मित व प्रमाणित केलेली सामाजिक परिपक्वता चाचणी (Social Maturity Scale) वापरण्यात आली.

माहितीचे विश्लेषण:

परिकल्पना क्र. १ — कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये (Boys) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही.

स्तरावरील r-मुल्य ०.१९५ आहे. अर्थात प्राप्त r-मुल्य सार्थकतेच्या दोन्ही स्तरावरील सारणी r-मुल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणून सदर परिकल्पनेचा परित्याग करावा लागेल.

परिकल्पना क्र. २ — कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थिनींमध्ये (Girls) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही.

सारणी क्र. २

कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थींमध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सहसंबंधाची सार्थकता दर्शक सारणी

अक्र	चले	विद्यार्थी संख्या (N)	स्वतंत्रता (df)	सहसंबंधाचे मुल्य (r)	सारणी r- मूल्य		सार्थकता
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	
१	सामाजिक परिपक्वता	१००	९८	०.६००	०.१९५	०.२५४	सार्थक आहे
२	शैक्षणिक संपादन						

(df = N-2 = 100-2 = 98)

स्पष्टीकरण : कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थींनीची सामाजिक परिपक्वता व त्यांचे शैक्षणिक संपादन या दोन चलामधील सहसंबंधाचे मुल्य सार्थक असण्याकरीता प्राप्त r-मूल्य हे ०.०१ व ०.०५ या दोन्ही सार्थकता स्तरावरील दोन्ही सारणी r- मूल्यापेक्षा जास्त किंवा त्याएवढे असावे लागते. df = ९८ करीता ०.०१ या r-मूल्य ०.२५४ असून ०.०५ या सार्थकता

स्तरावरील r-मूल्य ०.१९५ आहे. अर्थात प्राप्त r-मूल्य सार्थकतेच्या दोन्ही स्तरावरील सारणी r-मूल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणून सदर परिकल्पनेचा परित्याग करावा लागेल.

परिकल्पना क्र ३ — कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थी (संपूर्ण न्यादर्श) यामध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सार्थक सहसंबंध नाही.

सारणी क्र.३

कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादनात सहसंबंधाची सार्थकता दर्शक सारणी

अक्र	चले	विद्यार्थी संख्या (N)	स्वतंत्रता (df)	सहसंबंधाचे मुल्य (r)	सारणी r- मूल्य		सार्थकता
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	
१	सामाजिक परिपक्वता	२००	१९८	०.७९	०.१३८	०.१८१	सार्थक आहे
२	शैक्षणिक संपादन						

(df = N-2 = 200-2 = 198)

स्पष्टीकरण: कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक परिपक्वता व त्यांचे शैक्षणिक संपादन या दोन चलामधील सहसंबंधाचे मुल्य सार्थक असण्याकरीता प्राप्त r-मूल्य हे ०.०१ व ०.०५ या दोन्ही सार्थकता स्तरावरील दोन्ही सारणी r- मूल्यापेक्षा जास्त किंवा त्याएवढे असावे लागते. df = १९८ करीता ०.०१ या स्तरावरील r-मूल्य ०.१८१ असून ०.०५ या सार्थकता स्तरावरील r-मूल्य ०.१३८ आहे. अर्थात प्राप्त r-मूल्य सार्थकतेच्या दोन्ही स्तरावरील सारणी r-मूल्यापेक्षा जास्त आहे. म्हणून सदर परिकल्पनेचा परित्याग करावा लागेल.

परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये चांगला सहसंबंध आहे. (सारणी क्र.३, r = ०.७९, ०.०५ व ०.०१ या स्तरावर सार्थक आहे)

सुचना : १. सामाजिक परिपक्वतेमुळे विद्यार्थ्यांचे सामाजिक ज्ञानामध्ये वृद्धी होण्याची शक्यता असते. यावर तज्ञाची भाषणे शालेय स्तरावर आयोजित करावी. २. विद्यार्थ्यांमधील विविध सामाजिक कार्यक्रम करण्यासाठी सहली, प्रदर्शने, सुसंवाद यासारख्या कार्यक्रमांचे आयोजन करावे. ३. विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक परिपक्वता वाढल्यास त्यांच्या सामाजिक व्यवहारामध्ये परिणाम होते व त्यांचा शैक्षणिक संपादनावर परिणाम होतो म्हणून शाळेमध्ये सामाजिक ज्ञान वाढविण्यासाठी प्राचार्य/ मुख्याध्यापक/ शिक्षकांनी दक्षता घ्यावी. ४. विद्यार्थ्यांवर होणारा सामाजिक परिपक्वता वाढविण्यासाठी शालेय स्तरावर दररोज विद्यार्थ्यांकडून सामाजिक कार्य करून घ्यावी. ५. शाळेची सुरुवात प्रार्थना, श्लोक, सुविचार, सुभाषिते व सुवचनाने करावी या कार्यक्रमाने विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक परिपक्वतेमध्ये वाढ होईल.

निष्कर्ष: १. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (Boys) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांच्या शैक्षणिक संपादनात लक्षणीय सहसंबंध आढळून येतो. व कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (Boys) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आहे. (सारणी क्र. १, r = ०.६४०, ०.०५ व ०.०१ या स्तरावर सार्थक आहे). २. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थींनीची (Girls) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांच्या शैक्षणिक संपादनात लक्षणीय सहसंबंध आढळून येतो. व कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थींनीची (Girls) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांचे शैक्षणिक संपादन यामध्ये चांगला सहसंबंध आहे. (सारणी क्र.२, r = ०.६०, ०.०५ व ०.०१ या स्तरावर सार्थक आहे). ३. कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक परिपक्वता आणि त्यांच्या शैक्षणिक संपादनात लक्षणीय सहसंबंध आढळून येतो. व कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची (संपूर्ण न्यादर्श) सामाजिक

संदर्भ :

१. आळंदकर जयकुमार झा, (१९७०), "अभिनव शैक्षणिक मानसशास्त्र", पुणे श्री विद्या प्रकाशन.
२. कुलकर्णी. के.व्ही. (१९७७), "शैक्षणिक मानसशास्त्र", पुणे श्री.विद्या प्रकाशन.
३. करंदीकर. सुरेश, (१९९४), "शैक्षणिक मानसशास्त्र", फडके प्रकाशन. कोल्हापूर,
४. जगताप ह.ना. (१९८८), "शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र", पुणे, नित्यनूतन प्रकाशन, कोल्हापूर
५. दांडेकर वा.ना. (१९७०), "शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र", मोषे प्रकाशन, कोल्हापूर.
६. हरोलीकर ल.ब., (१९६८), "सामाजिक वर्तनाचे मानसशास्त्र", पुणे व्हिनस प्रकाशन आवृत्ती पहिली.

कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम—२०१३: प्रतिबंध, मनाई व निवारण
श्री. डॉ. ज्योती जी. नाकतोडे, सहयोगी प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा. मो.: 9422344479

सारांश: कामाच्या ठिकाणी होणारा स्त्रियांचा छळ ही एक मोठी गंभीर सामाजिक समस्या बनली आहे. साधारणपणे मानसिक छळ, शारीरिक छळ व आर्थिक छळाच्या तुलनेत होणारा लैंगिक छळ सर्वांसाठी मानहानीकारक असतो. सार्वजनिक ठिकाणीच्या वर्तनविषयक सभ्यतेच्या किंवा नैतिकतेच्या नियमांचा भंग करून स्त्रियांना दिली जाणारी वागणूक म्हणजेच लैंगिक छळ होय. साधारणपणे लैंगिक हेतूने स्त्रियांची छेडछाड करणे, विनयभंग करणे, बलात्कार करणे ही कृत्ये लैंगिक छळ मानली जातात. जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलणे, कृती, स्पर्श या स्वरूपात लैंगिक कोमार्थ अथवा त्या उद्देशाने एखाद्या महिलेला त्रास देते तेव्हा त्याला लैंगिक छळ म्हटले जाते. लैंगिक छळ या संकल्पनेची व्याप्ती याहून अधिक विस्तृत आहे.

मुख्यशब्द: कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ: प्रतिबंध, मनाई व निवारण.

प्रस्तावना: छळातून मुक्त जीवन हा प्रत्येक स्त्रीचा अधिकार आहे. पूर्वी जेव्हा स्त्रिया घराबाहेर पडत नव्हत्या तेव्हा स्त्रियांचा छळ बहुदा स्त्री म्हणून कुटुंबात होत असे. जसे प्रामुख्याने बालविवाह, सती प्रथा, विधवा विवाह बंदी, स्त्री-शिक्षण बंदी, चूल व मूल इत्यादी. शिक्षण, अर्थार्जनासाठी स्त्री घराबाहेर पडली तरीही बुद्धीचातुर्य, निर्णयक्षमता असूनही तिचे विविध स्वरूपात शोषण होत राहिले आहे. सध्या कौटुंबिक हिंसाचार, विनयभंग, बलात्कार, स्त्री भ्रुणहत्या अशा स्वरूपात स्त्रीचा छळ होत आहे. आधुनिक समाजात स्त्रीने कुटुंबाबाहेर पडणे व अर्थार्जन करणे सर्वमान्य होत चालले आहे. शहरी समाजासोबत ग्रामीण समाजात देखील स्त्रीचे अर्थार्जन स्वीकारले जात आहे. स्त्रीचे स्वावलंबन वाढून तिचा सामाजिक दर्जा उंचावण्यास चालना मिळाली आहे. ही स्त्रियांच्या दृष्टीने सकारात्मक बाब आहे. मात्र याला दुसरी नकारात्मक बाब म्हणजे घराबाहेर पडून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर छळ होत आहे. दर बारा मिनिटाला एक असा भारतामध्ये लैंगिक छळाचा आकडा नॅशनल क्राईम ब्युरो रेकॉर्ड मध्ये नोंदविला आहे. स्त्रियांना पुरुषांच्या संरक्षणाची गरज आहे, पुरुषांच्या संरक्षणाशिवाय महिला जगू शकत नाहीत, अशी मानसिकता स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणाला कारणीभूत आहे. पुरुषप्रधान समाजात वर्षानुवर्षे विविध प्रकाराने होत असलेल्या या शोषणामध्ये आज २१ व्या शतकातही बदल झालेला नाही उलट कामाच्या ठिकाणी व समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात लैंगिक शोषणाचे प्रमाण वाढले आहे.

कामाच्या ठिकाणी होणारा स्त्रियांचा छळ ही एक मोठी गंभीर सामाजिक समस्या बनली आहे. साधारणपणे मानसिक छळ, शारीरिक छळ व आर्थिक छळाच्या तुलनेत होणारा लैंगिक छळ सर्वांसाठी मानहानीकारक असतो. कामाच्या ठिकाणी अनेक पुरुष स्त्रियांचा विविध मार्गांनी लैंगिक छळ करीत असतात. स्त्रियांकडे सतत कामूक नजरेने पाहणे, अशिल्ल हावभाव व इशारे करणे, स्त्रियांना पाहून गाणे म्हणणे, शिट्टी वाजवणे, अश्लील चित्रे या वस्तू दाखवणे, लगट करणे, शरीराला स्पर्श करणे, धक्का मारणे, केस व कपडे ओढणे, रस्ता अडवणे, शेरबाजी करणे इत्यादी लैंगिक छळाचे मार्ग सर्रास वापरले जातात. याबरोबरच कामाच्या ठिकाणी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून स्त्रियांना केबिनमध्ये बोलवणे, चहा, कॉफी, सिनेमा—नाटक, लंच यासाठी आग्रह करणे, आर्थिक व इतर फायदे देताना काही असभ्य अटी घालणे, शरीरसुखाची मागणी करणे, अशा मागण्यांना विरोध झाल्यास स्त्रियांना बदनाम

करणे इत्यादी मार्गाने स्त्रियांचा लैंगिक छळ केला जातो. इतर प्रकारच्या छळापेक्षा लैंगिक छळाचे स्त्रियांवर अधिक गंभीर दुष्परिणाम होतात. कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या स्त्रियांच्या छळाचे वरील विविध प्रकार आहेत. या विविध प्रकारात स्त्रियांचा होणारा शारीरिक छळ संमिश्र असू शकतो. मानसिक छळ हा शारीरिक त्रासाला कारणीभूत ठरू शकतो तर आर्थिक आणि छळाचे भयंकर टोक म्हणून लैंगिक छळाकडे आपण पाहू शकतो.

छळ या संज्ञेचा अर्थ: छळ किंवा छळवणूक हा एक वर्तनप्रकार आहे. एखाद्या व्यक्तीस शारीरिक, मानसिक त्रास देण्यासाठी केलेले कोणतेही वर्तन म्हणजे छळ होय. सर्वसामान्यपणे कायदेशीरदृष्ट्या एखाद्या व्यक्तीस त्रास देणारा, धमकावणारा, धाक दाखविणारा, घाबरवणारा किंवा सुरक्षिततेविषयी तिच्या मनात सतत भीती निर्माण करणारा वर्तन प्रकार म्हणजे छळ होय. कॅंब्रिज शब्दकोशानुसार, एखाद्यास त्रास देणारे किंवा अस्वस्थ करणारे वर्तन म्हणजे छळ होय.

कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या महिलांचे लैंगिक छळ अधिनियम—२०१३: प्रतिबंध मनाई व निवारण: सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या विशाखा मार्गदर्शक तत्वांच्या अनुषंगाने कार्यस्थळी होणाऱ्या महिलांच्या लैंगिक छळास प्रतिबंध करण्यासाठीचे विधेयक केंद्रशासनाने संसदेत सादर केले, त्यास लोकसभेने ३ सप्टेंबर २०१२, राज्यसभेने २६ फेब्रुवारी २०१३ रोजी मंजूरी दिली. राष्ट्रपतीने त्यावर २२ एप्रिल २०१३ रोजी स्वाक्षरी केली आणि हे विधेयक “कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या महिलांचे लैंगिक छळ अधिनियम—२०१३: प्रतिबंध मनाई व निवारण” या नावाने ९ डिसेंबर २०१३ पासून सर्व भारतभर लागू केले गेले. कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या महिलांचे लैंगिक छळापासून महिलांना संरक्षण देणे. लैंगिक छळ प्रतिबंध करणे आणि अशा तक्रारीचे निवारण करणे, भरपाई देणे आणि या सर्वांचे संबंधित बाबी यांचे निराकरण करणे. या करीता हा कायदा आहे. या कायदांतर्गत महत्वाच्या तरतुदी खालील प्रमाणे आहे. कलम २ अनुसार काही महत्वाची व्याख्या खालील प्रमाणे आहे.

१) तक्रारदार/पिडित महिला: या कायद्याने कामाच्या ठिकाणी लैंगिक बळी पडल्याचे सांगणारी कोणत्याही वयाची महिला मग ती त्या ठिकाणी कामास असो वा नसो तिला तक्रारदार/पिडित महिला मानले आहे.

२) **मालक किंवा नियोक्ता:** स्त्रियांना कामावर ठेवणारा सरकारचा किंवा स्थानिक विभाग संघटनेचा, उपक्रमाचा, संस्था तसेच शाखेचा प्रमुख हा नियुक्ती देणारा मानलेला आहे.

३) **मनाई:** कायद्याने कामाच्या ठिकाणी कोणतीही धमकी देणे वा धाक दाखवणे, तिच्या कामात हसतक्षेप करणे व तिच्या आरोग्यास व सुरक्षिततेस बाधा आणणारे कृत्य करणे इत्यादीस मनाई केली आहे.

लैंगिक छळ: लैंगिक छळामध्ये स्त्रियांच्या इच्छेविरुद्ध प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही लैंगिक स्वरूपाच्या कृतीचा समावेश होतो. शारीरिक, तोंडी किंवा हावभाव किंवा इतर माध्यमातून स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध केलेली लैंगिक कृती आणि वर्तन जे महिलांसाठी कामाच्या ठिकाणी भितीदायक वातावरण तयार करते. याला लैंगिक छळाच्या व्याख्येमध्ये समाविष्ट केले आहे.

महिलेच्या इच्छे विरुद्ध केलेली खालील कोणतीही कृती लैंगिक छळामध्ये समाविष्ट आहे.

१. **शारीरिक स्पर्श किंवा जवळीक साधणे:** असे वर्तन जे स्त्रियांना शारीरिक त्रास, यातना किंवा वेदना देते त्या वर्तनास शारीरिक छळ म्हणतात येईल. स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी शारीरिक छळास देखील सामोरे जावे लागते. शरीर संबंधाची मागणी करणे किंवा तशी ईच्छा ठेवणे, असुरक्षित स्पर्श करणे, पाठ थोपटणे, चिमटे घेणे, महिलांच्या ईच्छेविरुद्ध, तिच्या खाजगीपणाचे उल्लंघन करणारी कोणतेही शारीरिक जवळीक साधणारी कृती ही लैंगिक छळामध्ये समाविष्ट आहे.

२. **लैंगिक प्रकारातील बोलणे:** लैंगिक अर्थाचे शब्द स्त्रीला उद्देशून वापरणे— जसे आयटम, चिकणी, स्त्री ला पाहुन गाणे गाणे, लैंगिक आवाज काढणे, शिट्टी वाजविणे, अश्लील किंवा स्त्रियांच्या सन्मानाला धक्का पोहचेल असे मेसेज, जोक्स करणे, पत्र, ईमेल किंवा फोन करणे व्दिअर्थी शब्द उच्चारणे इत्यादी सर्व लैंगिक छळामध्ये समाविष्ट आहे.

३. **लैंगिक साहित्य किंवा तशी सामग्री दाखवणे:** अश्लील फिल्म, पुस्तके, फोटो दाखविणे किंवा त्यांची मागणी करणे हा देखिल लैंगिक छळ आहे.

४. **कामामध्ये लुडबुड करणे:** एखाद्या स्त्री ला आकर्षित करण्याकरीता कामाच्या ठिकाणी आवाजवी गोष्टीला महत्व देणे. तिच्या कामामध्ये लुडबुड करणे, विरोध करणे, अपमानास्पद वागणुक देणे, अमानविय व्यवहार करणे, ज्यामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर आणि सुरक्षिततेवर परीणाम होईल हे सर्व लैंगिक छळ आहे.

कामाचे ठिकाण/कार्यस्थळ: कार्यस्थळ म्हणजे ज्या ठिकाणी व्यक्ती अर्थाजनासाठी किंवा अन्य काही उद्दिष्टांसाठी एखादे कार्य/काम/नोकरी करतात किंवा सेवा देतात ते ठिकाण होय. या ठिकाणाबाबत शासकीय कार्यालय, निमशासकीय कार्यालये, लहान—मोठे उद्योगधंदे, विविध व्यवसाय, शैक्षणिक संस्था, बँक, वित्तसंस्था, वैद्यकीय व आरोग्य सेवा पुरविणारी केंद्रे, वाहतूक व दळणवळण यंत्रणा, मनोरंजन केंद्रे, पर्यटन केंद्रे, हॉटेल व्यवसाय, बांधकाम व्यवसाय, एखाद्याच्या शेती व घरातील मोल मजुरीची कामे, ठेकेदाराने दिलेली कामे, रोजगार हमीची कामे अशी अनेक ठिकाणे येतात, ज्या ठिकाणी स्त्री व पुरुष एकत्रित काम करतात.

सरकारने, स्थानिक प्राधिकरणाने, सरकारी कंपनीने, महामंडळाने व सहकारी संस्थेने स्थापन केलेले त्यांच्या मालकीचे असलेले किंवा त्याच्या नियंत्रणात असलेले किंवा त्याच्या प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष दिल्या जाणाऱ्या पूर्णतः वा अंशतः निधीवर चालविलेला असा कोणताही विभाग, संघटना, उपक्रम इंटरप्रायजेस, संस्था, शाखा, युनिट याबरोबरच शैक्षणिक, व्यावसायिक, औद्योगिक, आरोग्य, वाणिज्य किंवा संस्था स्थळाचे ठिकाण, मनोरंजनाचे केंद्रे इत्यादींना कामाचे ठिकाण मानलेले आहे.

कलम ४ व ५ अनुसार तक्रार निवारण समितीची स्थापना: तक्रार निवारण समितीची स्थापना दोन पध्दतीने होते ज्या ठिकाणी १० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असतील अशा ठिकाणी 'अंतर्गत तक्रार समिती' स्थापन केली पाहिजे तसेच ज्या ठिकाणी १० पेक्षा कमी कामगार आहेत अशा कामाच्या ठिकाणी संबंधित स्त्रियांकरीता स्थानिक तक्रार निवारण समिती जिल्हाधिकारीने नेमण्याची तरतूद या कायद्याने केलेली आहे.

प्रत्येक आस्थापना प्रमुखाने 'अंतर्गत तक्रार निवारण समितीची' स्थापन केली पाहिजे. समितीचा अध्यक्षपदी त्या ठिकाणी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यामधुन वरीष्ठ पातळीवर काम करणा—या महिलेची नेमणुक करावी. कर्मचाऱ्यामधुन कमीतकमी दोन सदस्य असे नेमण्यात यावे की त्याचे महिलांच्या प्रश्नावर बांधिलकी असेल किंवा कायद्याची माहिती असेल. स्वयंसेवी संस्थांचा एक सदस्य घेणे आवश्यक आहे. समिती मध्ये किमान ५० टक्के महिला असल्या पाहिजे. समितीचा कार्यकाळ ३ वर्षांचा असेल. तीन वर्षांनंतर नविन सदस्याची नेमणुक केली जाऊ शकते. अध्यक्ष किंवा एखाद्या सदस्यावर एखाद्यास गुन्हेगारी स्वरूपाची कार्यवाही सुरू असेल तर अशा सदस्याला समिती वरून काढण्यात येईल.

कलम ९ अनुसार तक्रार: तक्रारदार महिलेने अंतर्गत किंवा स्थानिक तक्रार निवारण समिती कडे घटना घडलेल्या दिनांकापासून तीन महिन्यांच्या आत किंवा शेवटची घटना घडल्याचा तिन महिनेच्या आत लेखी तक्रार करू शकते. तक्रारदार महिला टेलीफोन अथवा ई. मेल द्वारे तक्रार करू शकते परंतु लेखी तक्रार करणे अनिवार्य आहे. तक्रारदार महिलेची शारीरिक किंवा मानसिक क्षमता नसल्यास किंवा तिचा मृत्यू झाल्यास कायदेशिर वारस किंवा अन्य नेमलेली व्यक्ती तिच्या वतीने तक्रार करू शकते.

कलम ११ अनुसार तक्राराची चौकशी: तक्रारदार महिलेने समितीकडे अर्जाच्या सहा प्रति देणे बंधनकारक आहे. तक्रारदार महिलेचा अर्ज आल्यावर सात दिवसांचा आत समितीने प्रतिवाद्याला नोटिस द्यावी व नोटिस सोबत अर्जाची प्रत जोडावी. प्रतिवादीने नोटिस व अर्ज मिळाल्या नंतर दहा दिवसांच्या आत उत्तर देणे आवश्यक आहे. चौकशी करीता किमान तिन सदस्यांची आवश्यकता आहे. या मध्ये एक अध्यक्ष व एक तज्ञ व्यक्ती असणे आवश्यक आहे. सर्वात प्रथम तक्रारदार महिलेची त्यानंतर प्रतिवादीची त्यानंतर साक्षिदाराची चौकशी केली जाईल. दोन्ही पक्षकाराना एकमेकानी दिलेल्या जबाबाची प्रत देण्यात येईल. जेणेकरून त्यांना त्याची उत्तरे देता येईल

कलम १३ अनुसार चौकशी अहवाल: कायदानुसार चौकशी पूर्ण झाल्यानंतर निर्णयाचा अहवाल अंतर्गत तक्रार निवारण समितीचे नियुक्ताला किंवा जिल्हाधिकारी यांना दहा दिवसाचा आत देणे बंधनकारक आहे तसेच त्याची प्रत तक्रारदार व प्रतिवादी या दोघांना उपलब्ध करून देईल. तक्रार निवारण समिती कडून मिळालेल्या शिफारशी नंतर साठ दिवसांच्या आत त्याची अंमलबजावणी करणे नियुक्ता किंवा जिल्हाधिकारी यांना बंधनकारक असेल.

शिक्षे बाबत: कामाच्या ठिकाणी प्रतिवादीचे आरोप सिध्द झाल्यास तक्रारीनुसार पुढील कोणतीही कार्यवाही करण्याबाबत शिफारिस करेल. १. लेखी माफी, २. लेखी समज देणे, ३. सक्त ताकिद देणे, ४. बढती थांबविणे, ५. वेतनवाढ थांबविणे, ६. पदावनती, ७. प्रतिवादीला सेवा मुक्त करणे, इत्यादी.

कलम १४ अनुसार खोट्या तक्रारी बाबत: तक्रारदार महिलेने दिलेली तक्रार किंवा पुरावे खोटे आढळून आल्यास तक्रारदार महिलेविरूद्ध कामाच्या सेवा नियमावलीनुसार किंवा समितीच्या शिफारशीनुसार कार्यवाही करता येईल. कार्यवाही करण्याआधी तक्रारदार महिलेचा खोडसालपणाचा हेतु सिध्द झाला तरच कार्यवाही करता येईल. फक्त आरोप सिध्द करता न येणे किंवा पुरावे देणे शक्य नसणे या गोष्टी शिक्षा देण्याकरीता पुरेशा नाही.

कलम १५ अनुसार नुकसान भरपाई बाबत: गुन्हा सिध्द झाल्यास तक्रारदार त्रिजला नुकसान भरपाई देताना तक्रार समिती पुढील मुद्दे विचारात घेतील – १. तक्रारदार महिलेला झालेला मानसिक व शारीरिक त्रास. २. लैंगिक छळामुळे झालेले व्यावसायिक नुकसान किंवा नोकरीच्या संधीचे झालेले नुकसान. ३. मानसिक व शारीरिक उपचाराकरीता तिला आलेला वैद्यकीय खर्च. ४. प्रतिवादीची आर्थिक परीस्थिती. ५. नुकसान भरपाईची रक्कम एकाच वेळी किंवा हप्त्याने देण्याबाबत.

कलम १६ अनुसार चौकशी प्रक्रियेच्या गुप्ततेबाबत: तक्रारदार महिला व साक्षिदार यांचे नाव पत्ता व ओळख गुप्त ठेवावी लागेल. तक्रार व चौकशी कामकाजातील मजकूर प्रकाशित किंवा जाहीर करण्यात बंदी राहिल.

कलम १९ अनुसार मालक किंवा नियुक्ताचे कर्तव्य: कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ अधिनियम २०१३ नुसार महिलांच्या सुरक्षितेसाठी अनेक तरतूदी केलेल्या आहेत. यात कामाच्या ठिकाणी महिलांना सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी काही

कर्तव्ये सांगितली आहेत त्यात प्रामुख्याने— १) कामाच्या ठिकाणी स्त्रीयांना सुरक्षेचे वातावरण ठेवावे. २) स्त्रीयांच्या लैंगिक छळाचे होणारे दंडनीय परिणाम सर्वांच्या निदर्शनास आणावे. ३) कार्यालयातील एखाद्या व्यक्तीचे वर्तन असभ्य असेल तर त्याला समज देणे गरजेचे आहे. ४) कामाच्या ठिकाणी अंतर्गत तक्रार समिती स्थापन करणारा आदेश लावावा. ५) कार्यालयात एखाद्या महिलेची तक्रार आल्यास ती तक्रार निवारण समितीने योग्य प्रकारे नोंदवून ठेवणे महत्वाचे ठरते. ६) अंतर्गत तक्रार समितीत आवश्यक त्या सोयी सुविधा पुरवाव्यात तसेच त्यांना लैंगिक छळाच्या तक्रारीची चौकशी करण्यासाठी लागणारी माहिती पुरवावी. ७) तक्रारदाराची तक्रार समजून घ्यावी. हा कार्यालयातील थट्टेचा विषय होऊ नये याची काळजी घ्यावी. ८) कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या विरोधात जागृती करणारे कार्यक्रम व कार्यशाळा आयोजित कराव्यात. सुसंवाद हाच कार्यक्रमाचा आणि वैयक्तिक प्रगतीचा पाया आहे हे प्रत्येकाने लक्षात ठेवले पाहिजे.

कायद्याचा तरतूदीचे पालन न केल्याबाबत दंड: कायदा व त्याचे नियम यांचे पालन न केल्यास नियुक्ताला ५० हजार पर्यंत दंड होऊ शकते. एकाद्या नियुक्ताने वरील कोणत्याही कारणाने दंड झाला असेल तर त्याने पुन्हा त्याच कायद्याचे उल्लंघन केले तर दंडाची रक्कम दुप्पट होईल किंवा व्यवसाय करण्याचा परवाना रद्द केल्या जाऊ शकतो. या कायदान्वये प्रत्येक गुन्हा हा अदखलपात्र आहे. या कायद्यात कामाच्या ठिकाणी महिलांचा होणारा छळ रोखण्यासाठी केलेल्या विविध तरतूदीमुळे पिडीत महिलांना न्याय मिळण्यास मदत होणार आहे. या कायद्याचे परिक्षण केल्यानंतर त्यात काही त्रुटी आढळतात तरीदेखील या कायद्याची पद्धतशीरपणे व तळमळीने अंमलबजावणी केल्यास कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळास प्रतिबंध होण्यास नक्कीच मदत होईल.

संदर्भ सुची:

१. कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांच्या लैंगिक छळ मार्गदर्शक पुस्तिका, निर्मिती तथापी ट्रस्ट
२. कामाच्या ठिकाणी होणारा महिलांच्या लैंगिक छळ अधिनियम २०१३ महिला व बाल विकास प्रकाशित
३. www.legislative.gov.in
४. www.ncw.nic.in
५. rhrdi.gov.in

भारताचे नवीन शैक्षणिक धोरण : २०२०

प्रा. संदिप रायबोले, सहाय्यक प्राध्यापक, यशवंत महाविद्यालय, वर्धा. मो. ९९२३०९२७२४

गोषवारा: जीवनात काही साध्य करायचे असेल तर शिक्षण ही पहिली पायरी आहे. पुढे जाण्यासाठी शिक्षणाची आजच्या युगात अत्यंत गरज आहे. शिक्षणाशिवाय काहीही साध्य होत नाही. शिक्षणाच्या माध्यमातून आपण आपली स्वप्ने साकारू शकतो. व्यक्तीचा, समाजाचा आणि देशाचा विकास जर घडवून आणायचा असेल, तर शिक्षण हे असे माध्यम आहे की, त्याद्वारे आपण सामाजिक विकास साध्य करू शकतो. सध्याचे युग जागतिकीकरणे आहे. ही संकल्पना प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक क्षेत्राच्या संदर्भात वापरली जाते. जागतिकीकरण खुल्या बाजार धोरणाला अनुकूल आहे. खुल्या बाजाराचे धोरण स्वीकारल्यानंतर त्यात स्पर्धा अपरिहार्यपणे येते. या बाजार धोरणांतर्गत भारतातील प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतची सध्याची भूमिका काय आहे आणि ती कशी असावी यावर अत्यंत गार्भियाने चर्चा करत आहे. भारताला शिक्षणाची समृद्ध परंपरा आहे. नालंदा, तक्षशिला इत्यादी प्राचीन विद्यापीठे याचा पुरावा आहे. भारतात पहिल्यांदा १९६८ मध्ये नविन शैक्षणिक धोरण बनवण्यात आले, त्यानंतर १९८६ मध्ये नंतर १९९२ त्यात सुधारणा करण्यात आली. आता ३४ वर्षांनंतर २०२० मध्ये पुन्हा नविन शैक्षणिक धोरण आणून शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र बदल केला जात आहे.

मुख्य शब्द: नविन शैक्षणिक धोरण, परिणाम आणि फायदे.

प्रस्तावना: ३४ वर्षांनंतर भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत शैक्षणिक धोरण २९ जुलै २०२० रोजी लागू करण्यात आले. सरकारने तसेच केंद्र सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ला मान्यता दिली आहे. हे तिसरे शैक्षणिक धोरण आहे. या आधी १९६८ आणि १९८६ मध्ये शैक्षणिक धोरण लागू करण्यात आले.

भारतातील नवीन शैक्षणिक धोरणात सुधारणा आणि निर्मिती करून सर्वांगीण शिक्षण तसेच व्यावसायिक शिक्षण, एन.सी.सी. अश्या अभ्यासक्रमाचा समावेश केला आहे. काळानुसार ह्या अभ्यासक्रमाचे महत्व समजून हे विषय या अभ्यासक्रमात घेतली आहे. शिक्षणाला राष्ट्रीय स्तरावर नेण्यासाठी जुने धोरण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने बदलले आहे. नविन शैक्षणिक धोरण अंतर्गत विद्यार्थ्यांना विविध फायदे दिले जाणार आहेत. या बदलांमुळे मुलांची विविध क्षेत्रात प्रगती होण्यास मदत होईल. भारतातील सर्व विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी शिक्षण मंत्रालयाने घेतलेला हा एक चांगला उपक्रम आहे. शिक्षणासोबतच विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक कार्यावर अधिक भर दिला जाणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीसह, मनुष्यबळ व्यवस्थापन मंत्रालयाचे नाव बदलून 'शिक्षण मंत्रालय' असे करण्यात आले आहे. म्हणजेच या नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार आता मनुष्यबळ व्यवस्थापन मंत्रालयाला 'शिक्षण मंत्रालय' म्हंटले जाणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या ६ टक्के खर्च केला जाईल जो पूर्वी केवळ ४.४३ टक्के केला जात होता. हे धोरण पूर्णपणे भारतकेंद्रित शिक्षण असल्यामुळे त्याचे महत्व आणखी वाढले आहे. यामध्ये मातृभाषा, स्थानिक भाषा यावर भर देण्यात येणार असून विषयांची निवड ही दिनचर्या सोडून पाचवी पर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून करण्यात येणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची तत्वे:

१. लवचिकता: हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्वतःच्या शिकण्याची गती निवडण्याची आणि त्यांच्या इच्छेनुसार मार्ग निवडण्याची परवानगी देते.

२. बहुविद्याशाखीय: सर्व विद्या शाखांमध्ये जसे विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, क्रिडा इत्यादी क्षेत्रांमध्ये शिक्षण देणे.

३. नैतिक आणि संवैधानिक मुल्ये: सहानुभुती, इतरांबद्दल आदर, स्वच्छता, समानता, स्वातंत्र्य, न्याय इत्यादी ही मुल्ये रूजवणे, हा धोरणाचा उद्देश आहे.

४. शाश्वत धोरण: नियमित मुल्यांकनावर आधारित धोरणे तयार करणे.

५. जीवन कौशल्य: सहयोग, टीमवर्क, आपापसात संवाद, इत्यादी जीवन कौशल्यावर लक्ष केंद्रित करणे.

६. व्यावसायिक मुल्ये: सर्व शिक्षकांची तयारी करून भरती करणे. त्यात व्यावसायिक विकास, सकारात्मक कार्य, वातावरण आणि सेवा विकास यावर भर दिला जाईल.

७. मूलभूत अधिकार: शिक्षण हा मूलभूत अधिकार म्हणून शिक्षण ही सार्वजनिक सेवा आहे. तो व्यावसायिक क्रियाकलाप नाही. शिक्षण सर्वांसाठी पुरेशा गुणवत्तेवर उपलब्ध असावे.

नविन शैक्षणिक धोरण म्हणजे काय व त्याचे परिणाम: नविन शैक्षणिक धोरण म्हणजे (National Education Policy) ह्या अंतर्गत विद्यार्थ्यांना विविध फायदे मिळणार आहेत. नविन शैक्षणिक धोरणांतर्गत – १. शिक्षणासाठी निधी वापरण्यासाठी बँकेकडून शैक्षणिक क्रेडिट प्रदान केले जाईल. २. संशोधन आणि नवकल्पना प्रक्रियेत चांगल्या परिणामासाठी सुधारणा केली जाईल. ३. विद्यार्थ्यांला त्यांचे शिक्षण सुधारण्यासाठी त्यांच्या कल्पनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी नवीन व्यासपीठ तयार केले जाईल.

नविन शैक्षणिक धोरणाचे परिणाम: १. विद्यार्थ्यांला NEP अंतर्गत मातृभाषेतून शिक्षण दिले जाईल. यामुळे मातृभाषा/प्रादेशिक भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम म्हणून वापरले जाईल. २. लहानपणापासून पालकांना समुपदेशन केले जाईल. ३. मुलांना गुणात्मक शिक्षण दिले जाईल. ४. गुणवत्तेच्या आधारावर पदोन्नती दिली जाईल. ५. डिजिटल लायब्ररीच्याद्वारे विद्यार्थ्यांना डिजिटल स्वरूपात पुस्तके ऑनलाईन उपलब्ध केली जातील. ६. विविध चर्चासत्रात भाग घेतल्यानंतर विद्यार्थी समीक्षक आणि तर्कशुद्धपणे विचार करू शकतील. त्याची विचार वाढण्यास मदत होईल. ७. नवीन नवीन तंत्राचा वापर केल्यामुळे शिक्षण उच्च पातळीवर पोहचेल. ८. नवीन शैक्षणिक तत्वामुळे शिक्षणाचा आर्थिक लाभ होईल. ९. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे आणि

भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनवणे. १०. NEP मुळे मुलांना चांगले शिक्षण मिळण्यास मदत होईल.

शैक्षणिक धोरणातर्गत च्या तरतुदी: २०२२ च्या शैक्षणिक धोरणातर्गत शिक्षण प्रणालीत अनेक बदल घडून आले आहे. यामुळे शिक्षणावरील राज्याचा खर्च ३ टक्के वरून ६ टक्के GDP पर्यंत वाढला आहे. असे अनेक बदल खालीलप्रमाणे घडून आले आहे. पूर्वीचा १०+२ हा पॅटर्न होता. या धोरणाने ह्यात बदल करून ५+३+३+४ असा पॅटर्न केला आहे. असे बदल खाली नमुद केले आहे.

१. भाषा: या धोरणामुळे सरकारने मातृभाषा आणि प्रादेशिक भाषांनाच प्राधान्य दिले जाईल असे जाहीर केले. संस्कृत आणि परदेशी भाषांनाही प्राधान्य दिले जाईल. भाषांच्या अंमलबजावणीबाबत निर्णय घेणे राज्य ठरवेल.

२. शालेय शिक्षण: पूर्वीचा १०+२ पॅटर्न बदलून ५+३+३+४ चा पॅटर्न केला आहे. याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

पायाभूत टप्पा: तीन वर्षांचा अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळांमधील पहिली आणि दुसरी इयत्ता यांचा समावेश होतो. हा टप्पा ३ ते ८ वर्षांपर्यंतचा असतो. ह्यात क्रियाकलाप आधारित शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल.

तयारीचा टप्पा: यात ३ री ते ५ वी इयत्तेचा अभ्यास समाविष्ट असतो. ह्या टप्पात बोलणे, वाचन, लेखन, शारीक शिक्षण, भाषा, कला, विज्ञान आणि गणित या विषयांचा समावेश होतो. या टप्पात ८ ते ११ वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा समावेश होतो.

मध्यम टप्पा: यात ११ ते १४ वयोगटातील विद्यार्थ्यांचा समावेश होतो. ज्यामध्ये इयत्ता ६ वी ते ८ वीचे विद्यार्थी असतात. ह्या टप्पातर्गत गणित, विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, आणि मानविकी या विषयांचा अभ्यास असतो.

माध्यमिक टप्पा: यात इयत्ता ९ वी ते १२ वी म्हणजेच वयोगट १४ ते १९. ९ वी व १० वी हा पहिला टप्पा आणि ११ वी व १२ वी हा दुसरा टप्पा समाविष्ट आहे.

शालेय विद्यार्थ्यांना २ री, ५ वी आणि ८ वी या परीक्षेला हजर राहायचे आहे. री-डिझाईन बोर्ड परीक्षा इयत्ता १० वी आणि १२ वी मध्ये घेतली जाईल. या धोरणामुळे विद्यार्थ्यांच्या खाद्यांवरचे वजन कमी होईल. तसेच अनुभवात्मक शिक्षणासाठी इयत्ता ६ वी पासून रेकॉर्डिंग सुरू करण्यात येणार आहे.

उच्च शिक्षण: या धोरणा अंतर्गत विद्यार्थ्यांला प्रत्येक वर्षी प्रमाणपत्रासह ४ वर्षांची बहुविद्याशाखीय बॅचलर पदवी प्रदान केली जाईल. एम.फिल पदवी बंद केली जाईल. राष्ट्रीय चाचणी एजन्सीला प्रवेश परीक्षा आयोजित करण्याची जबाबदारी सोपविली जाईल. शिकण्याच्या विविधतेच्या संदर्भात आयआयटी अंतर्गत बदल केले जातील. विद्यार्थ्यांना भारतात आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण दिले जाईल.

शिक्षकांचे शिक्षण: यशस्वी शिक्षक होण्यासाठी शिक्षकांचे शिक्षण आवश्यक आहे. शिक्षकाने शिक्षणशास्त्राची पदवी घेणे आवश्यक राहिल. भरती प्रक्रियेत शिक्षकांची भरती पारदर्शक होईल. यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रेरित, उच्च पात्र व्यावसायिक आणि सुसज्य शिक्षकांद्वारे शिकविले जाईल.

मुख्य उद्दिष्ट्ये: १. जागतिक स्तरावर भारताला शैक्षणिक स्वरूपात महासत्ता बनवणे आणि भारतातील शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करून शिक्षणाचा दर्जा वाढवणे तसेच मुलांना तंत्रज्ञान आणि सर्जनशीलते बरोबरच शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या महत्वाची जाणीव करून देणे. २. NEP २०२० धोरण हे देखील प्रस्तावित करते की, सर्व विद्यापीठे आणि महाविद्यालये २०४० पर्यंत बहुविद्याशाखीय बनण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात. या धोरणामुळे देशात रोजगाराला चालना मिळेल आणि शिक्षण पध्दतीत मूलभूत बदल होईल.

फायदे/वैशिष्ट्ये: १. नवीन शैक्षणिक धोरण हे स्वातंत्र्यानंतरचे तिसरे महत्वाचे शैक्षणिक धोरण आहे. ज्यामध्ये मुलभूत बदल करण्यात येत आहे. २. या धोरणात शिक्षण क्षेत्राला तंत्रज्ञानाने जोडले जाईल. सर्व शाळांमध्ये डिजिटल संसाधने दिली जातील. ३. आजच्या शैक्षणिक धोरणात सर्व प्रकारच्या शैक्षणिक सामुग्रीचे प्रादेशिक भाषेतही भाषांतर केले जाईल. ज्यामुळे प्रादेशिक भाषांना प्रोत्साहन मिळेल. ४. धोरणातर्गत मुलांना शिक्षणात अनेक प्रकारचे पर्याय दिले जाणार आहेत. आता दहावीमध्ये इतर पर्यायही ठेवण्यात येणार असून त्यात विद्यार्थी कोणताही प्रवाह न निवडता त्याच्या इच्छेनुसार विषय निवडू शकणार आहे. ५. या धोरणातर्गत विद्यार्थ्यांना पाचवीपासून कोडिंग शिकविले जाईल. त्याच बरोबर शैक्षणिक क्षेत्रात व्हर्चुअल लॅब देखील तयार केल्या जातील. जेणेकरून शैक्षणिक क्षेत्राचा दर्जा सुधारेल. ६. या धोरणातर्गत वर्षानुवर्ष सुरू असलेला १०+२ पॅटर्न ५+३+३+४ असा बदलण्यात आला आहे. ज्यामध्ये मुलांना तीन वर्षांचे मोफत शालेय शिक्षण दिले जाणार आहे. ७. शिकणे सोपे करण्यासाठी (Artificial Intelligence) आर्टिफिशल इंटेलिजन्स सॉफ्टवेअरचा वापर केला जाईल. ८. विद्यार्थ्यांला राज्य ठरवेल त्या तीन भाषा शिकविल्या जाईल. ९. विद्यार्थ्यांला हवे असल्यास संस्कृत आणि भारतातील इतर प्राचीन भाषांचा अभ्यास करता येईल. १०. विद्यार्थ्यांच्या खाद्यांवरचे ओझे कमी करण्यासाठी बोर्डाच्या परीक्षा वर्षातून दोनदा होतील. ११. मुलांच्या शिक्षणाबरोबरच कौशल्याकडे विशेष लक्ष दिले जाईल. १२. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे शाळांच्या बॅगचे वजन कमी होईल.

इतर प्रमुख बदल: भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत आणखी काही मोठे बदल केले आहेत ते पुढील प्रमाणे – १. NET (National Education Technology) च्या व्यासपीठावर शिक्षण सुधारण्यासाठी विचारांची देवाणघेवाण सुलभ करण्यासाठी एक नवीन व्यासपीठ तयार केले जाईल. २. विशेष शैक्षणिक क्षेत्र निर्माण करून वंचित गटाला प्राधान्य दिले जाईल. ३. क्रेडिटचा वापर करून शिक्षणात मदत करण्यासाठी शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट बनवली जाईल. ४. भारताचे पंतप्रधान राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाचे प्रमुख असतील.

निष्कर्ष: कोणत्याही समाजाच्या आणि देशाच्या सर्वांगिन विकासासाठी शिक्षण हा एक महत्वाचा घटक आहे. आणि ही गरज पूर्ण करण्यासाठी शैक्षणिक धोरण तयार केले जाते. भारत सरकारने मंजूर केलेला नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या दिशेने एक महत्वाचा उपक्रम आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणात शैक्षणिक सुधारणांच्या नव्या आशांसोबतच काही आव्हानेही

नक्कीच आहेत. पण कोणत्याही योजनेचा अर्थ तळागाळात साकारण्यात आपण कितपत यशस्वी झालो असतो हे तेव्हाच सिद्ध झाले असते जेव्हा सशक्त भारत घडवण्यासाठी शिक्षणाची रचना सुधारणे आवश्यक आहे. बदलत्या शैक्षणिक परिस्थितीनुसार २१ शतकाच्या अनुषंगाने त्यात महत्वपूर्ण बदल केले गेले आहेत. जे सध्याचा शिक्षणाचा स्तर सुधारण्यासाठी निश्चितपणे उपयुक्त ठरतील. या धोरणामुळे सशक्त नवा भारत निर्माण करण्याची आशा आहे. त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. ती खरोखर अंमलात आणली तर भारतातील तरूण पिढी ज्ञानविज्ञानाचे मार्ग खुली करून विकासाला हातभार लावेल.

संदर्भ :

१. <http://www.education.gov.in>
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.
३. nvsha.org
४. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि हिन्दी नवज्योती.
५. tv9hindi.com
६. शिक्षण धोरणाशी संबंधित आव्हाने- डॉ.वरिंदर भटिया.
७. national.education.policy.2020
८. pmkisanyojana.in/na

१८५७ च्या विद्रोहाची कारणे व महिलांचे योगदान: एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. पी. आर. गौरकार, सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग, एस. एम. के. झोटिंग पाटील महाविद्यालय, समुद्रपूर

सारांश: स्वातंत्र्याचे पहिले युद्ध १८५७ हे पहिले भारतीय बंड, पहिले भारतीय स्वातंत्र्ययुद्ध, सिपाही विद्रोह म्हणूनही ओळखले जाते. हे ब्रिटीश राजवटीविरुद्धचे सशस्त्र बंड होते, जे भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशात दोन वर्षे चालले. हे बंड मेरठच्या भागात किरकोळ चकमकी आणि जाळपोळ करून सुरू झाले आणि ते देशभर पसरले. या बंडाचा शेवट भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवटीच्या समाप्तीसह मानला जातो. भारतीय सैनिकांनी १० मे १८५७ रोजी ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध संघटित क्रांती सुरू केली. ज्याची सुरुवात मेरठमधील मंगल पांडे यांनी केली होती. ही क्रांती सुरू झाल्यानंतर देशाच्या अनेक महत्वाच्या ठिकाणीही ती झपाट्याने पसरली. प्रस्तुत शोधपत्रात १८५७ च्या विद्रोहाची कारणे व या क्रांती आंदोलनात स्त्रियांनी दिलेले योगदान यावर चिंतन करण्यात आलेले आहे.

सूचक शब्द: १८५७ चा उठाव, कारणे, महिला योगदान, स्वतंत्रता संग्राम,

प्रस्तावना: गांधीजींचे राजकारणात आगमन झाल्यानंतर भारताला स्वतंत्र करण्याची मोहीम मात्र मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाली. पण देश स्वतंत्र करण्याची मोहीम फार पूर्वीपासून सुरू झाली होती. १८५७ च्या उठावाने ब्रिटीश सत्तेचा अंत करण्याच्या प्रयत्नात बलाढ्य साम्राज्याला आव्हान दिले. १८५७ चे युद्ध प्रथम लष्करी छावण्यांपासून सुरू झाले. जवान मंगल पांडेने सार्जंटवर गोळीबार केल्याने क्रांतीचा बिगुल वाजला. हा स्वातंत्र्यलढा कानपूर, लखनौ, बनारस, अलाहाबाद, बरेली, जगदीशपूर आणि झाशी इत्यादी ठिकाणी पसरलेला पाहून नाना साहेब, तात्या टोपे, महाराणी लक्ष्मीबाई, मौलवी अहमद शाह, कुंवर सिंग असे अनेक नेते या लढ्यात सामील झाले. १८५७ ब्रिटीश क्रांतीला 'सिपाही बंड' म्हणून संबोधून त्याला अपघाती घटना म्हणून टाळतात. पण १८५७ चा उठाव हा निव्वळ बंड नव्हता तर स्वातंत्र्य लढा होता. ज्यातून पुढे जवळपास सर्वच राष्ट्रवादी नेत्यांनी प्रेरणा घेतली. १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यात जिथे शूर योद्ध्यांनी आपले प्राण पणाला लावले, तिथे अनेक वीरांगनांनीही इंग्रजांशी खंबीरपणे लढा दिला. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, अवंतीबाई लोदी, टेस बाई, अजिजान अशा अनेक शूर महिलांनी युद्धात इंग्रजांसमोर आपले पराक्रम सिद्ध केले. ही क्रांती दडपण्यासाठी इंग्रज सरकारने लोकांना जनावरासारखी वागणूक दिली, पण त्यानंतरही क्रांती थांबली नाही. त्यानंतर या क्रांतीला घाबरलेल्या इंग्रजांनी आपल्या राजवटीत अनेक बदल केले आणि १८५७ ची क्रांती अयशस्वी करण्याचे कारस्थान सुरू केले.

यातूनही दिलासा मिळाला नाही, तर त्यांनी तत्कालीन शिक्षण आणि बौद्धिक जगतात या गोष्टींचे दस्तावेजीकरण सुरू केले. भारतातील ही पहिली क्रांती मंद होताच १८५८ साली ब्रिटीश संसदेने ईस्ट इंडिया कंपनीचे अस्तित्व संपवले. त्यानंतर राणी व्हिक्टोरियाने भारतावरील राज्यकारभाराचा पूर्ण अधिकार आपल्या हातात घेतला. १८५८ च्या कायदानुसार इंग्लंडमध्ये 'भारतीय राज्य सचिव'ची व्यवस्था करण्यात आली होती. त्याच्या मदतीसाठी, १५ सदस्यांची सल्लागार परिषद तयार करण्यात आली. या १५ सदस्यांपैकी ८ सरकार आणि ७ जणांची नियुक्ती 'कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स'ने केली होती. या क्रांतीनंतर भारतीय लोकांचे म्हणणे ऐकू आले आणि त्यांचा स्वाभिमान आणि हक्क परत करण्याची चर्चा झाली. त्याच वेळी, राणी व्हिक्टोरियाने भारतीय लोकांना तिच्या वतीने करारांचे पालन करण्याचे वचन दिले. त्याच वेळी ब्रिटीश साम्राज्याचा विस्तारही थांबला. राणी व्हिक्टोरियाने वचन दिले की ती तिच्या प्रदेशावर किंवा अधिकारांवर अतिक्रमण करणार नाही. यासोबतच त्यांनी सरकारमधील धार्मिक शोषण संपुष्टात आणण्यासाठी आणि सरकारी सेवांमध्ये भेदभाव न करता नियुक्ती करण्याबाबतही सांगितले. मात्र, त्यानंतर ब्रिटीशांनी आर्थिक शोषणाच्या युक्त्या सुरू केल्या.

उठावाची कारणे: १. **राजकीय कारणे:** लॉर्ड डलहौसीच्या सहाय्यक करारामुळे आणि डलहौसीच्या डाव्या धोरणामुळे भारतीय राज्यकर्त्यांमध्ये असंतोष होता, जे १८५७ च्या उठावाचे कारण

होते. नाना साहेबांचे पेन्शन बंद झाल्यामुळे ते इंग्रजांच्या विरोधात गेले. जमीनदार आणि सरदारांची जमीन हिसकावून घेतल्याने ते इंग्रजांच्या विरोधात गेले. सातारा आणि नागपूर ही संस्थानं ब्रिटीश साम्राज्यात जोडली गेली आणि भारतीय राज्यकर्ते ब्रिटीशांचे शत्रू बनले, जे १८५७ च्या उठावाचे एक कारण होते. झाशीची राणी देखील इंग्रजांच्या विरोधात गेली कारण तिला ब्रिटीशांनी दत्तक पुत्र घेण्यास परवानगी दिली नव्हती.

२. **आर्थिक कारणे:** इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीमुळे यंत्रसामग्री स्वस्त झाली. त्यामुळे इंग्रजी माल जास्त विकू लागला पण भारतीय माल विकला जात नसल्याने भारतीय उद्योग बंद पडले. इंग्रजांच्या व्यापार धोरणामुळे भारतातील कामगार संघटनेला त्यांच्या विरोधात उभे राहण्यास भाग पाडले. इंग्रजांनी भारतातील मालावर भारी कर लादण्यास सुरुवात केली, त्यामुळे भारतीय वस्तू महाग झाल्या, भारतीय वस्तू परदेशात विकत घेतल्या गेल्या नाहीत आणि भारतीय कामगार संघटनेचे मोठे नुकसान झाले. भारतीय लोकांवर एवढा कर लावण्यात आला की त्यांनी नाराज होऊन बंडाचा मार्ग स्वीकारला, ज्याला आता १८५७ चे विद्रोह म्हणून ओळखले जाते.

३. **सामाजिक आणि धार्मिक कारणे:** इंग्रजांची जुलमी राजनैतिक आणि आर्थिक कारणांपुरती मर्यादित नव्हती. ब्रिटीशांनी भारतीय लोकांवर सामाजिक आणि धार्मिक अत्याचार करण्यास सुरुवात केली, जे १८५७ च्या उठावाचे कारण होते. १८५७ च्या उठावाची सामाजिक व धार्मिक कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत – ख्रिस्ती धर्मगुरू भारतीयांना आमिष दाखवून ख्रिश्चन बनवत होते. त्यामुळे भारतीय जनता इंग्रजांच्या विरोधात गेली. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसारामुळे भारतीयांमध्ये असंतोष निर्माण झाला. इंग्रजांचा जुलूम ख्रिश्चनीकरणापुरता मर्यादित नव्हता, त्यांच्या धर्माचा प्रसार करण्याबरोबरच ते हिंदू धर्माच्या धर्मग्रंथांचा तीव्र निषेध करत असत, त्यामुळे भारतीय लोक संतप्त झाले.

४. **लष्करी कारणे:** १८५६ मध्ये ब्रिटीशांनी एक लष्करी कायदा बनवला ज्यामध्ये हिंदू सैनिकाला समुद्र पार करावा लागला आणि भारतीय लोकांनी ते त्यांच्या धर्माच्या विरुद्ध मानले. परेड दरम्यान भारतीय सैनिकांना असभ्य वर्तन. भारतीय सैनिकांना खूप कमी वेतन. भारतीय सभ्यता आणि संस्कृतीची हास्यास्पदता.

५. **तात्काळी कारणे:** १८५६ मध्ये, सैनिकांना अशी काडतुसे दिली गेली जी गाय आणि डुकराच्या चरबीने लेपित होती. बराकपूर छावणीच्या काही सैनिकांनी ते वापरण्यास नकार दिला. मंगल पांडे नावाच्या एका सैनिकाने, ज्याचे नाव आजही घेतले जाते, त्याने संतप्त होऊन एका इंग्रज अधिकाऱ्याचा खून केला, म्हणून त्याला फाशी देण्यात आली. त्यामुळे सैनिकांच्या मनात विद्रोहाची भावना पसरली. ही घटना १८५७ च्या उठावाचे तात्काळ कारण बनली.

१८५७ च्या विद्रोहात महिलांचे योगदान: १८५७ च्या विद्रोहात पुरुषांसोबत अनेक महिलांनी सुद्धा योगदान दिलेले होते, त्यापैकी काही वीर महिलांचे योगदान खालील प्रमाणे आहे.

बेगम हजरत महल: अवध येथील पदच्युत नवाब वाजिद अली शाह यांच्या पत्नी बेगम हजरत महल यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सत्तेशी लढा दिला आणि यशस्वी होत राहिल्या. १८५७

मध्ये, बेगम हजरत महल यांनी सरफद्दौला, महाराज बाळकृष्ण, राजा जयलाल आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे मम्मू खान यांसारख्या विश्वासू अनुयायांसह इंग्रजांशी सर्वात जास्त काळ लढा दिला. या लढाईत बैस्वाराचे राणा बेनी माधव बक्ष, महोनाचे राजा बिजय सिंग, फैजाबादचे मौलवी अहमदउल्ला शाह, राजा मानसिंग आणि राजा जयलाल सिंग हे त्यांचे सहकारी होते. हजरत महलने ५ जून १८५७ रोजी चिन्हाटच्या लढाईत बंडखोर सैन्याच्या शानदार विजयानंतर आपला ११ वर्षांचा मुलगा बिरजीस कादर याला मुघल सिंहासनाखाली अवध म्हणून राज्याभिषेक केला. इंग्रजांना लखनौ रेसिडेन्सीमध्ये आश्रय घेणे भाग पडले. एकामागून एक मालिकेत अनेक घटना घडल्या, जी आज लखनौचा वेढा म्हणून प्रसिद्ध आहे. आपल्या मुलाच्या हक्काच्या लढ्यात उतरण्यासाठी त्यांनी अवधवासीयांची तयारी केली आहे. सरदारांनी त्यांच्याशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेतली. बेगमने शेवटच्या श्वासापर्यंत युद्ध केले आहे. भारताच्या पहिल्या स्वातंत्र्यलढ्यातील सर्वात प्रदीर्घ आणि भयंकर लढाई लखनौमध्ये लढली गेली. हजरत महलने शाही प्रतिनिधी म्हणून दहा महिने राज्य केले. १८५७ मध्ये ब्रिटीशांशी लढलेल्या सर्व बंडखोर नेत्यांमध्ये त्यांच्याकडे सर्वात मोठे सैन्य होते. जमीनदार आणि शेतकरी त्यांना स्वेच्छेने पैसे देत असत, तर ते ब्रिटीशांना निर्दयीपणे कर देत असत.

झांसीची रानी: लक्ष्मीबाईचा जन्म वाराणसीत एका पुजाऱ्याच्या घरी झाला. तिचे बालपणी मणिकर्णिका असे नाव होते. मे १८४२ मध्ये झाशीचे महाराज गंगाधर राव यांच्याशी विवाह झाल्यानंतर तिचे नाव बदलून लक्ष्मीबाई ठेवण्यात आले. १८५३ मध्ये तिच्या पतीच्या मृत्यूनंतर, ब्रिटीशांनी डलहौसीच्या कुप्रसिद्ध डॉक्ट्रीन ऑफ लॅप्सच्या मदतीने झाशीचा ताबा घेतला. इंग्रजांनी लक्ष्मीबाईचा दत्तक मुलगा दामोदर राव याला गादीचा वारस म्हणून स्वीकारण्यास नकार दिला. लक्ष्मीबाईंना झाशीच्या किल्ल्यातून हाकलून दिले आणि राणीमहालात राहायला लावले. पण, 'मी माझी झाशी देणार नाही' यावर ती ठाम होती. या विलीनीकरणाचा पुनर्विचार करण्यासाठी त्यांनी इंग्लंडला अनेक वेळा आवाहन केले, परंतु त्यांची सर्व अपील फेटाळण्यात आली. १८५७ मध्ये, शेजारच्या संस्थानांच्या हल्ल्यांना तोंड देत आणि झाशीच्या गादीवर दावेदार असलेल्या लक्ष्मीबाईंनी सैन्य उभे केले आणि शहराचे संरक्षण मजबूत केले. मार्च १८५८ मध्ये ब्रिटिश सैन्याने झाशीवर हल्ला केला तेव्हा त्यांचा पूर्ण ताकदीने सामना झाला. शेवटी इंग्रजांनी पुढाकार घेतल्यावर लक्ष्मीबाई आपल्या मुलासह किल्ल्यातून निसटल्या. तिथून निघून ती कालपीला पोहोचली, तिथे ती तात्या टोपे यांच्याशी सामील झाली. त्यांनी मिळून ग्वाल्हेर काबीज केले. पण पुन्हा एकदा इंग्रजांचाच विजय झाला. आता लढाई ग्वाल्हेरच्या सीमेपर्यंत मर्यादित होती. १७ जून १८५८ रोजी ग्वाल्हेरपासून पाच मैल पूर्वेला कोटा येथील सराई येथे झालेल्या लढाईत राणीला गोळी लागली आणि ती घोड्यावरून पडली. यावेळी तिने पुरुषांचा ड्रेस परिधान केला होता.

झलकारी बाई: झलकारी बाई झाशीच्या दुर्गा दलाच्या किंवा महिला पथकाच्या सदस्य होत्या. त्यांचे पती झाशीच्या सैन्यात शिपाई होते. झलकारी यांनी स्वतः तिरंदाजी आणि तलवारबाजीचे

प्रशिक्षण घेतले होते. लक्ष्मीबाईंशी असलेले तिचे साम्य झाशीच्या सैन्याला इंग्रजांना चकमा देण्यासाठी लष्करी रणनीती बनवण्यासाठी वापरले गेले. इंग्रजांना फसवण्यासाठी झलकारीबाईंनी राणीचा वेष घातला आणि झाशीच्या सैन्याची सेनापती बनली. त्यामुळे लक्ष्मीबाई कोणावरही संशय न घेता बाहेर पडू शकल्या. झलकारीला पकडून तुरुंगात टाकल्यावर इंग्रजांना मोठा धक्का बसला. पौराणिक कथेनुसार, जेव्हा इंग्रजांना कळले की त्यांनी लक्ष्मीबाईंच्या वेशात दुसऱ्या कोणाला तरी पकडले आहे, तेव्हा त्यांनी झलकारीबाईंना सोडले. झलकारीबाई १८१० पर्यंत हयात असल्याची माहिती आहे. झाशीमध्ये दुर्गा दलाच्या माध्यमातून अनेक महिलांनी युद्ध केले आणि संस्थानासाठी बलिदान दिले. मंदार, सुंदरबाई, मुंद्रीबाई आणि मोतीबाई यांच्या नावांचा उल्लेख आहे.

ऊदा देवी: नोव्हेंबर १८५७ मध्ये लखनौमध्ये झालेल्या सिकंदर बागेतील हुराह ही सर्वात भीषण लढाई होती. बंडखोरांनी सिकंदर बागेत तळ ठोकला होता. रेसिडेन्सीमध्ये अडकलेल्या युरोपियन लोकांना सोडवण्यासाठी बाहेर पडलेल्या कमांडर कॉलिन कॅम्पबेलच्या वाटेला ही बाग पडायची. येथे रक्तंजित युद्ध झाले ज्यात हजारो भारतीय जवान शहीद झाले. एका आख्यायिकेनुसार, कोणीतरी झाडावर चढून गोळ्या झाडत असल्याची आवाजावरून इंग्रजांना कल्पना आली. जेव्हा त्यांनी झाड तोडले तेव्हा त्यांना समजले की गोळ्या झाडणारा पुरुष नसून एक महिला होती, ज्याची नंतर उदा देवी म्हणून ओळख झाली. फोर्ब्स-मिशेलने 'रेमिनिसेन्सेस ऑफ द ग्रेट विद्रोह' मध्ये उदा देवी बद्दल लिहिले आहे, 'तिच्याकडे जुन्या पॅटर्नची दोन भारी घोडदळ पिस्तूल होती, एक तिच्या पट्ट्यामध्ये शेवटपर्यंत, गोळ्यांनी भरलेली होती.' त्याची बॅग अर्धा दारूगोळा भरलेली होती. हल्ल्यापूर्वी तिने झाडावर काळजीपूर्वक उभारलेल्या मचानमधून अर्धा इझनहून अधिक विरोधकांना ठार केले होते.

अजीजन बाई: कानपूरमध्ये नाना साहेब आणि तात्या टोपे यांच्या सैन्यात इंग्रजांच्या सैन्यासोबत घनघोर युद्ध झाले. वसाहतवादी आणि भारतीय इतिहासकारांनी कानपूरच्या लढाईत अझीझानच्या भूमिकेचा उल्लेख केला आहे. बंडात सामील झालेल्या इतर अनेक स्त्रियांप्रमाणे, अझीझानला या लढ्यातून कोणताही वैयक्तिक फायदा मिळवायचा नव्हता किंवा तिला

कोणतीही वैयक्तिक तक्रार नव्हती. ती फक्त नाना साहेबांकडून प्रेरित होती. कानपूरचे लोक आजही त्यांची आठवण ठेवतात. तिने राणी लक्ष्मीबाईंसारखे पुरुषांचे पोशाख परिधान केले, एक जोडी बंदुक घेतली आणि सैनिकांसोबत घोड्यावर स्वार झाली.

इतर महिला: उत्तर प्रदेशातील मुझफ्फरनगर परिसर महिलांच्या सक्रिय सहभागाचा साक्षीदार ठरला. आशा देवी, बख्तावारी देवी, भगवती देवी त्यागी, इंद्रा कौर, जमीला खान, मन कौर, रहीमी, राज कौर, शोभना देवी आणि उमदा या काही विरांगिणी आहेत. या सर्वांनी लढताना आपल्या प्राणांची आहुती दिली. कागदपत्रांनुसार, असगरी बेगमचा अपवाद वगळता या सर्व महिला वयाच्या तीस वर्षांच्या होत्या. त्यांना फाशी देण्यात आली आणि काही प्रकरणांमध्ये त्यांना जिवंत जाळण्यात आले.

समारोप: भारतात महिलांना नेहमीच देवी म्हटले जाते. जेव्हा गरज निर्माण झाली तेव्हा ती ज्ञानाची मूर्ती बनली आणि देशाला नवी दिशा दिली आणि जेव्हा प्रसंग आला तेव्हा त्याच स्त्रीने चंडीचे रूप धारण करून अदम्य शक्तीचे लोह बनवले. १० मे १८५७ हा तो दिवस होता जेव्हा शेकडो वर्षांची गुलामगिरी सहन करणाऱ्या भारताचा स्वाभिमान पुन्हा एकदा जागृत झाला. इंग्रजांच्या धोरणांपासून प्रत्येक वर्गाला स्वातंत्र्यासाठी लढण्याची प्रेरणा देणाऱ्या क्रांतीची सुरुवात या दिवशी झाली. महाभारतानंतर भारतात लढलेले हे सर्वात मोठे युद्ध होते. स्वधर्माच्या रक्षणासाठी स्वराज्य स्थापन करणे ही या लढ्याची मूळ प्रेरणा होती. स्वातंत्र्य चळवळीतील असंख्य महिलांच्या सहभागामुळे ही महान स्वातंत्र्य चळवळ सक्रिय झाली. देशाप्रती प्रेमाची भावना दाखवून महिलांनी देशाला स्वतंत्र करण्यासाठी सर्वतोपरी योगदान दिले. शांतताप्रिय चळवळींपासून क्रांतिकारी चळवळींपर्यंत स्त्रियांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासात महिलांनी स्वतःला वेगवेगळ्या आयामात सादर केले.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. कडे, आ. बा., हिंदुस्थान येथील ब्रिटीश साम्राज्याचा उदय, प्रगती पब्ली. कोल्हापूर
२. विपिन चन्द्र, भारत का स्वतंत्रता संघर्ष.
३. विश्व प्रकाश गुप्ता, मोहिनी गुप्त, स्वतंत्रता संग्राम और महिलाएं
४. डॉ. एस. एल. नागोरी, कान्ता नागोरी, भारतीय वीरंगनाएँ
५. एल. पी. माथुर, भारत की महिला स्वतंत्रता सेनानी.
६. शालिनी सक्सेना, स्वाधीनता आंदोलन में मध्यप्रान्त की महिलाएँ.

नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य: विदर्भाचे हिरवे फुफ्फुस

डॉ. अल्का दुधबुरे, श्यामकिशोर पशीने महाविद्यालय, दासगांव जि. गोंदिया alka_d9@rediffmail.com

प्रस्तावना: गोंदिया जिल्ह्यातील नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य हे नानाविध वनस्पतिंनी नटलेले, विविध प्रजातीचे प्राणी, पक्षी यांचे दर्शन घडविणारे, निसर्गसौंदर्य, डोंगर, येथील वातावरण, जलाशय जैवविविधतेच्या दृष्टीने हे अत्यंत महत्वाचे आरक्षित क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील पूर्व विदर्भातील ईशान्येस असलेल्या गोंदिया जिल्ह्यातील नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य जैवविविधता क्षमता असलेला व पर्यटन विकासास चालना देणारा आहे. येथील जंगल परिसंस्था, तळी परिसंस्था व पर्यावरण परिसंस्था पोषक असून नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य जैवविविधतेचा परिस्थितीकी मधील महत्वाचा भाग आहे. त्यामूळे सजीवांच्या विकासाचा आर्थिक सामाजिक व प्रादेशिक विकासावर प्रभाव पडतो.

नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य: नागझिरा या ठीकाणाला ५०० वर्षांचा इतिहास आहे. असं सांगितले जाते की, गोबरवाही येथे पाण्याचे भिषण संकट निर्माण झाले असतांना कित्येक किलोमीटरपर्यंत नागरिकांना पाणी मिळत नव्हते. गावे ओस पडली होती, त्यानंतर या गावात एका साधू पुरुषाचे आगमन झाले. गावातील लोकांनी त्या साधूपुरुषाला पाण्याच्या भिषण संकटाची माहिती दिली. तेव्हा त्या साधू पुरुषाने या सातपुडा पर्वतरांगात एका विस्तीर्ण भागात आपल्याजवळील चिमटा काढून जमिनीवर मारला त्यातून जलधरा निघाल्या व पाण्याचे संकट दूर झाले. या जलकुंभात बाराही महिने पाणी असल्याने कालांतराने या जलकुंडात विविध प्रजातीचे सापांचे वास्तव्य वाढले. या ठीकाणी नागठाणा आहे, म्हणजेच नागाचा संबंध महादेवाशी आहे. कालांतराने श्रद्धेपोटी महादेवाचे मंदिर येथे बांधण्यात आले. नाग आणि पाण्याचा झरा यामूळे नागझिरा असे नामकरण झाले. नागझिरा परिसरात महादेव पहाडी, पोंगेझरा असे देवस्थान आहेत. हे गुफा व दगडयुक्त असे ठिकाण आहे.

गोंदिया जिल्ह्याच्या उत्तरेस सडक/अर्जुनी तालुक्यात १५२.५८ चौ. कि. मी. क्षेत्रात रेखांशिय विस्तार ७९°५८' ते ८०°११' पूर्व व अक्षांशीय विस्तार २१°१२' ते २१°२१' उत्तर असा विस्तार आहे. ३ जून १९७० ला डब्ल्यू. एल. पी. १६ ६९/२२८-६०१ वन्यजीव अभयारण्य नागझिरा हे शासनमान्य झाले. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य गायखुरी टेकड्यात पसरलेले आहे. खैरा हे डोंगर समुद्रसपाटीपासून ६११ मीटर तर झेंडा ४५४ मीटर उंचीवर आहे. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य या क्षेत्रात २७६ पक्ष्यांच्या प्रजाती, ३६ सरपटणाऱ्या प्राण्यांच्या प्रजाती ३८ सस्तन प्राण्यांच्या प्रजाती तर ४९ ह्या फुलपाखरांच्या प्रजाती आहेत. त्याचप्रमाणे येथे २९५ प्रकारची वनस्पती व औषधी वनस्पती आढळते. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य हे जैवविविधतेने ओतप्रोत असून येथील जैवविविधता पर्यटकांना, पक्षीमित्रांना, निसर्गवाचकांना व संशोधकांना नेहमीच आकर्षित करित असते. पक्षीनिरिक्षण, शैक्षणिक सहलींचे आयोजन त्याचप्रमाणे धकाधकीच्या चाकोरीबद्ध व दैनंदिन जीवनामूळे मानव आपले आरोग्य आणि मनोरंजन या

निमित्त पर्यटक येथे भेटी देतात. या संरक्षित क्षेत्राची निर्मिती व व्यवस्थापन राज्य सरकारद्वारे केले जाते. या क्षेत्रातील गावे, गुरांची चराई, वनउपज गोळा करणे आणि पर्यटन इत्यादी व्यवहार वनअधिकारी नियंत्रीत करतात. १६ जून ते ३० सप्टेंबर या कालावधीत, होळी व ३१ डीसेंबर तसेच आठवड्यातील गुरुवार या दिवशी नागझिरा अभयारण्य पर्यटनाकरिता बंद असते. वन्यजीव अभयारण्यात Core Zone, Buffer Zone, Tourism Zone असे संरक्षित क्षेत्राचे वर्गिकरण केलेले आहे. नागझिरा अभयारण्यात नागझिरा, चोरखमारा असे मोठे जलाशय आहेत. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक व कृत्रीम पाणवटे, मचान आहेत. या अभयारण्यात वाघ, बिबट, चितळ, सांबर, निलगाय, अस्वल, रानगाय, माकड व विविध प्रजातीचे पक्षी आढळतात.

परिसंस्था: प्रस्तुत प्रकरणात नैसर्गिक परिसंस्थेतील भूपृष्ठीय परिसंस्था यात जंगल परिसंस्था, जलीय परिसंस्था – यात तलाव किंवा तळी परिसंस्था तर वातावरणीय परिसंस्था— यात पर्यावरण आणि अधिवास अभ्यासलेला आहे. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य येथील भौगोलिक घटकांचा परिसंस्थेच्या रचनेत व आकृतीबंधात वैशिष्ट्यपूर्ण अंतर्भाव होतो. जंगल परिसंस्थेत प्राणी, पक्षी व वनस्पती यांचे अध्ययन केलेले आहे. नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य हे चंपीयन व सेट यांनी केलेल्या वर्गिकरणानुसार दक्षिण उष्णकटिबंधीय पानझडी वने (Southern tropical dry Deciduous forest 5A/c3) या प्रकाराचे आहे. तसेच ते जैवविविधतेने परिपूर्ण असून त्याचा प्रभाव येथील परिसंस्थेवर पडलेला जाणवतो. यातील वनस्पती आणि प्राण्यांची विविधता ही तापमान, पर्जन्य, मृदा, आर्द्रता या घटकांवर अवलंबून आहे. येथील जंगल परिसंस्थामूळे परिस्थितीकीय क्षमता असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र. १ तालुकानिहाय वनव्याप्त क्षेत्र (वर्ष २०१४-१५ नुसार)			
अ.क्र.	तालुका	वनव्याप्त क्षेत्र (हे.मध्ने)	टक्केवारी
१	गोंदिया	६,८२५	३.९८
२	गोरेगाव	१९,२७०	११.२२
३	तिरोडा	६,८२५	३.९८
४	अर्जुनी/ मोरगाव	३१,३३७	१८.२६
५	देवरी	५४,४५६	३१.७२
६	आमगाव	५,९९२	३.४४
७	सालेकसा	१९,८३७	११.५६
८	सडक अर्जुनी	२७,१८९	१५.८४
	एकूण	१,७१,६५१	१००

स्त्रोत:-जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन सांख्यिकीय विभाग,गोंदिया

अ. प्राणी: नागझिरा अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान या क्षेत्रात वाघ, बिबट, अस्वल, साळींदर, तरस, रानडुक्कर, रानकुत्रा, रानमांजर हे हिंस्र वन्यप्राणी याशिवाय चितळ, नीलगाय, सांबर, काळवित, चिंकारा, काळी व लालतोंडी माकडे, रानगावे, चौसिंगा, मोर, भेडकी, राई, इत्यादी शाकाहारी वन्य प्राणी प्रामुख्याने आढळतात. घोरपड, अजगर, खारू या प्रकारचे सरपटणारे प्राणी येथे वास्तव्यास आहेत. सापांच्या प्रजातीत विषारी साप— नाग, दाडेकार, सतरंज्या, कवऱ्या, महाढोर, धूळ नागीन,

हरानाग, मण्यार, आगी मण्यार, रातसर्प, भारतीय (चष्मा) नाग, बंगाल गायखुरी नागराज, घोणस, फुरसे व वेणूनाग तर बिनविषारी साप— मांडवल, कवडया सर्प, कानेर साप, अजगर, अंधासाप, गरगर, मंजेरसाप, गवत्या, धोंडया, नानेटी (सितेच्या जटा), डोंगरयेल्या, हिरवा येल्या, धामन, डुरक्या, कुकरी इत्यादी प्रजाती प्रामुख्याने येथे आहेत. वन्यप्राण्यांचे कान, नाक, डोळे यांच्या तीव्र व तीक्ष्ण संवेदना असतात. त्यामूळे त्यांचे दिसणे, वारा कोणत्या दिशेने वाहतो यावर अवलंबून आहे.

सारणी क्र. २. वन्यजीवांच्या प्रजाती		
अ.क्र.	वन्यजीवांच्या प्रजाती	नागझिरा वन्यजीव अभयारण्य
१	सस्तन प्राणी	३८
२	पक्षी	२७६
३	सरपटणारे प्राणी	३६
४	फुलपाखरू	४९
५	जंतु	०९
६	मासे	५२
स्त्रोत :- वन्यजीव विभाग, गोंदिया		

सारणी क्र. ३. नागझिरा अभयारण्य —वर्षानिहाय वन्यप्राणी				
प्राण्यांची नावे	वर्ष			
	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५
वाघ	४	६	४	५
बिबट	१०	१३	३२	२९
अस्वल	८५	९६	१४१	१२३
गवा	५४८	६७६	५४७	९३१
सांबर	७६४	६४०	५२६	४३६
चित्तळ	१४०५	१३९१	१३६४	१३७२
रानडुक्कर	१४५२	१४१५	१३९६	१२५१
लालतोडे वानर	६	४	०	२
भेंडकी	१५६	१६४	११८	.
निलगाय	७२०	६२६	५६९	३७५
सायाळ	०	७	०	०.
मुंगूस	०	७	१०	१५
मोर	३८६	३७४	३३२	१७८
रानकुत्रा	४००	४०२	४०५	२२४
रानमांजर	१०	६	६	१३
चांदीअस्वल	१	१	०	२
चौसिंगा	४५	२३	१८	२७
कोल्हा	.	४	८	.
तडस	१५	३२	०	०
ससा	१०	०	०	०
काळतोडे माकड	३५६०	३०९६	१०२८	२८०३
रानकोंबडा	१३	१४	०	१६
मसण्याउंद	३०	२५	१५	२०
चित्ता	२५	१९	४२	३०
एकूण प्राणीसंख्या	९६४५	९०४१	६५६१	७८५२
स्त्रोत : विभागीय मुख्यालय, वन्यजीव विभाग, साकोली वन्यजीव विभाग, कार्यालय				

वनस्पती: वनस्पती ह्या उत्पादक स्वयंपोशी, सर्वत्र आढळणाऱ्या अचल स्वरूपाच्या असतात. त्याची वाढ प्रकारानुसार ठराविक व विशिष्ट भागातच होऊ शकते.

वृक्ष प्रजाती: साग, ऐन, धावडा, मोहा, बिजा, सालई, गराडी, जांभुळ, सुर्या, किन्हई, सावर, आसना, आवळा, कुसुम, कळम, लेंडी, बिजा, बेहडा, इत्यादी वृक्ष प्रजाती प्रामुख्याने

नागझिरा अभयारण्य व नवेगांव राष्ट्रीय उद्यान या परिसरात मोठ्या प्रमाणात आढळतात.

झुडुपे: भोबारी, अडुळसा, शतावरी, वाघाटी, भोगली, मुरुमशेंग, घाणेरी, रानतूळस, धायरी, भूई, रिंगीनी, निरगुंडी इत्यादी प्रजातींचे झुडुपवर्गीय वनस्पती आढळतात.

वेली: गुंज, पळसवेल, रानजाई, अरबट तेल, काजरवेल, अनंतमूळ, खाजकोयली, करटोपी, नागलकूडा, घाटेवेल, गूडवेल, तोराई याशिवाय सिलारी, भारजांभूळ, आघाटा, काटे—माठ, टाकळा, माका, जंगली हळद, राजमेदी, धोतरा, तांदूळजीरा, दूधी, भूरुंडई, दिंडी, रानभेंडी, रान आवळा, भूई वांगणी, तूळशीजीरा, भूईनिम अशी लहान झुडुपे व वेलीवर्गीय वनस्पती प्रजाती देखील अभयारण्य व राष्ट्रीय उद्यानात विपूल प्रमाणात आहेत. यामध्ये अनेक औषधी वनस्पती आहेत. बांबुच्या रांजी (कटांग व मानवेल) जवळजवळ सर्वत्र आढळतात. नागझिरा परिसरात विविध प्रकारचे वृक्ष, वेली व औषधी गुण असणारे वृक्ष आढळतात. काही भागात बांबुची समृद्ध वने आहेत. येथील वनाला बांबुच्या बेतांमूळे घनदाटपणा आला आहे.

सारणी क्र. ४. अभयारण्यातील वनस्पती प्रकार	
वनस्पती प्रकार	वनस्पती प्रजाती
वृक्षवर्गीय	१२४
झुडुपवर्गीय	३८
वेलवर्गीय	३२
गवत	२८
फुलवर्गीय	०२
औषधीवर्गीय	९१
बांबुवर्गीय	०२
ताड	०४
परजीवी	०२
स्त्रोत : वन्यजीव विभाग, गोंदिया नागझिरा कार्यालय साकोली	

क. पक्षी: विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली हे जिल्हे सरोवराचा प्रदेश (lack district) म्हणून गेल्या अनेक शतकांपासून ओळखले जातात. या जिल्ह्यातील सुमारे ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक भाग समृद्ध अशा अरण्यांनी व्यापला आहे. या वनांना पाण्याचे साहचर्य प्राप्त झाले आहे. साहजिकच या भूप्रदेशात जसे अरण्यवासी पक्षी आढळून येतात तसेच विपूल प्रमाणात पाणपाखरे दिसून येतात. असा पर्यावरणाचा मेळ देशात इतरत्र कुठे आढळून येत नाही. विशेषतः गोंदिया जिल्हा पक्ष्यांच्या विविध निवासस्थानांसाठी प्रसिद्ध आहे. जंगली जनावर बघायची तर नागझिराच्याला जावं. अन् पाखर पाहायची तर नवेगावबांधला यावं. इथे वर्षभर पक्षी दिसतात. त्यांचे स्वर ऐकू येतात ती इथे घट्टी बांधतात, पिल्लं वाढवितात, मोठी होतात आणि दूर निघून जातात ती पून्हा परतीसाठी.

सैबेरियातून स्थलांतर करित आलेले रानबदकांचे, हंसचक्रवाकांचे थवे सरोवरात उतरु लागतात हिवाळ्याचं आगमन होताच स्थलांतर करुन वीणीच्या स्थानाकडे हे पक्षी निघून जातात. येथे मोर, लहान भारत, हळद्या, निलकंठ, हरियल, रानकोंबडा, स्वरर्गिय नर्तक, नाचन, परिट, धावीक, जंगली लावा, तितरी, बदके, शेकाटे, पानकावळे नवेगावबांध, शृगारबांध, शिवणीबांध, नागझिरा, चोरखमारा व ईटियाडोह या जलाशयातील दृश्य पाहुन या पक्ष्यांमूळे स्वर्गच आहे, असे वाटायला लागते.

नवेगावबांध येथे येणाऱ्या पक्ष्यांमध्ये प्रामुख्याने युरोप, चीन, लद्दाख, तिबेट, इंग्लंड आदी शीत प्रदेशातून पक्षी येतात. त्यामध्ये नार्दन, पीनटेल, शाऊलर, रेड क्रेस्टेड, पिचार्ड, ब्राम्हणी डक्स, गार्गणी, कोमडक, युरेशियन डक, ग्रेलेग गूज, ब्लॅक विंग्ज स्टील्स, येलो अँड व्हाईट बॅगटेल्स, व्हाईट अँड पिचार्ड, कॉमन पिचार्ड, कुट्स, मालार्ड आदींचा समावेश आहे. याशिवाय इतरही बऱ्याच अनोळखी प्रजातींचे पक्षी येथे पाहावयास मिळतात. या स्थलांतरित पक्ष्यांचा मुक्काम परिसरातील नवेगावबांध, शृंगारबांध, शिवणीबांध, नागझिरा, चोरखमारा व ईटियाडोह या जलाशयात असल्याचे संशोधनात दिसून आले आहे.

जलीय परिसंस्था: नागझिरा तलाव हा नैसर्गिक तलाव आहे. पावसाळ्यात डोंगर उतारावरिल पावसाचे पाणी या तलावात साचते व यामुळे शुद्ध पाण्यातील आवास निर्माण होऊन तळी परिसंस्था विकसित झालेली आहे. नागझिरा तलाव हा नागझिरा वन्यजीव अभयारण्याचाच भाग असून जलाशयाचे एकूण क्षेत्र १०.३९ हेक्टर असून १३ करोड घन लिटरची पाण्याची साठवण क्षमता आहे. नागझिरा या तलावात दरवर्षी सायबेरियन, हिमाचल, तिबेट, उत्तर प्रदेश क्षेत्रातील व्हाईट आब पोचार्ड, चक्रवाक हार्टर, टेप्टेड, पीनटेल, जकाना, डक, पोचार्ड, पेटेड स्टॉक इत्यादी परदेशी स्थलांतरित व दुर्मिळ पक्षी येथे अधिक प्रमाणात येत असतात. याबरोबरच येथील तलावात विविध प्रकारच्या माशांच्या प्रामुख्याने चिलवा, नालशिंगाली, कतला, राहू, शिवडा, इल, झिंगे, वाडीस, कोरशी, गागर, मरळ, दानक्या इत्यादी माशांच्या प्रजाती आढळतात. त्याचबरोबर चिला (Duckweed) पक्ष्यांचे खाद्य हे या तलावाचे वैशिष्ट्य आहे. चिला, कुमुदिनी, देवधान, भिंसीकांदा इत्यादी जलवनस्पती मोठ्या प्रमाणात येथील जलाशयात आहेत. हे खाद्य या पक्ष्यांना येथे वारंवार खेचून आणते.

सारणी क्र. ५. तलावातील पाणी परिक्षण (वर्ष २०१४-१५)		
पाण्यातील रासायनिक घटक	सामान्य श्रेणी	नागझिरा तलाव
PH	६.५-८.५	७.०० मि.प्र.
TDS	झ२०००	१००० मि.प्र.
Cloride	२५०-१०००	२५० मि.प्र.
Alkalinity	२००-६००	२५० मि.प्र.
Total Hardness	२००-६००	२०० मि.प्र.
Iron	झ०.३	०.२० मि.प्र.
Floride	झ१.५	०.३० मि.प्र.
Nitrate	झ४५	०.८० मि.प्र.

जैवविविधता असलेले संधाय ठिकाण : नवेगाव बांध व राष्ट्रीय उद्यानाबरोबरच नागझिरा अभयारण्य व तलाव या परिसरात तळीपरिसंस्था विकसित झालेली आहे. अनेकविध प्राणी, स्थलांतरित पक्षी व औषधी वनस्पती व जलवनस्पती आढळतात. गोंदिया जिल्ह्यात अधिक जंगलक्षेत्र व तलाव याबरोबरच पर्जन्याची योग्य पूर्तता होत असल्यामुळे या जिल्ह्यात औषधी वनस्पती अधिक प्रमाणात आढळते. नवेगाव बांध राष्ट्रीय उद्यानाला व तलावाला लागूनच असलेली सात बहिर्नीची पार व चिंधी पहाडी या परिसरात नानाविध वनस्पती व जल परिसंस्थेचा विकास झालेला दिसून येतो. इटियाडोह व शृंगारबांध परिसर हा

स्थलांतर करणाऱ्या परदेशी पाहुण्यांचा (पक्ष्यांचा) अधिवास बनलेला असल्याचे आढळून आले. इटियाडोह धरणातून अर्जुनी/मोर. तालुक्याला पाणी पूरवठा केला जातो. नहराच्या काठांनी जलीय वनस्पतींचा (गवत, शिकारा) विकास झाल्याचे दिसून येते. गांधारी तलाव, शृंगार बांध, शिरेगाव बांध, अर्जुनीतील तलाव या ठिकाणी तळीपरिसंस्था विस्तारीत असल्याची सुचिन्हे दिसतात. या प्रदेशात (स्थलांतरीत पक्षी) हिवाळी पाहुणे जसे धनेश, पळसमैना, कलहंस पक्ष्यांची हिवाळ्यात गर्दी दिसून येते. प्रतापगडचा डोंगर, गायखुरी डोंगर, नवेगाव डोंगर व चिचगडच्या दऱ्या खोऱ्यात औषधी वनस्पतींचा खजिना दिसून येतो. तसेच नागझिरा, उमरझरी, देवरी, सालेकसा नवेगाव व प्रतापगड या घनदाट जंगल असलेल्या क्षेत्रात दूरलभ करुचे झाड पाहावयास मिळते. आदिवासी लोक ह्या झाडाला (रात्री चमकण्याच्या गुणधर्मांमुळे) भूताचे झाड (Ghost Tree) म्हटले जाते. तसेच या परिसरात विविध प्राणी, पक्षी दिसून येतात. गोंदिया जिल्ह्यातील गोरेगाव, आमगाव, गोंदिया या तालुक्यात सारस पक्ष्यांचे वास्तव प्रामुख्याने धान शेतीत दिसून येते. नागझिरा अभयारण्य येथील प्रमुख जलाशय याव्यतिरिक्त जवळच्या गावशिवायातील छोटी-मोठी तळी व माळरानशेत या परिसरात सुध्दा वन्यप्राणी व पक्षी आढळून आलेत. एकंदरीत असे म्हणता येते, की गोंदिया जिल्ह्यात जैवविविधता विस्तारित आणि विकसित स्वरूपाची दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. ओझा रघुनाथ, पारिस्थितीकी एवं पर्यावरण प्रबंध, किताबघर, कानपूर
२. चितमपल्ली मारुती, जंगलाचं देणं, पक्षी जाय दिगंतरा, नवेगाव बांधचे दिवस, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर
३. डॉ. कार्लेकर श्रीकांत, डॉ. काळे मोहन, भूगोल शास्त्रातील संशोधन पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. डॉ. नागतोडे पी. एम., पर्यटन भूगोल, विद्या प्रकाशन, नागपूर
५. डॉ. नागतोडे पी. एम., भूगोल शास्त्रीय संशोधन तंत्राची मूलतत्वे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
६. जयकुमार मगर, डॉ. पाटील आनंद, भूगोल व पर्यावरण, भारतीय परिस्थितीकी एवं पर्यावरण संस्थान, नई दिल्ली
७. डॉ. तिवारी विजयकुमार, पर्यावरण और परिस्थितीकी, हिमालया पब्लिसींग हाऊस, मुंबई
८. Dr. Arumugam concept of ecology (Environmental Biology), Saras publication 114/35 G. A. R. P. comp road, Periavilai, kottar -p. o. Nagar coil Kanyakumari- Dist. 629002
९. Rev. Charles A. Hall, F. R. M. S. Pond life, A & C. Black LTD Shoho square, London, W. I. 1928
१०. Deputy conservator of Forest Wildlife, Deputy conservator of Forest Wildlife, Nagpur
११. Dr. Shinde B. J., Geography Dictionary, Pragati Books PVT. LTD.
१२. Dr. Karlekar Shrikant and Dr. Kale Mohan, Statistical Analysis of Geographical Data, Diamond Publication, Pune 30
१३. Nag p., Kuma v., Signh Jagdish Geography and Environment concept publication New Delhi
१४. Parkesh E. A., Encyclopedia of Environment
१५. Saxena H.M., Environmental Geography, Rawat Publication, Jaipur
१६. Environmental education Vandana publication, New Delhi
१७. स्थलदर्शक नकाशा गोंदिया, भारतीय सर्वेक्षण विभाग, पुणे

अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा-१९८९: एक विश्लेषण

डॉ. देवेन्द्र पी. सोनटक्के, सहा. प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा Mob: 8623913555, 9370113448

डी. एम. दुगकर, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा Mob: 8007872421

सारांश: मानवी हक्क अभियानाची स्थापना १० डिसेंबर १९९० साली झाली. क्रांतीवीर महात्मा फुले, थोर राष्ट्रपुरूष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, संत गाडगे बाबा, पेरियार रामस्वामी, सावित्रीबाई फुले आणि राजर्षि शाहू महाराज ही मानवी हक्क अभियान संघटनेची आदर्श वा मुल्ये आहेत. अनुसूचित जाती-जमाती (अत्याचार हितसंबंध) अधिनियम १९८९ कायदा क्रमांक ३३/१९८९ असे या कायद्याचे नाव आहे. जम्मू-काश्मिर सोडून सर्व भारतात हा कायदा लागू आहे. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या व्यक्तींचे अत्याचारापासून संरक्षण करण्यासाठी हा क्रांतीकारी कायदा १९८९ साली केंद्र सरकारने केला. नागरी हक्क संरक्षण कायद्याच्या सर्व तरतूदी, वेठबिगार कायदा, जमिनीबाबतच्या अन्याय या सर्वांचा समावेश असलेला हा कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्याप्रमाणे अपराधांची दखल न घेणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर कारवाई करण्याची तरतूद हे या कायद्याचे वैशिष्ट्ये आहे. अत्याचार पीडित व्यक्तीस योग्य ती वैद्यकीय उपचार मिळाला आहे का? ज्या घटनेत अशा व्यक्तींना पोलीस संरक्षणाची गरज भासते, तशी व्यवस्था करण्यात आली आहे का? अत्याचार पीडित व्यक्तीस योग्य ती नुकसान भरपाई प्राप्त झाली आहे का? तेव्हा अत्याचाराची घटना गंभीर स्वरूपाची असते, तेव्हा आयोग स्वतः घटनास्थळी भेट देतो याबाबत संभ्रम निर्माण आहे.

मुख्य शब्द: अनुसूचित जाती/जमाती, अत्याचार प्रतिबंधक कायदा.

प्रस्तावना: शिक्षणाचा प्रसार, त्यातून निर्माण होणारी समज, जागरूकता, स्वहक्कांची जाणीव आता अनुसूचित जाती आणि जमातीमध्ये निर्माण झाली आहे. आपल्या हक्कासाठी सन्मानाने जगण्यासाठी ते प्रयत्न करू लागले. संघटित झाल्याने संघर्षाचे प्रयत्नही दिसत आहेत. दलितानी सुरू केलेला हा संघर्ष उच्चवर्णीयांना अजिबात सहन होत नाही. त्यामुळे त्यांच्या हितसंबंधावर मर्यादा यायला लागल्या. अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या सित्र्यांकडे बदला घेण्याचे साधन वा दलिताना नमविण्याचे साधन म्हणून पाहिले जात आहे. या समाजातील गरीब व महिलांवर शारीरिक, लैंगिक अत्याचार वाढत चालले होते. राखीव जागा धोरणातील बदलामुळे दलित, आदिवासींवरच्या मारझोड, घरे पेटवून देणे, पोलिसात खोट्या तक्रारी देणे, पोलिसांकरवी मारपीट करणे, उभ्या पिकात गुरे सोडणे, महिलांची छेड काढणे, बळजबरी करणे, बलात्कार करणे वगैरे अत्याचारांचे प्रमाण वाढले होते. या परिस्थितीमध्ये अशा गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नागरी हक्क संरक्षण कायदा १९५५ आला. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारताने अंगिकारलेल्या घटनेच्या १७ व्या कलमाद्वारे अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाल्यामुळे “अस्पृश्यतेच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करणे गुन्हा ठरवणारा” अस्पृश्यता कायदा १९५५ साली संमत केला व १ जून १९५५ पासून अंमलात आला.

कायद्याचे नाव: अनुसूचित जाती-जमाती (अत्याचार हितसंबंध) अधिनियम १९८९ कायदा क्रमांक ३३/१९८९ असे या कायद्याचे नाव आहे. जम्मू-काश्मिर सोडून सर्व भारतात हा कायदा लागू आहे.

कायदा करण्याची उद्दिष्ट्ये: खरं तर या कायद्याचे मूळ संविधानाच्या १७ व्या कलमात आहे. जात, लिंग, जन्मस्थान, वंश, याचा आधार न घेता आत्मसन्मान, सन्मानाची वागणूक प्रत्येक नागरिकाला मिळण्याचा अधिकार आहे. परंतु हे अधिकार दलित वा अनुसूचित जाती व जमातींच्या अन्यायाविरुद्ध होणाऱ्या अत्याचाराच्या गुन्ह्यांना प्रतिबंध घालणे, असे गुन्हे घडू नयेत म्हणून योग्य ती कार्यवाही करणे, या गुन्ह्याचे खटले

चालविण्यासाठी खास कोर्टाची तरतूद करणे, पिडितांना सहाय्य करणे, पुनर्वसन करणे ही या कायद्याची उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

अत्याचाराचे गुन्हे: कायद्याच्या कलम ३ प्रमाणे दंडनीय ठरणारे गुन्हे – अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीचा सदस्य नसलेल्यांनी खालीलपैकी कोणताही गुन्हा केला तर तो सहा महिन्यांपेक्षा कमी नाही अशा कैदेच्या शिक्षेस पात्र राहिल. तसेच ही कैदेची शिक्षा पाच वर्षांपर्यंत आणि शिवाय दंड करून वाढविता येईल.

दलित अत्याचार: दलित अत्याचार ही कायद्याच्या भाषेतील संकल्पना प्रथम वापरण्यात आली. कलम ४ दलित अत्याचाराची व्याख्या करते, दलित अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याच्या कलम २१ (४) प्रमाणे दंडनीय ठरणारे गुन्हे. – १. अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीच्या इसमास खाण्यास भाग पाडणे. २. अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीच्या इसमाच्या राहत्या जागेत घृणा निर्माण होईल अशी वस्तू, मृत जनावरे, मढे टाकणे. ३. अनुसूचित जाती/जमातीच्या सदस्याचे कपडे काढून त्यास नग्न करणे, त्याची धिंड काढणे, त्याचा चेहरा, शरीर रंगवणे किंवा मानवी सन्मानाची अप्रतिष्ठा करणारी अशा प्रकारची कृत्ये करणे. ४. अनुसूचित जाती/जमातीच्या सदस्याच्या मालकीची जमीन किंवा सक्षम अधिकाऱ्याने त्यास दिलेली जमिन अन्याय करून कब्जात घेणे किंवा हस्तांतरित करणे. ५. अनुसूचित जाती/जमातीच्या सदस्यास शासनाने नेमून दिलेल्या सक्तीच्या सेवेव्यतिरिक्त वेठ करण्याची सक्ती करणे किंवा अशा प्रकारचे सक्तीचे श्रम करावयास लावणे. ६. अनुसूचित जाती/जमातीच्या सदस्याविरुद्ध द्वेष बुद्धीने, तापदायक ठरणारा, खोटा दावा किंवा गुन्हा किंवा अन्य बेकायदेशीर कामकाज सुरू करणे. ७.

अनुसूचित जाती/जमातीच्या महिलेची अप्रतिष्ठा व्हावी किंवा तिचा विनयभंग व्हावा म्हणून तिच्या विरुद्ध बळाचा वापर करणे वा तिच्यावर हल्ला करणे. ८. अनुसूचित जाती किंवा जमातीच्या सदस्याला त्याचे घर, त्याचे गाव किंवा राहण्याची जागा सोडून देण्यास सक्तीने भाग पाडणे. ९. अनुसूचित जाती/जमातीच्या

सदस्याला सार्वजनिक आश्रयस्थानास जाणारा परंपरागत रस्ता वापरावयास प्रतिबंध करणे.

वरील गुन्ह्यांसाठी भारतीय दंडसंहितेत जो दंड दिला आहे. त्यापेक्षा जास्त शिक्षा या कायद्याखाली होते. अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याखाली याच गुन्ह्यासाठी कमीत कमी जन्मठेपेची शिक्षा, पैशात दंड अशा शिक्षा आहेत. या कायदानुसार जी कृती करणे आवश्यक असेल ती कृती करण्याकडे कोणीही सार्वजनिक सेवेतील कर्मचाऱ्यांनी जाणूनबुजून दुर्लक्ष केले तर त्यालाही या कायद्याखाली शिक्षा होऊ शकते.

स्पेशल कोर्ट (कलम १३ व १४): या गुन्ह्यांच्या खटल्याचे कामकाज जलद गतीने चालावे म्हणून उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तीच्या मान्यतेने राज्य सरकारने महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यात या कायद्याखाली गुन्ह्याचे खटले चालविण्यासाठी जिल्हा कोर्ट आणि सेशन्स कोर्ट ही स्पेशल कोर्ट असल्याची ३१ जानेवारी १९९० रोजी जाहीरनामा काढून प्रसिध्द केले आहे.

स्पेशल पब्लिक प्रॉसिक्युटर (कलम १५): या कायद्याखाली खटले चालविण्याकरिता पब्लिक प्रॉसिक्युटर हे स्पेशल पब्लिक असल्याचे ठरवून देईल किंवा सात वर्षांपेक्षा कमी प्रॅक्टिस नसलेल्या वकिलास पब्लिक प्रॉसिक्युटर म्हणून नेमेल.

कायदा आणि इतर यंत्रणेने करावयाची प्रतिबंधात्मक कारवाई (कलम १६): डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट किंवा सब डिव्हिजनल मॅजिस्ट्रेट किंवा अन्य कोणत्याही एक्झिक्युटिव्ह मॅजिस्ट्रेट किंवा डेप्युटी सुपरिंडेन्ट ऑफ पोलीस या पदापेक्षा कमी दर्जाच्या नसलेल्या पोलीस अधिकाऱ्यांना जर अशी माहिती मिळाली की, अनुसूचित जातीच्या किंवा अनुसूचित जमातीच्या नसलेल्या व्यक्ती त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील ठराविक जागी वारंवार भेट देत आहेत आणि त्यांच्या वागणूकीवरून त्या ठिकाणी या कायद्याखाली गुन्हा होईल किंवा घडण्याची शक्यता आहे, तर या मिळालेल्या माहितीमध्ये त्यांची चौकशी करावयाची आहे. चौकशीमध्ये संबंधित स्थानिक क्षेत्रात आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी प्रतिबंधात्मक कारवाई केली पाहिजे. अशी खात्री पटल्यावर त्यांनी तशी कारवाई करावयाची आहे.

कायद्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणी करण्याची सरकारची जबाबदारी (कलम २३(२)): केंद्र सरकारने या बाबतीत केलेल्या नियमांना अधीन राहून राज्य सरकारने या कायद्याच्या परिणामकारक अंमलबजावणीस योग्य असलेली तजवीज करावयाची आहे. करावयाच्या या तजवीजीमध्ये पुढील नमूद केलेल्या बाबींचा अंतर्भाव असला पाहिजे (कलम २१(१)) – १. अत्याचारास बळी पडलेल्या व्यक्तींना न्याय मिळावा म्हणून अशा व्यक्तींना कायदा सहाय्यसह (लिंगलण्ड) पुरेशा सोई-सवलती उपलब्ध करणे. २. या कायद्याखालील गुन्ह्यांमध्ये खटले चालू असतील तेव्हा अत्याचारास बळी पडलेल्या व्यक्तींसह साक्षीदारांना प्रवासासाठी आणि चरितार्थ भत्याची तरतूद करणे. ३. अत्याचाराला बळी पडलेल्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक पुनर्वसन करणे. ४. या कायद्यातील तरतूदीचा भंग केल्याबद्दल चालणाऱ्या दाव्यांच्या कामावर लक्ष व देखरेख ठेवण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नेमणूक करणे. ५. आवश्यक असलेल्या तजवीजीचे आयोजन करणे, त्यांची अंमलबजावणी करणे. या कामी राज्य सरकारला

सहाय्य करण्यासाठी राज्य सरकारला योग्य वाटेल अशा स्तरांवर कमिट्यांनी नेमणूक करणे. ६. या कायद्याच्या तरतूदीच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीबाबत विशिष्ट कालावधीनंतर अंमलबजावणीबाबत फलदायी ठरणाऱ्या सूचना करणाऱ्या दृष्टिकोनातून निरीक्षण आणि पाहणी करण्याची तजवीज करणे. ७. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीचे सदस्य अत्याचारास बळी पडण्याचा संभव असणारे क्षेत्र निश्चित करणे, आणि त्या क्षेत्रात या सदस्यांच्या सुरक्षितेसाठी योग्य अशी उपाययोजना करणे.

अत्याचार प्रतिबंधक कायद्यातील काही खास तरतूदी पुढीलप्रमाणे: १. गुन्हा करणाऱ्यास विशिष्ट क्षेत्रातून हद्दपार करणे. २. सामुदायिक दंड बसविणे. ३. अत्याचार प्रवणक्षेत्रात प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे. ४. अत्याचारास बळी पडलेल्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक पुनर्वसन. ५. या कायद्याखाली पकडण्यात येणाऱ्या व्यक्तींना 'अँटिसेप्टरी' (अटकपूर्व जामीन) मिळवण्याचा हक्क दिलेला नाही. ६. गुन्ह्यासाठी वापरलेल्या जंगम आणि स्थावर मिळकत जप्त करण्याची तरतूद. ७. स्पेशल कोर्ट आणि स्पेशल पब्लिक प्रॉसिक्युटर यांची तरतूद.

या कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी केलेल्या खास तरतूदी :

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती कक्ष: पोलीस महासंचालक अगर पोलीस महानिरीक्षक यांच्या नेतृत्वाखाली अनुसूचित जाती, जनजाती संरक्षण कक्ष स्थापना या नियमानुसार राज्यसरकारला करावयाची आहे. १. कायद्यातील व नियमांतील तरतूदींचे काटेकोर पालन होते की नाही हे पाहणे. २. सर्व प्रकारचे अनुसूचित जाती/जमातीच्या संरक्षणाचे उपाय योजणे. ३. पोलीस अधिकाऱ्यांकडून जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांकडून कार्याचा अहवाल घेणे, हे कक्षाचे महत्वाचे कार्य असेल. राज्याने अत्याचाराला बळी पडलेल्या तसेच बळी पडणाऱ्या व्यक्तींच्या पुनर्वसनाची तरतूद करावयाची आहे.

जिल्हा स्तरांवर दक्षता समिती नेकणे, राज्यातील मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीत बिगर सरकारी स्वयंसेवी संस्थेला प्रतिनिधीत्व देणे इ. अनेक बाबी या नियमात अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.

कायद्याचा हेतू प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी नियम तयार करण्यात आले असून वकिलांच्या निवडीचे स्वातंत्र्य अत्याचाराला बळी पडलेल्या व्यक्तीला देण्यात आले असून, त्याची योग्य ती फी सरकारने द्यावयाची आहे. रू. २५,०००/- पासून दोन लाखांपर्यंत रोख व तत्काळ पुनर्वसनाची तरतूद नियमात आहे.

कायद्याची अंमलबजावणी न होण्याची कारणे: १९८९ चा अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याबरोबरच सरकारने काही नियम व तरतूदी केल्या, पण आजही आपण पाहतो की, दलितांना समान हक्क आणि संरक्षण देणाऱ्या कायद्याची क्वचितच अंमलबजावणी होताना दिसते.

खरे तर नागरी हक्क संरक्षण कायदा, १९५५ हा कायदा अस्पृश्यतेचे उच्चाटण करण्यासाठी केला. परंतु दलितांवर विविध प्रकारे अन्याय, अत्याचार करून जातीसमाज अस्पृश्यतेचे अनेक प्रकारे पालन करतो. म्हणून १९८९ मध्ये इतर स्वरूपांमध्ये दलित

मानवी हक्कांचे उल्लंघन थांबविण्यासाठी अत्याचार प्रतिबंधक कायदा केला, हा कायदा अत्यंत उपयुक्त आणि प्रभावी असूनही, राजकीय इच्छाशक्तीची कमतरता; प्रशासन यंत्रणेची अंमलबजावणीत नाराजी; दलितान्यात या कायद्याविषयी व हक्काविषयी जागरूकता करण्यासाठीचे अपुरे प्रयत्न. यामुळे तो निरूपयोगी ठरत आहे. अनेकदा प्रकरणाची नोंद घेतली न जाणे, हे कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात येणाऱ्या अडथळ्याचे कारण ठरते. परंतु खूपदा असे दिसून येते की, बहुतांश अत्याचाराच्या प्रकरणांमध्ये स्थानिक राजकारणाचा सहभाग असतो. प्रकरण नोंदवाचे म्हणून जनतेचा/पीडिताचा जर दबाव नसेल तर पोलीस ज्याने अत्याचार केला असेल अशाच वर्गाच्या बाजूने कौल देतात. दलितदेखील नोंदणी करायला घाबरतात, कारण उच्चवर्गाचा वचकच तेवढा असतो. (विभागीय साधन केंद्र महाराष्ट्र, (२००९), 'अनुसूचित जाती व जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम १९८९', इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पॅरालिगल स्टडीज)

न्यायासाठी पर्यायी न्याययंत्रणा: पीडित, दलिताना, अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील अन्याय, अत्याचार थांबून त्यांना न्याय मिळावा, तसेच त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे यासाठी पर्यायी न्याययंत्रणा उभारल्या गेल्या. मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम १९९३ खाली राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाची स्थापना झाली, तर भारतीय राज्यघटना कलम ३३८ खाली अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना झाली. यांच्या खालोखाल १६ राज्यांमध्ये राज्यस्तरावर आयोग स्थापन केले गेले. १) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग व राज्य मानवी हक्क आयोग. २) अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोग व राज्य मानवी हक्क आयोग. ३) राष्ट्रीय महिला आयोग व राज्य महिला आयोग. ४) राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग व राज्य अल्पसंख्याक आयोग

या आयोगांस भारतीय राज्यघटनेतून नमूद केलेले हक्क व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारत सरकारने संमतीपत्राने बंधनकारक ठरविलेले मानवी हक्क यांची योग्यप्रकारे देशात अंमलबजावणी, प्रचार, प्रसार, संरक्षण, संवर्धन होण्याबाबत काम करण्याचे अधिकार प्राप्त आहेत.

राष्ट्रीय मानवी आयोगाची कार्ये: (अ) एखाद्या पीडित व्यक्तीने स्वतः किंवा तिच्या वतीने कोणत्याही व्यक्तीने विनंती अर्ज केल्यास मानवी हक्क आयोग त्या प्रकरणाची चौकशी करते. (ब) मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाचा कोणताही आरोप ज्यामध्ये अंतर्भूत आहे, अशी केस ज्या न्यायालयात प्रलंबित (अधिक वेळ घेत आहे) त्या न्यायालयाच्या संमतीने मध्यस्थी करणे. (क) ज्या ठिकाणी व्यक्तींना स्थानबद्ध करण्यात येते. ज्या ठिकाणी व्यक्तींना सुधारण्यासाठी ठेवण्यात येते. ज्या ठिकाणी व्यक्तींना संरक्षणासाठी ठेवण्यात येते. ज्या ठिकाणी व्यक्तींना उपचार करण्यासाठी ठेवण्यात येते. अशा शासनाच्या नियंत्रणाखालील कोणत्याही तुरुंगात किंवा अन्य संस्थांच्या सुधारणा संरक्षणगृहात, शासनाला पूर्व सूचना देऊन, तेथील अधिकारी, कर्मचारी वर्ग, संस्थातील अधिकारी व्यक्ती, कर्मचारी आणि त्या ठिकाणची एकंदर स्थिती, याबाबतची चौकशी करून व अभ्यास करून त्या संबंधीच्या

शिफारशी शासनाला देण्याचे कर्तव्य हा आयोग करेल. (ड) मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी संविधानात किंवा त्यावेळी अंमलात असलेल्या अन्य कायद्यात ज्या तरतूदी केलेल्या आहेत, त्याचा आढावा घेऊन त्या अधिक परिणामकारक व्हाव्यात याकरीता उपाययोजना करणे. (ई) मानवी हक्काचा उपभोग घेणारे पीडित तसेच (दहशतवादी) यासर्व घटकांचा आढावा घेऊन, योग्य त्या सुधारणा व उपाय सुचविणे. (क) मानवी हक्कांचे संबंधातील संशोधनात्मक ग्रंथांचा आणि आंतरराष्ट्रीय दस्तऐवजांचा अभ्यास करणे आणि त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारशी करणे. (ग) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रातील संशोधन सुरू ठेवणे आणि असे काम करित असणाऱ्यांना प्रोत्साहन देणे, त्यांचे सहकार्य घेणे (ह) समाजाच्या विविध थरांमध्ये मानवी हक्कांविषयी जागरूकता निर्माण करणे, त्याकरीता त्यांच्यात साक्षरतेचा प्रसार करणे, संरक्षणात्मक उपायांच्या संबंधीतील प्रकाशने, प्रसार माध्यमे, चर्चासत्रे इ. माध्यमांचा उपयोग करणे. (प) मानवी हक्कांच्या क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्या बिगर सरकारी संस्था/संघटना (सेवाभावी संस्था) यांच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन देणे. (फ) मानवी हक्कांच्या जनजागृतीसाठी आयोगाला आवश्यक वाटतील असे इतर कार्यक्रम राबविणे.

कलम १३ – आयोगाला चौकशीच्या संबंधातील अधिकार:

१. दिवाणी प्रक्रिया संहिता, १९०८ (५) अन्वये दाव्याची न्याय चौकशी करण्याचे अधिकारी दिवाणी न्यायालयाला आहेत. ते सर्व अधिकार या अधिनियमा खालील तक्रारीची चौकशी करण्याचा आयोगाला अधिकार आहे. २. त्यावेळी अंमलता असलेल्या कोणत्याही कायद्याद्वारे ज्या विशेषाधिकाराचा दावा करता येईल त्यास अधिन राहून कोणत्याही व्यक्तीला (विषयाला उपयुक्त) माहिती देण्याकरीता फर्मावण्याचा अधिकार आयोगाला आहे. अशा व्यक्तीने आयोगाला माहिती पुरविणे, भारतीय दंडसंहिता १८६० च्या ४५ कलम १७६, १७७ अन्वये बंधनकारक असल्याचे मानण्यात येईल. ३. चौकशीच्या संबंधात कोणताही पुरावा मिळेल असे आयोगाला वाटल्यास त्या कोणत्याही इमारतीत किंवा जागेत आयोगाला/अधिकाऱ्याला प्रवेश घेता येईल. फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९९३ (१९७४ चा २) याचे कलम १०० प्रमाणे दस्तऐवज जप्त करता येतील. ४. आयोगाला दिवाणी न्यायालय दर्जा असेल. भारतीय दंड संहिता, (१८६० चा ४५) हिचा कलम १७५, १७८, १७९, १८०, २२८ मध्ये वर्णन केलेले कोणतेही अपराध ठरविणारे तथ्ये नमूद करून फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३ (१९७३ चा २) या तरतूदीनुसार ते प्रकरण न्याय चौकशीसाठी असलेल्या दंडाधिकाऱ्याकडे पुनः पाठविले, असे कोणतेही प्रकरण ज्याच्याकडे आहे तो दंडाधिकारी फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ च्या कलम ३४७ अन्वये सुरू करील.

कलम १७:मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्यासंबंधीच्या तक्रारीची चौकशी: १) अशावेळी आयोग केंद्र सरकार, राज्य सरकार किंवा दुय्यम असणाऱ्या कोणत्याही प्राधिकरणाकडून, संघटनेकडून माहिती मागवू शकेल. अ) किंवा आयोग स्वतः चौकशी करू शकेल.

कलम १८: चौकशीनंतरची उपाययोजना: १) सरकारी नोकरीने मानवी हक्कांचे उल्लंघन केल्याचे किंवा प्रतिबंध करण्यास हयगय केल्याचे आढळून आल्यास, आयोग संबंधितांवर खटला

भरण्याची शिफारस शासनाकडे करेल. २) पीडित व्यक्तीस किंवा त्याच्या कुटुंबातील व्यक्तीस, आवश्यक वाटल्यास तातडीचे साहय मंजूर करण्यासाठी संबंधितांकडे किंवा शासनाकडे आयोग शिफारस करेल.

कलम २१: राज्य मानवी हक्क आयोगाची रचना: राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाप्रमाणे राज्य मानवी हक्क आयोगाची रचना असेल. त्यांना दिलेल्या अधिकारप्रमाणे ते बदल करतील.

कलम २९: राष्ट्रीय मानवी हक्क संरक्षण आयोगाची संबंधित विशिष्ट तरतूदी राज्य आयोगाला लागू असतील. कलम ९, १०, १२, १३, १४, १५, १६ व १८ च्या तरतूदी राज्य आयोगाला लागू असतील.

कलम ३०: या संबंधित केलेल्या न्यायचौकशी वेगाने होण्याकरीता अशा न्यायालयाची राज्य स्थापना करतील, जर यापूर्वीच विशेष न्यायालये असतील तर हे त्यांना लागू होत नाही.

कलम ३०: आयोगाच्या अधिकारात नसलेल्या बाबी: मानवी हक्कांचे उल्लंघन करणारी घटना घडून १ वर्ष झाले असेल तर आयोग या बाबत चौकशी करणार नाही.

राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोग: भारतीय राज्य घटनेने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती यांच्यासाठी काही संरक्षणात्मक तरतूदी केल्या आहेत. या तरतूदींची योग्य अंमलबजावणी होते की नाही, त्याचे काम घटनेच्या कलम ३३८ प्रमाणे १८ नोव्हेंबर १९५० रोजी खास अधिकाऱ्यावर सोपविण्यात आले. १९७८ मध्ये हे एका अधिकाऱ्याचे कमिशन बहुसदस्यीय बनविण्यात आले. १ जानेवारी १९८७ रोजी या आयोगाचे 'राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोग' असे नामकरण केले गेले. १२ मार्च १९९२ रोजी घटनेच्या ६५ व्या दुरुस्तीने (१९९०) सध्याच्या राष्ट्रीय अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आयोगाची स्थापना झाली. आयोगाचे दिल्लीतील मुख्य कचेरीतून चालते. आज आयोगाची देशभर १८ कार्यालये आहेत. महाराष्ट्रात आयोगाचे कार्यालय पुण्यात आहे. जे महाराष्ट्राव्यतिरिक्त गोवा आणि दमण येथील काम पहाते. (माहिती व सुचना मंत्रालय मुंबई व नवी दिल्ली संसद.)

आयोगास पुढील अधिकार देण्यात आले आहेत: १) घटनेनुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींसाठी ज्या संरक्षणात्मक तरतूदी, कायदे करण्यात आले आहेत, त्यांच्या अंमलबजावणीची पाहणी, अभ्यास व देखरेख करणे. २)

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास तक्रारी स्वीकारणे व त्यांची चौकशी करणे. ३) अनुसूचित

जाती व अनुसूचित जमातींसाठी सामाजिक व आर्थिक धोरणांची आखणी व नियोजन करताना, केंद्र तसेच आग्रहावरून राज्य सरकारास सल्ला देण्याचे काम करणे. ४) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या हक्कांचे उल्लंघनाच्या वा अत्याचाराच्या तक्रारीविषयी आयोगास दिवाणी न्यायालयाचे हजेरी समन्स बजावणे, पुराव्यासाठी कागदपत्रे दाखल करणे, साक्षीदारांना हजर करून त्यांचे जबाब नोंदविणे इ. अधिकार आहेत.

अ) अत्याचार घडला त्या घटनास्थळी जिल्हाधिकारी व वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्यांनी भेट दिली आहे का? ब) संबंधित पोलीस ठाण्यात प्राथमिक माहिती अहवालाची योग्य रीतीने नोंद केली गेली आहे का? क) घटनेच्या तपासाची जबाबदारी वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्याकडे सुपूर्त केली आहे का? ड)

घटनेस जबाबदार व्यक्तींची आरोपी म्हणून दखल घेतली आहे का? १९८९ च्या अधिनियमानुसार त्यांना अटक करण्यात आली आहे का? इ) तपास अधिकाऱ्याने मुदतीत न्यायालयात आरोपपत्र दाखल केले आहे का? आरोपपत्रात भारतीय दंड संहिता, नागरी हक्क संरक्षण कायदा व १९८९ चा कायदा याचा आधार घेतला आहे का नाही? प) सदर खटला विशेष न्यायालयाकडे सुपूर्त करण्यात आला आहे का? फ) खास सरकारी वकील नियुक्त करण्यात आला आहे का नाही? त्याचबरोबर आयोगाचे लक्ष असते की, अत्याचार पीडित व्यक्तीस योग्य ती वैद्यकीय उपचार मिळाला आहे का? ज्या घटनेत अशा व्यक्तींना पोलीस संरक्षणाची गरज भासते, तशी व्यवस्था करण्यात आली आहे का? अत्याचार पीडित व्यक्तीस योग्य ती नुकसान भरपाई प्राप्त झाली आहे का? तेव्हा अत्याचाराची घटना गंभीर स्वरूपाची असते, तेव्हा आयोग स्वतः घटनास्थळी भेट देतो. (विभागीय साधन केंद्र महाराष्ट्र, (२००१), 'अनुसूचित जाती व जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम १९८९', इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पॅरालिगल स्टडीज)

संदर्भ :-

१. भारतीय समाज: डॉ. मिना मगरूळकर, फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
२. माहिती व सुचना मंत्रालय मुंबई व नवी दिल्ली संसद.
३. विभागीय साधन केंद्र महाराष्ट्र, (२००१), 'अनुसूचित जाती व जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम १९८९', इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ पॅरालिगल स्टडीज,
४. श्री चौधरी नागेश, (१९९६), 'जाती व्यवस्थेची मुनिक', फडके प्रकाशन,
५. श्री हटवार नामदेव, (१९९७), 'जातीभेद आणि त्यावर उपाय', निराली प्रकाशन,
६. भारतीय संसद अधिनियम कायदा अधिसूचनेनुसार.
७. www.atrocityact1989.org.in

आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक आणि सामाजिक पातळीवरील स्थान

प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री. संताजी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पालांदूर (चौ.) ता. लाखनी.

प्रस्तावना: १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीने स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळू दिले नाही. स्त्रियांनी फक्त 'चुल आणि मुल' या व्यतिरिक्त बाहेरील जग पाहू नये हीच मानसिकता पुरुषप्रधान संस्कृतीत वर्षानुवर्षे दिसून येते. स्त्रियांवरील अन्यायाचे अनेक वार्ता दररोज टि.व्ही., रेडीओ, वर्तमानपत्रातून प्रसिध्द होतात. विनयभंग, बलात्कार, अन्याय, अत्याचार या घटनांमुळे स्त्रियांना किती प्रमाणात सुरक्षितता मिळाली हा एक मोठा प्रश्न उपस्थित झाल्याशिवाय राहत नाही. महिलांना राजकीय क्षेत्रात ५०: पर्यंत अधिकार मिळाला. परंतु वस्तुतः ही वेगळीच आहे. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व मोठ्यामोठ्या पदावर कार्य करणाऱ्या महिलांना स्वतःचा अधिकार वापरून न देता कुटुंबातील वडील, पती, भाऊ यांच्याच हातात सर्व सत्ता दिली जातात. स्त्रीभ्रूणहत्या सारखे कृत्य महासत्ता होऊ पाहणाऱ्या भारतात घडत आहे. दिवसेंदिवस मुलींचे प्रमाण कमी होत आहे ही एक चिंतेची बाब आहे. समाजात हळूहळू शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रिया सबल होत आहे. राष्ट्रपती, लोकसभा, राज्यसभा, क्रिडा, साहित्य, डॉक्टर, इंजिनियर, पायलेट, प्रशासकीय अधिकारी, पोलीस दल यासारख्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये महिलांना आपला अधिकार मिळाला आहे. महिला सबलीकरण होत असतांना खुद्द आपल्या हक्कासाठी महिलांनीच पुढे येणे गरजेचे आहे. महिला सबळ होत असतांना वर्षानुवर्षे प्रगत समाजापासून लांब, उपेक्षित जीवन जगणाऱ्या आदिवासी स्त्रियांचा विचार करणे तितकेच गरजेचे ठरते.

स्त्री आणि पुरुष समाजातील या दोन घटकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीने भिन्नत्व असले तरी सामाजिक आणि स्थैर्याच्या दृष्टीने त्यांच्यात समतोल असणे आवश्यक आहे. परंतु भारतीय समाजरचनेत प्राचीन काळापासून तर आजच्या विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या युगापर्यंत स्त्रीला असमान वागणूक दिलेली दिसते. धर्मग्रंथांनी कावेबाजपणा करून तिला दुय्यमत्व बहाल केले. उदा: यहुदी धर्माची आज्ञा अशी आहे की, भाकरी करपली तर पत्नीला सोडचिठठी द्यावी, ख्रिश्चन धर्मात आढळते की, अँडमच्या नंतर व त्याच्यासाठी इव्हची निर्माती झाली आहे. म्हणजेच पुरुषानंतर पुरुषासाठी स्त्रीची निर्माती झाली आहे. गौतम बुध्दाने आपल्या धर्मात स्त्रियांना प्रवेश दिला पण त्यामुळे माझा हजार वर्षे टिकू शकणार धर्म आता पाचशे वर्षे टिकेल असे उद्गार काढले, मनुने तर पत्नीचे पतीच्या आज्ञेत रहावे असे सांगितले. आदिकाळातील स्त्रि हि पुरुषाबरोबर शिकार करायची झाडावर चढायची, कंदमुळे गोळा करायची याचा अर्थ या काळात स्त्रीला समान वागणूक मिळत होती तर वैदिक काळात मैत्रेयी, गार्गी, काव्यायनी, या विदुषींनी विद्वत् सभा गाजविल्या, पण मनुस्मृती, ब्राम्हणके, उपनिषद आदि ग्रंथांनी न स्त्री स्वातंत्र्यमहती असाच ठसा समाजमनावर उमटविला. पुढील काळात चार्तुर्ण्य समाज व्यवस्था रूढ होऊन स्त्रीवर अनेक बंधने लादण्यात आली. चूल आणि मुल हे तिचे कार्यक्षेत्र ठरवले गेले. अर्थात वैदिक काळातील या विषमतेला मध्ययुगीन काळातील काही धर्मसंप्रदायांनी विरोध करून

स्त्री शुद्रांना भक्तीची द्वारे खुली करून समतेचा संदेश दिला. पुढे मोघल राजवटीत बालविवाह, सतीची चाल, स्त्रीची विक्री अशा अनेक वाईट रूढी, प्रथा समाजात रूढ होऊन तिची सामाजिक दशा हीन-दीन झाली. शिवकाळ आणि शिवकाळात जातीयतेबरोबर, विषमविवाह, बालविवाह आणि बहुपत्नीची पध्दत रूढ झाली. अव्वल इंग्रजी काळात भारतीय समाजसुधारकांनी इंग्रज सरकारच्या मदतीने सतीप्रथा, केशवपन, बालविवाह या सारख्या कुप्रथा बंद करण्याचा प्रयत्न केला. म. फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी कर्वे, रमाबाई रानडे यांचे स्त्री शिक्षणासाठी केलेले कार्य, स्वातंत्र्यानंतर आलेली सार्वजणीक शिक्षण पध्दती इत्यादीमुळे स्त्रिया शिकू लागल्या. त्याच वेळी पाश्चात्य स्त्रीवादाच्या चळवळी प्रभावी होऊन भारतातही स्त्री संघटना स्थापन झाल्या. या पार्श्वभूमीवर आज स्त्रियांचे कौटुंबिक व सामाजिक स्थान तपासून पाहूया .

आदिवासी: भारतीय घटनेचा अनुच्छेद ३४२ अन्वये तत्वानुसार आदिवासींचा समावेश अनुसूचित जमातीत (एस.टी) करण्यात आला आहे. भारतात ४६१ आदिवासी जमातींचा उल्लेख अनुसूचित जमातीत केला आहे. महाराष्ट्र राज्यात ४७ आदिवासींचा समावेश अनुसूचित जमातीच्या यादीत करण्यात आला आहे. अनुसूचित जमाती म्हणे शेडयूल्ड ट्राइब. "Scheduled Tribes means such tribes or tribal communities or parts of groups within such tribes or tribal communities as are deemed under article 342 to be scheduled tribes for the purposes of these communities. (डॉ. शौनक कुलकर्णी २००९-१०,२)

आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक जीवन: आदिवासी महिलांना कुटुंबात दुय्यम स्थान दिले जाते. आदिवासी महिलांना कुटुंबात दुय्यम स्थान मिळत असले तरी, काम करण्याची पध्दत, दणगट शरीरयष्टी, कष्टाळू वृत्ती या कारणामुळे रूद्राक्ष माळा, खोबरे, मध, डीक, लावरी, तितूर, हस्तकला निर्मित वस्तू गावोगावी विकून दोन पैसे कमवावे आणि पुरुषांनी त्या पैशावर मौज करावी असे दिसते. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता याबाबतीत आदिवासी स्त्रियांमध्ये कमतरता दिसून येते. मुलींनी शाळेत जाणे पाप मानले. या कारणामुळे शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. स्त्री फक्त मुलांना जन्म देण्यासाठीच आहे असा विचार दृढ असल्याचे दिसते. आदिवासी मुली शिक्षणासाठी संघर्ष करीत असतांना आश्रमशाळेमध्ये त्यांच्यावर लैंगिक शोषणाचे प्रकार उघडकीस आले. या प्रकारामुळे आदिवासी समाज पुन्हा शिक्षणापासून लांब गेला. धार्मीक विधी करतांना आदिवासी स्त्रियांना आजही देवघरात प्रवेश निषेध मानला जातो. आदिवासी महिलांना विनाकारण रूढी, परंपरा, चालीरीती यांना बळी पडावे लागते. भारतात ४६१ पैकी महाराष्ट्रात ४७ आदिवासी जमाती असून प्रत्येक आदिवासी जमातीची कौटुंबिक आणि सामाजिक जडण-घडण वेगळी आहे. स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी शासन प्रयत्न करीत असतांना आदिवासी जमातींमध्ये जनजागृतीचा अभाव दिसून येतो. एकाच

कुळामध्ये रोटी-बेटी व्यवहार केला जात नाही. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने कामे करावी लागतात. काही आदिवासी जमातींमध्ये स्त्रियांची प्रसूती ही उकीरडयावर केली जाते. अशा वेळी त्या स्त्रीला वेदना सहन कराव्या लागल्या तरी देखील त्या स्त्रीला कोणीही स्पर्श करित नाही. १०-१२ दिवसानंतर तिला स्पर्श केला जातो. तिच्या अंगावरील कपडे, अंधरूण सर्व नदीत रहिले जाते. या कारणामुळे कित्येक स्त्रियांना आपला जीव गमावला लागला आहे. आदिवासी समाजातील स्त्रियांनी कुटुंबातील चालीरीती, रूढी, परंपरा, श्रद्धा-अंधश्रद्धा सुरू ठेवाव्या म्हणून पुरुष वर्गाकडून जोर-जबरदस्ती देखील केली जाते. स्त्रियांनी देवीचा साज लाल रंगाचा असेल तर लाल रंगाचे वस्त्र परिधान करू नये. देवीचा नैवेद्य बकरा असेल तर स्त्रियांनी बकऱ्याचे मांस खाऊ नये. पायात चांदीचे जोडवे घालू नये. कोंबडीची अंडी खाऊ नये, खाटीवर बसू नये, देवघरात प्रवेश करू नये. अशी एक ना अनेक बाबी हद्दयाला स्पर्श करून जातात. या जातक त्रासाला स्त्रियांना संघर्ष करावा लागतो. यावरील घटनांना कुठलाही शास्त्रीय पुरावा नाही. परंतु वर्षानुवर्षे हे सुरूच आहे.

आदिवासी महिलांचे सामाजिक स्थान: प्रगत समाजापासून अल्पित जीवन, डोंगर दऱ्या-खोऱ्यात, यांचे वास्तव, उपेक्षित जीवन, समाजात दुय्यम स्थान अशीच ओळख आदिवासी स्त्रियांची. कुवाऱ्या मुलीच्या स्तनाला कोणी हात लावला तर त्याच मुलाशी तिला विवाह करावा लागतो. अन्यथा त्या मुलीला समाजापासून बहिष्कृत केले जाते. पुरुषांना बहुपत्नीत्व मान्य आहे. मात्र महिलांनी पुर्णविवाह करण्यासाठी उदासीनता दिसून येते.

आदिवासी महिलांची अर्थव्यवस्था आणि त्यांचे सबलीकरण: भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ब्रिटीशांनी आदिवासींच्या पशु-पक्ष्यांची शिकार करण्यावर बंदी आणली. परिणामी त्यांच्या उदरनिर्वाहाचा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. हस्तोद्योगावर जेमतेम पोटाची खडगी भागवू लागले. देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु आदिवासी स्त्रियांना स्वातंत्र्याची खरी पहाट अजुनही दिसली नाही. देश प्रगती करित हरीतक्रांती, जागतिकीकरण, उदारीकरण करू लागला. परंतु आदिवासी महिलांच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या साधनांत वाढ झाली नाही. परंतु २००५ पासून सलग आदिवासी महिलांच्या उध्दारासाठी शासन स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले. वाडया-वस्त्यावर, डोंगरांगांवर, दऱ्या-खोऱ्यात, खेडो-पाडी, शासकीय योजना पोहचल्या. बाल-मात संगोपन कार्यक्रम, स्त्रीभ्रूण हत्या विरोधी जनजागृती प्रसूतीच्या सोयी, वैद्यकीय सुविधा, शिक्षण, स्वच्छता, आरोग्य, राहणीमान, पाणी पुरवठा या सुविधा उपलब्ध करण्यात येत आहे. आदिवासींच्या साक्षरतेत वाढ होऊन आदिवासी मुलींना एकात्मि आदिवासी कार्यालयामार्फत हवाई सुंदरीचे प्रशिक्षण देऊन हवाई सुंदरी स्वप्न साकारता येत आहे. काही महिलांच्या पुढाकाराने आदिवासी महिलांनी बचत गटाची स्थापना करून स्वतः कुटूंबाचा आधार झाली आहे. शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायात उदरनिर्वाहासाठी संघर्ष करतांना महिला वर्ग पोलीस यंत्रणा, प्राध्यापिका, डॉक्टर, शिक्षक, इंजिनियर, अंगणवाडी सेविका या विविध भागात सेवा देत आहे. आदिवासी महिला सबलीकरणाच्या

उंबरठयावर असतांना रूढी, परंपरा, चालीरीती यांच्या बेड्या त्यांच्या पायात अडकलेल्या आहेत. यातून सूटका झाली नाही.

कौटुंबिक पातळीवर स्त्रियांचे स्थान: आजची २१ व्या शतकात वावरणारी स्त्री सुध्दा अन्याय अत्याचार आणि गुलामगिरीत जगतांना मला दिसते आहे. २१ व्या शतकातील स्त्रिने समाजजीवनात राजकारणी, प्राध्यापक, डॉक्टर, वकील, उद्योजिका इत्यादी क्षेत्रात लक्षणीय कामगिरी करून समाजजीवनात आपले एक स्थान निर्माण केले. पण कौटुंबिक जिजनात तिचे 'चुल आणि मुल' हे स्थान मात्र अबाधित राहिले. याची कारणं आपल्याला सामाजिक मानसिकतेतही शोधावी लागतात. कौटुंबिक जीवनात आजही तिचे स्थान दुय्यम आणि असुरक्षित असुन वेगवेगळ्या प्रकारच्या हिंसाचाराची ती बळी ठरते. कौटुंबिक जीवनातील दुय्यम स्थानामुळे हक्कांच्या बाबतीत शिक्षण, आहार, घरकाम, पेहेराव, लग्न इत्यादी बाबतीत मुलापेक्षा मुलींना दुय्यम दर्जाची वागणूक देवून जीवनातील प्रत्येक टप्प्यावर माणसाला मिळणाऱ्या हक्कांपासून त्यांना वंचित ठेवले जाते. शिक्षणामुळे अस्मिता जागृत होऊन स्वतंत्र बाणा दाखविणाऱ्या मुलींना मात्र बंडखोर ठरवून त्यांची हेटाळणी केली जातेय. विवाहबाह्य संबंधातून (कधी तिच्या मर्जिने तर कधी तीच्यावर लादले जातात) गर्भधारणा झाल्यास घराण्याची इभ्रत वाचविण्यासाठी तिची हत्या केली जाते किंवा तिला आत्महत्या करावी लागते. अशा व्यभिचारात गुंतलेला पुरुष मात्र समाजात उजळ माथ्याने फिरत असतो. कौटुंबिक पातळीवरील हक्कांपासून तिला वंचित ठेवून तिच्यावर अत्याचार केला जातोच. जवळच्या नात्यातील काका, मामा, दादा आणि वडील सुध्दा तिच्या स्त्रित्वाचा फायदा घेवून तिच्यावर बलात्कार, लैंगिक अत्याचार करतांना दिसतात. तिच्यावर होणारा शारिरीक आणि मानसिक अत्याचार आजचे कौटुंबिक हिंसाचाराचे कायदे थोपवू शकले नाहीत. ही वस्तुस्थिती आहे.

आजच्या स्त्रीयांच्या शिक्षणांचे प्रमाण वाढले. नोकरी व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण वाढले. पण कौटुंबिक जबाबदाऱ्या तशाच राहिल्या पत्नी, आई, आणि सुन म्हणुन असणाऱ्या तिच्या भुमीकामध्ये फरक पडला नाही. हया सर्व भुमिका पार पाडतांना इतरांप्रमाणे ती स्वतःसुध्दा स्वतःवरच अन्याय करतांना दिसते. कुटूंबातील सारेच जण तिला 'गृहित' धरायला लागते तेव्हा तिच्या सबलीकरणाबद्दल प्रश्न पडतो. आधुनिक स्त्रीवर होणाऱ्या अत्याचाराचे ही दुसरी आणि दुसरी बाजू समजुन घेणे आवश्यक आहे. कौटुंबिक पातळीवर आपल्याला कोणी समजुन घेत नाही हा गंड तिला आहे. मुलांना आपण पुरेसा वेळ देत नाही हा गंड तिला आहे. ऑफिस आणि घर सांभाळतांना तिची धमक होत आहे. या सगळ्यामुळे तिची नैराश्याची पातळी वाढत आहे. आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

प्रौढावस्थेत तिच्या शारिरीक स्थैऱ्याबरोबर मानसिक स्थैऱ्यरही येते. कौटुंबिक पातळीवर नातवंडाना साभाळण्याचे, लेकी-सुनांच्या बाळातपणाचे कर्तव्य तिला पार पाडावे लागतात. हि कर्तव्य संपल्यानंतर मात्र घरात तिची अडचण व्हायला लागते. याचा अर्थ अगदी कोणत्याही काळातली स्त्री असली तरी, समाजात तिचे कोणतेही स्थान असले तरी तिच्या कौटुंबिक स्थानात फारसा फरक पडलेला दिसत नाही.

सामाजिक पातळीवरील स्त्रियांचे स्थान: स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात समाजात अनेक सुधारणा घडून येऊ लागल्या. राजकर्त्यांचे शासकीय धोरणही स्त्रीच्या प्रगतीसाठी अनुकूल बनत गेले. केवळ कायदे करून हे बदलेले असे नाही त्यासाठी 'समाजमन' बदलायला हवे. आजही समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी व परंपरा या जाळ्यात स्त्री गुरफटली आहे. या चक्रात केवळ अशिक्षित अडाणीच स्त्रिया देखील आहेत. वर्षानुवर्षे प्रत्येक समाज व संस्कृती स्त्रीला दुय्यम स्थान देत आहे. कुटुंबांत व पर्यायाने समाजात एका पिढीकडून पुढील पिढीकडे या विचारांचे संक्रमण झालेले आहे. मुलामुलीनीं कसे वागावे याची चौकट आखल्या गेली आहे. साधारण: मुले दंगेखोर, स्पर्धात्मक स्वभावाची, पुरोगामी, कर्तव्याटोर व धाडशी असतात तर मुली रडक्या, भिऱ्या, भावनाप्रधान असतात हे विचार पिढ्यानपिढ्या बिंबविले गेले. त्यामुळे मुलगी ही मन मारून जगत आली. तिच्या नैसर्गिक प्रवृत्ती ह्या समाजातील लिंगभेदविषये समजुती व गैरसमजुती यांच्या आधारावर बेतल्या गेलेल्या आहेत. आज स्त्रियांच्या सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक समस्यांवर तोडगे सुचविलेले जातात, पण समग्र बदलाचे स्वरूप स्पष्ट होत नाही. अजूनही सर्व पातळ्यांवरील बरेचसे प्रश्न अनुत्तरीत आहेत.

१. आर्थिक गुलामगिरी: कामगार शेतमजुर म्हणून राबणाऱ्या बहुसंख्य स्त्रिया घर आणि घराबाहेर कष्टाची कामे करतात. घरकामाचा त्यांना कसलाही मोबदला मिळत नाही. नोकरी करणाऱ्या सुशिक्षित स्त्रियांनाही घरकाम करणे चुकत नाही आणि बहुतांशी पगारदार स्त्रियांनाही आपला पगार नवरा किंवा कुटुंब प्रमुखाकडे जमा करावा लागतो. ही आर्थिक गुलामगिरी त्यांच्या सामाजिक गुलामगिरीचे प्रमुख कारण आहे.

२. दुय्यम दर्जा: समाजातील स्त्रियांचे दुय्यम स्थान असल्यामुळे स्त्री भ्रणहत्यासारख्या अमानुष प्रकार कायदे करूनही सर्रासपणे सुरू आहे. तिची अपेक्षा, अवहेलना केली जात आहे. तिची विक्री केली जाते आहे. तिच्यावर बलात्कार केले जात आहेत. लैंगिक शोषण केले जात आहे. तिची उपेक्षा, अवहेलना केली जात आहे. स्त्रिला दिला जाणारा हा दुय्यम दर्जा समाज व संस्कृतीचे मागासलेपण आकरोखित करणारा आहे.

३. सांस्कृतिक शोषण: भारतीय संस्कृती स्त्रियांचे शोषण करण्याऐवजी शोषण करते आजही पत्नीला पतीपेक्षा वेगळे अस्तित्व नाही नि व्यक्तीमत्त्वही नाही. २१ व्या शतकातील आधुनिक स्त्रीकडून सुध्दा उपासतापास, पुजापाठ, व्रतवैकल्ये इ. ची अपेक्षा केली जाते आणि ती सुध्दा पतीच्या व कुटुंबाच्या भल्यासाठी हे सारे कर्मकांड करतांना दिसते. ह्या साऱ्या सन उत्सवांना, व्रतवैकल्यांना असलेले पुरुष प्रधान संस्कृतीचे अधिष्ठान मात्र स्त्रियांचे शोषण करते.

४. अंधश्रद्धेची बळी: समाजात असलेल्या अंधश्रद्धाची बळी प्रथम स्त्रीच ठरते दृ लग्न होऊन ती सासरच्या घरात आल्यानंतर काही अप्रिय घटना घडली तर ती पांढऱ्या पायाची ठरते. आजही शुभप्रसंगी विधवेला डावलले जाते. तिचे तोंड पाहण अशुभ समजले जाते.

५. विवाहबाहय संबंधाची बळी: विवाहबाहय संबंधातुन गर्भधारणा झाल्यास स्त्रिलाच दोष देउन तिची हत्या केली जाते

कधी तिला आत्महत्या करायला प्रवृत्त केले जाते. समाजात तिला 'कुलटा' ही उपाधी लावून हिनवले जाते. याचाच अर्थ आज विविध क्षेत्रात महिलांचे स्थान, संघटन, स्थित्यरे यात किंचीतही बदल झालेला दिसत नाही. प्रा.मा.म. देशमुख यांनी भारतीय स्त्रीच्या आजच्या अवस्थेचे वास्तव चित्रण केले आहे. पन्नास टक्के स्त्रीया (जवळपास २० कोटी) अर्धपोटी राहतात. भाजीभाकरी खातात. शिक्षणाचा गंध नाही. दिवसभर कष्ट करतात तरीही अनेकदा उपवास घडतो, अंगावर फाटके तोटके वस्त्र, राहायला झोपडी गळणारी, पडणारी, घरात उंदीर, साप, विंचू यांचा नेहमी उपद्रव. लांब अंतरावरून विहीरीचे किंवा नदीचे पाणी आणावे. घरातील कामे आटोपून सांयकाळपर्यंत कष्टाची कामे करावीत आणि आजारी पडले की, औषधावाचून तडफडत मरावे. हे चित्रण आजच्या स्त्रियांच्या स्थितीगतीवर प्रकाश टाकणारे आहे.

निष्कर्ष: आदिवासी स्त्रियांच्या सबलीकरणात प्रगत समाजातील महिलांचे सहकार्य देखील अपेक्षित आहे. आदिवासी हा प्रगत समाजाच्या प्रवाहात येण्यास तयार नाही. आपल्या रूढी, परंपरा, चालीरीती, अंधश्रद्धा सोडण्यास तयार नाही. साक्षरतेच्या बाबतीत मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण कमी वचित असे जीवन जगत असतांना आदिवासी महिलांवर लैंगिक अत्याचाराच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. अंधश्रद्धा निर्मुलन कार्यक्रम राबवून अंधश्रद्धेच्या बेळीतून महिलांची सुटका करणे गरजेचे आहे. आदिवासी ते सरकार असा जवळचा संबंध निर्माण होऊन महिलांना शासकीय योजनेतून उदरनिर्वाहाचे साधन उपलब्ध होणे गरजेचे आहे. यातून दुर्बल म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या आदिवासी स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण होऊन सबलीकरण होण्यास मदत होईल.

महिलांवरील वाढते अन्याय, अत्याचार पाहता महिला सबलीकरण होणे गरजेचे आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला प्रगतीपथावर आहे. परंतु आदिवासी महिलांचा समावेश यात केला जात नाही. रूढी, परंपरा, चालीरीती, अंधश्रद्धा यांच्या विळख्यात आदिवासी महिलांचे शोषण केले जाते. शिक्षणाचा अभाव, पुरुषाकडून जबरदस्तीने लादलेल्या रूढी, परंपरा मर्यादित उत्पन्नाची साधने, आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव, या कारणामुळे आदिवासी महिलांचे सबलीकरण होऊ शकले नाही. शासन स्तरावर एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालयामार्फत स्वतंत्ररित्या महिलांच्या सबलीकरणासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. कौटुंबिक आणि सामाजिक स्थान मिळणे गरजेचे आहे. प्रगत समाजाच्या प्रवाहाबरोबर आदिवासी महिलांना देखील आणणे महत्वाचे आहे. देशाच्या उभारणीसाठी स्त्री शक्ती महत्वाची मानली जाते. महासत्ता होऊ पाहणाऱ्या भारतात ज्ञाशीची राणी, अहिल्याबाई होळकर, सावित्रीबाई फुले, कल्पना चावला, इंदिरा गांधी या महान स्त्रियांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेऊन आदिवासी महिलांना देखील विकासाची स्वप्न पूर्ण करण्याची संधी मिळावी. कुटुंबाचा आधार पुरुषांना मानले गेले. परंतु आदिवासी महिलांच्या बाबती असे दिसते की पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लाऊन काम करतांना दिसतात. शतक उलटली, दशक साजरी केली पण तिची कथा तशीच राहिली. ती द्रौपदी, सावित्री, कुंती म्हणूनच जगतेय. अजूनही मदयाप्रमाणे एक उपभोग्य वस्तू म्हणूनच

तिच्याकडे पाहिले जात आहे. तथापी, आज तिच्यासाठी ठेवलेले आरक्षण तिच्यासाठी वेगळी वाहने, शाळा, महाविद्यालय, कार्यालय, बँका इत्यादीमुळे ती समाजापासून विभक्त होऊन पून्हा पडदासंस्कृतीत जाईल की काय अशी भीती वाटते. ही अर्थहीन कर्मकांड बाजूला सारून विज्ञानाची आणि आधुनिक कायद्याची कारणं धरायला लागेल जेणेकरून स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोनात बदल होऊन स्त्री-पुरुष नात्यांतील शुद्धता, निर्मळता निर्माण होईल.

संदर्भ:

१. भारतातील समाज आणि स्त्री, ज्योती लांजेवार, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००५
२. २१व्या शतकातील स्त्रियांच्या समस्या, लिला आवटे, शुभा प्र. मुंबई, २०००

३. स्त्री मुक्ती: आजचे संदर्भ, सं. सरोज कांबळे, क्रां. नाना पाटील अकादमी, अहमदनगर, २००९.
४. राष्ट्रजागृती लेखमाला, पुष्प दुसरे, मा.म. देशमुख, सन्मार्ग शिवभारती प्रकाशन, नागपूर, १९८९.
५. कुळकर्णी शोभक, २००९, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड प. पुणे
६. भाऊसाहेब राठोड, २०१२, पारधी लोकसंस्कृती, शोभा प्रकाशन, औरंगाबाद
७. गौतम निकम, २०१०, क्रां. आदिवासी जननायक, विमलकीर्ती प्र. चाळीसगांव
८. मुठे सुमन, २००९, आदिवासी स्त्री जीवन, सुगावा प्रकाशन, पुणे
९. गोरे गोविंद, १९९८, आदिवासी विकास योजना, आदिवासी विकास प्र. पुणे
१०. मेहेदळे य. श्री., १९६९, भारतीय समाजाचे मानवशास्त्र, मेहेदळे प्रकाशन, पुणे
११. Rao V.M. 2006, Tribal Women in India, ABD Pub. Jaipur
१२. राजनाथ चव्हाण, २००२ भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख आणि कं. पुणे
१३. जानेवारी २०१४ – योजना मासिक

भारतीय स्त्रिया आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाचा मानवी हक्क कायदा

डॉ. अरविंद भुवतराव पाटील, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सोनगीर, ता. जि. धुळे.

प्रस्तावना: जगात विसाव्या शतकापासून मानवी हक्कांचा किंवा मानवाधिकारांचा जोरदार पुरस्कार केला जाऊ लागला आहे. मानवी हक्क आणि स्त्री समानता यांचे जवळचे नाते आहे. सामान्य लोकांमध्ये मानवी हक्कांबद्दल जागृती निर्माण करण्यासाठी व स्त्री विकासाकडे सकारात्मक दृष्टीकोनातून पाहणे हे आजच्या काळात आवश्यक आहे. तसेच २१ व्या शतकापर्यंत समाजशास्त्रज्ञांपासून ते सामाजिक शास्त्रातील विचारवंत व इतर सर्व अभ्यासकांनी स्त्रियांची सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, स्त्री सबलीकरण तसेच स्त्री शोषण घटक अत्याचार विषयक घटक दृष्टीकोनातून संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या २१ जून १९४६ रोजीच्या मानवी हक्क हा मानवी संरक्षण कायदा विषयक विविध मतमतांराच्या माध्यमातून व्यक्त केलेले आहे. त्यासाठी अनेक शिफारशी व उपाययोजना ही केलेल्या दिसून येतात. परंतु स्त्रियांची सामाजिक स्थितीत आजही सुधारणा व बदल झालेला दिसून येत नाही स्त्रीया या आजही शोषिक म्हणून मानवी जीवनात वावरतांना दिसून येतात. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या मानवी हक्क कायदा तसेच भारतीय राज्यघटनेतील स्त्री समानता विषयक दृष्टीकोन समजून घेण्यासाठी हा लेख प्रपंच.

व्यक्तींचे हक्क म्हणजे काय?: समाजात वास्तव्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला सामाजिक नियमांनाचे पालन करणे किंवा अशा नियमांच्या बंधनात राहणे भाग पडते. त्याच प्रमाणे आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाचा सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजेच हक्क असे संबोधले जाते. सामाजिक जीवनाच्या काही अटी व नियम असतांना त्यांचे पालन करणे ही समाजातील सर्वच व्यक्तींची जबाबदारी आहे. समाजीकरणाच्या प्रक्रियेमुळेच मानव समाजशील व्यक्ती बनतो. सामाजिक जीवन जगतांना समाज व्यक्तीला स्वैर जीवन जगण्याची परवानगी देत नाही. सामाजिक जीवन जगतांना व्यक्तीच्या वर्तनावर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवणे अपरिहार्य ठरते. अशा प्रकारच्या नियंत्रणांना शसामाजिक नियमने म्हणतात. सामाजिक जीवनात व्यक्तीला प्राप्त झालेल्या अशा संधी म्हणजेच 'हक्क' होय.

मानवी हक्कांची व्याख्या: १) संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे मानवाधिकार केंद्र, व्यक्तिला निसर्गाकडून प्राप्त झालेले असे अधिकार की ज्याशिवाय माणूस म्हणून जगणे अशक्य आहे. २) **प्रा. एच. जे. लास्की** यांच्या मते, 'हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतरू स्वतःचा सर्वांगीण विकास करून घेणे शक्य नाही.'

मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा: संयुक्त राष्ट्रांचा आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कविषयक आंतरराष्ट्रीय करारनामा तसेच नागरी व राजकीय हक्कविषयक आंतरराष्ट्रीय करारनामा यांतही स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्वाला मान्यता देण्यात आली आहे. वरील दोन्ही करारनाम्यांतील सर्व हक्क स्त्री व पुरुष यांना समानतेने मिळाले पाहिजेत असे त्यामध्ये म्हटले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्कविषयक सार्वत्रिक जाहीरनाम्यातही स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांच्या तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. या जाहीरनाम्याच्या पहिल्या कलमात असे म्हटले आहे की, सर्व मानव प्रतिष्ठा व हक्क याबाबतीत जन्मतः स्वतंत्र व समान आहेत. तसेच जाहीरनाम्याच्या दुसऱ्या कलमात असा उल्लेख आहे की, कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता या जाहीरनाम्यातील हक्क व स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यास प्रत्येकजण पात्र आहे. लिंगभेद विचारात न घेता प्रत्येक मानवाला सर्व प्रकारच्या मानवी हक्कांचा लाभ मिळाला पाहिजे किंवा लाभ घेता आला पाहिजे असे त्यामध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे.

महिला आयोग: भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी १९४६ मध्ये महिला आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाने स्त्रियांच्या विविध समस्यांचे अध्ययन करण्याच्या कामी पुढाकार घेतला आणि त्यासंबंधी अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा सूचना व शिफारशी केल्या. महिलांना समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळावे आणि स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व मान्य व्हावे या दृष्टीने महिला आयोगाने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे.

उद्दिष्टे: १. भारतीय स्त्रियांच्या विविध समस्यांच्या जाणून घेणे. २. स्त्रियांविषयी भारतीय समाजाचा दृष्टिकोन जाणून घेणे. ३. मानवी हक्क व भारतीय राज्यघटनेतील स्त्री विषयक कायद्यांचा आढावा घेणे.

१) भारतीय स्त्रियांच्या समस्या: आजही एकविसाव्या शतकात भारतीय महिलांना अनेक प्रकारच्या गंभीर समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. भारतीय पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अद्यापही पुरेसा निकोप नाही. पारंपारिक भारतीय समाजात अशा अनेक धार्मिक व सामाजिक प्रथा रूढ होत्या की, ज्यामुळे स्त्रियांना अत्यंत तुच्छ लेखण्याची मानसिकता येथे तयार झाली होती. सतीची प्रथा, स्त्री-भ्रूणहत्या, बालविवाह, विधवा विवाहास प्रतिबंध, केशवपन, स्त्रियांना शिक्षण घेण्यास प्रतिबंध, बहु-पत्नीविवाह यांसारख्या चालीरीती, रूढींचा स्त्रियांच्या जीवनावर किती विपरीत परिणाम झाला असेल याची केवळ कल्पनाच केलेली बरी. भारतातील महिलांना आजही खालील समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे .

लैंगिक असमानता: साधारणतः विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून स्त्रियांच्या अवस्थेत व सामाजिक स्थानात बदल होऊ लागला. स्त्रियांकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनातही परिवर्तन होण्यास याच सुमारास सुरुवात झाली. विशेषतः दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात स्त्रियांवरील सामाजिक व धार्मिक निर्बंध ढिले होत गेले. त्यांना सामाजिक जीवनात पूर्वीपेक्षा अधिक स्वातंत्र्य मिळू लागले. अगदी प्राचीन काळापासून स्त्रिया सामाजिक व कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या होत्या. पारंपारिक भारतीय समाजात तर स्त्रियांना अनेक हक्कांपासून वंचित ठेवणत आले होते. इतकेच नव्हे तर, स्त्री ही पुरुषांच्या मार्गातील अडसर आहे अशा दृष्टिकोनातून स्त्रियांकडे पाहिले जात होते. परिणामी, भारतीय समाजातील एक दुर्बल व अन्यायग्रस्त घटक अशी स्थिती त्यांना प्राप्त झाली होती. जगातील इतर देशांतील स्त्रियांची अवस्थाही यापेक्षा फारशी वेगळी नव्हती. दुसऱ्या महायुद्धाच्या दरम्यान युरोपीय समाजात निर्माण झालेल्या विशिष्ट परिस्थितीमुळे स्त्रियांना अर्थाजनासाठी घराच्या चार भिंतींच्या बाहेर पडणे भाग पडले. त्यातून त्यांना थोडेफार आर्थिक स्वावलंबन लाभले. स्त्रियांच्या स्थितीत बदल होण्यास हा घटक प्रामुख्याने कारणीभूत ठरला होता. अर्थात, स्त्रिया घराच्या बाहेर पडू लागल्या तरी स्त्री. पुरुष समानतेचे तत्त्व समाजाच्या गळी लगेच उतरणे शक्य नव्हते. स्त्रियांना दुय्यम लेखण्याच्या पुरुषांच्या वृत्तीतही फारसा फरक पडला नव्हता. त्यांच्या हक्कांच्या प्रश्नांकडे विशेष गांभीर्याने पाहिले जात नव्हते. अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या हक्कांच्या प्रश्नाला चालना देण्याच्या कामी संयुक्त राष्ट्रांनी पुढकार घेतला. संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रयत्नामुळेच या प्रश्नांकडे जागतिक समुदायाने लक्ष वेधले आहे.

हुंडा पध्दती ही भारतीय समाजाला लागलेली एक कीड, कलंक आहे: भारतीय समाज व्यवस्थेत हुंड्यासाठी मूलीचा मोठ्या प्रमाणावर शारीरिक, मानसिक छळ केला जातो. भारतीय समाजात मुलगी ही परक्याचे धन असे मानले जातेय त्यामुळे विवाहाच्या वेळी वधूचा पिता आपल्या मुलीचे दान करतो. यालाच शक्यादान असे म्हटले जाते. कन्यादानाच्या वेळी वधूच्या पित्याने

आणखीही काही वस्तू दानाच्या किंवा भेटीच्या स्वरूपात देण्याची प्रथा रूढ झाली. त्यातूनच हुंडापध्दतीला समाजमान्यता मिळाली पुढे हुंडा देणे अथवा हुंडा घेणे ही बाब कौटुंबिक प्रतिष्ठेशी जोडली गेली. हुंड्याचे गंभीर परिणाम समाजाला भोगावे लागतात. हुंडा पध्दतीतूनच हुंडाबळीचे प्रमाण वाढत जाते. मुलीच्या वडिलांकडून अधिक पैसे उकळण्याच्या हेतुने ते नववधूचा शारीरिक छळ करू लागतात. पण तिची चोहोबाजूंनी मानसिक कोंडी करण्याचा प्रयत्नही केला जातो. तसेच हुंडाबळीचे सर्वात महत्वाचे कारण वरपक्षाकडील लोकांची लोभी वृत्ती हे होय. ब-याचदा मुलीचे लग्न ठरवितांना तिचे आई-वडील आपल्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार न करता मुलाकडील लोकांच्या अवास्तव मागण्या मान्य करतात. परंतु पुढे आर्थिक अडचणीमुळे त्यांना हुंड्याची रक्कम देणे शक्य होत नाही. अशा वेळी वरपक्षाकडील लोकांना आपली फसवणूक झाली असे वाटू लागते. त्याचा सूड म्हणून ते मुलीचा छळ करू लागतात.

कौटुंबिक अत्याचार: हुंड्याच्या मागणीवरून होणार छळ आणि कौटुंबिक अत्याचार यातील फरक असा सांगता येईल की, हुंड्याच्या मागणीवरून स्त्रीचा छळ करतांना सासरच्या लोकांनी तिच्या माहेरच्या लोकांकडून काही लाभाच्या किंवा आर्थिक प्राप्तीच्या अपेक्षा बाळगलेल्या असतात. स्त्रियांवर होत असलेल्या अत्याचाराचा एक महत्वाचा प्रकार म्हणजे तिच्यावर केला जाणारा कौटुंबिक अत्याचार होय. कौटुंबिक अत्याचार याचा अर्थ स्त्रीच्या कुटुंबातील लोकांकडून तिचा निरनिराळ्या प्रकारे होत असलेला छळ होय. याउलट कौटुंबिक अत्याचारांमध्ये आर्थिक मागण्यांशिवाय अन्य कारणांसाठी स्त्रियांना छळ सोसावा लागत असतो.

स्त्री. भ्रूणहत्या: स्त्री-भ्रूणहत्येचा मार्ग अवलंबविण्यात समाजातील सुशिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीतील लोकांचाच विशेष पुढाकार आहे. स्त्री-भ्रूणहत्या याचा अर्थ मुलगी जन्माला येण्याअगोदर मातेच्या गर्भात तिची हत्या करणे किंवा तो गभ्र काढून टाकणे होय. वैज्ञानिकांनी मातेच्या गर्भावस्थेच्या काळातच गर्भाची पाहणी करण्याचे तंत्र आता विकसित केले आहे. त्यास 'गर्भजल चाचणी' असे म्हटले जाते. मूल जन्माला येण्याच्या आगोदरच त्याच्यात काही व्यंग आहे का? याची पाहणी करणे व व्यंग असल्यास उपचार करणे व व्यंग अगदीच गंभीर असल्यास गर्भ काढून टाकणे हा या चाचणीचा मूळ उद्देश. परंतु या चाचणीचा उपयोग गर्भलिंग ठरविण्यासाठी करण्यात येऊ लागला. जर गर्भ स्त्रीलिंगी असेल तर तो काढून टाकला जाऊ लागला.

विनयभंग व बलात्कार: पाश्चात्य जीवन पध्दतीचे अंधानुकरण, त्याच्या जोडीला वाढत्या भौतिक सुखसोयी, पेशाची उपलब्धता इत्यादी कारणांमुळे आता आपल्या लोकांत नवी चंगळवादी प्रवृत्ती बोकळू लागली आहे. त्यातून आपली मूल्य व्यवस्था ढासळत चालली आहे. परिणामी, स्त्रियांकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टिकोनही अधिकाधिक खलावू लागला आहे. बलात्कारामुळे संबंधित स्त्रीचे संपूर्ण भावविश्वच उद्ध्वस्त होते. ती मानसिकदृष्ट्या पूर्णतः खचते. बलात्काराची घटना तिचे संपूर्ण जीवनच व्यापून टाकते. विनयभंग व बलात्कारासारख्या घटना घडण्यास पुरुषांचा स्त्रियांविषयीचा विकृत दृष्टिकोन कारणीभूत

ठरतो. पुरुषप्रधान समाजात स्त्री ही एक भोगवस्तू किंवा भोगदासी आहे, या दृष्टीने तिच्याकडे पाहिले जाते. बलात्काराच्या गुन्ह्यात पुरुषाकडून स्त्रीवर बळजबरी केली जात असल्याने तिला शारीरिक इजा पोहोचण्याची खूपच शक्यता असते. काही वेळा पुरावा नष्ट करण्यासाठी गुन्हेगार पुरुष बलात्कारीत स्त्रीला मारून टाकण्याचाही प्रयत्न करताय परंतु शारीरिक इजेपेक्षाही त्या स्त्रीला पोहोचणारा मानसिक धक्का अतिशय गंभीर स्वरूपाचा असतो. भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रियांच्या दृष्टीने अन्यायकारक अशा अनेक चालीरीती, प्रथा, परंपरा रूढ होत्या. असे असूनही काही बाबतीत समाजात स्त्रियांचा सन्मान राखला जात होता. परस्त्री मातेसमान मानण्याची शिकवण या ठिकाणी दिली जात होती. स्त्रीचे स्थान घराच्या चार भिंतीच्या आत आहे असे मानले जात असले तरी त्या चार भिंतीच्या आत ती पूर्णपणे सुरक्षित होतीय परंतु समाजव्यवस्थेत होत गेलेल्या परिवर्तनाबरोबर स्त्रियांवरील अत्याचारांचा प्रमाणातही वाढझाली आहे.

२) स्त्रीयांविषयी भारतीय समाजाचा दृष्टीकोन: जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने इतर देशातील स्त्रियांचे चित्र आमच्यासमोर आले. भारतात कुलदीपक या संकल्पनेने स्त्रियांचा जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला. स्त्रिभ्रूण हत्येच्या प्रमाणात वाढ होत आहे. स्त्रीयांच्या संख्येत दिवसेंदिवस कपात होत आहे. ज्याचे चित्र २०११ च्या जणगणनेने स्पष्ट केले. अनेक राज्यांत स्त्रियांच्या जन्माच्या प्रमाणात घसरण झाल्याचे जाणवते. यामुळेच केंद्र शासनाने शबेटी बचाओ बेटी पढाओश ची घोषणा दिली. समता, स्वातंत्र्य यापासून तिला वंचित केले जाते. भारतीय परंपरेने तिला स्वतःहून पारतंत्र्यात आणि परावलंबी जीवन जगण्याच्या चक्रव्यूहात गुरफटून टाकले. आरोग्य, शिक्षण, राजकारण, स्वातंत्र्य, आर्थिक स्वातंत्र्य इ. सर्व अधिकार प्रत्येक देशातील राज्यघटनेने सित्रला दिले. परंतु व्यवहारात ती या सर्वांपासून वंचित आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात होणारा बदल विश्वाला गवसणी घालणारा आहे. परंतु स्त्रीच्या जीवनातील मागासलेपणा व उपेक्षित जीवाचा कलंक पूसला जात नाही.

भारतीय समाजव्यवस्थेचा पाया कुटूंबसंस्था आहे. या कुटूंबसंस्थेचा मजबुत आधार स्त्री आहे. तरीही तिला कुटूंबाच्या सत्तेत व रचनात्मक कार्यात पुरुषांच्या समान दर्जा दिला नाही. पुरुषसत्तात्मक समाजव्यवस्थेत स्त्री हा अतिशय कमकुवत व शोषित वर्ग बनला. प्राचीनकाळात द्रोपदी, सीता, कुंती यांचे उदाहरण आहे. तर वर्तमानात फुलनदेवी, भंवरीबाई, यांसह अनेक बलात्कारीत स्त्रिया आहेत. धर्माच्या बंधनात जीवन जगणारी मुस्लीम स्त्री आहे. पुरुषांच्या गुह्यांची शिक्षा बऱ्याच कुटूंबातून स्त्रियांनी भोगली, पुरुषांमार्फत देण्यात येणाऱ्या शिव्या आणि आपापसात होणार संवाद या सर्वांतून स्त्रिला अपमानित केले जाते. स्त्रीशिवाय सृष्टी, समाज, कुटूंब, राष्ट्र अपूर्ण आहे. ति सगळीकडे असून कोठेच दिसत नाही. तिच्याशिवाय कोणाचे कोणतेही कार्यपूर्ण होवू शकत नाही. तरी तिची काळजी सक्षमपणे घेणारे कोणताही वर्ग, घटक, संस्था नाही. तिचे असणे म्हणजे कुटूंबाचे असणे होय. परंतु तिच्या असण्या व नसण्याकडे कोणी लक्ष देत नाही. त्याची कोणासही काळजी नाही ती कोण आहे? असाच प्रश्न समाज व कुटूंबातून विचारला जातो. परिणामतः तिची स्थिती

अधिक खालावते. चंगळवादी व भोगवादी व्यवस्थेत स्त्रियांचे शोषण, हिंसा व अत्याचार करणाऱ्या यंत्रणेत तीव्र गतीने वाढ होत आहे. अशा परिस्थितीत स्त्रियांच्या मानवी हक्कां विषयीचे चिंता सकारात्मक दिशेने होत नाही. तिही माणुस आहे? तिलाही पुरुषांप्रमाणे जगण्याच्या सर्व साधनांची आवश्यकता असते याकडे व्यवस्था जाणीवपूर्वक दूर्लक्ष करत असल्याचे दिसते. जग तीव्र गतीने बदलत आहे.

३) मानवी हक्क व भारतीय राज्यघटनेतील स्त्रीं विषयक कायदांचा आढावा: भारतात स्वातंत्र्यानंतर राज्यघटनेत महिलांच्या मानवी हक्कास लागू करण्यासाठी घटनात्मक उपाय करण्यात आले. राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेचा प्रारंभच लोकशाही विचाराला प्राधान्य देणारा आहे. आम्ही भारतीय जनता हा शब्दप्रयोग स्त्री आणि पुरुष समतेला अभिव्यक्त करतो. यावरून जबाबदारी राज्यघटनेची असेल हे स्पष्ट होते. यासह महिलांच्या मानवी हक्कांसंदर्भातील तरतूद राज्यघटनेची असेल हे स्पष्ट होते. यासह महिलांच्या मानवी हक्कांसंदर्भातील तरतूद राज्यघटनेतील तिसऱ्या भागात म्हणजेच मुलभूत अधिकारात करण्यात आली. मुलभूत अधिकार देतांना राज्यघटना स्त्री आणि पुरुष असा भेदभाव करत नाही. कलम १२ ते ३५ पर्यंत सर्वच अधिकार बंधनासहित या देशातील सर्वच स्त्री-पुरुषांना समान स्वरूपात देण्यात आले. भारतात स्त्रियांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण व जतन व्हावे म्हणून स्वातंत्र्यापासूनच दक्षता व उपाययोजना करण्यात आल्या. स्वातंत्र्या अगोदरही सतीप्रथा, हुंडापध्दती, केशवपन, पडदा पध्दती, बालविवाह या विरोधात समाजसुधारकांनी आंदोलन केले. १९व्या शतकाच्या युरोपीयन संस्कृती, शिक्षण व लोकशाहीकरणाच्या प्रक्रियेने स्त्रीयांच्या मानवी हक्काबाबत पोषक वातावरण निर्माण केले. महिलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात येवू लागले. महिलांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक प्रश्न व हक्कांबाबत विचार करणाऱ्या संघ व परिषदांची स्थापना झाली. राष्ट्रीय पातळीवर संमेलनाचे आयोजन करण्यात आले. राज्यशासन कोणत्या नागरिकांत कशाही प्रकारचा भेदभाव करणार नाही. धर्म, जात, वंश आणि लिंगाच्या आधारावर कोणताही नागरिक अयोग्य समजला जाणार नाही. सर्वच स्त्रीयांना अभिव्यक्ति, संघटन, व्यवसाय, भाषण स्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, शोषणविरुद्ध दाद मागण्याचे मुलभूत अधिकार देतात. राज्यघटनेतील चौथ्या भागात म्हणजेच मार्गदर्शक तत्त्वातही स्त्रीयांच्या मानवी हक्कबाबतच्या तरतुदी स्पष्ट केल्या. या देशातील प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषांना उपजिविकेचे साधन मिळवण्याचा अधिकार आहे. स्त्री आणि पुरुषांना समान कार्यासाठी समान वेतन दिले जाते. पुरुष आणि स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या आरोग्य आणि शक्तीच्या दुरुपयोग करू नये. महिलांना बाळंतपणातील सुविधा व कामाच्या ठिकाणी आवश्यक मानवी सुविधांची उपलब्धता असावी. कामगारांसाठी वेतन आणि चांगले जीवन जगण्याची व्यवस्था राज्यघटनेतील कलम ४३ मध्ये करण्यात आली. स्त्रीयांच्या सन्मान व प्रतिष्ठेचे हनन करणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे हे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. प्रत्येक महिला आणि पुरुषांना समप्रमाणात मत देण्याचा आणि निवडून येण्याचा राजकीय अधिकार देण्यात आला. भारतीय राज्यघटनेने सर्व मानवी हक्कांना मान्यता दिली आहे. घटनेची प्रस्तावना,

मुलभूत अधिकार व मार्गदर्शक तत्त्वे यामध्ये वैश्विक जाहिरनाम्यातील मानवी हक्कांची मुलतत्त्वे व नागरिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांसंबंधी प्रसविदा स्विकारल्या आहेत. कलम १४, कायद्यापुढे समता व कायद्याचे समान संरक्षण, कलम १५(३) मध्ये राज्य महिला व बालकांसाठी विशेष तरतूदी करू शकते, कलम २१ अनुसार कायद्याने प्रस्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय व्यक्तीच्या जीवित व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा संकोच करता येणार नाही, कलम २३ मध्ये मानवाच्या व्यापार अथवा वेठबिगारीस प्रतिबंध केला व कलम ३९ मध्ये स्त्री पुरुष दोहोना समान कामासाठी समान वेतन देण्याची तरतूद केली आहे.

सरकारला या गोष्टीची जाणीव झाली की, स्त्रियांकडे दुर्लक्ष केल्यास खरा विकास होणार नाही. कारण देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ४८ टक्के प्रमाण स्त्रियांचे आहे. स्वाभाविकच कोणत्याही समाजाचा विकास महिला कल्याणावर आधारभूत आहे, हे लक्षात घेवून सरकारने महिला कल्याणासाठी वैश्विक जाहिरनाम्यात व भारतीय राज्यघटनेत नमुद केल्याप्रमाणे हक्क बहाल करू विकास करण्यासाठी विविध कायदे, योजना व कार्यक्रम तयार करून त्याची अंमलबजावणी केली आहे.

स्त्री हक्कांसंबंधी विविध कायदे: भारतीय समाजातील अनेक वाईट प्रथा, परंपरा व लिंगभेदावर आधारित विषमता दूर करण्यासाठी सरकारने विविध कायदे केले आहेत. त्याचा थोडक्यात आढावा घेता येतो. १) कौटुंबिक हिंसेपासून संरक्षण कायदा, २००५, २) बालविवाह प्रतिबंध कायदा, (१९२९), २००६, ३) अनौतिक व्यापार (प्रतिबंध) कायदा, १९५६, ४) समान आर्थिक लाभ कायदा, १९७६, ५) कौटुंबिक न्यायालय कायदा, १९८४, ६) राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा, १९९०, ७) बालन्याय कायदा, २०००, ८) हुंडा प्रतिबंधक कायदा, १९६९,

९) हिंदु विवाह व हिंदु वारसा कायदा, १९५६, १०) मातृत्व लाभ कायदा, १९६१, ११) भारतीय घटस्फोट कायदा, १९६९, १२) लिंग निदान साधन (प्रतिबंध) कायदा, १९९४ इत्यादी विविध कायद्यान्वये स्त्रियांना वाईट प्रथांच्या जोखडातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न सरकारने केला आहे. तसेच स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारापासून त्यांची सुटका करण्यासाठी कायदा केला आहे.

उपाययोजना: १) स्त्री-पुरुष समानतेच्या तत्वाचा आग्रहाने पुरस्कार करणे आता आवश्यक ठरत आहे. २) स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचारांना प्रतिबंध करण्यासाठी स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला पाहिजे. ३) यासाठी मानवी हक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करून समाजातील प्रत्येक घटकात कठोरपणे रूजविण्यात यावी.

समारोप: एकविसाव्या शतकात भारतीय समाजात स्त्री अन्याय व अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतांना दिसून येत आहे. यावरून असे दिसून येते की मानवाधिकार कायदा सर्वसामान्य लोकांपर्यंत अजूनही पोहचलेला दिसून येत नाही. तसेच जनजागृती करण्यास कुठेतरी कमी पडल्याचे दिसून येते. याचा परिणाम म्हणून आजही स्त्री हक्काची पायमल्ली होतांना दिसून येत आहे. तसेच स्त्री-पुरुष असमानता आढळून येते. यावरून असे स्पष्ट होते की, भारतीय समाजात स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन संकुचित स्वरूपाचा असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. कुभार नागोराव (संपादक). मानवी हक्क, सेहा ऑफसेट, लातूर २००१.
२. मांजरे आर. एम., समाजशास्त्राची मुलतत्त्वे, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
३. समाज आणि मानवी हक्क, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २०१५.
४. व्ही. बी. पाटील, मानवी हक्क, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे. २०१२.
५. महिला व बालविकास, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे, २००९.

स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी

प्रा. डॉ. विलास का. घाटले, शि. म. श्री. कृ. झोटींग पाटील कला, वाणिज्य आणि सायन्स महाविद्यालय, समुद्रपूर.

स्त्री चळवळीची पार्श्वभूमी: महाराष्ट्रात स्त्री चळवळीची सुरुवात बाराव्या शतकातील संत कवयीत्रींचे साहित्य समकालीन स्त्री चळवळीसारख्या धार्मिक चळवळीतून झाली आहे. उदारमतवादी व सुधारकी वैचारिक चळवळीने स्त्री विषयक जुन्या विचारसरणी विरुद्ध आवाज उठवायला सुरुवात केली. त्यांच्या बाबातीत जेजे अन्यायकारक हाते समानता नाकारणारे होते. ते ते बदलण्याचा प्रयत्न समाज सुधारकांनी केला. महाराष्ट्राचा विचार करता साधारणतः महात्मा फुले यांनी सर्वप्रथम स्त्री-पुरुष समानतेचे नाते स्पष्ट करून काही प्रमाणात सुधारणा घडवून आणल्या. इथुनच खऱ्या अर्थाने स्त्री सुधारणेच्या चळवळीला सुरुवात झाली.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात इ.स. १९२७ मध्ये स्थापन झालेल्या अखिल भारतीय स्त्री परिषदेत स्त्रियांच्या प्रश्नांना महत्वाचे स्थान देण्याचा प्रयास झाला या परिषदेत प्रथमच स्त्री स्वातंत्र्याची व समान हक्काची मागणी केली गेली. कष्टकरी स्त्रिला अस्तीत्वाचे भान नव्हते बेकारी, प्रौढकुमारीका, विवाहबाहय संतती इत्यादी प्रश्न समाजासमोर होते. महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, र. धो. कर्वे आदी समाज सुधारकांनी स्त्री प्रश्नाविषयी उचललेले पाऊल कौस्तुकास्पद होते. महात्मा गांधींच्या स्वतंत्रता आंदोलनात स्त्रियांच्या सहभाग होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात मोठ्या प्रमाणात शिक्षणाचा प्रसार झालेला. पांढरपेशा मध्यम वर्गातील स्त्रिया शिकू लागल्याने पुरुषाचे वचस्व कमी होऊ लागले.

इ.स. १९७२ च्या अखिल भारतीय पातळीवरील अहवालतून शिक्षण, रोजगार, राजकारण, आरोग्य यासारख्या अनेक क्षेत्रात स्त्रियांची मागे राहिल्या असा निष्कर्ष काढण्यात आला. “समाजातील एखादा विभाग आपल्यावर होणारा अन्याय ओळखून त्याचे निवारण करण्यासाठी मूलभूत संरचनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी जेव्हा प्रयत्नशील होते तेव्हा त्या प्रवाहाला ‘चळवळ’ असे म्हणतात”. चळवळ नेहमी प्रगतशील असते असे नाही. चळवळीला स्पष्टपणा आवश्यक आहे. चळवळ ही अनेक पातळीवरील संघटनात्मक व्यवहार असतो. चळवळीतून होणाऱ्या प्रयत्नांची सामान्यतः एक दिशा असते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री चळवळ: इ. स. १९७२ नंतर महाराष्ट्रात स्त्री चळवळीचे पुनर्जीवन झाले. १९७२ मधील महागाई प्रतिकार आंदोलनाने स्त्री चळवळीची सुरुवात झाली. मृणाल गोरे, अहिल्या, रांगणेकर या पुरोगामी विचारांच्या स्त्रियांनी या चळवळीचे नेतृत्व केले. १९७३ साली युक्रांत व मागोवा गाने स्त्री विषयक बरीच माहिती उजेडात आणली १९७५ मध्ये युनोतर्फे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहिर झाले. ऑक्टोबर १९७५ मध्ये “स्त्रिमुक्ती संघर्ष परिषद” या नावाची एक परिषद स्थापन झाली त्यात विविध प्रश्नावर ठराव मांडले. इ. स. १९७७ मध्ये निघालेल्या बायजा ट्रैमासिकाद्वारे इ.स. १९७९ मध्ये महाराष्ट्रात ‘स्त्रीमुक्ती आंदोलन संपर्क समितीची’ स्थापना झाली. स्त्रियाकडे बघण्याचा दृष्टीकोनात बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने इ. स. १९८० मध्ये मुंबईत “बलात्कार विरोधी मंच” स्थापन केला गेला. प्रमिला दंडवते यांच्या अध्यक्षतेखाली “महिला दक्षता समिती” या स्त्री संघटनेची स्थापना झाली. व या संघटनेने हुंडा पध्दती वर लक्ष केंद्रीत केले. ऑक्टोबर १९८५ मध्ये “गर्भलिंग परिक्षा व गर्भलिंग निवड विरोधी

मंचाची स्थापना झाली. मद्यपान बंदीची चळवळ दलित, स्त्री चळवळ, मुस्लीम स्त्री चळवळ इत्यादी चळवळी मुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील चळवळी दखल सरकारला घ्यावी लागेल.

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९७२ च्या दरम्यान सुरू झालेली स्त्री चळवळ आज समाजाच्या अनक भागात पोहचली आहे. महाराष्ट्र व स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी यांचे नाते बरेच जुने आहे महाराष्ट्रात स्त्री चळवळीची सुरुवात १२ व्या शतकात झाली आहे. भक्ती चळवळी सारख्या धार्मिक चळवळी पासून आजच्या काळापर्यंत हा चळवळीचा प्रवास सुरू आहे. स्वातंत्र्य पूर्वकालीन या चळवळीना स्त्रियांची चळवळ म्हणून आपण मान्य करू शकत नाही तर केवळ “समाज सुधारणेच्या चळवळी” म्हणूनच त्याचा विचार करावा लागतो. कारण पाश्चात्य स्त्रियांच्या तुलनेत आपल्या स्थिती बदलाचे प्रश्न भारतीय स्त्रियांनी स्वतः उभे केले नाहीत. तर पाश्चात्य शिक्षणाने प्रभावित झालेल्या वरिष्ठ जातीच्या व उदारमतवादी तरूण पुरुषांच्या हातात ही चळवळ प्रामुख्याने होती. जे विचार स्त्रियांच्या समानतेच्या निकषांवर आधारित नव्हते. अन्यायकारक होते ते बदलण्याचा प्रयत्न या समाजसुधारकांनी केला त्यातून समाजसुधारकांची एक अखंड परंपरा निर्माण झाली.

महाराष्ट्रात परंपराची सुरुवात महात्मा फुले यांच्यापासून झाली असे मानले जाते, स्वातंत्र्यपूर्व काळात १९२७ मध्ये स्थापन झालेल्या ‘अखिल भारतीय स्त्री परिषदेत’ स्त्रियांच्या प्रश्नांना महत्वाचे स्थान देण्याचा प्रयत्न झाला. या परिषदेत प्रथमच स्त्री स्वातंत्र्याची व समान हक्कांची मागणी केली होती. परंतु स्त्री स्वातंत्र्याची भाषा करणाऱ्या या स्त्रियांना समाजातल्या शुद्र, कष्टकरी स्त्रियांच्या अस्तिवाचे भान नव्हते. बेकारी, प्रौढकुमारीका, विवाहबाहय संततीचा प्रश्न, विधवाविवाह बंदी, आंतरजाती विवाह बंदी, सामाजिक असुरक्षिता, आर्थिक, परावलंबन, कायद्याने दिलेल्या हक्काबाबत अज्ञान व उदासिनता कायद्यातील त्रुटी इत्यादी प्रश्नांना स्त्री संघटनेने हाताळलेले नव्हते त्यामुळे स्वातंत्र्य मिळाल्यावर ही चळवळ ओस पडलेली दिसते. या शंभर वर्षांत अनेक बदल झाले स्त्रियांच्या वेगवेगळ्या प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत करण्याचे प्रयत्न झाले. स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोण बदलू लागला. याला महाराष्ट्रात सुरू झालेल्या शैक्षणिक परंपरेने फार मोठ्या प्रमाणात हातभार लावला.

महात्मा फुले, आगरकर, महर्षी कर्वे, र. धो. कर्वे, सावित्रीबाई फुले या सारख्या अनेक समाजसुधारकांनी स्त्री प्रश्नाविषयी उचलेले पाऊल कौस्तुकास्पद आहे. महात्मा गांधींच्या स्वतंत्रता चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग आवश्यक आला परंतु त्यांचा हा वारसा अपेक्षेनुसार पुढे चालू राहिला नाही. कारण त्यांच्या नंतर स्त्री चळवळीत पुढे आलेल्या स्त्रियांनी पुरुषांनी निर्माण केलेले दृष्टीकोनच स्विकारले याकाळात स्त्री चळवळीची उदिष्ट्ये फारशी स्पष्ट नव्हती. स्त्रियांना आदराचे स्थान मिळाले पाहीजे, समानता मिळाली पाहिजे. एवढीच कल्पना होती. समानता व स्वातंत्र्य यांची व्याप्ती स्पष्ट नव्हती. पुरुषसत्ताक परंपरेचे आजचे समर्थक व स्त्री स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारे विचारवंत या दोघाकडून स्त्री दास्याची जी कारणे दाखवली गेली आहेत त्यात जीवशास्त्रीय पातळीवर स्त्री ही केवळ एक मादी आहे व पुनरुत्पादन हेच तिचे महत्वाचे कार्य असून तिला यापलीकडे

जाऊन नवीन मुल्ये निर्माण करता येत नाही अशीच विचारधारा आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार होऊ लागला. पांढरपेशा मध्ये वर्गात स्त्रीया नोकरी करू लागल्या. रूढीचे वर्चस्व काहीसे शिथिल होऊ लागले या सर्वातून स्त्री विकासाची पार्श्वभूमी तयार झाली असे म्हटल्यास गैर ठरू नये. त्यादृष्टीने १९७२ साली अखिल भारतीय पातळीवर समानतेच्या दृष्टीने एक अहवाल तयार करण्यात आला त्यातून जीवनाच्या शिक्षण, रोजगार, राजकारण, आरोग्य यासारख्या अनेक क्षेत्रात स्त्रियांची पिछेहाट झाली असे म्हणता येत नाही. असा निष्कर्ष काढण्यात आला. येथुनच भारतात व महाराष्ट्रांतही स्त्री प्रश्नाकडे स्त्रियांच्या या नव्या सैध्दांतिक भूमिकेतून पहायला सुरुवात झाली.

चळवळ म्हणजे काय?: “समाजातील एखादा विभाग आपल्यावर होणारा अन्याय ओळखून त्याचे निवारण करण्यासाठी मूलभूत संरचनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी जेव्हा प्रयत्नशील होतो, तेव्हा त्या प्रवाहाला चळवळ म्हणता येते” कोणतीही चळवळ नेहमीच प्रगतीशील असते असे नाही त्यात सतत परिवर्तन घडून येते. चळवळ हा अनेक पातळ्यावरील संघटनात्मकता व्यवहार असते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री चळवळी: स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री चळवळीची सुरुवात १९७२ मध्ये झालेल्या ‘महागाई प्रतिकार’ आंदोलनाने झाली. मृणाल गोरे, अहिल्या रांगणेकर या पुरांगामी विचारांच्या स्त्री नेत्यांनी या चळवळीचे नेतृत्व केले. या आंदोलनाला स्त्रियांचा चांगला प्रतिसादही मिळाला. परंतु जीवनावश्यक वस्तुचा पुरवठा साधनावर ही चळवळ थांबली.

१९७७ मध्ये निघालेल्या ‘बायजा’ ट्रैमासिकाद्वारा स्त्रियांचे विविध प्रश्न, त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार या गोष्टी समाजासमोर आपण्याचा प्रयत्न झाला. १९७९ मध्ये महाराष्ट्रात ‘स्त्रीमुक्ती आंदोलन संपर्क समितीची’ स्थापना झाली त्याद्वारे विविध व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांनी आपल्या व्यवसायातील स्त्रियांचे प्रश्न पुढे आणण्यासाठी धोरणात्मक कार्यक्रम ठरविण्याचा प्रयत्न केला. या समितीतही सांस्कृतिक कार्यक्रमावर भर देण्यात आला. इतर जनसंघटनांच्या बरोबर काम करत असतानांच या संघटनेचे लक्ष केवळ स्त्री प्रश्नांना चालणा देणे वैचारिक चर्चा घडवून आणणे, समान कार्यक्रम घडवून आणणे व त्याद्वारे स्त्री चळवळीचा दबाव वाढविणे पण काणत्याही राजकीय आघाडी बरोबर न जाणे असाच होता.

याच काळात डॉ. बाबा आढाव यांच्या नेतृत्वाखाली देवदासीचा प्रश्न घेवून एक व्यापक लढा उभारला गेला. त्याला चांगला प्रतिसाद मिळाला. या लढ्यात देवदासी स्त्रीला समाजाचा घटक म्हणून प्रतिष्ठा देणे, त्यांचे योग्य पुनर्वसन करणे त्यांच्यासाठी वस्तीगृह स्थापन करणे, त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाच्या सोयी करणे देवदासीपणा नाकारून त्यातून बाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांचे आर्थिक पुनर्वसन करण्यासाठी रोजगार उपलब्ध करून देणे. अशा मागण्या शासनाकडे करण्यात आल्या त्यासाठी सातत्याने लढा द्यावा लागला अखेर शासनाने वरीलपैकी बहुतांश मागण्या मान्य करून देवदासी स्त्रियांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्रीकडे बघण्याचा दृष्टीकोणात बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने १९८० मध्ये मुंबईत ‘बलात्कार विरोधी मंच’ ची स्थापना

झाली. याला मथुरा बलात्कार प्रकरणाचा पार्श्वभूमी असली तरी येथुनच स्त्रीवर लैंगिक अत्याचार करणे एक वस्तु म्हणून तिच्याकडे पाहणे कितपत योग्य आहे याचा विचार सुरू झाला. खर तर प्रत्यक्ष घटना १९७२ मध्येच घडली होती परंतु १९७८ मध्ये या संदर्भात जो निकाल दिला गेला त्यात संशयाचा फायदा पोलीसांना मिळून पोलीस निर्दोष सुटले.

८ मार्च १९७८ ला महिला दिनी यांच प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले या प्रश्नानिमित्त निघालेल्या मोर्चात जवळजवळ ३ ते ४ हजार स्त्रिया सहभागी झाल्या या ठिकाणी एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते की, या काळात स्त्री चळवळीला वेग प्राप्त होऊ लागला होता त्या प्रसारमाध्यमांना बुद्धीजीवी व कामगार वर्गाचा चढता पाठिंबा मिळू लागला होता.

बलात्काराच्या निमित्ताने स्त्री हिंसाचाराच्या विविध प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत केले जाऊ लागले. स्त्रीवर होणाऱ्या हिंसेला वैयक्तिक घटना म्हणून न बघता सामाजिक घटना म्हणून बघितले जावे हा एक नवा दृष्टीकोण समोर येऊ लागला यातून स्त्री पुरुष संबंधतील शोषणाबाबत स्पष्ट चर्चा होऊ लागली.

बलात्काराच्या घटना इतकीच स्त्रीबाबतची एक महत्वाची समस्या म्हणजे हुंडाबळीची समस्या अनेक स्त्री हुंडाबळी होत होत्या त्यामुळे १९७७ चा दरम्यान प्रमिला दंडवते यांच्या अध्यक्षतेखाली महिला दक्षता समिती या स्त्री संघटनेची स्थापना झाली. या संघटनेद्वारे हुंडा व त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध प्रश्नावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. या चळवळी मुळे आधीच्या हुंडाप्रतिबंधक कायद्यात बदल करून तो अधिक कडक करावा अशी भूमिका घेलेली गेली व १९८६ मध्ये हुंडाप्रतिबंधक कायद्यात सुधारणा करावी लागली. या पोठोपाठ ‘स्वाधार’ या संघटनेची स्थापना झाली ही संघटना परित्यक्ता हुंडाबळी यासारख्या समस्यांनी ग्रासलेल्या स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करते.

१९८२ मध्ये कुटुंब नियोजनाचे एक साधन म्हणून गर्भजलिंग परिक्षणाला कायदेशीर मान्यता देण्यासाठी केंद्रीय व राज्य पातळीवर कायदा आणण्याचा प्रयत्न सुरू होता पण स्त्री असणे हाच अपराध ठरून हजारो मुलींना जन्माला येणाऱ्या अधिकार या परिक्षेत नाकारला होता. काही ठिकाणी तर हुंड्याच्या प्रश्नावर रामबाण इलाज म्हणून जाहिराती रंगू लागल्या तेव्हा हा कायदा मान्य होऊ नये म्हणून ऑक्टोबर १९८५ मध्ये ‘गर्भजलिंग परिक्षा व गर्भजलिंग निवड विरोधी’ मंचाची स्थापना झाली सातत्याने या प्रश्नावर राज्यपातळीवर, देशपातळीवर या विरोधी वातावरण तयार करण्याचे प्रयत्न झाला स्त्रियांचे मोर्चे, लेखन, भित्तीपत्रके, चर्चासत्र इ. द्वारा वातावरण तयार केले गेले. त्यामुळे सरकारला या चळवळीची दखल घ्यावी लागली. शेवटी २८ एप्रिल १९८८ मध्ये या परिक्षणावर बंदी घालणारा कायदा संमत झाला हा कायदा सर्व प्रथम महाराष्ट्रात लागू झाला.

महाराष्ट्रात स्त्री चळवळीला व्यापकता आणण्याचा आणखी एक प्रयत्न झाला तो प्रश्न म्हणजे परित्यक्तांचा प्रश्न ओदोलन सम्यावादी महिला सभा मानवलोक महिला हक्क संरक्षण समिती, श्रमिक संघटना यासारख्या अनेक संघटनांनी आपापल्या परीने हा प्रश्न पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला. पूर्वीचे समता आंदोलन व आजच्या सोशलिस्ट फंड या संघटनेने या प्रश्नावर फार मोठे

संघटन उभे करण्याचा प्रयत्न केला. अॅड. निशा शिरपुरकर यांच्या नेतृत्वाखाली संगमनेर तालुक्याची पहानी करून २० मार्च १९८८ ला परित्यक्ता हक्क परिषद घेतली त्यानंतर औरंगाबाद येथे ३० जानेवारी १९९४ ला राज्यव्यापी परित्यक्ता हक्क परिषद घेऊन या प्रश्नाला व्यापक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न झाला. या परिषदेत सर्व महाराष्ट्रातून सुमारे २५ ते ४० हजार महिला उपस्थित होत्या. या प्रश्नाबाबत सर्व संघटनांनी एकत्र येऊन जरी लढा उभारला नसला तरी आज महाराष्ट्रात असणाऱ्या सहा लाख परित्यक्ता स्त्रियांची दखल घेणे शासनाला भाग पडले. या व्दारे पतीच्या संपतीचा अर्धा वाटा मिळणे दिभार्या प्रतिबंधक कायदा करणे. परित्यक्तासाठी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे परित्यक्ता स्त्रीयांच्या नावाने रेशनकार्ड असणे अशा अनेक मागण्या केल्या गेल्या व पतीच्या संपत्तीत पत्नीला अर्धावाटा मिळाला पाहिजे यासारख्या काही मागण्या सरकारने मान्य केल्या हे एक या चळवळीचे यशच म्हटले पाहिजे.

१९८६ नंतरच्या काळात स्त्री चळवळ मर्यादित वर्गापुरती न राहता कामगार, शेतकरी, कष्टकरी, आदिवासी, दलित, मुस्लीम यांच्यापर्यंत पोहलेली दिसते. त्यांच्या संघटना पतपेढया उभारून स्त्री प्रश्नावर आवाज उठविण्याचा प्रयत्न आज होत आहे. याचा परिणाम असा झाला की घरकाम करणाऱ्या मोलकरणीची संघटना उभी राहिली आणि कामगार संघटनांमध्ये येणाऱ्या स्त्रिया आपल्या कौटुंबिक अत्याचाराबद्दल बोलू लागल्या. आज आदिवासी च्या विविध प्रश्नांवर काम करणारी 'शोषित जनआंदोलन ही आघाडी' तयार झाली आहे. आदिवासीप्रमाणे शेतकरी संघटनेची महिला आघाडी तयार झाली आहे. शेतकऱ्यांचा विविध प्रश्नात पुरूषाबरोबर स्त्रीलाही या लढयात बऱ्याच प्रमाणात सामील झाल्या. शेतकरी संघटनेचे नेते शरद जोशी यांनी स्त्रियांची ताकद ओळखली व महिला आघाडी स्थापन केली. शेतकरी स्त्रियांना घरात व घराबाहेर असणारी असुरक्षितता दूर करण्यासाठी मोठया प्रमाणात लढा उभारला स्त्रियांना माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्यासाठी मालमतेची वाटणी द्यावी लागेल, विकासाची संधी द्यावी लागेल याला प्राधान्य देण्याचे ठरविले.

याशिवाय स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या आणखी एक प्रश्नाची दखल या ठिकाणी घ्यावी लागते, तो प्रश्न म्हणजे 'मद्यपान बंदीची चळवळ; गडचिरोली जिल्हयात स्त्रियांनी पुढाकार घेऊन ही चळवळ उभी केली कारण मद्यपानाचा पहिला परिणाम स्त्रियांवर होतो तिचे संपूर्ण आयुष्य उध्दवस्थ होते त्यामुळे मद्याची दुकाने पूर्णतः बंद करण्याची मागणी या स्त्रियांनी केली डॉ. अभय बंग व राणी बंग यानी त्यासाठी विशेष परिश्रम घेतले व आज गडचिरोली जिल्हा मद्यपान मुक्त झाला आहे. याचे श्रेय तेथील कष्टकरी व सर्वमान्य स्त्रियांनाच द्यावे लागते.

दलित स्त्री चळवळ: दलित स्त्रियांची चळवळ काही प्रमाणात उभी करण्याचा प्रयत्न निलम गोन्हे यांच्या नेतृत्वाखाली स्त्री आधार केंद्र व कर्तरीकारी महिला संघटना यांच्या मार्फत झाला. १९७६ मध्ये सुरू झालेल्या नामांतराच्या चळवळी स्त्रियांचा सहभाग मोठया प्रमाणात होता. परंतु आज दलितांमध्ये पक्ष संघटना व गटामध्ये स्त्री नेतृत्व फारसे पुढे येत नाही. दलित लेखकांचा 'सेवादिनी' हा गट स्थापन झाला पण व्यापक स्त्री चळवळ संघटीत

करण्याच्या दृष्टीने मात्र तो फारसा प्रभावी ठरला नाही. निलम गोन्हे यांनी भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची महिला आघाडी सुरू केली पण स्त्री चळवळीच्या दृष्टीने मात्र फारचे प्रयत्न त्या काळात झाले नाहीत. त्यामुळे आज जनआंदोलनत स्त्री शक्तीचा प्रचंड सहभाग असला तरी निर्णयप्रक्रिया नेतृत्व पातळीवर एखादा अपवाद वगळता स्त्रीयांचा अभाव असेच चळवळीचे चित्र आहे काही प्रमाणात बेबी कांबळे, हिराबाई बनसोडे यांच्याकडून दलित स्त्रियांचे प्रश्न समाजा समोर आणण्याचा प्रयत्न होतो पण तोही मर्यादित प्रमाणात होताना दिसून येते.

मुस्लीम स्त्री चळवळ: महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्योत्तर स्त्री चळवळीत मुस्लीम स्त्रियांची चळवळ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रात काही स्त्री संघटनांच्या पुढाकराने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून वेगवेगळया आघाडयांवर स्त्री चळवळी सुरू झाल्या त्यात मुस्लीम स्त्रियांना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न झाला नाही सर्वात प्रथम एप्रिल १९६६ मध्ये हमीद दलवाई यांच्या नेतृत्वाखाली सात मुस्लीम स्त्रियांचा विधान सभेतवर मोर्चा नेण्यात आला व त्यात 'तलाक' सवलत बंदीची मागणी करण्यात आली यात स्त्रियांची संस्था किती होती हा प्रश्न गौण ठरतो, कारण मुस्लीम स्त्रीने घराबाहेर पडणे व जाहिरपणे काही मागणी करणे हया दोन गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या होत्या. यातूनच पुढे मुस्लीम सत्यशोधक मंडळीची महाराष्ट्रात डिसेंबर १९७९ मध्ये घेतलेली मुस्लीम महिला परिषद ही सर्वात महत्वाची मानली जाते. कारण जाहिरपणे सर्व स्त्रीयांनी आपले समानतेचे हक्क मागण्यासाठी घेतलेली ही भारतातील पहिलीच परिषद होती व त्यात अनेक स्त्रिया उपस्थित होत्या. सर्व सामान्य स्त्रीया जाहिरपणे आपल्यावर होणारे अन्याय समाजासमोर मांडत होत्या ही एक नोंद घेण्यासारखी घटना होती. मुस्लीम स्त्रियांच्या प्रश्नावर आंदोलने उभे करण्यात मेहमुद दलवाई, रझिया पटेल, मुमताज रहमतपुरे, शेहनाझ शेख अशा अनेक स्त्री कार्यकर्त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने चालविलेली तलाकपिडीत मुस्लीम स्त्रियांची चळवळ व रझिया पटेल, शेहनाझ शेख यांचे काम याचाही अंतर्भाव महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीत करणे आवश्यक आहे. शहाबानो प्रकरणाने जो मुस्लीम स्त्रीयांच्या पोटगीचा घटक रद्द केला गेला त्यावेळी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने त्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यासाठी महाराष्ट्राच्या अनेक गावात प्रचार यात्रा काढण्यात आल्या तेव्हा त्यांना हिंसक विरोधही सहन करावा लागला पण त्यांनी जिद सोडली नाही. शहनाझ शेख हिने मुंबईत आवाज —ए— निःस्वा नावाची संघटना १९८७—८८ मध्ये स्थापन करून त्याव्दारे मुस्लीम स्त्री वर अन्याय अत्याचार होत आहे हे लक्षात घेऊन तिच्यात जागृतता स्वत्वाची जाणीव निर्माण करण्याचे अतीशय कठीण काम सुरू केले. अजगर अली इंजिनियर यांच्या नेतृत्वाखाली बोहरा स्त्रिया धार्मिक नेत्याच्या हुकुमशाही विरोधी आवाज उठवीत आहेत. परंतु या ठिकाणी असे म्हणावसे वाटते की दलित आदिवासी व मुस्लीम या तीनही घटकांना स्त्री चळवळीने अपेक्षित जोर अजून धरलेला नाही.

एका बाजुने संघटनात्मक पातळीवर स्त्रीविषयक समस्यांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न स्त्री चळवळ करीत असताना विविध

स्त्रियांनी केलेल्या वैचारिक लेखनाद्वारे अनुभवाचे स्पष्टीकरण करून आत्मकथनाद्वारे चळवळीला हातभार लावण्याचा प्रयत्न केला. अनेक स्त्री लेखकांचे विचार व योगदान स्त्री चळवळीत उपयुक्त ठरते. 'मुलगी झाली हो' या पथनाटयाद्वारा हुंडयामुळे मुंलीच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराचे विदारक चित्र लोकासमोर मांडणे यासारखे महत्वाचे प्रयत्न सुरू आहे.

राष्ट्र सेवादल सोशॅलीस्ट फ्रंट यासारख्या समाजवादी संघटना स्त्री चळवळ ही फक्त स्त्रीयापुरती मर्यादीत न राहता स्त्री –पुरुष यांचे संयुक्त आंदोलन उभे राहिले पाहिजे अशा मागणीचा सातत्याने पाठपुरावा करत आहे.

एका बाजूने विविध प्रश्नांवर स्त्री चळवळ उभी राहत असतांना जळगाव वासनाकांडाने उभे केलेले प्रश्नचिन्ह आज स्त्री चळवळीसमोर एक मोठे आव्हान ठरले आहे. या निमित्ताने पुन्हा अनेक संघटना एकत्रिक येऊन स्त्री चळवळीचा व्यापक विचार करू लागल्या आहेत. यात प्रामुख्याने स्त्रिचे लौंगिक शोषण करणे ही आपली मक्तेदारीच मानणारे व ते केल्यास स्त्री उघडपणे बोलू शकत नाही हे ओळखून आत्याचार करणारी मंडळी आहेत. त्या विरुद्ध आवाज उठविणे आवश्यक आहे.

स्त्री चळवळीची दखल: स्वातंत्र्योत्तर काळात ज्या विविध चळवळी स्त्रियांच्या प्रश्नामुळे निर्माण झाल्या त्याची दखल सरकारला काही प्रमाणात घ्याविच लागली स्त्रियाकरीता ३० टक्के राखीव जागा हे तत्व सरकारने आज स्विकारण्यामागे स्त्री चळवळीचा महत्वाचा भाग आहे. महिलासाठी हे पाऊल उचलावे लागले त्यामुळे स्त्री चळवळीचा परिणाम हळूहळू होत आहे असे लक्षात येते. अशाप्रकारे स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीविषयक सामाजिक चळवळीचा बऱ्याच अंगानी विचार केल्यानंतर काही चळवळीची नोद घेतल्याचे राहुन गेले असे नाकारता येत नाही. स्वातंत्र्योत्तर भारतात १९७२ पासून सुरू झालेली स्त्री चळवळ आज समाजाच्या

अनेक भागापर्यंत पोहचली आहे. अनेक महत्वाचे प्रश्न ऐरणीवर आणण्याचा प्रयत्न चळवळीत केला आहे. ज्या समस्येला स्त्रिया मोठया प्रमाणात बळी पडल्या त्या प्रश्नांबाबत त्यांच्यात जागृती निर्माण करणे पुरुषांच्या पारंपारिक दृष्टीकोनात बदल घडवून आणणे समाजातील व इतर प्रश्नांबरोबर स्त्री चळवळ जोडणे हेच खरे काम स्त्री चळवळीचे आहे. आज काही प्रमाणात महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या चळवळीद्वारा स्त्री जागृती करण्याचे काम केले जाते. परंतु त्यांची धार मात्र वाढलेली नाही कारण आज केवळ महाराष्ट्राचे नव्हे तर सर्व भारताचे अर्थकारण, राजकारण व समाजकारण बदलत आहे. यांचा परिणाम स्त्रियांवर निश्चितच परिणाम होणार आहे त्या सर्वांची गंभीर दखल स्त्री चळवळीने घेणे महत्वाचे आहे.

अशा प्रकारे एकीकडे सामाजिक चळवळीची पंरपरा असणाऱ्या महाराष्ट्राची गणना इतर राज्याच्या तुलनेत स्त्री चळवळीत पुढे आहे म्हणून जरी उल्लेख केला जात असला तरी गुन्हेगारी किंवा स्त्रियांच्या असुरक्षेत महाराष्ट्राचा क्रमांक देशात तिसरा आहे हे विसरता येणार नाही. या पुढे स्त्री चळवळ अधिक जागरूकपणे चालविणे निकडीचे झाले आहे. अशा चळवळीमुळे स्त्रियांच्या अनेक प्रश्नाची उकल होऊ शकते.

संदर्भ सूची:

१. No turning back writing from the woman liberation movement 1975 - 80
२. स्त्री प्रश्नांची चर्चा – एकोणीसावे शतक प्रतिभा रानडे, पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई.
३. स्त्री अस्मितेचा अविष्कार, एकोणीसावे शतक पंडीत रमाबाई, पॉप्युलर प्र. मुंबई.
४. भारतीय स्त्री संकल्पना व प्रतिभा, मिना केळकर, निमित्य प्रकाशन पुणे.
५. भारतीय स्त्रीजीवन – गीता साने, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.
६. बुरखा आडव्या स्त्रिया, प्रतिभा रानडे श्री विद्या प्रकाशन पुणे.
७. लोकराज्य मासिक १६ ऑगस्ट १९९४ डॉ. निलम गोळे
८. वार्षिक स्त्री उवाच, मार्च १९९०.

बेरोजगारी : वर्तमानकाळातील एक भिषण समस्या

प्रा. प्रियंका राजेंद्र आटे, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश: आज बेरोजगारी ही सार्वत्रिक स्वरूपाची समस्या बनली आहे. विकसित, अविकसित आणि मागासलेली राष्ट्रे या सर्व राष्ट्रात बेरोजगारीचे अस्तित्व दिसून येते. स्वतंत्रता प्राप्ती नंतर भारतात बेरोजगारीच्या समस्येने गंभीर स्वरूप धारण केले आहे. एक मुलभूत समस्या म्हणून तिचा उल्लेख केला जातो. 'माणूस आपली टीचभर पोटाची खळगी भरण्यासाठी जगतो' या सिद्धांतानुसार व्यक्तीला आपल्या गरजा भागवण्यासाठी आर्थिक कार्य करणे गरजेचे असते. त्यासाठीच तो शिक्षण घेतो, परंतु जर व्यक्तीच्या हातांनाच काम मिळत नसेल तर? साधारणतः प्रत्येक समाजात काही प्रमाणात बेरोजगारी असणे अपरिहार्य असते. स्वतंत्रता प्राप्ती नंतर ज्या प्रमाणात देशात लोकसंख्यावाढ घडून आली त्या प्रमाणात मात्र नोक—या उपलब्ध होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे भारतात दिवसेंदिवस बेरोजगारी वाढत चालली आहे. भारतात आजपर्यंत प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत बेरोजगारी कमी करण्यासाठी तरतूद करण्यात आली. योजना आखल्या गेल्या. परंतु आज पावेतो अपेक्षित यश मिळू शकले नाही. वर्तमानकाळात तर बेरोजगारीने अतिशय भिषण स्वरूप धारण केलेले आहे. याच समस्येवर प्रकाश टाकण्यासाठी प्रस्तुत शोध निबंधाचे प्रयोजन आहे.

मुख्य शब्द: बेरोजगारी, वर्तमानकाळातील बेरोजगारीची कारणे, प्रकार व भारतातील बेरोजगारीचे मोजमाप.

प्रस्तावना: बेरोजगारीचा प्रश्न हा वर्तमानकाळातील अत्यंत ज्वलंत प्रश्न आहे. ही समस्या केवळ भारतातच नव्हे तर जगभर निर्माण झालेली सामाजिक समस्या आहे. 'बेरोजगारी' हा शब्द काम नसणे या अर्थाने व्यवहारत वापरला जातोय. परंतु प्रत्यक्षात या शब्दाची व्याख्या करणे कठीण आहे. नोकरीच्या अभावाला उद्देशून ही हा शब्द वापरला जातो. नोकरीच्या अभावाला अनेक कारणे असू शकतात. काही वेळ काम करण्याची इच्छा नसल्यामुळे व्यक्ती बेकार असते, तर काही वेळा अपेक्षित वेतन मिळत नाही म्हणून व्यक्ती बेकार असते. 'बेरोजगारी' या शब्दाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास तो असा करता येईल की, 'ज्या धडधाकट व्यक्तीची काम करण्याची इच्छा आहे परंतु त्यांना कोणतेही काम उपलब्ध नाही अशा व्यक्तीचा अंतर्भाव बेरोजगार या संकल्पनेत करता येईल.' त्यामुळे आजारी, शारिरीक अगर मानसिक व्यंग असणारी मुले यांना बेरोजगार म्हणता येणार नाही. त्यांना नोकरी देण्यास अपात्र असे म्हणतात.

बेरोजगारी म्हणजे काय: डॉ. आर. सी. सक्सेना यांच्यामते, 'जी व्यक्ती काम करण्याच्या दृष्टीने लायक आहे आणि काम करण्याची इच्छा आहे, त्या व्यक्तीला प्रचलित मजुरीच्या दरात काम न मिळणे म्हणजे बेरोजगारी होय'. तर फेयर चाइल्ड यांच्यामते, 'मजुरी करणा—या सामान्य वर्गाच्या एका सदस्याला, सामान्य वेळात, सामान्य वेतनावर आणि सामान्य काम करणा—या परिस्थितीवर वेतन मिळणा—या कामापासून अनिच्छेने वेगळे ठेवले जाते त्यास बेरोजगारी म्हणतात.' एकंदरीत, बेरोजगारी म्हणजे काम करण्यास तयार असलेल्या धडधाकट माणसांना काम करण्याची संधी उपलब्ध नसणे.

बेरोजगारीची कारणे: अशी अनेक कारणे आहेत ज्यायोगे बेरोजगारी निर्माण होते. खालील याची प्रमुख कारणे खाली दिली आहेत.

१) अतिरिक्त लोकसंख्या: अतिरिक्त लोकसंख्या हे बेरोजगारीचे प्रमुख कारण सांगितले जाते. कारण सध्या भारताची लोकसंख्या दरवर्षी २ ते २.५ टक्के दराने वाढत असल्याने अशा अतिरिक्त लोकसंख्येला रोजगाराच्या संधी प्राप्त होत नाही. पर्यायाने बेरोजगारीत वाढच होत जाते.

२) निरक्षरता: बेरोजगारी वाढण्याचे दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे निरक्षरता होय. निरक्षरतेमुळे रोजगार प्राप्त करण्यासाठी आवश्यक असणारी पात्रता निर्माण होत नाही. त्यामुळे जेवढे निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त तेवढी बेरोजगारी जास्त. निरक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात आढळून येते.

३) यांत्रिकीकरणाचा अतिरिक्त वापर: भारतात मनुष्यबळ मुबलक (एक्कळ) आहे, परंतु आधुनिक तंत्रज्ञान यांत्रिकीकरणामुळे मनुष्याची जागा यंत्राने घेतली आहे. उद्योगाबरोबरच शेती क्षेत्रात देखील कामगारांच्या जागी यंत्राचा वापर होतो. जेथे मनुष्यबळ कमी आहे, तिथे यंत्र वापरणे योग्य पण मनुष्यबळ असताना यंत्राचा वापर होत असल्याने बेरोजगारी वाढते.

४) औद्योगिक कलह: कामगार आणि मालक यांच्यात निर्माण होणा—या भांडणाला औद्योगिक कलह असे म्हणतात. असा औद्योगिक कलह निर्माण झाल्यास कामगार संप, मोर्चे, घेराव, टाळेबंदी इत्यादी निर्णय घेतात. मालक या प्रकरणांना कंटाळून कारखाने बंद करण्याचा निर्णय घेतात. त्यामुळे बेरोजगारी निर्माण होते.

५) शेतीचे हंगामी स्वरूप: भारतातील शेती व्यवसाय हा हंगामी असतो. पावसावर शेती अवलंबून असल्यामुळे जलसिंचनाचा अभाव, कालबाह्य (जुनी) उत्पादन तंत्रे, कमी प्रतीची सुपीक जमीन, खतांची कमतरता यामुळे काही महिने रोजगार उपलब्ध असतो व इतर दिवस बेरोजगार राहावे लागते.

६) संयुक्त कुटुंब पद्धती: ग्रामीण भागातील छुपी बेरोजगारीचे संयुक्त कुटुंब पद्धती हे महत्त्वाचे कारण सांगितले जाते. लोकसंख्या वाढीमुळे कुटुंबाच्या आकारमानात वाढ होते. परंतु शेतजमिनीच्या आकारमानात वाढ होत नसते. गरजेपेक्षा अधिक लोक शेतजमिनीवर काम करीत असल्याने त्यांच्या कामामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत कोणतीही वाढ होत नाही. त्यामुळे छुपी बेरोजगारी निर्माण होते.

७) हस्तकला व ग्रामोद्योगांचा —हास: प्राचीन काळात ग्रामोद्योगात समप्रधान तंत्राचा वापर केला जात असल्याने जास्तीत जास्त लोकांना रोजगार मिळत असे परंतु ब्रिटिशांच्या वसाहती धोरणामुळे भारतातील हस्तकला आणि ग्रामीण भागातील लघुउद्योग बंद पडून मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारीत वाढ झाली.

८) शिक्षण संस्थांची वाढती संख्या: स्वतंत्रता प्राप्तीनंतर देशातील शिक्षणसंस्था, विद्यापीठे यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. शिक्षणसंस्थांचे जाळे देशभर विणले गेलेले आहे. परिणामी, शिक्षणाच्या प्रक्रियेपासून लांब असणा—या वर्ग शिक्षणाच्या प्रक्रियेत आलेला आहे. शिक्षण घेणा—यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत असल्यामुळे आपोआप बेकारांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते.

९) वय: समाजात तरुण आणि वयस्कर व्यक्तींना नोक—या मिळण्यात अडचणी निर्माण होतात. ज्या तरुणांनी शिक्षण पूर्ण केलेले आहे अशांना आवश्यक तो अनुभव नसल्यामुळे नोकरी मिळत नाही तर ज्यांचे वय चाळीस वर्षांपेक्षा जास्त आहे, अशांनाही नोक—या मिळू शकत नाहीत. कारण त्यांच्या अंगी काम करण्याची आवश्यक ती कुवत नसते. यामुळे बेरोजगारीत नेहमी तरुणाचा आणि प्रौढांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव असतो.

१०) शारीरिक दोष: अनेक जणांना आजारपणामुळे किंवा इतर काही शारीरिक दोषामुळे नोकरीशिवाय रहावे लागते. औद्योगिक परिसरातील दूषित वातावरण, कामगारांच्या राहण्याच्या अपु—या सोई ही कामगारांच्या आजारपणाची प्रमुख कारणे आहेत. त्याचप्रमाणे कारखान्यात वेळोवेळी होणा—या अपघातामुळे अनेक कामगार अपंग होतात व त्यामुळे नोकरीला अपात्र ठरतात.

बेरोजगारीचे प्रकार: १) खुली बेरोजगारी: काम करण्याची इच्छा व क्षमता असूनही जर एखाद्या व्यक्तीला नियमित उत्पन्न देणारा स्रोत उपलब्ध नसेल तर त्याला खुली बेरोजगारी असे म्हणतात. उदाहरणार्थ: कुशल कामगार, स्थलांतरित बेरोजगार इत्यादी.

२) हंगामी बेरोजगारी: काही कुशल लोकांना उदाहरणार्थ स्वेटर सारख्या वूलन वस्तू वर आधारित असणा—या लोकांना तसेच शेतीमध्ये कार्यरत असणा—या लोकांना नियमितपणे काम मिळतेच असे नाही. वूलनचा व्यवसाय हिवाळ्यात चालतो. तसेच शेतीमध्ये पेरणीपासून कापणीपर्यंतचा अवधी आणि कापणीपासून परत पेरणी पर्यंतचा अवधी याकाळात जी बेरोजगारी दिसते. त्याला हंगामी बेरोजगारी म्हणता येईल.

३) अदृश्य किंवा प्रच्छन्न बेरोजगारी: आवश्यक असणा—या कामगार संख्येपेक्षा जास्त कामगार जर एखाद्या कामात गुंतलेले असतील तर या अतिरिक्त कामगारांना बेरोजगार म्हणता येईल. अशी बेरोजगारी म्हणजे अदृश्य किंवा प्रच्छन्न बेरोजगारी होय. उदाहरणार्थ एक एकर शेतीचे क्षेत्र जर एक व्यक्ती पिकवू शकत असेल मात्र त्या कामासाठी चार लोक जर कार्य करत असतील तर या ठिकाणी अतिरिक्त लोक जे आहेत त्यांची बेरोजगारी अदृश्य बेरोजगारी म्हणता येईल.

४) औद्योगिक बेरोजगारी: लोकसंख्यावाढीमुळे बेरोजगारीची समस्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. खेड्यातील कुटिरोद्योग बंद पडल्यामुळे भूमिहीन शेतकरी शहराकडे रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करतात. त्यामुळे मागणी कमी व पुरवठा जास्त अशी स्थिती निर्माण होते. त्याचप्रमाणे आर्थिक विकासाची मंद गती, उद्योग निर्माण करण्यासाठी अडचणी, ताळेबंद उद्योगाचे नुतनीकरण, स्पर्धा, मजुरांचे संप, सदोष औद्योगिक धोरण अशा

कारणामुळे एकतर उद्योगातील कामगारांना काढून टाकले जाते. किंवा उद्योग बंद केला जातो. त्यामुळे बेरोजगारीत वाढ होते.

५) चक्रीय बेरोजगारी: अर्थव्यवस्थेच्या तेजी आणि मंदीच्या चक्रामुळे जी बेरोजगारी निर्माण होते. तिला चक्रीय बेरोजगारी असे म्हणतात. बाजारपेठेत अनेक कारणामुळे अडचणी निर्माण होतात व त्यामुळे कामगारांवर बेरोजगारीचा प्रसंग ओढवतो. उदा. कामगारांच्या गतिशीलतेत अडचणी निर्माण झाल्यामुळे तसेच काही उत्पादनाला मागणी असते तर काहीना नसते परिणामी, ज्या उत्पादनाला मागणी नाही अशा उत्पादन क्षेत्रातील कामगारांना बेरोजगारी सहन करावी लागते.

६) घर्षणात्मक बेरोजगारी: जेव्हा एखादा कामगार अधिक चांगल्या प्रकारच्या कामाच्या किंवा रोजगाराच्या शोधात असतो आणि त्या कालावधीत तो बेरोजगार राहतो त्याला घर्षणात्मक बेरोजगारी असे म्हणतात. येथे घर्षण जुन्या व नव्या व्यवसायामध्ये किंवा उद्योगांमध्ये निर्माण झालेले असते.

७) संरचनात्मक बेरोजगारी: उत्पादन क्षमतेच्या कमतरतेमुळे निर्माण होणारी बेरोजगारी म्हणजे संरचनात्मक बेरोजगारी होय. यामध्ये मजुरांची मागणी कमी पण पुरवठा जास्त अशी अवस्था असते. औद्योगिक विकास दर कमी असल्यामुळे पुरेसा रोजगार उपलब्ध होऊ शकत नाही. सर्वसाधारणपणे विकसनशील अर्थव्यवस्थेमध्ये अशा बेरोजगारीचा प्रकार आढळून येतो.

८) तांत्रिक कारणामुळे निर्माण झालेली बेरोजगारी: नवीन प्रकारची यंत्रसामग्री बसविल्यामुळे, यंत्रसामग्रीत बिघाड झाल्यामुळे किंवा काही यंत्रे बंद करावी लागल्यामुळे मजुरांना बेकार होण्याची वेळ येते. आधुनिक उद्योगात या प्रकारच्या बेकारीचे प्रमाण जास्त आहे.

९) बाजारपेठेत निर्माण झालेल्या अडचणीमुळे: कित्येकदा बाजारपेठेत निर्माण झालेल्या अनेक कारणामुळे बेरोजगारीचा प्रसंग ओढवतो. उदा. कच्च्या मालाचा पुरवठा अपुरा झाल्यामुळे, यंत्राचे भाग मिळत नसल्यामुळे या प्रकारची बेरोजगारी निर्माण होते.

१०) ऐच्छिक बेरोजगारी: ज्यावेळेस व्यक्तीला तिच्या पात्रतेनुसार व क्षमतेनुसार काम मिळत नाही त्यावेळेस ती बेरोजगार होते. पात्रतेनुसार कमी दर्जाचे काम करण्याची व्यक्तीची तयारी नसते. म्हणून ते नाकारले जाते. अशा बेरोजगारीस ऐच्छिक बेरोजगारी म्हणतात.

भारतातील बेरोजगारी चे मोजमाप: मोजमाप करण्यासाठी तीन प्रमुख स्रोत आहेत. १) दशवार्षिक जनगणनेचे अहवाल, २) राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेचे अहवाल, व ३) रोजगार व प्रशिक्षण संचालनालय यांच्याकडील नोंदणीची आकडेवारी. यापैकी राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेची आकडेवारी महत्त्वाची मानली जाते. यासाठी पंचवार्षिक सर्वेक्षणे केली जातात. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संस्था रोजगार व बेरोजगारीचे आकडे जमा करण्यासाठी तीन प्रमुख पद्धतींचा वापर करते.

१) नित्य प्रमुख व दुय्यम दर्जा: नित्य प्रमुख दर्जा या संकल्पनेत एका वर्षामध्ये व्यक्ती अधिक काळासाठी आर्थिक कृतीशी संबंधित असतो. त्यामध्ये ३६५ दिवसांमध्ये मोठ्या कालावधीसाठी जे व्यक्ती आर्थिक कामात गुंतलेले असतात. ते नित्य प्रमुख दर्जावर रोजगारात असल्याचे समजले जाते. या ३६५

दिवसांमध्ये एखादी दुय्यम आर्थिक कृती त्या व्यक्तींनी केली तर तीस दिवसांपेक्षा अधिक कालावधीसाठी ही दुय्यम आर्थिक कृती केलेली असेल तर तो दुय्यम दर्जावरही रोजगारात असल्याचे मानले जाते. या दोन्ही बाबींचा एकत्रित विचार करून नित्य प्रमुख व दुय्यम दर्जांच्या ठरवला जातो.

२) चालू आठवडी दर्जा: सात दिवसांच्या कालावधीमधील एका व्यक्तीच्या आर्थिक कृतीचा समावेश चालू आठवडी किंवा साप्ताहिक दर्जा यामध्ये होतो. सात दिवसांच्या कालावधीमध्ये एका दिवसात किमान एक तास काम करणा-या व्यक्तीस रोजगारी समजले जाते.

३) चालू दैनिक दर्जा: चालू दैनिक दर्जाच्या या पद्धतीमध्ये व्यक्ती दररोज आर्थिक कृतीमध्ये किमान चार तास काम करणे आवश्यक असते. याच्या आधारावर ती चालू दैनिक दर्जा काढला जातो.

बेरोजगारी कमी करण्यासाठी शासनाने केलेले उपाय: भारतात आजही एकूण लोकसंख्येपैकी २५ टक्के लोकसंख्या बेरोजगार आहे. अशी बेरोजगारी कमी करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक रोजगार मिळवून देणारे कार्यक्रम सुरू केले आहेत. ते पुढील प्रमाणे रू

१) रोजगार हमी योजना: रोजगार हमी योजना ही सर्वात प्रथम महाराष्ट्र सरकारने २८ मार्च १९७२ रोजी सुरू केली. याचा प्रमुख उद्देश ग्रामीण जनतेसाठी उत्पादनक्षम रोजगार पुरविणे असून, ग्रामीण बेरोजगारांची व दारिद्र्याची समस्या सोडविणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत सरकारने किमान रोजगार पुरविण्याची हमी दिलेली आहे. या योजनेचे महाराष्ट्रातील यश पाहता भारतातील इतर राज्यांनी ही योजना अंमलात आणली आहे .

२) सुवर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना: ही योजना एप्रिल १९९९ मध्ये एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम व इतर योजनांचे पूर्णगठन (पुनर्रचना) करून सुरू करण्यात आली आहे. ही ग्रामीण भागातील गरिबांसाठी एकमेव व स्वयंरोजगार योजना आहे.

३) सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना: ही योजना डिसेंबर १९९७ मध्ये सुरू झाली आहे. ही योजना शहरी बेरोजगारांना व अर्धबेरोजगारांना फायदेशीर रोजगार पुरविते. यामध्ये स्वयंरोजगार, महिला स्वयंरोजगार कार्यक्रम, रोजगार प्रोत्साहनासाठी कुशल प्रशिक्षण व शहरी वेतन रोजगार कार्यक्रम सामावलेले आहेत. या योजनेसाठी केंद्र सरकार ७५ टक्के व राज्य सरकार २५ टक्के खर्च करते.

४) प्रधानमंत्री रोजगार योजना: ही योजना १९९३ पासून लागू केली असून या योजनेअंतर्गत लाखो सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना शाश्वत (न संपणारा) स्वरूपाच्या स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

५) जवाहर रोजगार योजना: मागासलेल्या १२० जिल्ह्यांना रोजगार पुरविण्याच्या हेतूने १ एप्रिल १९८९ मध्ये सरकारने जाहीर केलेली नवीन वेतन रोजगार योजना म्हणजे जवाहर रोजगार योजना होय. एप्रिल १९९९ पासून ही योजना ग्रामीण भागासाठी मर्यादित राहून जवाहर ग्राम समृद्ध योजना या नावाने ओळखली जाते.

६) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना: या योजनेअंतर्गत एका वित्तीय वर्षात ग्रामीण भागाच्या प्रत्येक कुटुंबातील किमान एक प्रौढ व्यक्तीला अकुशल स्वरूपाचे काम उपलब्ध करून देण्याची हमी व किमान १०० दिवस वेतन देण्याची हमी दिली जाते.

७) दीनदयाळ उपाध्यक्ष ग्रामीण कौशल्य योजना: या योजनेचे ध्येय दारिद्र्य कमी करणे, फायदेशीर व शाश्वत रोजगार नियमित वेतन देऊन पुरविणे असा आहे. या कार्यक्रमांतर्गत गरीब कुटुंबातील १५ ते ३५ वयोगटाच्या ग्रामीण युवकांना तीन महिन्यांच्या प्रशिक्षणानंतर नियुक्ती (नेमणूक) दिली जाते.

८) कौशल्य विकास आणि उद्योजकता विकासासाठी राष्ट्रीय धोरण २०१५: कौशल्य विकासासाठी पहिले राष्ट्रीय धोरण २००९ मध्ये जाहीर करण्यात आले. हे धोरण खाजगी क्षेत्रातील सहभाग नवउपक्रमशील (नाविन्यपूर्ण) उपक्रमांना प्रोत्साहन देते.

९) स्टार्ट अप इंडिया पुढाकार: स्टार्ट अप इंडिया पुढाकार हा उपक्रम शासनाने जानेवारी २०१६ मध्ये सुरू केला. भारतातील होतकरू आणि प्रतिभासंपन्न (हुशार) तरुणांना प्रोत्साहित करण्यात व उद्योग उभारण्यास बळ देणारी एक नवीन्यपूर्ण आणि जगकल्याणकारी बाब आहे.

१०) प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना २०१६-२०२०: या योजनेचे मुख्य उद्देश तरुणांमध्ये कौशल्य विकास करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत युवकांना यशस्वीरित्या कौशल्यविकास प्रशिक्षण कार्यक्रम पूर्ण केल्याबद्दल मोबदला पैशांच्या स्वरूपात देऊन कौशल्य विकासास प्रोत्साहन दिले जाते. यासाठी शासनाने २०२० पर्यंत १२ हजार कोटीची तरतूद केली आहे.

निष्कर्ष: बेरोजगारीच्या या समस्यांबाबत सरकारने अधिक गंभीर व्हायला हवे. शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करून एकही नागरिक रोजगारापासून वंचित राहू नये यासाठी संपूर्ण देश शिक्षित झाला पाहिजे. लोकसंख्या वाढीच्या समस्यांना पूर्णविराम देण्याची गरज आहे. भारतातील भयानक लोकसंख्या बेरोजगारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी उपयुक्त आहे. सरकारने नवीन योजनांसह प्रशिक्षण केंद्र आणि शिक्षण पद्धतीत बदल घडवून आणण्याची गरज आहे. बेरोजगारीची ही समस्या मुळापासून नष्ट व्हावी यासाठी भारताला नवीन विकास धोरणांसह पुढे जावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ:

१. भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, प्रा. सुनील मायी, डायमंड पब्लिशर्स, पुणे.
२. समकालीन भारतातील नागरी प्रश्न, मंजुषा गोसावी, डायमंड पब्लिशर्स, पुणे.
३. नागरी समाजशास्त्र, प्रा. साहेबराव हिवाळे, चिन्मय प्रकाशन.
४. भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, डॉ. साधना जावळे, प्रा.वृषाली कोल्हे, प्रशांत पब्लिशर्स, जळगाव.
५. Ram Ahuja, Social Problems in India, Rawat Publication, Jaipur.
६. G. R. Madan, Indian Social Problems.
७. <https://askmarathi.com/berojgari&samasya&samadhan&marathi&essay/>
८. <https://awgmru/mr/bezrobotica&formy&prichiny&i&posledstviya&socialno&ekonomicheskaya&sushchnost&bezroboticy&znachenie&bez.html>

समाजीकरणात माहिती तंत्रज्ञानाची उपयोगिता

डॉ. प्रकाश सुर्यभान सोनक, विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, नागपूर.

प्रास्ताविक: नवजात बालकाला सामाजिक प्राणी बनविणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजीकरण होय. ही प्रक्रिया व्यक्तीच्या जन्मापासून सुरू होऊन तिच्या मृत्यूपर्यंत सुरू असते. सामाजिकरण ही एक प्रक्रिया असून समाजात एकमेकांच्या सहवासात राहत असतांना कोणते वर्तन करावे अगर करू नये याची जाणीव सामाजीकरणातून होत असते. सामाजीकरण एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये व्यक्ती सामाजिक प्राण्यात विकसित होतो. सामाजीकरण हे एक अशा प्रकारचे शिक्षण आहे की, ते शिक्षण प्रत्येक व्यक्तीस घेणे आवश्यक आहे. सामाजीकरण ही एक प्रक्रीया आहे. ती ग्रहण करावी लागते. या प्रक्रियेद्वारे प्रत्येक व्यक्ती समाजातील सामाजिक नियमने, सांस्कृतिक घटकतत्वे आणि वर्तन प्रतिमानांना माहिती तंत्रज्ञानाद्वारे आत्मसात करते. मानव समाजातील सामाजीकरण ही सार्वत्रिक स्वरूपाची आणि आवश्यक अशी प्रक्रिया असून माहिती तंत्रज्ञानाचे यामध्ये अधिक योगदान आहे.

माहितीचे जग हळूहळू फारच विस्तारित होत आहे. 'माहिती' ही संकल्पना अनेकवेळा प्रचलित होत असते. 'ज्ञान' व 'संज्ञा' या दोन्ही संज्ञांचा अर्थ एकच आहे. मानवाच्या माहितीची काक्षमता हे त्याचे वैयक्तिक ज्ञान आहे. "कोणत्याही मार्गानी मिळविलेले ज्ञान म्हणजे माहिती होय." माहिती ही समाजातील व्यक्तीच्या सामाजीकरणाशी निगडित असते. ही माहिती आपल्या निर्णय प्रक्रियेशी व भविष्य काळाशी संबंधित असते. माहिती यांची नीटनेटकी रचना करून ती संगणकाच्या स्मरण मंजुषेमध्ये साठविली जाते. नव्या माहितीचे संशोधन करणे किंवा काही माहितीच्या बाबतीत ठोस निर्णय घेणे, त्याचे आकलन करणे यासाठी माहिती मिळविणे गरजेचे असते. या माहितीचा उपयोग करणारा समाज सामाजीकरणाच्या दृष्टीने गरजू असतो आणि हाच गरजू समाज माहितीचा उपभोक्ता असतो. समाजात सामाजीकरणातून कोणत्याही गोष्टीविषयी माहितीची गरज असते. प्रत्येक समाजाला समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून आधुनिक, प्रचलित किंवा प्राचीन काळातील माहितीची सामाजीकरणाकरिता अधिक आवश्यक असते. तंत्रज्ञान म्हणजे निसर्ग आणि मानवी बुद्धी यांच्या निर्मितीतून निर्माण झालेली नवीन माहिती होय. आधुनिक काळात माहितीचे महत्व सतत वाढत असल्यामुळे विज्ञान, तंत्रज्ञान, सामाजिक, आर्थिक अशा सर्वच क्षेत्रात माहितीची भूमिका असते. निवडक माहितीच्या प्रसारणासाठी जगातील दूरवर पसरलेल्या माहिती केंद्राशी संपर्क साधला जातो. त्यामुळे समाजामध्ये सामाजीकरणातून माहितीचा फैलाव दूरवर पोहोचला असून त्याला मर्यादा राहिलेली नाही. माहिती हे आधुनिक उपकरणांनी किंवा साधनांनी नटलेले माहितीशास्त्र आहे. यामुळे समाजातील प्रत्येक घरातील माणसांना सामाजीकरणातून ज्ञानाची जाणीव होते. आपण आपल्याकडील माहितीचे योग्य प्रकारे व्यवस्थापन कसे करावे हेच समाजशास्त्राच्या अध्ययनामधून सामाजीकरणाद्वारे शिकविले जाते. माहिती आणि माहितीचे तंत्रज्ञान हे आजच्या समाजातील मानवाचे सामाजीकरणाच्या दृष्टीने आवश्यक शस्त्र आहे. माहितीचे

व्यवस्थापन करणे या गोष्टीला समाजातील सामाजीकरणाद्वारे जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात अनन्यसाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. माहिती आज समाजातील सामाजीकरणामुळे मानव जीवनाच्या केंद्रस्थानी आहे.

सामाजीकरणासाठी माहिती व तंत्रज्ञानाची गरज: 'माहिती' हा ज्याप्रमाणे मानवाच्या मनातील महत्वाचा घटक आहे. त्याचप्रमाणे तो जगातीलही अतिमहत्वाचा घटक आहे. आपली सामाजिक, कौटुंबिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक प्रगती ही विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या माहितीवर अधिक अवलंबून असते. व्यवस्थापक, तांत्रिक प्रशासन, राजकीय नेते, समाज सुधारक यांना आवश्यक असणारी माहिती विस्तारित स्वरूपात हवी असते. त्यासाठी समाजशास्त्र त्वरीत समाजाच्या सामाजीकरणाच्या विकासासाठी कोणत्या कामाला महत्व अधिक दिले जावे याचे संशोधन करण्याचे महत्वाचे काम करते. म्हणून समाजशास्त्राचा अभ्यास विषयक मानव आणि सामाजीकरणातून मानवाचा विकास असल्या कारणाने आजच्या आधुनिक समाजाला माहिती व तंत्रज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

माहिती तंत्रज्ञान आणि सामाजीकरण: माहिती हा मानवाच्या समाजातील सामाजीकरणाद्वारे जीवनाचा आवश्यक भाग असावा असे समाजशास्त्र मानते आणि त्या दृष्टीकोनातूनच समाजामध्ये राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे विचार या शास्त्रात अगदी समाजाच्या जवळून परस्पर सहकार्यातून करण्याचा प्रयत्न करते. अशी माहिती कुटुंबातून सामाजीकरणातून लोकांपर्यंत घेवून जाण्याचे कार्य माहिती आणि प्रसारण माध्यम करीत असतात. माहितीच्या देवाण-घेवाणीमुळेच मानवाला एकमेकांचे संदेश पोहोचविता येतात. भाषेचा शोध हा सामाजिक जीवनाच्या परिवर्तनातील महत्वाचा शोध होय. त्यामुळे विचारांची देवाण-घेवाण करणे सहजसुलभ झाले. आधुनिक काळात माहिती देणारी अनेक माध्यमे निर्माण झाली आहेत. वर्तमानपत्र, दूरदर्शन, टेलिफोन, रेडिओ, इंटरनेट, उपग्रह, संगणक, मोबाईल, पेजर, व्हॉट्स अप, वाय-फाय ही सर्व माध्यमे समाजात घडणाऱ्या घडामोडीची तपशीलवार माहिती कुटुंबातून सामाजीकरणाद्वारे देण्याचे कार्य केले जाते. विज्ञान तंत्रज्ञान, शिक्षण, राजकारण, शेती, व्यापार, आरोग्य. इ. विभिन्न क्षेत्रातील माहिती आपणापर्यंत सहजगत्या येऊन पोहोचते. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने सामाजिक परिवर्तनास आणि सामाजीकरणास चालना मिळते. मानवी विकासाकरिता समाजशास्त्राची देखील महत्वाची भूमिका आहे. कारण समाजशास्त्र समाजामध्ये ज्या घटना घडतात त्या घटनांचे योग्य पध्दतीने सिध्दांताद्वारे मांडणी करून समाजातील प्रत्येक म्हणजेच मानव समाजाला सामाजीकरणाच्या द्वारे परिवर्तन करण्याची संधी प्राप्त करून देण्याचे कार्य करीत असल्यामुळे समाजशास्त्राची व्याप्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे.

माहिती प्रसारण माध्यमे केवळ माहिती देण्याचेच काम करीत नाहीत तर समाजाला दिशा देण्याचेही कार्य करतात. समाजातील भ्रष्टाचार, दारिद्र्य, दहशतवाद, गुंडागिरी, स्त्रियांच्या समस्या, बाल गुन्हेगारी, भिकारी, बेरोजगारी, वाढते आत्महत्येचे प्रमाण इ. विविध

समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात. संशोधनामार्फत या सामाजिक समस्यांवर चर्चा घडवून आणतात. त्या समस्या कशा सोडवावयाच्या यासाठी समाजाला मार्गदर्शन करतात. माहिती प्रसारण माध्यमे समाजात एकात्मता, समानता, राष्ट्रप्रेम, शांतता, नैतिकता, मानवता, विश्वबंधुता निर्माण करण्याचे कार्य करतात. त्यामुळेच माहिती तंत्रज्ञानाने सामूहिक परिवर्तनात महत्वाची भूमिका बजावली आहे आणि हे कार्य समाजीकरणातूनच शक्य आहे, असे म्हटले जाते.

जनसंपर्क साधनापैकी दूरदर्शन हे सर्वोत्तम साधन आहे. दूरदर्शन हे दृक्श्राव्य माध्यम असल्यामुळे त्याची परिणामकारता मोठी आहे. दूरदर्शनचे समाजावर असे विघातक परिणाम घडून येतात तसेच विघातक परिणामही होतात. तरी दूरदर्शन आजच्या काळातील महत्वाचे जनसंपर्क माध्यम आहे. शिक्षण, आरोग्य, शेती, व्यापार, विज्ञान, राजकारण, उद्योग, कला, क्रिडा इ. विविध क्षेत्रातील ज्ञानाचा प्रसार करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य दूरदर्शन करते. जवाहर रोजगार योजना, कुटुंब कल्याण योजना, साक्षरता अभियान, सार्वजनिक आरोग्य, प्रौढ व निरंतर शिक्षण अशा विविध योजनांची माहिती दूरदर्शनमार्फत प्रक्षेपित करण्यात येते.

माहिती तंत्रज्ञान हे माहितीशास्त्र, संगणकशास्त्र, दूरसंचार तंत्रज्ञान आणि व्यवस्थापनशास्त्र यांचे एकत्रीकरण आहे. या सर्व क्षेत्रातील सर्वोच्च व आधुनिक ज्ञान व तंत्रज्ञान मिळून माहिती तंत्रज्ञान अस्तित्वात आले. माहिती तंत्रज्ञान हे विसाव्या शतकाच्या अखेरीला मानवी बुद्धीची या जगाला मिळालेली सर्वोच्च देणगी आहे. आज संपूर्ण जगावर माहिती तंत्रज्ञानाचे राज्य स्थापित झाले असे म्हणावे लागेल. माहिती तंत्रज्ञानाने आज कोणतीही क्षेत्र असे ठेवलेले नाही ज्या क्षेत्रात संगणकाचा वापर केला जात नाही. यावरूनच नवीन क्रांती निर्माण झाली. प्रत्येक जण कळत नकळत माहिती तंत्रज्ञानाच्या साधनांमध्ये दिवसेंदिवस गुरफटत चालला आहे.

सुप्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ डॅनीयल बेल याने असे म्हटले आहे की, “माहिती ही कच्च्या मालाप्रमाणे असते. तसेच नैसर्गिक साधनसंपत्ती प्रमाणे ती उपलब्ध असू शकते. तद्वतच तिचा वापर ‘शक्ती’ किंवा इंधनासारखा देखील करता येतो.” समाजातील प्रत्येक घटक दिवसेंदिवस माहिती तंत्रज्ञानाशी जोडला जात आहे. त्यामुळेच की काय संगणक हा मानवी जीवनातील एक अविभाज्य घटकच बनून गेलेला आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे व्यक्तीच्या कुटुंबातून होणाऱ्या समाजीकरणाला देशाच्या व एकूणच जागतिक विकासाला प्रचंड वेग प्राप्त झाला आहे.

निष्कर्ष: आपल्या दैनंदिन जीवनात समाजीकरणात माहिती तंत्रज्ञान महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहे. समाजामध्ये देखील प्रत्येक व्यक्तीची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे. प्रत्येकाने आजच्या युगात पुढे जायचे असल्यास स्पर्धा करूनच आणि माहितीचे संकलन करूनच आपला विकास साधावयाचा आहे आणि त्यामध्ये समाजशास्त्र कुटुंबाद्वारे समाजीकरणाचे ज्ञान देवून देखील मानवी जीवनात होणाऱ्या बदलासंबंधी अमुर्त स्वरूपाचे ज्ञान मानवाला देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करीत आहे आणि म्हणून माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात मानवाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका समाजशास्त्र समाजीकरणाद्वारे पार पाडीत आहे. म्हणूनच आजच्या काळात समाजशास्त्राचा अभ्यास आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा अभ्यास समाजीकरणाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. काळे, उदय. (२००७). माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक माहितीचे संस्करण. नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन.
२. कोलते, एस. एम. (२००७). माहिती तंत्रज्ञान आणि व्यावसायिक माहिती कार्यपध्दती. नागपूर : पिंपळपुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स.
३. Laudon, Jane P., & Laudin, K. C. (1994). *Information Technology and Society*. USA : Wadsworth Publishing Co. Inc.
४. पाण्डेय, रविप्रकाश. (२००५). वैश्वीकरण एवं समाज. इलाहाबाद : शेखर प्रकाशन.

सामाजिक समतेचे प्रणेते : संत गाडगेबाबा

डॉ. आर. आर. दिपटे, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा मो. ८३०८१०७३९९.

प्रस्तावना: महाराष्ट्राची भूमी ही थोर विद्वानांची आणि थोर संतांची पवित्र भूमी म्हणून ओळखली जाते. आपल्या देशाला नैतिकतेचे आणि सांस्कृतिकतेचे तसेच पुरोगामी विचारांचे धडे देऊन मानव जातीचे कल्याण करणारे महान विचारवंत म्हणजे वंदनीय संत गाडगे महाराज होत. त्यांनी आपल्या खराटारूपी झाडू, भजने, किर्तने, प्रबोधने आदींच्या माध्यमातून समाजसुधाराची अजब अशी किमया केली. अंध, अपंग, अनाथ, पंगू, एकाकी जीवन जगणारे तसेच दुबळ्या लोकांच्या समस्याची जाणिव खऱ्या अर्थाने गाडगेबाबांनी ठेवली. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये राष्ट्राच्या उभारणीसाठी नैतिक व आध्यात्मिक उंची देण्याचे सुद्धा कार्य केले. प्राचीन भारतीय समुदाय हा गरीब-श्रीमंत, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, उच्च-निच्यसारख्या उतरंडीवादामध्ये दुभागलेला होता. या पोखरलेल्या ग्रामीण भारतीय समुदायातील विषमता नष्ट करण्यासाठी त्यामधील अहंकार क्षमवण्यासाठी, समाजातील वाईट गोष्टीची घाण साफ करण्यासाठी झाडूरूपी शस्त्र वापरून किर्तनाच्या माध्यमातून समाज जागृतीचे महान कार्य केले.

उक्ती आणि कृती हा संयोग त्यांच्या कार्यामध्ये दिसून येतो. 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' या वैचारिक विधायक कार्यक्रमाचे खराट हे अतिशय बोलके आणि सुचक प्रतिक आहे. आपल्या किर्तनाद्वारे प्रत्यक्ष स्वच्छता करून, मार्गदर्शन करण्याच्या अनौपचारिक शिक्षण पद्धतीत त्यांचे विद्यार्थी समाजाच्या सर्व स्तरातील लोक होते. त्यामध्ये गरीब-श्रीमंत, साक्षर-निरक्षर, स्त्री-पुरुष, मुले-मुली, शेतकरी-व्यापारी, राजकारणी तसेच समाजसेवक हयांचा एकच वर्ग असे तो म्हणजे किर्तन. ते एक कर्मठ शिक्षक असल्यामुळे सर्वाधिकार त्यांना प्राप्त झाले होते. बाबा नेहमी आपले किर्तन 'गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला' अशा नामस्मरणाने सुरू करत व प्रश्नोत्तर पद्धतीने किर्तन करून श्रोत्यांशी संवाद साधीत असत. सर्वांना सुचेल व पचेल अशीच त्यांची प्रबोधनरूपी किर्तनाची भाषा होती. वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गाडगे बाबांविषयी म्हणतात, "आपल्या लोकांवर त्या निष्काम कर्मयोगी गाडगेबाबांचे फार उपकार आहेत. या सत्पुरुषाने लाखो रुपयांची संपत्ती मिळविली, पण गाडगे सोडले नाही, कवड्या टाकल्या नाहीत, चिंध्या फेकल्या नाहीत, हा होय खरा अनासक्ती योग. त्यांच्या एवढा फटकळ संत मला उभ्या आयुष्यात कोठेही दिसला नाही. दीन दुःखितांवर या पुरुषाने अमाप प्रेम केले आहे, त्यातच त्यांनी देव पाहिला, त्यांच्या सेवेत धन्यता मांडली, गाडगेबाबा म्हणजे गरिबांच्या सेवेचा कल्पतरू होय, त्यागाचे होमकुंड होय, धैर्याचा हिमालय होय अश्या अनेक सद्गुणांनी नटलेले व्यक्तिमत्व म्हणजे सद्गुरु गाडगेबाबा होत."*

कर्मवादाला महत्व न देता ज्योतिष्य बघणारे आणि ईश्वरीवादावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांवर त्यांनी मुळीच विश्वास ठेवला नाही. असहाय्याला साहय्येसाठी आणि त्याच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य अशा पाचही प्राथमिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी वर्गणीच्या माध्यमातून लाखो रुपये संपत्ती गोळा करून गरजू पर्यंत पोहचविण्याचे आणि त्यांना सेवा देण्याचे

महान कार्ये केले. मेलेल्या व्यक्तीचे अंत्यसंस्कार करण्यासाठी पैसे नसतांना कर्ज काढणाऱ्या लोकांवर सडेतोड टिका केली. त्यावेळाचा निरक्षर समाज हा अंधश्रद्धाळू असून कथा पुराणावर विश्वास ठेवणारा होता. म्हसोबा, मरीमाय, सितामाता, खंडोबा, आसरा माता यासारखे शेकडो गावठी देवी-देवता त्याकाळात निर्माण झाल्यामुळे सर्व भोळ्या जनतेची मोठया प्रमाणामध्ये होणारी दिशाभूल दूर करण्याचे काम त्यांनी केले.

संत गाडगेबाबांचे समाज प्रबोधनाचे साधन किर्तन असून ते एक चालते फिरते मानवतावादी होते. त्यांनी मुर्तिपुजेचा विरोध करून गोर-गरीबांची सेवा केली. धर्माच्या नावावर सर्वसामान्याचे शोषण करणाऱ्या ब्राम्हणवादी विचारधारेवर, शेतकऱ्यांचे शोषण करणाऱ्या बाजारपेठेतील अडते-व्यापारी वर्गावर, किर्तनाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करून प्रकाश टाकला. त्यांचे मत परिवर्तन करून त्यांच्यामध्ये दिन-दुबळ्यांबद्दल आपलेपणाची भावना निर्माण केली. त्यामुळे श्रीमंत लोकांनी बाबांना सरळ हाताने देणगीरूपी दान दिले. या दानातून त्यांनी पंढरपूरसारख्या ठिकाणी अस्पृशाच्या सोयीसाठी पाच लक्ष रुपये खर्च करून चोखामेळा धर्मशाळा बांधली. बाबांनी आपल्या किर्तनातून संत तुकाराम, महात्मा फुले, शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंजाबराव देशमुखांचे सामाजिक-शैक्षणिक विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. म्हणून सामाजिक सुधारणेला आधुनिकतेची जोड देणारे संत गाडगे बाबा सर्वांना आपलेसे वाटतात. महाराजांबद्दल म्हणायचे झाल्यास ते समतोल आणि स्थितप्रज्ञ वृत्तीचे होते. त्यांनी कोणताही जातीभेद न पाळता स्त्री आणि पुरुष हया दोन जाती त्यांनी मान्य केलेल्या दिसून येतात. लोक सेवा हिच ईश्वर सेवा मानून गाडगे बाबांना लग्न-विवाहामध्ये समाजासाठी होणारा अमाप खर्च, त्यासाठी कर्ज, वेळेचा अपव्यव, हुंड्याची प्रथा या गोष्टी अजिबात मान्य नव्हत्या. समाजातील शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान, व्यसने, लोकांतील आळशीपणा यावर सुद्धा त्यांनी प्रखर विरोध केला. शेतीला उत्कृष्ट बैल मिळविण्यासाठी गौ-पालनाची आवश्यकता समाजाला पटवून दिली. अस्पृश्यता निवारण, दारूबंदी तसेच कर्जमुक्ती यावरही प्रबोधने करण्यासाठी ते गावोगावी फिरले. ते कीर्तनात सांगतात, 'विद्या शिका आणि गरिबांचे शिक्षणासाठी मदत करा, गरिबांच्या पोराले पाटी द्या, टोपी द्या, शिम्पेन, वही द्या, आपल्या पोरायले विलायतेला पाठवायची इच्छा करता, न गरीबाले एक-दोन आण्याची वही देण्याची आपल्या पोटात बुद्धी नाही? आपण माणसं नाही, थोडा तरी तुका म्हणे, परोपकार नाही.'

ऐहिक जीवनाकडे दुर्लक्ष करणारा धर्म गाडगे बाबांना मान्य नव्हता तर त्यांनी आपल्या सामाजिक वास्तविकतेला सहकार्य करणारा धर्म सांगितला. गाडगे बाबांनी ऐहिक जीवनाला महत्व दिले असून समाजाला पुढील दहा कलमी संदेश दिला. -

१. भूकेल्याला अन्न,
२. तहानलेल्याला पाणी,
३. उघडया-नागडयाला वस्त्र,
४. गरीब मुलामुलींना शिक्षण,

५. बेभरांना आसरा,
६. अंध-पंग-रोग्यांना औषधोपचार,
७. बेकारांना रोजगार,
८. पशु-पक्षी, मुक्या प्राण्यांना अभय,
९. गरीब तरुण-तरुणींचे लग्न,
१०. दुःखी निराशांना हिम्मत.

हाच त्यांचा नवा रोकडा धर्म असून परलोकापेक्षा ऐवढे इहलोकी जीवन सुखी आणि समृद्ध बनविणे हा गाडगे बाबांच्या सामाजिक कार्याचा उद्देश होता. यज्ञसंस्थेला आणि कर्मकांड, पशु हत्या याला विरोध करून शाळा, धर्मशाळा, वसतीगृहासाठी करोडो रूपयाचे बांधकाम करणाऱ्या बाबांनी यज्ञ कधीच केला नाही. परंतु हजारो गरीब जेवण करतील अशी व्यवस्था केली. गाडगे बाबांनी चातुर्वर्ण व्यवस्थेचा धिक्कार केला कारण चातुर्वर्ण व्यवस्थेमुळे समाजामध्ये उच्च-नीच असा भेदभाव तयार होऊन अमानवियता आणि अस्पृश्यता तयार झाली होती. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशा चातुर्वर्ण व्यवस्थेमध्ये शुद्रांना समाजामध्ये पशुपेक्षाही हिन वागणूक दिली जात होती म्हणून माणसाची माणूसकी ही एकच जात आहे हे सांगणारी आणि सर्व समाजाचे कल्याण करणारी विश्वस्त कल्पना आपल्या विचार आणि कार्यातून स्पष्ट केली. त्यांनी काटकसरीचे महत्व लोकांना पटवून देतांना म्हटले की, “कोणत्याही मोठ्या कामाचा प्रारंभ आपण केलेल्या काटकसरीतून होतो. यासाठी माणसाने संयमाने व सामंजस्याने काम करावे, संसारात काटकसर करावी, जमाखर्च ठेवावा, आपल्या ठेवी पाहून खर्च करावा.”^३

त्यांनी कर्मकांड करणाऱ्या पुरोहिताविरुद्ध, अंधश्रद्धेविरुद्ध, बुरसटलेल्या जुनाट रूढीविरुद्ध, प्रथा-परंपराविरुद्ध तसेच धार्मिक भेदाभेद करणाऱ्याविरुद्ध आवाज उचलून आपल्या किर्तनाच्या माध्यमातून ‘देव रोकडा सज्जनी’ हा संदेश दिला. बाबांनी हाती झाडू घेऊन समाजातील सर्व प्रकारची अस्वच्छता दूर करणाऱ्याचे काम करून श्रमप्रतिष्ठेचे महत्व समाजाला पटवून दिले. समाजातील पारंपारिक मूल्ये आणि आधुनिक मूल्ये यांची योग्य सांगड घालून स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुत्व याद्वारेच कार्ये केले. त्यामुळे समाजामध्ये करुणा, सेवा, सहकार्य आणि त्याग करण्याची प्रवृत्ती तयार होण्यास मदत झाली. संत गाडगेबाबांनी बुद्धी प्रामाण्यवादी कार्याच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करून समाज परिवर्तन आणि सामाजिक क्रांती घडवून आणली. त्यांनी लोककथा, लोकगीते, म्हणी, वाक्यप्रचार, कुट प्रश्न यांच्याद्वारे सामाजिक समस्याची सोडवणूक करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. समाजातील दीन-दलित, गरीब, मागास समाजासाठी धर्मशाळा, वस्तीगृहे बांधण्यासाठी जमीनदार, श्रीमंत सावकाराकडून संपत्ती दान करण्यासाठी प्रोत्साहीत केले.

माणसाला माणुसपण देण्यासाठी सतत समाजरूपी सुर्योसारखे झटणारे गाडगे बाबा एक अग्निपुरूष म्हणून समोर येतात. त्यांनी पीडित-शोषित गरीब दीन-दुबळ्या समस्या जाणून त्या मिटविण्याचे काम करून विषमतेने व्यथित झालेल्या भारतीय समाजाला एकतेचा, एकात्मतेचा आणि प्रेमाचा संदेश दिला. गाडगे बाबा एक अलौकिक व्यक्तीमत्वाचा धनी होते. त्यांनी आपल्या बुद्धीवादी विचारांना प्रत्यक्ष व्यवहारामध्ये उतरवून ‘नाचू

किर्तनाच्या रंगी, ज्ञान दीप लाऊ जगी’ हया नामदेवाच्या वाणीनुसार किर्तनाच्या माध्यमातून समाजातील अडाणी, अशिक्षित, भोळ्या-भाबळ्या जनतेला गावोगावी जाऊन खरे ज्ञानदान करण्याचे कार्ये केले. साहित्यसम्राट आचार्य अत्रे म्हणतात, “बाबांचे कीर्तन – श्रवण हा एक महान अनुभव आहे. तो ज्याने घेतला नसेल तो करंटा, तो दुदैवी, तो अभागी! तो कशाला या महाराष्ट्रात जन्माला आला? बाबांचे कीर्तन अज्ञांसाठी आहे, गरिबांसाठी आहे, दलितांसाठी आहे, दुःखितांसाठी आहे, त्यात योग नाही, अध्यात्म नाही, पोथी नाही, पुराण नाही, देवांची वर्णने नाहीत. पुजाऱ्यांना उपदेश नाही, त्यात शुद्ध जीवन आहे. हजारो वर्षे समाजाच्या, आर्थिक सत्तेखाली आणि धार्मिक रूढीखाली भरडून निघाल्यामुळे दुधखुळ्या, देवभोळ्या अन् आंधळ्या-पांगळ्या झालेल्या हिनदिन समाजाच्या उद्धारांच्या झगझगीत प्रकाशझोत म्हणजे गाडगेबाबांचे कीर्तन.”^४

भारतीय समुदायातील कटकरी, मजुर, शेतकरी इ. सारखे समाजघटक आज सर्वाधिक दुर्लक्षित झालेले असून भौतिक सुख समृद्धीसाठी नैतिक मूल्ये ही पायदळी तुडविली जात आहेत, असेच चित्र दिसते. संत गाडगे बाबा म्हणजे अनासक्ती योग आणि पूर्णपणे सार्वजनिक जीवन जगणारे व्यक्तिमत्व होय. त्यांनी व्यक्तीगत जीवन पूर्णतः सार्वजनिक जीवनामध्ये समर्पित करून आयु यभर ‘वसुधैव कुटुंबकम’ यानुसार सर्वांचे हित जोपासले.

संत गाडगे बाबांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे समाजशास्त्रीय आणि वैचारिक वाडमयालासुद्धा मोठा हातभार लागला. आपल्या प्रबोधनाच्या माध्यमातून जनतेची दिशाभूल व अज्ञान दूर करण्यासाठी त्यांनी बुद्धीचा व विवेकाचा कस लावून कर्मकांडावर प्रहार केला. बाबांनी तळागाळातील लोकांसाठी सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी उभारून महाराष्ट्रावर अत्यंत उपकार केले असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्यांचे शैक्षणिक विचार हे श्रमप्रतीठा, स्वावलंबन, शिस्त, संवेदनशिलता, सत्य, अहिंसा, वैज्ञानिक दृष्टीकोण तसेच सर्वधर्म समभाव यावर आधारलेले आहेत. त्यांनी आपल्या आचाराला, विचाराची जोड देऊन व्यक्तीपूजा, विभूती पूजा तसेच अवतारवाद याला विरोध केला. आळशी आणि निकोप झालेल्या ग्रामीण भारतीय समुदायाला योग्य ती शिकवण देण्याचेच कार्ये केले. गाडगे बाबा स्वच्छतेचे महत्व पटवून देतांना आपल्या खास शैलीमध्ये म्हणतात, “अरं अशी कशी रं तुमी माणसं! अरं मांजर कुत्रंसुद्धा आपल्या घाणीवर माती ओढतं आणि तुमी माणसं. खुशाल तशीच बसता. काय म्हणावं तुमाला?” अशा प्रकारे आपल्या साध्या-सोप्या पद्धतीने भारतीय समाजाला इष्टतेचे व स्वच्छतेचे धडे दिले.

गाडगे बाबांनी स्वतः निरक्षर असूनही सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, तसेच सांस्कृतिक अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये आपले महत्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांचे सामाजिक कार्ये हे मानवी समाजाला हितकारक असून वास्तविकतेची आणि वैज्ञानिकतेची कास धरणारे तसेच बुद्धीप्रामाण्यावादी ऐहिक जीवनाचा पुरोगामी विचार करणारे असेच आहेत. स्वर्ग ही संकल्पना त्यांना मान्य नसून वास्तविक जगाला आणि जीवनालाच ते स्वर्ग मानतात. खेड्यातील अज्ञानावर आणि अंधश्रद्धेवर भांडवलशाहीचे पोषण होत असते हे गाडगे बाबांनी आपल्या दिव्य दृष्टीने ओळखले

होते. आचार्य अत्रेच्या मते मार्क्स नावाचा माकड आहे की माणूस आहे हे ठाऊक नसणाऱ्या माणसाने समतावादी विचार झोपडी-झोपडीपर्यंत पोहचविले. अंगारे, धुपारे, जादुटोणा, नवस फेडणे यासारख्या अंधश्रद्धा, यज्ञाचे आणि कर्मकांडाचे पाठबळ असलेल्या धार्मिक प्रवृत्तीला त्यांनी कडाडून विरोध केला. ग्रामीण समाजाचे सुक्ष्म निरीक्षण खऱ्या अर्थाने बाबांनी केले. संत गाडगेबाबांचे व्यक्तिमत्व समजून घेण्याची प्रज्ञादृष्टी आज भारतीय समाजाकडे असणे आवश्यक आहे. गाडगे बाबांनी सांगितलेला दहा कलमी संदेश म्हणजे सर्व जाती-धर्मातील सारभूत तत्वे होय. अतिरिक्त सुखवादी विचाराला गाडगे बाबांच्या जीवनामध्ये कुठेही जागा नसलेलीच दिसून येते. त्यांनी नेहमी रेल्वेच्या लोकल डब्यातून प्रवास केला यावरून त्यावेळच्या गरीब, दरिद्र्यामध्ये जगत असलेल्या भारतीय जनतेला गाडगे बाबा आपल्यासारखेच वाटल्याने ती त्यांच्या छत्राखालीच एकत्र आलेली दिसतात. मृतप्राय भारतीय समुदायाला संजीवनी देणारा समाज सुधारक आणि शांततेच्या मार्गाने समाजपरिवर्तन घडवून पाहणारा देदीप्यमान लोकनेतृत्व अशी ओळख त्यांची आपल्या कार्यकर्तृत्वामुळे निर्माण झाली. बाबांच्या थोरपणाचा विचार करता ते प्रत्यक्ष आचरणवादी होते. हिंसेला त्यांनी प्रकटपणे विरोध करून देवी-देवताला नवस फेडण्यासाठी कोंबडे-बकरे कापणाऱ्यांवर त्यांनी टिकासत्र सोडले. समाजाला पुरोगामी आणि सुधारणावादी दृष्टी देण्यासाठी, पराकोटीचा जातीभेद, माणुसकीची सतत होणारी पायमल्ली, धर्मांधता, दारिद्र्य, गरीबी, शेतकरी-आत्महत्या, महिलांवरील अन्याय-अत्याचार, वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, देशातील भ्रष्ट राजकीय नेतृत्व व कामचुकार नोकरशाही पाहता गाडगे बाबांच्या विचाराची आजही नितांत गरज असलेलीच दिसून येते.

निष्कर्ष: १) गाडगेबाबांनी संभाषण व कीर्तनातून शिक्षणासंबंधी लोकांच्या मनात जागृती केली व त्यांनी अनौपचारिकपणे लोकांशी संवाद साधला. २) कीर्तनातून त्यांनी अनुभवलेले आणि समाजात डोळसपणे पाहिलेले निरक्षरतेचे दुष्परिणाम अधोरेखित केले आणि शिक्षणाच्या अभावामुळे गोरगरीब, भोळ्याभावडया लोकांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे लोकांच्या आर्थिक-सामाजिक प्रगतीला अडथळा येतो, हे ठामपणे प्रतिपादन केले. ३) शिक्षणाच्या कार्यामध्ये - शिक्षणाने शहाणपण येते, शोषणापासून मुक्ती साधते, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो, सामाजिक गतिशीलता प्रत्ययास येते, आर्थिक उन्नती होते, दारिद्र्य व सावकारशाहीपासून मुक्ती मिळते, हे प्रतिपादन करित असताना सामान्य जनतेच्या मनात महत्त्वाचे व शिक्षणाचे महत्त्व ठसावे म्हणून त्यात धार्मिकतेची जोड दिलेली आढळते. ४) गाडगे महाराजांनी शिक्षणाला देवाची भक्ती म्हटलेले आहे. ते खऱ्या अर्थाने लोकशिक्षक होते. लोकांना जीवन शिक्षण देण्याचे काम त्यांनी केले. त्यांनी मुलींच्या, दलितांच्या, आदिवासींच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला. ५) जनतेने शिक्षित व्हावे हा संदेश त्यांनी जीवनभर दिला. त्यांची शिक्षणाची संकल्पना व्यापक होती. एक प्रकारे त्यांचे शिक्षण सर्वांगीण व सर्वव्यापी व्हावे यासाठी त्यांचा आग्रह होता.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. पांडे दया, "संत गाडगेबाबांचे सामाजिक विचार", (एक समाजशास्त्रीय अध्ययन), श्री साईनाथ प्रकाशन, १, भगवापर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर-१० प्र. आ. १७ ऑक्टोबर २०१०, पृ. ८८.
२. तत्रैव.
३. टाले प्रफुल्ल : "महाराष्ट्रातील समाजसुधारक", प्रकाशक - नरेंद्र खापेकर, साईज्योती प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. २० डिसेंबर २०१८, पृ. २४४.
४. देखणे रामचंद्र : "लोकशिक्षक गाडगेबाबा", पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. ८ नोव्हेंबर १९९७, पृ. ६१.

सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे

डॉ. हेमंत म. देशमुख (मराठी विभाग प्रमुख), आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा.

महाराष्ट्रातील लोककलांचा वारसा शोधतांना पारंपारिक माध्यमांनी अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावलेली आहे. लोकसंवादाच्या संदर्भातही या पारंपारिक माध्यमांचे महत्व सामाजिकदृष्ट्या आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या अनन्यसाधारण आहे. जलसा या पारंपारिक लोककलांनी लोकसंवादाच्या संदर्भात विशेषतः ग्रामीण जीवनातील लोकसंवादाची गती वाढवून सुसंवाद साधलेला दिसून येतो. महाराष्ट्रातील भारूड, गण, गवळण, तमाशा, लावणी ही जशी काही लोकनाटये सर्वच स्तरावरील जनतेसाठी कलावंतांनी तयार केली याच धर्तीवर त्याच रूपबंधाचा आसरा घेऊन सत्यशोधक जलसे आणि आंबेडकरी जलसाची निर्मिती झाली. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीत आणि सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीत सत्यशोधक जलसे आणि आंबेडकरी जलसांनी प्रभावी लोकसंवादाची माध्यमे म्हणून अत्यंत महत्वाची कामगिरी केलेली आहे. ही दोन्ही लोकमाध्यमे अनुक्रमे महात्मा जोतीबा फुले हयांच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या क्रांतिकारक कार्याची आणि विचारांची आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या परिवर्तनकारी विचारांची आणि कार्याची प्रभावी प्रचाराची आणि प्रसाराची महत्वपूर्ण संवाद माध्यमे होती.

महाराष्ट्रात प्रसिद्ध असलेल्या तमाशा या लोकनाटयाच्या धर्तीवर जलसा या लोकनाटयाची निर्मिती झालेली दिसते. एवढेच नव्हे तर पारंपारिक तमाशाचे जलसा हे विकसनशील रूप झालेले दिसते. प्रारंभीचा तमाशा व त्यातून उदयास आलेला सत्यशोधकी जलसा व सत्यशोधकी जलसानंतर आंबेडकरी जलसा असे विकसित रूप या तमाशा या लोकनाटयांच्या परिवर्तनासंदर्भात म्हणता येऊ शकते. महाराष्ट्रात पेशवाईच्या काळात तमाशा हा लोकनाटय प्रकार भरभराटीस आला व पेशवाईच्या अस्तासोबतच तमाशाला उतरती कळा लागली. त्यानंतर १९१० ते १९३० च्या काळात सत्यशोधकी जलसे आले व १९२७ ते १९६० च्या काळात आंबेडकरी जलसाने लोकनाटयाची परंपरा जोपासलेली दिसते. सातारा, अहमदनगर, विदर्भ, सोलापूर, कोल्हापूर, खानदेश, मराठवाडा, नाशिक, बुलढाणा भागात जलसे गावोगाव फिरून लोकशिक्षणाचा प्रसार करित होते. तमाशात जसे डफ, तुणतुणे, ढोलकी, कडी, टाळ क्वचित तबला, हार्मोनियमच्या सहकार्याने तमाशातील कलावंत तमाशाचा 'फड' करायचे व नाटकी वेशभूषा, केशभूषा, रंगरांगोळी, पडदा यांच्या फंदात न पडता सरळ सरळ लोकांसमोर जळत्या मशालीच्या उजेडात जलसा रंगायचा. फारच झाले तर वेशभूषेसाठी गेऊ, काजळ, कोळसा पिवळ्या रंगाच्या बियाचे रंग याचा मेकप व धोतर, टोपी, सदरा प्रसंगी कोटाचा उपयोग केल्या जाई. या फडामध्ये जलसाकार शाहीर हा प्रमुख असायचा व त्याच्या जोडीला झिलकरी साथी, ढोलक्या, दोन नाच्या पोरे, गमत्या, टाळकरी इत्यादीच्या सहाय्याने शाहीर आपला फड उभारीत असायचा. ही साधन सामग्री तमाशा या लोकनाटयाच्या अभिव्यक्तीसाठी खास विशेष होती तशी जलशातही आहेत. पण अभिव्यक्तीचे साम्य असले तरी आशय मात्र वेगळा आणि महत्वपूर्ण आहे.

तमाशा आणि जलसे (सत्यशोधकी, आंबेडकरवादी) यात आविष्कार साम्य वाटत असले तरी त्यांच्यातील आशय भूमिका मात्र भिन्न आहेत. जलस्यांमध्ये प्रबोधन हे मुख्य प्रयोजन आहे. रंजन किंवा मनोरंजन हे पारंपारिक तमाशाचे मुख्य हेतू होते व अध्यात्माची जोड देऊन थोडे समाज उद्बोधन हेतू होते, पण जलस्यांचे मुख्य प्रयोजन प्रबोधन व लोकशिक्षण हेच होते. म. फुलेंची ब्राम्हण्यांविरोधीची चळवळ व शेतकऱ्यांना जागृत करून उठावाची दिलेली प्रेरणा सत्यशोधकी जलस्यांमधून प्रगट होते व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले चवदार तळाचे सत्याग्रह पासून १९५६ धर्मातरापर्यंतचे परिवर्तनवादी विचार याची प्रेरणा आंबेडकरी जलस्यांना लाभली आहे.

१९१० ते १९३० या काळात मुख्यत्वे सत्यशोधकी जलसे निर्माण झाले व नंतरच्या काळात साधारणतः १९२७ ते १९६० पर्यंतचा काळ आंबेडकरी जलस्याचा काळ गृहित धरल्या जातो. म्हणजे १९१० ते १९६० पर्यंतचा काळ लक्षात घेतल्यास हा काळ महाराष्ट्रासाठी प्रबोधनाचा काळ होता. टिळक, आगरकर, नंतर म. गांधी, म. फुले, लोकहितवादी सावरकर व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा काळ सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व साहित्य चळवळीचा काळ म्हणून अत्यंत महत्वाचा काळ आहे. याच काळात सत्यशोधकी आणि आंबेडकरी जलसे सादर झाले. त्यात स्वाभाविकच जलस्यांना प्रबोधनाचा ओजस्वी वारसा लाभला होता म्हणून त्यात जलस्यांचे विषय सार्वत्रिक शिक्षण प्रसार, सावकारी पाश, पठाणांची झुंडशाही, अस्पृश्यता निवारण, जातीभेद, बालहत्या, विधवा पुनर्विवाह, केशवपण, दारूबाजी, हुंडा, अंधश्रद्धा, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था इ. समस्यांवर प्रबोधन देऊन समाजपरिवर्तनाची अपेक्षा करित होते. याच प्रेरणेने सातारा, अहमदनगर, सोलापूर, विदर्भ, कोल्हापूर, खानदेश, मराठवाडा, नाशिक, बुलढाणा या परिसरात मोठयाप्रमाणात जलसे होत होते. जवळपास ३० (तीस) जलसे मंडळ सत्यशोधकी जलस्यांचे होते व २० (वीस) जलसे मंडळ आंबेडकरवादी जलस्यांचे होते. समाज परिवर्तनाची अपेक्षा बाळगुण हे साहित्य (नाटय) वाटचाल करित होते. हे लोकनाटय दृश्य, श्राव्य असल्यामुळे याच्या सादरीकरणाने 'झटिती प्रत्यय' येऊन रसिकांवर त्याचा थेट परिणाम होऊन त्याचे 'झटिती परिणाम'ही होत होते. पश्चिम महाराष्ट्रात सातारा रोड या गावी जोतीराव फाळके हयांनी जलसा सादर केल्यानंतर त्या गावातील लोकांनी जलस्याच्या प्रबोधनाचे फलित म्हणून १८ कुटूंबे एकत्र येऊन सामुहिक शेती करायला लागले. शाहिराने 'सामुहिक शेती' या विषयावर प्रबोधन जलसा सादर केला त्यामुळे त्या गावातील लोक जलस्याला प्रभावित होऊन हे घडल्याचे हे जिवंत उदाहरण आहे. हा जलस्यांचा झटिती परिणाम लक्षात घेऊन केशवराव विचारे, प्रबोधन ठाकरे, भास्कर जाधव, दिनकरराव जवळकर, माधव बागल यांच्या सहकार्याने राजर्षी शाहू महाराजांनी जलस्यांच्या माध्यमातून हजारो प्रयोग करवून घेतले व समाजप्रबोधनाच्या चळवळीत मोलाचे कार्य घडवून आणले. किंबहुना विठ्ठल डोणे, रामचंद्र

माळी, ईश्वर माळी, लहरी हैदर इ. शाहिरांना राजर्षी शाहू महाराजांनी राजाश्रय दिल्याचे कळते. भीमराव महामुनी ओतुरचे जातीने सोनार असणारा पहिला जलसाकार आहे. त्याने प्रथमतः 'विद्याप्रकाश' नावाचे कलापथक तयार केले व गावोगावी जाऊन हजारो प्रयोग केले व त्याला प्रचंड लोकप्रियताही लाभली होती म्हणून हयांची प्रेरणा घेऊन पुढे अनेक सत्यशोधकी शाहिर निर्माण झाले. कृष्णाजी भालेराव, रामचंद्र घाडगे, जोतीराव फाळके, तात्याबा यादव, गणपत मोरे, भाऊ पाटोळे, गोविंदराव घाटगे, रामचंद्र माळी, ईश्वर माळी, लहरी हैदर, विठ्ठल डोणे इ. सत्यशोधकी शाहिरांनी जलस्यातून समाजप्रबोधन केले व शाहिर बाबुराव वानखेडे, सुदामा वानखेडे, गोविंद चाटे, शंकरराव कान्हेरकर, शाहिर श्रीकृष्ण लबडे, केरूबुवा गायकवाड, अण्णाभाऊ साठे, भीमराव कर्डक, वामनदादा कर्डक इ. आंबेडकरी शाहिरांनी समाजप्रबोधनाच्या नाटयचळवळीस हातभार लावले. आज तमाशा हा लोकनाटय प्रकार तितकासा दिसत नसला तरी जलस्यांच्या

रूपाने अस्तित्वात आहे. किंबहुना तमाशाने रंजनापासून अशिललतेपासून परावृत्त होऊन जलस्यात रूपांतरित झाले व समाजप्रबोधनाच्या अंगाने अजुनही समाजप्रबोधन करीत आहे. हे जलस्याचे मोठेपण या आधीच्या वाङ्मय ईतिहासाने लक्षात घेतले नाही याची खंत वाटते. साहित्य समाजाभिमुख असावे व समाज जीवनासाठी उपयोगी व्हावे एवढेच नव्हे तर त्याचे समाजावर तात्काळ परिणाम व्हावे अशी साहित्याकडून अपेक्षा करायची असेल तर जलस्याकडून करता येते. इतके मोठेपण जलस्याला नक्कीच लाभले आहे.

संदर्भसूची:

१. आडसूळ भाऊसाहेब, (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रेरणेचे साहित्य.
२. कुळकर्णी वा.ल., मराठी नाटक आणि रंगभूमी.
३. जोशी वि. कृ., लोकनाटय परंपरा, ठोकळ प्रकाशन, पुणे.
४. मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भिमरत्न प्रकाशन, नागपूर.
५. मराठे कृ. बा., मराठी रंगभूमीचे पूर्वर्ग, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९७९.
६. मांडे, डॉ. प्रभाकर, लोकरंगभूमी, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद.

भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग

प्रा. एस. एम. देवकर, शि.म.श्री. कृष्णराव झोटींग पाटील कला, वाणिज्य, महाविद्यालय, समुद्रपूर जि. वर्धा

प्रस्तावना: राजकारण आणि भारतीय महिला हा विषय भारतीय समाजात नेहमीच चर्चीला जातो. वास्तविकतः भारतीय समाजात महिलांची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी आहे. एकूण मतदारात महिला मतदारांची संख्या सुध्दा निम्मी असते. त्यामुळेच भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग हा विषय खूप मोठा आहे. भारतीय समाजात अनेकदा महिलांना मतदान करण्याची संधी देणे म्हणजेच त्यांचा राजकारणातील सहभाग समजला जातो. वास्तविकता देशाच्या राजकारणात आपण किती महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्व करण्याची संधी देतो? निवडणुकीत उभे राहण्याची आणि त्यांना निवडून आणण्यासाठी आपण किती प्रयत्न करतो? निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींना स्वतंत्रपणे काम करण्याची किती संधी देतो? यावर महिलांचा राजकारणातील सहभाग अवलंबून असतो. भारताच्या इतिहासात महिलांच्या सक्रिय राजकारणाचे अनेक संदर्भ आढळून येतात. इतिहासातील नोंदीचे विश्लेषण केले असता असे दिसून येते कि महिला राजकारणात नुसत्या सक्रिय नव्हत्या तर त्यांचा निर्णय प्रक्रियेमध्ये, राजकीय व सामाजिक चेतना निर्माण करण्यामध्ये मोलाचा वाटा होता हे विसरता येत नाही. जेव्हापासून भारतीय समाजात लोकशाही पद्धतीने निवडणुका व्हायला लागल्यात तेव्हापासूनच भारतीय महिला मतदानात आवजून सहभागी होतात. आधुनिक काळात देशातील राजकीय क्षेत्रात लैंगिक समानता आणण्यासाठी भारत सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राजकीय आरक्षण सुरू केले आहे त्याचा परिणाम म्हणून ग्रामपंचायतपासून ते लोकसभा व राज्यसभेपर्यंत राजकारणी महिलांचे प्रमाण सतत वाढत आहे.

संशोधन पध्दती: भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग अभ्यासण्यासाठी संशोधनाचा आराखडा म्हणून, अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक संशोधन आराखडा व वर्णनात्मक संशोधन आराखडा या दोन्हीचा संयुक्त वापर केला आहे. तसेच तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक व द्वितीयक स्रोतांचा अवलंब केला आहे. यामध्ये विशेषतः या विषयावर पूर्वी झालेली अध्ययने, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील अग्रलेख, मासिके, इंटरनेटवर उपलब्ध असलेली माहिती या सर्वांचा आधार घेतला आहे.

गृहितकृत्ये: प्रस्तुत शोधनिबंधात विषयाला अनुसरून दोन गृहितकृत्ये निश्चित करण्यात आली आहेत. १. वर्तमानकाळात भारतीय समाजात महिलांचा राजकारणातील सहभाग सतत वाढत आहे. २. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे व राजकीय आरक्षणामुळे भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग सतत वाढत आहे.

भारतीय महिलांचा राजकारणातील सहभाग: भारतीय समाजात आर्यकाळापासून स्त्रियांना महत्त्वाचे स्थान आहे. ऋग्वेदात महिलांना राजकारणात स्थान असल्याचाही उल्लेख आहे. तसेच उपनिषद, पुराणकाळात ही ते कायम होते. परकीय आक्रमणांतरही काही स्त्रिया राजकारणात दिसून येत होत्या. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक भारतीय स्त्रियांनी अनेक क्षेत्रात आपल्या कामाने ठसा उमटविला आहे. भारताच्या इतिहासात

महिलांचा राजसत्तेत जसा सहभाग होता तसा तो स्वातंत्र्याच्या संग्रामातही त्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अनेक महिलांनी राजकारणातील अनेक महत्त्वाची पदे भूषवली आहेत. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये होती व त्यांचा कारभार स्वतंत्र होता. राजेशाहीभोवतीच त्यांचे राजकारण केंद्रित होते. हीच प्रथा नंतरच्या काळातही चालू राहिली. इ. स. १२ व्या शतकानंतर अधूनमधून राज्यकारभाराची सूत्रे महिलांच्या हाती गेल्याचे आपणास दिसून येते. वयाच्या अवघ्या तेराव्या वर्षीच निष्णात लढवय्यी म्हणून रझियाने लौकिक प्राप्त केला. इ. स. १५२४ ते १५६४ या काळात गोंडवाना संस्थानची महाराणी असलेल्या दुर्गावतीचे नावही इतिहासात कोरले गेले आहे. सोळाव्या शतकातील आणखी एक ठळक नाव म्हणजे चांदबिबी. सतराव्या शतकात प्रत्यक्ष राज्यकारभार न करताही राजकारणाला नवी दिशा देणारी राजमाता म्हणून नाव घेतले जाते त्या म्हणजे, जिजाबाई शहाजी भोसले. जिजाऊनंतर ठळकपणे दिसते ते नाव कर्वीरवासिनी महाराणी तारारणीचे. इ. स. १७६६ ते १७९५ या काळात आपल्या कार्यकर्तृत्वाने झळाळून उठली होती इंदूरची पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर. त्याचप्रमाणे इ. स. १७७८ ते १८२९ या काळात कर्नाटकातील कितूरची राणी चन्नम्मा यांनी सुध्दा राजकारणात आपल्या नावाचा ठसा उमटविला होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात तर भारतीय राजकारणात महिलांचा राजकीय सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. भारतीय राजकारणातील स्त्री नेत्या म्हणून इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललिता, प्रतिभा पाटील, सुषमा स्वराज, शालिनीताई पाटील, सुप्रिया सुळे, शीला दिक्षीत, वसुंधराराजे सिंदिया ही नावे सुपरिचित आहेत. गेल्या वीस वर्षात सुविधा, स्वच्छतागृहे, बचतगट, महिला सुरक्षितता, लिंगनिदान करून स्त्री-भ्रूणहत्या, स्वच्छता, यांसारख्या प्रश्नांवर लक्ष वेधले गेले. शहरांसोबतच गेल्या दहा वर्षात ग्रामीण भागातही महिला सरपंचांपकी काहीनी दारूबंदीच्या लढाईलाही मूर्तस्वरूप दिले. महिला सरपंचांनी व ग्रामपंचायत सदस्यांनी ग्रामसभा घेतल्या, दारूबंदीचे ठराव विजयी केले व गावपातळीवर समाज सुधारायचा प्रयत्न केला.

स्थानिक स्वराज्य संस्था व महिलांचा राजकीय सहभाग: महिलांना पुरुषांप्रमाणे समान भूमिका व समान सत्ता कोणत्याही देशामध्ये मिळत नाही. ही दुर्दैवाची बाब आहे. त्यामध्ये लिंगभेद केला जातो. महिलांची उपेक्षा केली जाते व त्यांना संधीवंचित व राजकीय सत्तेपासून वंचित ठेवले जाते, ही स्थिती सर्वथा अन्यायकारक आहे. ही स्थिती बदलविणे आज अत्यंत आवश्यक झाले आहे. भारतातील महिलांची स्थितीसुध्दा यापेक्षा वेगळी नाही. भारतीय महिलांच्या स्थितीमध्ये बदल त्यांच्या राजकीय सहभागामुळे निश्चितपणे होऊ शकतो. महिलांना राजकारणात, निर्णयप्रक्रियेत सध्या किती वाटा जगभर मिळतो, त्याचे स्वरूप काय आहे, हे अभ्यासणे आवश्यक ठरते. याबाबत आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोण आपण बाळगल्याशिवाय आपण कोठे आहोत व कोठे

जायचे आहे हे आपणास आकलित होणार नाही. त्यासाठी जगभर महिलांचा एकूणच सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा काय आहे, ते लक्षात घेणे आवश्यक आहे. ७३ वी घटनादुरुस्तीच्या व्दारे १९९२ मध्ये पंचायत राज संस्थेतील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तिन्ही स्तरांवर महिलांसाठी राजकीय आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली आहे. याव्दारे असे अपेक्षित धरले आहे की, पंचायत राज संस्थातील एक तृतीयांश सदस्य व अध्यक्ष महिलांमधून झाले पाहिजेत. भारतीय पारंपारिक समाजात महिलांना राजकीयदृष्ट्या समोर आणण्यासाठी आणि त्यांच्या हातात राजकीय सत्ता सोपविण्याचा हा प्रयत्न भारतीय समाजाच्या इतिहासात प्रथमच होत आहे. या संधीचा फायदा घेण्यासाठी भारतीय महिला सुध्दा आज मोठ्या प्रमाणात समोर येत आहेत. याचाच परिणाम म्हणून आज ६,५५,६२९ महिला ग्रामपंचायतमध्ये, ३७,५२३ महिला पंचायत समितीमध्ये तर ३,१६१ महिला जिल्हा परिषदेमध्ये सत्तेत आलेल्या आहेत.

भारतीय महिलांची वर्तमान राजकीय स्थिती: महिलांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी आज शासकीय स्तरावर विविध योजना, कार्यक्रम, राजकीय आरक्षण या माध्यमातून भरपूर प्रयत्न होत आहेत. या प्रयत्नाला प्रतिसाद म्हणून आज अनेक महिला राजकीय क्षेत्रात आपले कर्तृत्व दाखवित आहेत. सामुहीक विकास, ग्रामपंचायत व ग्राम सभेत महत्वपूर्ण विषयावर आपले मत मांडणे, गावातील समस्यांचे निवारण करणे, सर्वांच्या हिताचे निर्णय घेवून सर्वांचे कल्याण साधणे इत्यादी बाबतीत महिला पुरुषापेक्षाही अधिक कर्तृत्ववान सिध्द होत असल्याचे दिसते. परंतु याबरोबरच असेही निदर्शनास येते की, महिलांसाठी राजकीय आरक्षण आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी विविध संधीची उपलब्धता असूनही काही मोजक्याच महिला राजकीय क्षेत्रात समोर येत आहेत. भारताच्या लोकसंख्येत अर्धा वाटा असणाऱ्या महिलांच्या संख्येपैकी बहुतांश महिला आजही राजकीय, सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत खूप मागे आहेत.

आपण आज २१ व्या शतकात असलो तरी महिलांना मात्र आपण अजूनही २० व्या शतकातच ठेवले आहे. 'आधुनिक युग हे लोकशाही व्यवस्थेचे युग असून भारताने देखिल स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर स्वतःसाठी लोकशाही राजकीय व्यवस्थेचा स्विकार केलेला आहे. लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत लोकांच्या जास्तीत जास्त राजकीय सहभागाची, त्यांच्यातील अधिकतम राजकीय जागरूकतेची अपेक्षा केली जाते. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राजकीय आरक्षणाचे कवच प्राप्त झाल्यानंतर व राजकारणात त्यांचा वावर वाढल्यानंतर महिला आत्मविश्वासाने बोलताहेत, काहीतरी करून दाखवण्याची महिलांमधील जिद्द वाढली आहे. स्त्रीच्या राजकारणातील सहभागाविषयीच्या वाढणाऱ्या प्रतिकूलतेला स्त्रियांनी एक शक्ती बनवण्यात यश मिळवले आहे. स्त्रियांनी राजकारणाविषयी नकारात्मकता न बाळगता, राजकारणात येत आहेत. महिला चळवळीने कात टाकून केवळ समाजकारण न करता राजकीय आरक्षणासाठी लढले पाहिजे. आणि स्त्रियांचं प्रतिनिधित्व करण्यासाठी समाजभान असलेल्या चांगल्या महिला राजकारणात धाडल्या पाहिजेत. महिला राजकीय क्षेत्रात सक्रीय होताहेत हे

अत्यंत महत्वाचे असून त्यातून येणारा काळ नक्कीच बदललेला असेल.

निवडणूका, मतदान आणि महिला: लोकसभेची किंवा विधानसभेची निवडणूक जवळ आली की साहजिकच वातावरण तापलेलं असत, समाजमन ढवळून निघतं. आपल्या देशातील लोकशाहीव्यवस्थेत निवडणुकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, तसेच त्याच्याशी निगडित असणाऱ्या राजकारणाला आणि ज्याच्या आधारे निवडणुका संपन्न होतात त्या मतदानालाही. या सगळ्यांमध्ये महिलांचे स्थान कुठे आहे, महिला या सगळ्यांकडे कुठल्या पद्धतीने पाहतात, त्या यात कुठे व कशा सहभागी होतात, हे पाहणे जसे आवश्यक आहे तसेच रंजकदेखील आहे. भारतात राजकारण किंवा सत्ताकारण आणि महिला यांचे नाते तसे जुने आहे. अगदी पूर्वीपासून जवळपास प्रत्येक शतकात महिला सत्तास्थानावर विराजमान झालेल्या, राजकारणात महत्वाची भूमिका बजावताना आपल्याला दिसतात. पुरुषांच्या तुलनेत हे प्रमाण अगदी नगण्य असले, तरी तिचे अस्तित्व मात्र जाणवण्याइतपत होते हे निश्चित! स्वतंत्रता प्राप्तीच्या लढ्यात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांचा सहभाग राहिलेला आहे. मात्र, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्या सत्तास्थानी कमी असल्या, तरी राजकारणातील त्यांचा वावर वर्धिष्णूच राहिला. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आलेल्या महिला आरक्षणाने त्या त्या पातळीवर तरी संख्यात्मकदृष्ट्या बरोबरीने वावरू लागल्या आणि पुरुषांच्या बरोबरीने मिळालेल्या मतदानाच्या अधिकाराचा वापरही दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणावर त्या करतांना दिसतात. गेल्या काही वर्षांत महिला मतदारांचे प्रमाणही लक्षणीय रीत्या वाढल्याचे आढळते. १९५० मध्ये आपल्या देशात महिलांना मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला. १९६२ मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या निवडणुकीत महिलांमधील मतदानाची टक्केवारी ४६.६३ होती जी १९८४ च्या निवडणुकीत ५८.६० टक्के झाली. पुरुषांच्या मतदानाशी याची तुलना केल्यास लक्षात येते की, पुरुषांमध्ये १९६२ मध्ये ६३.३१ टक्के मतदान केले गेले जे १९८४ मध्ये ६८.१८ टक्के झाले. स्त्री-पुरुषांमधील मतदानाच्या टक्केवारीतील फरकाची दरी हळूहळू मिटताना, अरुंद होताना आपल्याला दिसते. दोघांच्या मतदानातील टक्केवारीचा फरक जो १९६२ मध्ये १६.७ टक्के होता तो २००९ पर्यंत ४.४ टक्के इतका कमी झाला. पुढे २०१४ मध्ये हा फरक आणखीनच कमी झाला. २०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये पुरुषांच्या मतदानाची टक्केवारी ६७.०९ टक्के होती, तर महिलांमध्ये ही टक्केवारी ६५.६३ टक्के होती. एवढेच नव्हे, तर १६ राज्यांत ही पुरुषापेक्षाही अधिक राहिली.

अशा रीतीने एका बाजूला विधानसभा वा लोकसभेमधील महिलांची टक्केवारी कमी असली किंवा निवडणुकांमध्ये महिलांना उभे करण्याचे सर्वच राजकीय पक्षातील प्रमाण कमी असतानाही, राजकीय क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग तसेच महिला मतदारांचे प्रमाण लक्षणीय रीत्या वाढले. १९९० मध्ये महिला मतदारांचे प्रमाण लक्षात येण्याजोगे वाढले आणि २०१४ मध्ये या प्रमाणाने चरमसीमा गाठली. यामागे अनेक कारणे होती. निवडणूक आयोगाने या वर्षी नवीन मतदार याद्या तयार करणे, जुन्या याद्यांत सुधारणा करणे यासाठी बरीच मेहनत घेतली. महाविद्यालयाच्या

परिसरात जाऊन मतदानाविषयी जागृती निर्माण केली व नवमतदारांना मतदार यादीत नाव नोंदविण्यास प्रोत्साहित केले. याचाही परिणाम मतदार यादीत संख्या वाढण्यावर झाला.

एकूणच महिलांमध्ये मतदानाविषयी जागृती वाढवण्यामागे इतरही अनेक कारणे आहेत. गेल्या काही वर्षांत महिला शिक्षणाचे—साक्षरतेचे प्रमाण वाढले. सामाजिक विशेषतः महिला संघटनांमार्फत महिला विषय तसेच अनेक सामाजिक विषय घेऊन आंदोलने केली गेलीत, ज्यात महिलांचा सहभाग लक्षणीय राहिला. जसे— दारूबंदी, हुंडाविरोधी, महिला अत्याचारविरोधी किंवा पर्यावरणरक्षणासाठी केलेली आंदोलने. यातून महिला नेतृत्व उभे राहिले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांसाठीचे आरक्षणाचाही यात मोठा सहभाग आहे. या सगळ्यांमध्ये समाजाच्या विविध स्तरावर व क्षेत्रात असलेला महिलांचा आत्मविश्वासपूर्ण वावर महिला मतदारांना आकर्षित करण्यास कारणीभूत झाला. महिला मतदारांमध्ये जाणीव जागृती वाढण्यामध्ये दूरदर्शन वा अन्य सोशल मीडियाचाही मोठा हात आहे. आज शहरी—ग्रामीण सर्वच प्रकारच्या महिला सहजपणे या सर्वांना सामोरं जातात, त्यातून त्यांच्यापर्यंत अनेक नवीन विषय पोचतात. त्यातूनही त्यांच्यात राजकीय सजगता वाढीस लागलेली दिसते.

महिलांचा प्रत्यक्ष राजकीय सहभाग: भारतीय समाजातील महिलांचा राजकारणातील हा सहभाग आपल्याला तिहेरी पद्धतीने पाहता येतो. एक म्हणजे प्रत्यक्ष निवडणुकांमध्ये उभे राहणे व निवडून येणे. दुसरे राजकीय पक्षांमधील, राजकीय घडामोडींमधील त्यांचा सहभाग आणि तिसरे म्हणजे प्रत्यक्ष मतदानातील त्यांची भागीदारी. त्यामुळे महिलांचा हा राजकारणातील सहभाग मतदानाच्या अधिकारापुरता मर्यादित न राहता विविध प्रकारच्या निर्णयप्रक्रियेतील त्यांचा असलेला सहभाग, राजकीय चळवळी, राजकीय सजगता अशा अनेक प्रकाराने आपल्या समोर येतो. कित्येकदा पुरुषांच्या तुलनेत स्थानिक स्तरावरील अगदी शेवटच्या पातळीवरील त्यांचे राजकीय पक्षातील काम, मतदानातील सहभाग किंवा लोकहिताच्या कार्यासाठी त्या देत असलेला वेळ हा अधिक असतो. या सर्वांमध्ये प्रत्यक्ष सत्तेतील महिलांचा सहभाग हा त्यामानाने सहज दिसून येणारा असतो. अगदी सुरवातीपासूनचा केवळ लोकसभांचा विचार केला, तर त्यांचा तेथील सहभाग हा हळूहळू वाढत गेलेला आहे असे लक्षात येते. १९५२ मध्ये लोकसभेत ४.४ टक्के असणाऱ्या या महिलांचे प्रमाण २०१४ मध्ये ११ टक्के पर्यंत गेलेले आपल्याला दिसते. हे प्रमाण आजही जागतिक सर्वसाधारण टक्केवारी (२० टक्के) पेक्षा कमी आहे. खरंतर गेल्या तीन सर्वसाधारण निवडणुकांमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांची निवडून येण्याची टक्केवारी अधिक आहे. २०१४ मध्ये पुरुषांची ही टक्केवारी ६ होती तर तीच स्त्रियांची ९ होती. असे असतानाही तिचा सत्तेतील सहभाग कमी असण्यामागे अनेक कारणे आहेत. ज्यात निवडणुकांमधील धन आणि शक्तिप्रदर्शनाच्या अनिवार्यतेबरोबरच स्त्रियांकडे पाहण्याचा आपला पारंपरिक दृष्टिकोनही आहे.

एका बाजूला हे चित्र दिसत असलं, तरी दुसरीकडे महिलांचा राजकारणातील वावर भरपूर वाढलेला आपल्याला दिसतो. देशातील राष्ट्रीय स्तरावरील प्रमुख पक्षांद्वारा महिला मतदारांपर्यंत

पोचण्याचा जो प्रयत्न गेल्या काही वर्षांत प्रामुख्याने झाला त्यातून त्यांच्या पक्षात महिलांचा सहभाग वाढला. यातून अनेकांनी आपल्या आपल्या पक्षांच्या महिला शाखा उभ्या केल्या. काँग्रेस असो, भाजपा असो किंवा कम्युनिस्ट पार्टीय यांसारख्या मोठ्या पक्षांनी आपल्या महिला शाखा उभ्या करून त्यांच्या माध्यमाने सातत्याने महिलांसाठी कार्यक्रम राबविले जे पक्ष विरोधीपक्ष म्हणून त्या त्या ठिकाणी होते त्यांनी विविध प्रकारची जी आंदोलने केलीत त्यातही महिलांचा लक्षणीय सहभाग राहिला. याव्यतिरिक्त काही पक्षांनी आपल्या पक्षात महिलांचा सहभाग सगळ्या पद्धतीने वाढवा यासाठी त्यांना विविध पातळ्यांवर पक्षांतर्गत प्रतिनिधित्व देण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. भाजपासारख्या पक्षाने पक्षांतर्गत सर्व स्तरावरील समित्यांमध्ये महिलांना ३३ टक्के प्रतिनिधित्व देण्याचा निर्णय घेतला. यातून महिलांचा सहभाग वाढत गेला. याव्यतिरिक्त गेल्या काही वर्षांपासून अनेक सामाजिक संघटनांनी राजकारणातील महिलांचा सहभाग संख्यात्मक तसेच गुणात्मक वाढवा यासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी कटिबद्ध असणाऱ्या महिला संघटनांनीही निवडणुकीतील महिलांसाठी मग त्या निवडून आलेल्या असोत वा निवडणुकीत उभ्या राहणाऱ्या असोत, या सर्व महिलांसाठी प्रशिक्षण शिबिरे घेणे, त्यांचा या क्षेत्रातील वावर अधिक अर्थपूर्ण होण्यासाठी कार्यक्रम राबवणे यासारखे कार्यक्रम हातात घेतले. महिला राजसत्ता आंदोलनासारख्या संघटना केवळ यालाच वाहून घेतलेल्या दिसतात. या सर्वांचादेखील अत्यंत सकारात्मक परिणाम महिलांच्या सहभागावर झालेला दिसून येतो.

समारोप: कोणत्याही पुरुषाला संधी मिळाली तर तो पुढे जाऊ शकतो. महिलांचेही तसेच आहे. त्यांना संधी मिळाली तर त्याही कर्तृत्व गाजवू शकतात हे भारतातील असंख्य महिलांनी जगाला दाखवून दिले आहे. हीच गोष्ट राजकीय पक्षात नेमकी उलट आहे. भारतात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्याने राजकीय क्षेत्र हे पुरुषांचे आहे, असे मानले जाते. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून राजकीय क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण तीन ते चार टक्के होते. आज ते ११ टक्क्यांपर्यंत पोहोचले आहे. राजकारणातील महिलांचा सहभाग यशस्वी होत आहे. काही महिलांनी आपले राजकीय वर्चस्व सिद्ध करून त्या राज्याच्या मुख्यमंत्रिपदी विराजमान झाल्या. दिल्लीच्या मुख्यमंत्री शीला दीक्षित, उत्तर प्रदेशच्या मुख्यमंत्री मायावती, पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्री ममता बॅनर्जी, तामिळनाडूच्या मुख्यमंत्री जयललिता ही यासंदर्भातील काही उदाहरणे आहेत. सुषमा स्वराज, माजी मुख्यमंत्री वसुंधराराजे या महिला नेत्यांनीही राजकारणात आपले वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. अन्यही बऱ्याच महिलांचे नेतृत्व आघाडीवर आहे. महाराष्ट्रात संभाव्य मुख्यमंत्री म्हणून कोणत्याही महिलेस वाव मिळालेला नाही. महाराष्ट्राचे नेतृत्व आतापर्यंत पुरुषप्रधान आहे. अद्यापही महिलांकडे सत्ता सोपवली गेलेली नाही. त्यामुळे खुर्चीवरील पुरुषांची परंपरा खंडित होते की नाही हे येणारा काळच ठरवेल. गेल्या काही वर्षांत एकूणच महिलांच्या भावनिकतेत सकारात्मक बदल झालाय. सर्व क्षेत्रात सहजपणे वावरणारी स्त्री, राजकारण—निवडणुका हे माझं क्षेत्र नाही, या मानसिकतेतून बाहेर पडलीय. ती अधिक सजग झालीय, सर्व गतिविधींकडे डोळे उघडे ठेवून बघतेय व आपले

मत नोंदवतेय. स्वतःचे निर्णय घेण्याची तिची क्षमता वाढलीय. शहरी असो वा ग्रामीण, प्रत्येक महिला आता आपला मतदानाचा अधिकार सिद्ध करण्यास उत्सुक आहे. २०२४ च्या या सार्वत्रिक निवडणुकीत महिला मतदार अधिक जोमाने, मोठ्या संख्येने व उत्साहाने मतदानात सहभागी होतील असे दिसतेय. असे झाल्यास आपल्या लोकशाहीला अधिक समृद्ध व परिपक्व करण्याच्या मार्गावरील ते महत्वाचे पाऊल ठरेल, हे निश्चित!

एकंदरीत, वर्तमानकाळात भारतीय समाजातील महिलांचा राजकारणातील सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे व ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे व महिलांच्या राजकीय आरक्षणामुळे हा सहभाग दिवसेंदिवस सतत वाढत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. बोधनकर सुधीर : 'सामाजिक संशोधन पद्धती', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११.

२. पाटिल प्रतिभा : 'संसदीय लोकशाहीतील महिलांचा सहभाग', योजना जानेवारी, २००६.
३. गोटे शुभांगी : 'महिला सबलीकरण: स्वरूप व समस्या', वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००४.
४. कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर, २००८.
५. शिरशाठ शाम, भारतीय स्थानिक स्वशासन, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१०.
६. पोले कांतराव प्रल्हादराव, महाराष्ट्रातील पंचायत राज आणि महिला आरक्षण, अरूणा प्रकाशन, लातूर, २००९.
७. <https://mr.wikipedia.org/wiki/>
८. <https://mr.wikipedia.org/>
९. <https://divyamarathi.bhaskar.com/news/EDT-political-leadys-backlog-2406042.html>
१०. <https://www.epw.in/mr/journal/2019/18/editorials/edit-2.html>
११. <https://www.loksatta.com/chaturang/article-on-womens-involvement-in-global-politics-1862500/>
१२. <https://www.esakal.com/sampadakiya/marathi-news-marathi-websites-varun-gandhi-women-reservation-bill-80022>
१३. <https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1778868>

संशोधन रूपरेषा तयार करताना

डॉ. नवगणकर राजाभाऊ व्यंकटराव, तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगांव जि. हिंगोली

प्रस्तावना: एम.फिल, पीएच.डी, लघू शोध प्रकल्प व बृहद शोधप्रकल्पाचे संशोधन कार्य सुरु करण्यासाठी संशोधकाला आपल्या संशोधनाची रूपरेषा तयार करावी लागते. ही संशोधन रूपरेषा एखाद्या संशोधन संस्थेला किंवा विद्यापीठाला सादर करून संशोधन कार्य सुरु करण्यासाठीची मान्यता घ्यावी लागते. त्यासाठी जो प्रस्ताव सादर केला जातो त्याला संशोधनाची रूपरेषा / संशोधन योजना / प्रपोजल किंवा सिनॅपसिस असे म्हटले जाते. संशोधन योजना संशोधन कार्य सुरु करण्यापूर्वी तयार केली जाते. काही नवीन संशोधक शोध सारांश व संशोधन रूपरेषा यात गोंधळून जातात. शोध सारांश हा संशोधन कार्य पूर्ण झाल्यानंतर संशोधन अहवाल तपासणी साठी संशोधन संस्थेला सादर करावा लागतो तर संशोधन रूपरेषा ही शोधकार्य सुरु होण्यापूर्वी सादर केली जाते. संशोधन योजना वाक्यात भविष्यकाळाचा वापर करूनच लिहावी लागते कारण संशोधनाचे कार्य आपण या योजनेनुसार पुढे करणार असतो. सिनॅपसिस तयार करण्यापूर्वी तो आपण ज्या विद्यापीठ किंवा संशोधन संस्थेला सादर करणार आहोत त्यांनी या संदर्भात जर काही मार्गदर्शक सूचना जाहीर केल्या असतील तर त्याचा अगोदर विचार करूनच सिनॅपसिस लिहायला सुरुवात करावी लागते. त्यांनी ठरविलेल्या नियमांच्या आतच ही योजना तयार करावी लागते.

मी काय शोधणार आहे? कशासाठी शोधणार आहे अथवा माझ्या संशोधनाचा काय उद्देश आहे? व ते मी कसे शोधणार आहे? आसे प्रश्न स्वतःला विचारून व त्याची उत्तरे मिळवूनच संशोधन रूपरेषा तयार करावी. या प्रश्नाची उत्तरे मिळविण्यासाठी संशोधकाला सामान्य विषयक्षेत्र वा जिज्ञासाक्षेत्राची निवड करावी लागेल. त्यासी संबंधित, स्वतःच्या अंतरंगात व बाह्य जगतात प्रथम शोध घ्यावा लागेल, चिंतन, मनन व अध्ययन करावे लागेल. त्याशिवाय सामान्य विषय क्षेत्राचे अर्थपूर्ण संशोधनसमस्येत रूपांतर होणार नाही. अध्ययनक्षेम संशोधन समस्याच जर आपल्याला सापडली नाही तर आपण संशोधन रूपरेषा कशाची लिहिणार व कशाचे संशोधन करणार? म्हणून ज्या सामान्य विषय क्षेत्राची आपण निवड केलेली आहे त्यावरील साहित्याचे प्रथम वाचन केले पाहिजे, त्या विषयाच्या अनुभवी व्यक्ती बरोबर चर्चा केली पाहिजे, प्रत्यक्ष अवलोकन केले पाहिजे. त्यामुळे पूर्वी झालेल्या किंवा उपलब्ध असलेल्या ज्ञानातील उणीवा लक्षात येतील, जर काही उणीव राहिली असेल तर ती भरून काढण्यासाठी अथवा उपलब्ध ज्ञानाची सत्यता तपासण्यासाठी संशोधन हाती घेता येईल. तसेच संशोधनाच्या पाय—या देखील पूर्णपणे लक्षात घेतल्या पाहिजेत. संशोधन संस्थेकडून संशोधन रूपरेषेला मान्यता मिळाल्याशिवाय संशोधन कार्याला सुरुवात करता येत नाही. म्हणून संशोधन रूपरेषा काळजीपूर्वक तयार करावी लागते.

उदा: जर बालगुन्हेगारी हे सामान्य विषय क्षेत्र निवडले असेल तर रिमांड होम, बालनायालये, बालगुन्हेगारी अड्डे, बालगुन्हेगारांचे कुटुंब यांना भेटी देऊन चर्चा केली पाहिजे. बालगुन्हेगारी संदर्भात काम करणारे सामाजिक कार्यकर्ते, त्या क्षेत्रातील प्रशासकीय

अधिकारी, नेते यांना प्रत्यक्ष व मोलाचा अनुभव असतो त्यांच्याशी चर्चा केली पाहिजे. तसेच बालगुन्हेगारीवर झालेली संशोधने व प्रकाशित झालेले साहित्य वाचल्यामुळे मांडण्यात आलेले सिद्धांत, झालेल्या अध्ययनाचे निष्कर्ष, विषयाची ऐतिहासिक माहिती व विषयावरील नोंदी याचा परिचय होतो. या पूर्वी प्रयत्नामुळे विषयातील समस्यारूप बाबीवर संशोधकाचे लक्ष केंद्रित होते व विषय संशोधनासाठी तयार होतो. तसेच संशोधन प्रक्रीयेची संपूर्ण माहिती देखील असली पाहिजे. एम.फिल, पीएच.डी साठी संशोधन असेल तर आपल्या विषयाला मार्गदर्शक उपलब्ध व्हावा व मार्गदर्शक संपर्कात येण्यापूर्वी विषयाची संपूर्ण तयारी व्हावी लागते. मार्गदर्शकाचे मार्गदर्शन, संबंधित साहित्याचे वाचन, चिंतन, मनन व अनुभवी व्यक्ती सोबत चर्चा केल्यानंतर विषय निश्चित करून संशोधनाची रूपरेषा तयार करावी लागते. मी या लेखात संशोधन रूपरेषा व संशोधन कार्य यावर प्रकाश टाकणार आहे.

संशोधन रूपरेषा म्हणजे काय? : जीवनातील कोणतेही कार्य पार पडण्यासाठी प्रथम त्या कार्याची रूपरेषा तयार करावी अथवा योजना आखावी लागते, अन्यथा कार्य सिद्धीस नेण्यात ब—याच अडचणी येतात. संशोधन कार्यासाठी देखील ते सुरु करण्यापूर्वीच संशोधनाची रूपरेषा तयार करावी लागते. संपूर्ण संशोधन कार्य कसे केले जाणार? कशाचा अभ्यास केलाजाणार? कोठे केलाजाणार? किती काळ लागणार? नमुना निवड कशी केली जाणार? तथ्य संकलन कसे केले जाणार? विश्लेषण कसे केले जाणार? अशा सर्व बाबींचा अगोदरच विचार करून योजना आखावी लागते. संशोधन प्रक्रियेच्या विभिन्न पैलूवर संशोधन कार्य सुरु होण्यापूर्वीच कसे प्रभावी नियंत्रण ठेवायचे हे ठरविण्यासाठी जी योजना आखली जाते त्याला संशोधनाचा आराखडा अथवा संशोधन योजना असे म्हणतात. एकाँफ यासंदर्भात म्हणतात की, “निर्णय क्रियान्वित करण्याची स्थिती येण्यापूर्वी निर्णय निर्धारित करण्याच्या प्रक्रियेला आराखडा असे म्हणतात.” तसेच रसेल लॅक ऑफ म्हणतात “आराखडा म्हणजे विशिष्ट घटनेशी अथवा समस्येशी संबंधित निष्कर्ष प्रस्थापित करण्यासाठी तिचे संशोधन करण्यापूर्वीच संशोधन कार्यातील संभाव्य परिस्थितीच्या संदर्भात काही निर्णय बनविण्याची प्रक्रिया होय.” संशोधन कार्याचा आराखडा करणे म्हणजेच अध्ययन कार्याची योजना आखणे होय. ही योजना आपल्या संशोधन प्रकारावर अवलंबून असते. प्रामुख्याने कोणतेही संशोधन हे १. (Exploratory) अन्वेषणात्मक किंवा परिचयात्मक २. (Descriptive) वर्णनात्मक ३. (Diagnostic) निदानात्मक व ४. (Experimental) प्रयोगात्मक यापैकी कोणत्यातरी प्रकारात मोडते. प्रत्यक्षात हे संशोधन प्रकार एकमेकांपासून पूर्णपणे वेगळे राखणे शक्य नसते कारण कोणत्याही विशिष्ट संशोधनात अन्वेषण किंवा परिचय, चालासंबंधीचे परीक्षण किंवा वर्णन अशासारखे वेगवेगळे अंश एकमेकात मिसळून गेलेले असतात. असे असले तरी कोणत्यातरी एका पैलूवर अधिक भर देण्यात आलेला असतो म्हणून आपले संशोधन अन्वेषणात्मक आहे की वर्णनात्मक आहे की निदानात्मक हे सांगता येते. यासी

संबंधित संशोधन पूर्वयोजना तयार करावी लागते. संशोधन प्रस्ताव हा एक असा दस्तऐवज आहे जो इच्छित कार्यक्रमाचे तपशीलवार वर्णन प्रदान करतो. संशोधन योजना तयार न करता संशोधन सुरु करणे म्हणजे घर बांधण्यापूर्वी घराचा आराखडा तयार न करता घर बांधण्यास सुरुवात करण्यासारखे आहे. ज्यामुळे पुढे अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागू शकते किंवा संपूर्ण मेहनत वाया जावू शकते.

संशोधन रूपरेषेतील अंतर्भूत घटक: संशोधन विषय दोबळमानाने निवडल्यानंतर त्याचे समस्यासुत्रण करून सामान्य विषय क्षेत्राचे संशोधनक्षम समस्येत रूपांतर करावे लागते. विषयाच्या निश्चित कोणत्या पैलूवर अध्ययन केले जाणार आहे हे निश्चित झाल्यानंतर अध्ययन रूपरेषा तयार करताना संशोधकाला पुढील घटकावर लक्ष केंद्रित करावे लागते. १. कशा संबंधीचे अध्ययन आहे व कोणती माहिती आवश्यक आहे. २. संबंधित विषयावर अभ्यास करण्याची गरज का वाटली. ३. आवश्यक माहिती कुठे मिळणार व तथ्य संकलन कोणत्या क्षेत्रातून कोणत्या पद्धतीने आणि किती व्यक्तींचा / घटकांचा समावेश करून केले जाणार. ४. माहितीच्या संकलनासाठी कोणती तंत्रे वा साधने वापरली जाणार. ५. समग्र, व्यष्टी वा नमुना काय आणि कसा निवडला जाणार. ६. अध्ययन केव्हा, कुठे व किती वेळ करणार. ७. संकलित माहितीचे प्राक्रियन, वर्गीकरण व विश्लेषण कसे करणार. ८. संशोधन उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी ठरवून घेतलेल्या पद्धतीत, वेळेत, शक्ती व पैसा यांचा अपव्यय न होता हाती घेतलेले कार्य कसे समन्वयित करता येतील. या सर्व घटकांचा पूर्वीच विचार करून संशोधनाची योजना तयार करावी लागते. प्रत्येक मुद्दा लिहिताना शास्त्रीय कारण देणे आवश्यक आहे. संशोधनाच्या उद्दिष्टानुसार संशोधन योजना बदलतेय घटना, वस्तू व पदार्थांचा परिचय करून घेणे, अचूक वर्णन करणे, निदान करणे, प्रयोग करणे इत्यादी उद्दिष्टानुरूप संशोधन योजना आखली जाते. नमुन्यादाखल संशोधन योजनेतील काही महत्वपूर्ण बाबींचा विचार पुढे मांडला आहे.

प्रथम पृष्ठ / मुखपृष्ठ: प्रथम पृष्ठावर संशोधनाचा संपूर्ण विषय, ज्या संशोधन संस्थेला संशोधन रूपरेषा सादर करावयाची आहे त्या संस्थेचे अथवा विद्यापीठाचे नाव, संशोधक व मार्गदर्शक यांची नावे, शोधप्रारूप सादर करीत असल्याचा दिनांक व संशोधक व मार्गदर्शक यांच्या सहा, इत्यादी मजकूर असावा.

शीर्षक : प्रस्तावनेपूर्वी संशोधनाचे शीर्षक द्यावे. शीर्षकाने आपल्या प्रोजेक्टच्या उद्देशाचे स्पष्ट संकेत दिले पाहिजेत. आपण जे शोधणार आहोत त्या केंद्रीय मुद्द्याकडे शीर्षकाने लक्ष वेधले पाहिजे. अशा पद्धतीने शीर्षकाची मांडणी करावी. उदा: “नांदेड शहरातील प्रमाणित शाळांत वास्तव्य करणा-या बालगुन्हेगारांच्या, संस्थेतील समायोजनाचा अभ्यास.”

प्रस्तावना: मुखपृष्ठानंतर दुस-या पानावर संशोधन रूपरेषा लिहायला सुरुवात करावी. ही सुरुवात प्रस्तावना या मुद्याने होते. प्रस्तावना ही संशोधन विषयाला अनुसरून असावी. प्रस्तावनेत संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, विषयातील शब्दांची व्याख्या इत्यादी चर्चा असावी. शेवटी आपल्या मुख्य विषयावर आणून सोडावी.

अध्ययन पद्धती: अध्ययन पद्धतीला संशोधन रूपरेषेचा गाभा म्हणून ओळखले जाते. यात संशोधक आपल्या संशोधना साठी कोणत्या पद्धतीशास्त्राचा उपयोग करणार आहे, याची चर्चा करावी लागते. अध्ययन पद्धती लिहितांना संशोधक ज्या पाय-यांचा वापर करणार आहे त्या सर्व पाय-या देत जाऊन त्यासंबंधी तर्क मांडत जाणे आवश्यक आहे. उदा. तथ्य संकलनासाठी जर मुलाखत तंत्र निवडणार असाल तर मुलाखत म्हणजे काय? तिचे प्रकार कोणते? असल्या पाहता वर्णनाची येथे गरज नसते, तर मुलाखत पद्धतीच का निवडली व अन्य पद्धती येथे संयुक्तिक का वाटली नाही याचे कारण लिहावे. अध्ययन पद्धतीच्या पाय-या नुसार संशोधन रूपरेषा लिहिल्यास ती अपूर्ण राहणार नाही. त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१. **संशोधन समस्या:** संशोधन कार्यातील सर्वात महत्वाची पायरी म्हणजे संशोधन विषयाची निवड / समस्येची निवड ही होय. वर वर पाहता संशोधन विषय निवडणे अत्यंत सोपे वाटते परंतु प्रत्यक्षात जेव्हा संशोधक विषय निवडण्याची सुरुवात करतो तेव्हा विषयाची निवड हीच संशोधकाला एक समस्या वाटते. बहुतांशी संशोधन समस्येची निवड ही संशोधकाच्या आवडीतून, जिज्ञासेतून अथवा त्याच्या रुचीतून होते. असे असले तरी विषय निवडण्यात मार्गदर्शकाची भूमिका देखील अत्यंत महत्वपूर्ण असते. संशोधकाने निवडलेल्या विषयाला खरे स्वरूप मार्गदर्शकाच्या वारंवार चर्चेतून निश्चित होत असते. विषय कितपत उपयुक्त आहे, त्यात कोणत्या अडचणी येतील, विषयाचा रोख कसा ठेवावा हे मार्गदर्शकाच्या मार्गदर्शनेच संशोधक समजू शकतो.

२. **संशोधन प्रश्न:** संशोधन हे संशोधकाला काही प्रश्न पडल्याखेरीज सुरुच होऊ शकत नाही. आपण काही जाणून घेण्यासाठीच एखादा विषय संशोधनासाठी निवडलेला असतो. संशोधन समस्येची निवड केल्या नंतर विषयाचा एक किंवा काही पैलू अभ्यासात घेतले जातील हे संशोधकाद्वारे निश्चित केले जाते या निश्चित केलेल्या पैलूंशी संबंधित प्रश्न संशोधकाच्या मनात निर्माण होतात त्यांना संशोधन प्रश्न म्हटले जाते. संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्य परीक्षण व वास्तविक परिस्थितीच्या अवलोकनातून हे प्रश्न अधिक स्पष्टपणे संशोधकाच्या मनात निर्माण होतात. अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधून काढण्यासाठीच शास्त्रीय तपासणी / संशोधन हाती घेण्यात येते. असे कोणकोणते प्रश्न आहेत की, ज्यामुळे तुम्ही संशोधन हाती घेतले आहे, अशा संशोधन प्रश्नांचा उल्लेख या ठिकाणी करावा लागतो. संशोधनाचा प्रकार कोणताही असो संशोधन प्रश्नांशिवाय उद्देशाची निर्मिती होऊ शकत नाही.

३. **अध्ययनाचे उद्देश:** अध्ययनासाठी जो विषय निवडला आहे त्या विषयाच्या एका किंवा काही पैलूंशी संबंधित संशोधकाच्या मनात निर्माण झालेल्या काही निवडक प्रश्नावर आधारित संशोधनाचे उद्देश मांडावे लागतात. कारण संशोधकाला वेळ, श्रम व पैशाची मर्यादा असते, त्यामुळे तो सर्वच प्रश्नावर संशोधन करू शकत नाही. अध्ययनासाठी निवडलेल्या विषयाला अनेक बाजू, अनेक पैलू असतात. त्यापैकी निश्चित कोणत्या पैलूचा अभ्यास केला जाणार आहे हे अध्ययनाच्या उद्देशाद्वारे स्पष्ट

करावेच लागते. उद्देशाद्वारे नेमका कशाचा अभ्यास करणार आहे ते स्पष्ट होत असते.

४. **उपकल्पनांची निर्मिती** : संशोधनासाठी घेण्यात आलेल्या संशोधन समस्येची किंवा संशोधन प्रश्नांची संभाव्य उत्तरे म्हणजे गृहीतकृत्ये होय. गृहीतकृत्यालाच उपकल्पना तसेच अभ्युपगम हे पर्यायी शब्द वापरले जातात. ही संशोधन प्रश्नाची संभाव्य उत्तरे संशोधकाच्या पुर्वज्ञान, कल्पकता व उपलब्ध सिद्धांताच्या आधारे मांडली जातात व प्रत्यक्ष तथ्याच्या सहाय्याने पडताळून पाहिली जातात. गृहीतकृत्य हे नेहमी संशोधन प्रश्नांशी व संशोधनाच्या उद्देशांशी संबंधित असतात. अन्वेषणात्मक संशोधन याला अपवाद असून येथे गृहीतकृत्य शोधणेच संशोधनाचा उद्देश असतो.

५. **निर्देशक व चल**: अध्ययनाच्या उद्देश व उपकल्पना पर्यंत पोहचण्यासाठी कोणत्या चलांचा व उप चलांचा वापर करण्यात येणार आहे याची ओळख करून द्यावी लागते. चल म्हणजे कोणताही घटक, विशेष गुण किंवा स्थिती होय. चल हे बदलणारे असतात. गुणात्मक व संख्यात्मक असे त्यांचे वर्गीकरण केले जाते. संख्यात्मक चलांचे सहज मापन करता येते. उदा. 'गलिच्छ वस्तीतील बेरोजगारांच्या आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे' हा अध्ययनाचा उद्देश असेल व त्यावर आधारित 'गलिच्छ वस्तीतील बेरोजगारांची आर्थिक परिस्थिती निम्न आहे' ही उपकल्पना असेल तर या उद्देश व उपकल्पनेत आर्थिक परिस्थिती हा एक चल असेल आणि या चलात कौटुंबिक उत्पन्न, एकूण खर्च, बचत, कर्ज इत्यादी उपचल असतील जे सहज मोजता येतात. परंतु, समाधानाता, अभिवृत्ती, समुदायाची एकता, सामाजिक दर्जा, आर्थिक दर्जा, सामाजिक सहभाग, मनोधैर्य, कार्यसमाधानता, समायोजन, व्यक्तिमत्व, प्रेरणा, विचलन इत्यादी सारख्या गुणात्मक चलांच्या मापनासाठी मान्यवर शास्त्रज्ञांनी तयार केलेल्या मापन तंत्राची निवड करून किंवा स्वतः मापन तंत्र तयार करून त्यावर आधारित तथ्य संकलनासाठी प्रश्न तयार करावे लागतात. मापन तंत्र निवडण्यापूर्वी किंवा तयार करण्यापूर्वी ज्या अध्ययनाचे उद्देश व उपकल्पनाचे मापन करावयाचे आहे त्याचे निर्देशक शोधून काढावेत.

६. **अध्ययन क्षेत्र व नमुना आराखडा** : अध्ययन रुपेष्ट, आपल्या अध्ययनाची ज्ञानशाखा, अध्ययन क्षेत्र, अध्ययन विश्व, अध्ययनाचे एकक व वापरण्यात येणारी नमुना निवड पद्धती यांची ओळख करून द्यावी लागते. नमुना निवडीसाठी संशोधक याच पद्धतीचा उपयोग का करणार आहे याचा तर्क किंवा कारण देणे सुद्धा आवश्यक आहे. नमुना निवडीच्या सर्वच पद्धती लिहिण्याची चूक करूनये.

७. **तथ्य संकलन पद्धती व तंत्रे** : आपल्या अध्ययनासाठी कोणती माहिती आवश्यक आहे व ती कशी उपलब्ध केली जाणार आहे, याचे स्पष्टीकरण येथे द्यावे लागते. अर्थात तथ्य स्रोत व तथ्य संकलन तंत्र कोणती वापरणार आहेत हे येथे सांगावे. मात्र तथ्य संकलन म्हणजे काय, त्याचे प्रकार, तथ्य संकलन तंत्रे, तथ्याचे महत्व असे कांहीही लिहित बसू नये. आपल्या अध्ययनात तथ्य संकलनासाठी कोणत्या पद्धतीचा वापर करणार व हीच पद्धत का उपयुक्त वाटते फक्त याच बाबीचे स्पष्टीकरण द्यावे.

८. **अध्ययनाची व्याप्ती** : आपले अध्ययन नेमके कशावर लक्ष केंद्रित करेल व कोणत्या मर्यादित ते केले जाईल याचा येथे उल्लेख करावा लागतो. उद्देश व गृहीतकृत्य तंतोतंत तयार केल्यानंतर अध्ययनाच्या मर्यादा व व्याप्ती लक्षात येते. असे असले तरी आवश्यकतेपेक्षा जास्त तथ्य संकलन होण्याची व आवश्यक माहितीकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता असते. हे अध्ययन विषयाच्या कोणकोणत्या पैलूला स्पर्श करणार आहे व कोणत्या पैलूंचा विचार केला जाणार नाही ते स्पष्ट करावे. वेळ, श्रम व पैसा याचा विचार करता, कोणत्या वेळेत व किती व्यष्टी कडून माहिती मिळविली जाणार आहे. संबंधित अध्ययन कोणत्या उद्दिष्टांच्या संदर्भात व स्थळ, काळ, परिस्थितीशी व मापनच्या संदर्भात लागू आहे. अशा सर्व व्याप्ती व मर्यादा संशोधकास येथे स्पष्ट कराव्या लागतात.

९. **साहित्य परीक्षण**: संशोधन विषयाची निवड झाल्याबरोबर संशोधकाने आपल्या संशोधनाशी संबंधित प्रमुख साहित्याच्या अभ्यासाला सुरुवात केली पाहिजे. विषयाशी संबंधीत काही मासिकात, साप्ताहिकात, पुस्तकात प्रकाशित झालेल्या लेखात काय म्हटले आहे. विषयावर व विषयाशी संबंधित झालेल्या वेगवेगळ्या संशोधनात कोणते उद्देश व निष्कर्ष होते, याचा अभ्यास केला पाहिजे. ज्यामुळे तुमच्या संशोधनाचे इतरांच्या संशोधनाशी असलेले नाते सांगता येईल व त्या विषयक्षेत्रात तुम्ही वेगळी कोणती भर टाकत आहात ते सांगणे शक्य होईल. साहित्य परीक्षण कसे लिहावे हे सांगणे येथे माझा उद्देश आहे. तेव्हा साहित्य परीक्षण करीत असतांना – अभ्यास कोणी केला, शीर्षक काय होते, कोणत्या साली अभ्यास केला, त्यांचे निष्कर्ष काय होते. ही माहिती प्रथम गोळा करावी. अशी माहिती गोळा केल्या नंतर समान वाटणा—या संशोधनाचे / लेखकांचे गट तयार करावेत व प्रत्येक समान वाटणा—या लेखकांचे नाव देऊन त्यांना काय म्हणावयाचे आहे ते लिहित जावे. ज्या संशोधकांचे साहित्याचे परीक्षण केले आहे त्यांचा संदर्भ देऊन संदर्भ यादीत देखील नोंद घ्यावी. सर्वात शेवटी तुमचे संशोधन या झालेल्या संशोधना पेक्षा कसे वेगळे आहे व या विषय क्षेत्रात कोणती भर टाकणार आहे ते सांगावे.

१०. **अध्ययनाचे महत्व**: आपल्या संशोधनामुळे कोणकोणत्या विषयाच्या ज्ञानात भर पडणार आहे ते येथे सांगावे, तसेच साहित्य परीक्षणातील संशोधनाने ठेवलेली कोणती उणीव आपल्या संशोधनाने दूर केली जाणार आहे. व आपल्या संशोधनाचा कोणकोणत्या घटकांना उपयोग होणार आहे. याचा देखील उल्लेख येथे करावा. म्हणजेच आपले संशोधन सैद्धांतिक व व्यवहारिक दृष्ट्या कसे उपयुक्त ठरणार आहे ते येथे सांगावे लागते.

११. **शोधकार्याचे वेळापत्रक**: येथे आपल्या संशोधन कार्याचे संभाव्य वेळापत्रक द्यावे. संशोधनाचे कार्य जसजसे पुढे जाईल तसे हे वेळापत्रक संशोधकाला उपयुक्त ठरते.

१२. **संदर्भ** : संपूर्ण संशोधन कार्याची रूपरेषा लिहितांना ज्या—ज्या साहित्याचा वापर केला आहे व त्यांचा संदर्भ लिखाणात दिला आहे त्याची सूची सर्वात शेवटी देणे आवश्यक असते. सामाजिक शास्त्रात संदर्भ साठी (APA) अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशनच्या संदर्भ पद्धतीचा वापर केला

जातो. संदर्भ यादी देतांना लेखकाचे नाव, प्रकाशन वर्ष, ग्रंथाचे नाव, प्रकाशन स्थळ व प्रकाशन संस्थेचे नाव असा क्रम असावा.

संदर्भ:

१. मेश्राम, सुरेश. (२०००). प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन. नागपूर: कृष्णचंद एजन्सीज, लक्ष्मीनगर नागपूर.
२. भांडारकर, पु. ल. (१९७६). सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, विश्वी महाविद्यालय परिसर, महात्मा गांधी मार्ग, नागपूर.

३. घाटोळे, स. ना. (१९९०). समाजशास्त्रीय संशोधन: तत्वे आणि पद्धती. नागपूर: श्री. मंगेश प्रकाशन, २३, नवी रामदासपेठ, नागपूर-१.
४. बोधनकर, सुधीर व अलोणी, विवेक. (१९९३). सामाजिक संशोधन पद्धती, नागपूर: श्री. साईनाथ प्रकाशन, १ भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर.
५. <https://www.slideshare-net/guest349908/the&research&proposal>
६. <https://www-sydney-edu-au/study/how&to&apply/postgraduate&research/how&to&write&a&research&proposal&for&a&strong>
७. <https://slidetodoc-com/writing&and&presenting&a&project&proposal&to&academics/>

I S S N 2 2 7 8 - 3 1 9 9

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657